

ISSN 2181-6833

PEDAGOGIK MAHORAT

1
2022

ISSN 2181-6883

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal

1-son (2022-yil, fevral)

Jurnal 2001-yildan chiqa boshlagan

Buxoro – 2022

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal 2022, № 1

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrda qarori bilan **pedagogika** va **psixologiya** fanlari bo'yicha dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2001-yilda tashkil etilgan.

Jurnal 1 yilda 6 marta chiqadi.

Jurnal O'zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2016-yil 22-fevral № 05-072-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: O'zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy

Elektron manzil: ped_mahorat@umail.uz

TAHRIR HAY'ATI:

Bosh muharrir: Adizov Baxtiyor Rahmonovich – pedagogika fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o'rinbosari: Navro'z-zoda Baxtiyor Nigmatovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Mas'ul kotib: Hamroyev Alijon Ro'ziqulovich – pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent

Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Begimqulov Uzoqboy Shoyimqulovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Mahmudov Mels Hasanovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Ibragimov Xolboy Ibragimovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Yanakiyeva Yelka Kirilova, pedagogika fanlari doktori, professor (N. Rilski nomidagi Janubiy-G'arbiy Universitet, Bolgariya)

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Mahmudova Muyassar, pedagogika fanlari doktori, professor

Kozlov Vladimir Vasilyevich, psixologiya fanlari doktori, professor (Yaroslavl davlat universiteti, Rossiya)

Mustafa Said Arslon, filologiya fanlari doktori, professor (Turkiya)

Tadjixodjayev Zokirxo'ja Abdusattorovich, texnika fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

O'rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Mahmudov Nosir Mahmudovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharopovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Chariyev Irgash To'rayevich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qiyamov Nishon Sodiqovich, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Qahhorov Otabek Siddiqovich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), dotsent

To'xsanov Qahramon Rahimboyevich, filologiya fanlari doktori, dotsent

Hayitov Shodmon, tarix fanlari doktori, professor

To'rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor

Rajabov Qahramon, tarix fanlari doktori, professor

Shomirzayev Maxmatmurod Xuramovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Muhitdinova Xadicha Sobirovna, pedagogika fanlari doktori, professor

Niyozmetova Roza Hasanovna, pedagogika fanlari doktori, professor

Qurbonova Gulnoz Ne'matovna, pedagogika fanlari doktori (DSc)

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО

Научно-теоретический и методический журнал

№ 1, 2022

Журнал включен в список обязательных выпусков ВАК при Кабинете Министров Республики Узбекистан на основании Решении ВАК от 29 декабря 2016 года для получения учёной степени по педагогике и психологии.

Журнал основан в 2001г.

Журнал выходит 6 раз в год

Журнал зарегистрирован Бухарским управлением агентства по печати и массовой коммуникации Узбекистана.

Свидетельство о регистрации средства массовой информации № 05-072 от 22 февраля 2016 г.

Учредитель: Бухарский государственный университет

Адрес редакции: Узбекистан, г. Бухара, ул. Мухаммад Икбол, 11.

e-mail: ped_mahorat@mail.uz

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Адизов Бахтиёр Рахманович – доктор педагогических наук, профессор

Заместитель главного редактора: Навруз-заде Бахтиёр Нигматович – доктор экономических наук, профессор

Ответственный редактор: Хамраев Алижон Рузикулович – доктор педагогических наук (DSc), доцент

Хамидов Обиджон Хафизович, доктор экономических наук, профессор

Бегимкулов Узакбай Шаимкулович, доктор педагогических наук, профессор

Махмудов Мэлс Хасанович, доктор педагогических наук, профессор

Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, профессор

Янакиева Елка Кирилова, доктор педагогических наук, профессор (Болгария)

Каххаров Сиддик Каххарович, доктор педагогических наук, профессор

Махмудова Муяссар, доктор педагогических наук, профессор

Козлов Владимир Васильевич, доктор психологических наук, профессор (Ярославль, Россия)

Мустафа Саид Арслан, доктор филологических наук, профессор (Турция)

Таджиходжаев Закирходжа Абдусаттарович, доктор технических наук, профессор

Аманов Мухтор Рахматович, доктор технических наук, профессор

Ураева Дармоной Саиджановна, доктор филологических наук, профессор

Дурдыев Дурдымурад Каландарович, доктор физико-математических наук, профессор

Махмудов Насыр Махмудович, доктор экономических наук, профессор

Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор

Чариев Иргаш Тураевич, доктор педагогических наук, профессор

Киямов Нишон Содикович, доктор педагогических наук, профессор

Каххаров Отабек Сиддинович, доктор экономических наук (DSc)

Тухсанов Кахрамон Рахимбоевич, доктор педагогических наук (DSc)

Хайитов Шодмон, доктор исторических наук, профессор

Ражабов Кахрамон, доктор исторических наук, профессор

Тураев Халим Хожиевич, доктор исторических наук, профессор

Мухитдинова Хадича Собировна, доктор педагогических наук, профессор

Ниёзматова Роза Хасановна, доктор педагогических наук, профессор

Шомирзаев Махматмурод Хурамович, доктор педагогических наук (DSc)

Курбонова Гулноз Нёматовна, доктор педагогических наук (DSc)

PEDAGOGICAL SKILLS

The scientific-theoretical and methodical journal

№ 1, 2022

The journal is submitted to the list of the scientific journals applied to the scientific dissertations for **Pedagogic** and **Psychology** in accordance with the Decree of the Presidium of the Ministry of Legal office of Uzbekistan Republic on Regulation and Supervision of HAC (The Higher Attestation Commission) on December 29, 2016.

The journal is published 6 times a year

The journal is registered by Bukhara management agency for press and mass media in Uzbekistan.

The certificate of registration of mass media № 05-072 of 22 February 2016

Founder: Bukhara State University

Publish house: Uzbekistan, Bukhara, Muhammad Ikbol Str., 11.

e-mail: ped_mahorat@umail.uz

EDITORIAL BOARD:

Chief Editor: Pedagogical Sciences of Pedagogy, Prof. Bakhtiyor R. Adizov.

Deputy Editor: Pedagogical Sciences of Economics, Prof. Bakhtiyor N. Navruz-zade.

Editor: Doctor of Pedagogical Sciences(DSc), Asst. Prof. Alijon R. Khamraev

Doctor of Economics Sciences Obidjan X. Xamidov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Uzakbai Sh. Begimkulov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Mels Kh. Mahmudov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Holby I. Ibrahimov

Ph.D. of Pedagogical Sciences, Prof. Yelka K. Yanakieva (Bulgaria)

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Siddik K. Kahhorov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. M. Mahmudova

Doctor of Psychology, Prof. Vladimir V. Kozlov (Yaroslavl, Russia)

Doctor of Philology, Prof. Mustafa Said Arslon (Turkey)

Doctor of Technical sciences, Prof. Mukhtor R. Amanov

Doctor of Technical sciences, Prof. Zakirkhodja A. Tadjikhodjaev

Doctor of Philology, Prof. Darmon S. Uraeva

Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Prof. Durdimurod K. Durdiev

Doctor of Economics, Prof. Nasir N. Mahmudov

Doctor of Pedagogical Science, Prof. Shirinboy Sh. Olimov

Doctor of Pedagogical Science, Prof. Nishon S. Kiyamov

Doctor of Economics Sciences Otabek S. Kahhorov

Doctor of Philology Kaxramon R. Tuksanov

Doctor of Historical science, Prof. Sh. Hayitov

Doctor of Historical science, Prof. Halim H. Turaev

Doctor of Historical science, Prof. Q. Rajabov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Maxmatmurod X. Shomirzaev

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Xadicha S. Shomirzaev

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Roza X. Niyozmetova

Doctor of Pedagogical Sciences Gulnoz N. Qurbonova

MUNDARIJA

PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA	7
Elyor ALKAROV, G'olibjon OTAMURODOV, Bahodir XURRAMOV. Malaka oshirish jarayonlari tahlili va uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimi imkoniyatlari.....	7
Riskeldi TURGUNBAYEV. O'quv tezaurusi va talaba leksikoni orasidagi munosabat haqida	13
Ixtiyor XOLIQOV. Oliy ta'lim muassasalari talabalari o'rtasida pedagogik kompetensiyani shakllantirish	17
Венера КАРИМОВА. Анализ международного опыта повышения квалификации педагогических и руководящих кадров высших образовательных учреждений.....	19
Zuvur TOIROV. Ta'lim tizimida qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni o'rganish masalalari, yechimlari va istiqbollari	24
Shoira USMANOVA. Kasbiy shakllanishda ijtimoiy faollik va intellekt dinamikasi	28
Diyora AVEZMURATOVA. Talabalarining o'quv - biluv faoliyatini rivojlantirishda muammoli ta'limning pedagogik-psixologik o'ziga xosliklari	31
Dilnoza AXMEDOVA. Kredit-modul tizimida talabalar mustaqil ishlarini tashkil etishning asosiy shakllari	34
Farrux RAXIMOV. Chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishlarida virtual ta'lim texnologiyalari yordamida chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fanini o'qitish samaradorligini oshirish	37
Matluba ZARIPOVA. Bo'lajak o'qituvchilarni modulli o'qitishga tayyorlash texnologiyasining nazariy asoslari	40
A'lamjon IBRAGIMOV. O'qituvchining kognitiv kompetentligi tushunchasi: konseptual yondashuv	44
Sohibjamol JO'RAYEVA. Pedagog imijini tavsiflovchi shaxslilik xususiyatlari	50
Shamsiya ALIMOVA. O'quvchilarda o'z faoliyatlarini baholash va tashxislash ko'nikmalarini shakllantirish	57
Xasan BAXROMOV. Tibbiy oliy ta'limda o'qituvchi - vrach - klinist munosabatlari (xorijiy tajriba misolida) ..	62
Shoira DUSMUXAMEDOVA. Kattalar ta'limi samaradorligida psixologik va androgogik bilimlarning ahamiyati.....	66
Firuz KADIROVA. Research methods of "teaching reading skills to the students of higher education"	70
Zilola RASULOVA. Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining ijodkorligini rivojlantirishda interfaol metodlardan foydalanish.....	75
Chori XAYRULLAYEV. Yangi O'zbekiston sharoitida yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishning asosiy omillari ..	79
Xurshida YULBARSOVA. Zamonaviy ta'lim tizimida kommunikativ kompetentlikni shakllantirishning integratsion shart-sharoitlari	83
Ихтиёр КУРБАНОВ. Проблемы столкновения идей сформированно инновационной личности современного государства	86
Abdimumin RASULOV, Muhammadrasul IBRAGIMOV. Pedagogik qobiliyatni baholash usuli.....	90
Marhabo ASHUROVA. Husayn Voiz Koshifiyning "Futuvvatnomai Sultoniy" asarida ustoz-shogird munosabatlarining yoritilishi	96
Farida OCHILOVA, Durdona DAVLATOVA. Bolalar nevrozini bartaraf etishda art-terapiya usullaridan foydalanish.....	100
Ziyodullo ELOV. Nutqda uchraydigan buzilishlar va ularni yuzaga keltiruvchi sabablarning bola ruhiyatiga psixologik ta'siri	103
Anjim SHAMSHETOVA. Ekologiya va biz	106
Firuz SIROJIDDINOVA. Mehnat faoliyatining psixologik tarkibi xususida mulohaza	109
Shavkat G'AFOROV. Ijtimoiy madaniy muhit va shaxsning psixologik salomatligi	111
Go'zal YUNUSOVA. O'smirlarda deviant xulqni shakllantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillar va uning profilaktikasi	115
MAKTABGACHA VA BOSHLANG'ICH TA'LIM	119
Nigora MUXITDINOVA. "Ilk qadam" o'quv dasturida jismoniy tarbiya masalalarining yoritilishi	119
Go'zal QURBONOVA. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari katta guruh bolalarida gender tolerantlikni shakllantirishda o'yin texnologiyalari	124
Shabnam YUSUFZODA. Boshlang'ich sinf husnixat darslarini innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish	127
O'g'iljon OLLOQOVA. Intensiv ta'lim asosida boshlang'ich sinf ona tili darslarini tashkil etish.....	131
FILOLOGIYA VA TILLARNI O'QITISH	135
Muqaddas TO'RABOYEVA. 8-sinf ona tili darslarida topshiriqlar asosida o'quvchilarning lingvistik kompetensiyasini rivojlantirish metodikasi.....	135
Дилором ШОДИЕВА. Проектная работа по приобретению общих и профессионально-языковых компетенций студентами вузов на примере организации полилога-дискуссии	139
Akram QILICHEV. RUxalq maqollarida "ayol" konseptining salbiy xususiyatlari	145

Sitora MUXAMEDJANOVA. Bo'lajak mutaxassis kadrlarning ingliz tilida kommunikativ madaniyatini rivojlantirishning lingvodidaktik texnologiyasi	148
Marhabo AVAZMATOVA. Chet tillarini onlayn tarzda samarali o'qitishning nazariy asoslari	153
Dilafroz KENJABOYEVA. Innovatsion yondashuv asosida xorijiy til o'qituvchilarida deontologik kompetentlikni rivojlantirish texnologiyasi	159
Najmiddin BAKAYEV, Zubaydullo RASULOV. Lotin til amaliy mashg'ulotlarida "termin, atama va ibora" so'zlarining qo'llanilishi	163
Холида МУСТАФОЕВА. «Зона. Записки надзирателя» - произведение изменившее жизнь Сергея Довлатова.....	166
ANIQ VA TABIIY FANLARNI O'QITISH	168
Nilufar MAMATOVA, NabiyaTURAYEVA, Furqat JO'RAQULOV. Amaliy matematika fanidan mustaqil ta'limni tashkil etishda innovatsion yondashuv	168
Farrux NARBAYEV. Umumta'lim muassasalarida matematika ta'limini Pisa xalqaro baholash tizimi asosida tashkil qilish samaradorligini oshirish.....	171
Firuz NURULLOYEV, Xolida HAMROYEVA. Masofaviy ta'lim texnologiyalari - bu fan va ta'limni kengaytirishning turi va vositalari	175
Гулноза РИЗАЕВА. Возможности совершенствования методики преподавания физики на основе цифровых технологий	178
Yusuf JAMILOV. Muqobil energiyaga oid dasturiy ta'lim vositalarini yaratuvchi ilovalar imkoniyatlari	183
M. KODIROV, E.VOXIDOV. Fizika fanini o'qitishdagi muammolar xususida.....	188
Shohida SODIQOVA. "Optik tola va uning qo'llanilish sohalari" mavzusini o'qitishda mediatexnologiyalardan foydalanish metodikasi	192
Ixtiyor KAMOLOV, Dilnavoz KAMALOVA, Sarvinov BARAKAYEVA. Oliy pedagogik ta'lim muassasalarida elektromagnetizm fanini kredit-modul tizimi asosida o'qitishni takomillashtirish	198
Mirzohid TURDIYEV, Erkin BOZOROV. Lazer faol muhitlar turlarining tibbiyotda qo'llash usullari.....	201
Xurshid BOZOROV, Yuliya LUPITSKAYA, Odiljon MAMATKARIMOV, Bahrom ABDULAZIZOV. The structure of the phases formed upon the addition of k and na ions to complex oxide compounds of the pyrochlore type.....	203
TASVIRIY SAN'AT VA MUSIQA TA'LIMI	208
Sanjar AZIMOV. Talabalarining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda mustaqil ta'limning ilmiy-metodik ahamiyati.....	208
Ruxsora MUXAMEDOVA, Sayfullo ABDULLAYEV. Arxitektura qalamtasvir fanini o'qitish jarayonida talabalarining ijodiy faoliyatini shakllantirish metodikasi	212
Sanjar MARDOV. Arxitektura qurilish chizmalarini o'qitishda grafik dasturlardan foydalanish metodikasini takomillashtirish.....	216
Dilshodjon MELIBOYEV. Cholg'u ijrochiligining ilmiy va amaliy uyg'unligi	221
Zulxorbek TURAPOV. Kompozitor Muhammadjon Otajonovning dutor bas va fortepiano uchun yozgan "Naqsh" kuyi ijro tahlili	224
Askar XIDIROV. O'zbek xalq qo'shiqlari vositasida o'quvchilarni ma'naviy-axloqiy shakllantirish imkoniyatlari	227
Akmal BEGMATOV. Cholg'u ijrochiligiga o'rgatishning asosiy masalalari.....	230
Ahadjon MAMADALIYEV. Mahalliy uslublar va o'zbek musiqasini o'rganish uslubiyoti	232
Shuhrat MAJITOV. Musiqiy mashg'ulotlarni tashkil etishda multimedia texnologiyalarining pedagogik-psixologik nazariy tamoyillari genezisi.....	236
JISMONIY MADANIYAT VA SPORT	240
Zulfizar YUSUPOVA. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy madaniyatga bo'lgan qiziqishlarni shakllantirish va salomatligini mustahkamlash pedagogik muammo sifatida.....	240
Zarif BEGIMQULOV. Malaka oshirish jarayonida sport turlari bo'yicha trener-o'qituvchilarning ijtimoiy-madaniy kompetentligini rivojlantirish muammolari va yechimlari.....	245
Abdulfattoh AKRAMOV. Sharq allomalarining milliy sport o'yinlari to'g'risidagi ilmiy fikr va qarashlari.....	250
"Pedagogik mahorat" jurnali uchun maqolalarni rasmiylashtirish talablari	254

PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA

Elyor ALKAROV

A.Avloniy nomidagi ilmiy-tadqiqot instituti bo'lim mudiri, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

G'olibjon OTAMURODOV

A.Avloniy nomidagi ilmiy-tadqiqot instituti yetakchi ilmiy-xodimi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Bahodir XURRAMOV

A.Avloniy nomidagi ilmiy-tadqiqot instituti kichik ilmiy-xodimi

MALAKA OSHIRISH JARAYONLARI TAHLILI VA UZLUKSIZ KASBIY RIVOJLANTIRISH TIZIMI IMKONIYATLARI

Ushbu maqola xalq ta'lim tizimi ta'lim muassasalari xodimlarining qayta tayyorlash va malaka oshirish jarayonlarini uzluksiz rivojlantirishga xizmat qiluvchi elektron platforma tamoyillari, tuzilishi va vazifalarini ishlab chiqish bo'yicha tashabbuslarning batafsil tavsifiga, shuningdek, ularning O'zbekiston Respublikasida milliy kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimida qo'llanilishining tahliliga bag'ishlangan.

Kalit so'zlari: elektron platforma, malaka oshirish, masofaviy malaka oshirish, pedagog xodimlar, xalq ta'limi tizimi, axborot tizimi.

В данной статье представлено подробное описание инициатив по разработке принципов, структуры и задач электронной платформы для непрерывного развития переподготовки и повышения квалификации педагогических и административных кадров в образовательных учреждениях, а также анализ их внедрения в национальную систему переподготовки и повышения квалификации в Узбекистане.

Ключевые слова: электронное портфолио, повышение квалификации, педагогические кадры, высшее учебное заведение, информационная система.

This article provides a detailed description of the initiatives to develop the principles, structure and tasks of the electronic platform for the continuous development of retraining and advanced training of pedagogical and administrative staff at educational institutions, as well as an analysis of their implementation in the national system of retraining and advanced training in Uzbekistan.

Key words: electronic portfolio, advanced training, pedagogical staff, higher education institution, information system.

Kirish. Xalq ta'limi tizimidagi ta'lim muassasalari (rahbar, pedagog va mutaxassis) xodimlarining malaka ko'nikmasi ularning kasbiy faoliyatining sifat mezonlaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham mamlakatimizda ta'lim xodimlarining o'z kasbiy mahoratini eng yuqori darajaga ko'tarish majburiyati qonun yo'li bilan mustahkamlab qo'yilgan. Bunga esa ularning butun faoliyati davomidagi uzluksiz kasbiy rivojlantirish "Hayot davomida ta'lim olish" tamoyillari orqali erishish mumkin bo'ladi. Hozirgi kunda ta'lim tizimining barcha bosqichlarida elektron platformalar uzluksiz ta'lim olish jarayonlarida keng qo'llanilib, zamonaviy axborot ta'lim muhitida kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish uchun foydali vosita sifatida baholanmoqda. Bu esa ta'lim imkoniyatlarini kengaytirish uchun elektron platformani ishlab chiqish jarayonlarini tezlashtiradi.

Mamlakatimizda uzluksiz ta'lim tizimining asosiy bo'g'ini hisoblangan umumiy o'rta talim maktablari o'qituvchilari pedagogik faoliyatlari davomida zarur bo'lgan barcha fundamental bilimlarni olishlari lozim. Chunki maktab fanda mavjud bo'lgan barcha bilimlarni muayyan tizimga solib, bosqichma-bosqich o'qituvchi yordamida o'quvchilarga beradi va natijada yetuk va bilimli yoshlarni tarbiyalashga xizmat qiladi.

"Hayot davomida ta'lim olish" jarayonida elektron platforma orqali ro'yxatdan o'tish, kasbiy faoliyatiga doir ma'lumotlarni elektron shaklda to'plash, xodimning ko'nikma darajasini va o'quv va ilmiy faoliyatining vazifalariga ijodiy yondashish qobiliyatini namoyish qilish vositasi sifatida foydalanish muhimdir. Elektron platforma orqali malaka oshirish zamonaviy axborot ta'lim muhitida uning faollik darajasini ko'rsatadi va kasbiy faoliyat natijalarini tahlil qilish, sintez qilish, tizimlashtirish va rivojlantirish imkonini beradi.

Ushbu maqolada xalq ta'lim tizimi ta'lim muassasalari (rahbar, pedagog va mutaxassis) xodimlarining uzluksiz kasbiy rivojlantirish uchun "Uzluksiz kasbiy ta'lim" elektron platformasini ishlab chiqish va undan

O‘zbekiston Respublikasida Xalq ta’lim tizimi ta’lim muassasalari rahbar va pedagog xodimlarining qayta tayyorlash va malaka oshirish jarayonlarida foydalanish muammosiga alohida e’tibor qaratilgan.

Tadqiqot natijalari quyidagi maqsadlarga erishishga qaratilgan:

- platforma asosiy tushunchalarni umumlashtirish, uning rivojlanish tamoyillarini aniqlash hamda xodimlarning qayta tayyorlash va malakasini oshirish jarayonlariga xos muayyan vazifalarni aniqlash;
- xalq ta’limi tizimi ta’lim muassasalari (rahbar, pedagog va mutaxassis) xodimlari malakasini oshirish jarayonlarini muntazam monitoring qilish axborot tizimining tarkibiy qismi sifatida elektron platforma natijalarini umumlashtirish va tahlil qilish.

Xalq ta’limi tizimi ta’lim muassasalari (rahbar, pedagog va mutaxassis) xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish Xalq ta’limi vazirligi tasarrufidagi A.Avloniy nomidagi xalq ta’limi muammolarini o‘rganish va istiqbollarni belgilash ilmiy-tadqiqot instituti, shuningdek, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar xalq ta’limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish hududiy markazlari tomonidan amalga oshiriladi.

Malaka oshirish sohasini tubdan yangilash bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 25-yanvardagi “Xalq ta’limi sohasidagi ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo‘llab-quvvatlash hamda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4963-son Qarori bilan sohada yangi tartib joriy etilishi belgilangan bo‘lib, amaldagi tartibga muvofiq, xalq ta’limi xodimlari, shu jumladan, o‘qituvchilar har 5 yilda bir marta – bir oylik (144 soatga mo‘ljallangan o‘quv dasturi asosida) malaka oshirish kursiga jalb etilishi belgilangan. Ushbu qarorda esa 5 yilda bir marta emas, balki har yili, iloji bo‘lsa – har kuni o‘z malaka saviyasini takomillashtirib borishi belgilangan [1]. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 17-yanvardagi “Xalq ta’limi xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini tashkil etish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi VM-25-sonli Qarori bilan xalq ta’limi xodimlarining shaxsiy, kasbiy salohiyatining individual va jamiyat ehtiyojlariga mos ravishda hayot davomida o‘sishi jarayonini qamrab olgan “Uzluksiz kasbiy ta’lim” maxsus elektron platformasi orqali kasbiy kompetentlik darajasini oshirish va kasbiy mahoratini muntazam rivojlantirib borish, masofaviy ta’limning online va offline shakllarida qayta tayyorlash va malaka oshirish kurslari tayanch hududiy markazlar tomonidan ishlab chiqilgan o‘quv-uslubiy manbalar asosida qonuniylashtirilgan [3].

Dastlab malaka oshirish kurslari davriylikka asoslangan bo‘lib, ya’ni maktab direktorlari uch yilda, pedagog xodimlar besh yilda bir marotaba (kamida 144 soat)ga rioya qilingan holda malaka oshirish jarayonlari amalga oshiriladi. Endilikda biz yuqorida keltirib o‘tgan qarorlar ijrosida Xalq ta’limi tizimi ta’lim muassasalari rahbar va pedagog xodimlarning malakasini oshirish “Hayot davomida o‘qish” tamoyili asosida takomillashtirib borishni ta’minlovchi uzluksiz kasbiy rivojlanish (kamida bir yilda 36 soat, 18 kredit) tizimi joriy qilindi. Ushbu qarorda malaka oshirish kurslari ixtiyoriy ravishda online va offline tarzda ishtirok etishlari ko‘rsatib o‘tilgan.

Asosiy qism. Zamonaviy dunyoda o‘quv dasturlarini kasbiy kompetensiyalarga kengroq e’tibor qaratgan holda tuzish talab etiladi. Bizda fan o‘qituvchilari bor, ammo tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi, o‘zaro samarali munosabatlarni o‘rnatuvchi kreativ fikrlovchi o‘qituvchilar kam. O‘quv dasturlari avvalo bu ko‘nikmalarni an’anaviy fanlar doirasida o‘qitishni singdirishni, so‘ngra bosqichma-bosqich fan mazmunidan o‘quvchilarning malaka va shaxsiy xususiyatlarini rivojlantirishga o‘tishi kerak.

Hozirda an’anaviy o‘qitish usullarining o‘rnini loyiha va muammoli ta’limga asoslangan yondashuvlar asta-sekin egallay boshladi. Bu **“o‘rganishni o‘rgatish”** tushunchasini ham o‘z ichiga oladi. Bu haqidagi fikrlar o‘tgan asrning 80-yillaridan beri davom etmoqda, ammo hozir bu shoshilinch ehtiyojga aylandi.

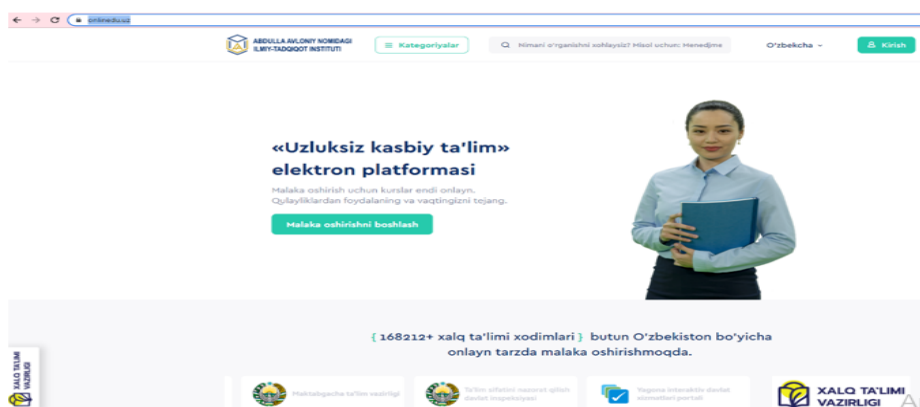
Biz yoshlarga o‘z-o‘zini tarbiyalash, mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini o‘rgatishimiz kerak - buning uchun avvalo maktab o‘qituvchilari ham faol bo‘lishi hamda o‘z ustida muntazam ishlashi kerak bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimi ta’lim muassasalari (rahbar, pedagog va mutaxassis) xodimlari malakasini oshirish, monitoring olib borish, axborot tizimining tarkibi qismi sifatida elektron portfolio natijalarini umumlashtirish va tahlil qilish <http://onlinedu.uz> elektron platformasining kirish rejimida joylashgan bo‘lib, ulardan foydalanishning darajalari mavjud – rahbar darajasi, pedagog xodimlar darajasi va mutaxassis darajasi mavjud.

“Uzluksiz kasbiy ta’lim” elektron platformasi orqali xalq ta’limi tizimida faoliyat olib borayotgan xodimlar malakasini oshirishda tashkil etilgan dastlabki kurslar dasturi tinglovchilarning ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda tuzildi. Bu kurslar zamonaviy pedagog va XXI asrda faoliyat yuritishga qobiliyatli mutaxassisni rivojlantirish maqsadida doimiy takomillashib borishi ko‘zda tutilgan (1-rasm).

2016-yilda Davosda bo‘lib o‘tgan Jahon iqtisodiy forumida (**WEB**) ma’ruzachilar zamonaviy mehnat bozorida talab qilinadigan asosiy ko‘nikmalarni aytib o‘tdilar, ular:

- har bir mutaxassis uchun zarur bo‘lgan kasbiy ko‘nikmalar - **hard skills**;
- raqamlar orqali baholash qiyin bo‘lgan moslashuvchanlik ko‘nikmalari - **soft skills**ga ajratadilar.

1-rasm. “Uzluksiz kasbiy ta’lim” platformasiga kirish oynasi.

Xalqaro kasbiy kompetentlik modelida keltirilgan ko‘nikmalarni inobatga olgan holda, “Uzluksiz kasbiy ta’lim” elektron platformasi onlayn malaka oshirish kurslarida:

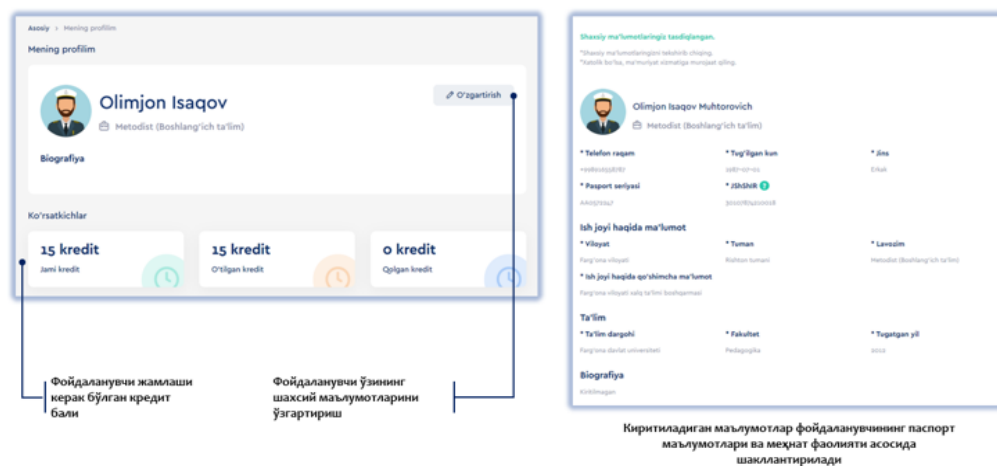
- pedagogning kommunikativ ko‘nikmalarini rivojlantirish;
- AKT va media savodxonlik;
- o‘zini-o‘zi rivojlantirish va uzluksiz kasbiy rivojlanish masalalari;
- pedagog mas’uliyati va moslashuvchanligi.

Inklyuziv ta’limni joriy etish masalalari modullarida **soft skills** rivojlantirilsa:

- fandagi yangiliklar, fanni o‘qitishning dolzarb masalalari;

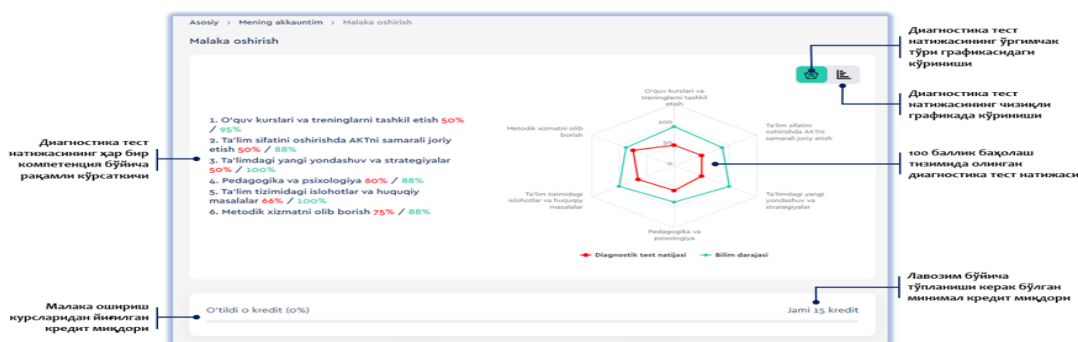
- o‘quvchilar kompetensiyalarini baholash usullari va vositalari modullarida esa kasbiy ko‘nikmalarini ya’ni **hard skills** rivojlantiriladi.

Yaqin yillar ichida tadqiqotchilarimizning yangi avlodi bu soha samaradorligini yanada oshiradi. Oldindan kompetensiyalarni aniqlash va baholashning yangi usullarini ishlab chiqish, yangi vazifalarni izlash, konsepsiyani qo‘llashning yangi yo‘nalishlarini tatbiq etish bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. “Uzluksiz kasbiy ta’lim” masxus elektron platformasi imkoniyatlari quydagilardan iborat. “tas-ix”da joylashtirilgani va personal kompyuter bilan birga mobil telefon orqali (Android, iOS) kirish, mustaqil onlayn ro‘yxatdan o‘tish va malaka oshirish va har bir tinglovchining shaxsiy kabineti mavjud (2-rasm).

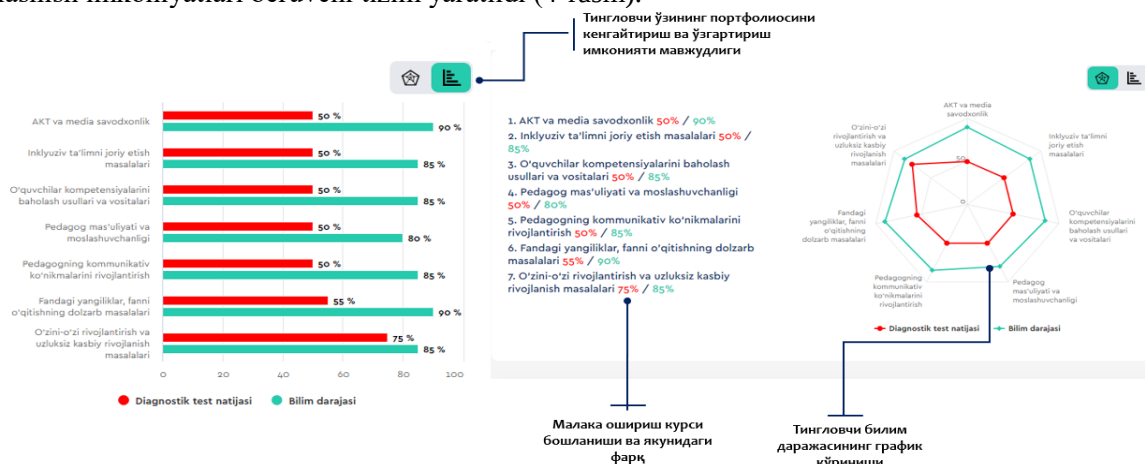
2-rasm. Tinglovchining shaxsiy kabineti.

Malaka oshirishni boshlashdan oldin kasbiy kompetensiyalar bo‘yicha diagnostikadan o‘tish, diagnostika natijalariga asosan individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasining shakllanishi, individual trayektoriyaga asosan platforma tomonidan ehtiyojga asoslangan kurslarning avtomatik tarzda inson omilisiz tizim tomonidan taklif etish xizmatlari ishlab chiqilgan (3-rasm). Malaka oshirish tizimini yanada rivojlantirish va sifat darajasini oshirish maqsadida monitoring tizimi, ya’ni respublika, hudud, maktab direktori, fan metodisti o‘zlarining pedagoglarini bilim va ko‘nikmalarini monitoring qilish va kerakli ko‘rsatmalar berish imkoniyati mavjud. Kurs kontentlarini yanada rivojlantirish maqsadida har bir kursda individual so‘rovnoma va baholash tizimining mavjudligi hamda qulayligi xalq ta’limi tizimida “Uzluksiz kasbiy ta’lim” elektron platformasida onlayn malaka oshirmoqchi bo‘lgan talabgorlar ko‘paymoqda va yaqin kelajakda bu sohada yanada ko‘proq yutuqlarga erishamiz.

3-rasm. Individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasi.

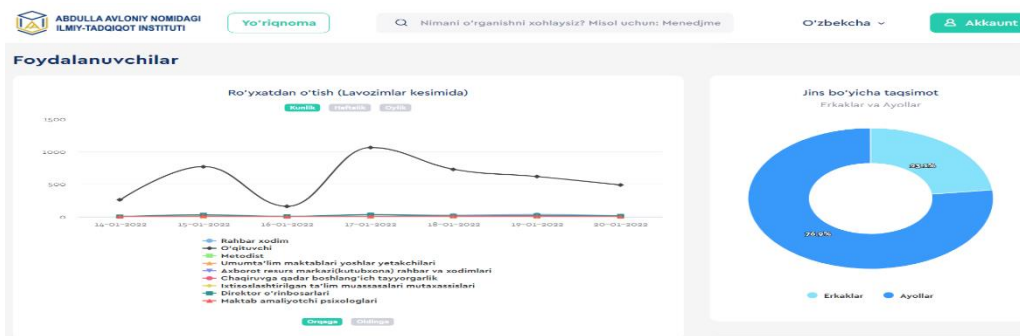
Har bir kursdagi alohida mavzu bo'yicha videodars, taqdimot, adabiyotlar mavjudligi, har bir mavzudan keyin o'zlashtirish darajasini aniqlash imkoniyati (agarda tinglovchi ma'lum mavzuni o'zlashtirishi past bo'lsa keyingi mavzular ochildmaydi va qayta o'zlashtirish imkoniyati beriladi), rahbar va mutaxassislar kamida 30 soat (15 kredit), pedagoglar 36 soat (18 kredit) malaka oshirishdan o'tgandan keyin malaka oshirganlik to'g'risidagi elektron sertifikat, har bir tinglovchining natijalaridan kelib chiqib shaxsiy portfoliosi shakllanishi, muqobil malaka oshirish shakllaridan foydalanish uchun muayyan kredit to'plash imkoniyati, malaka oshirish davrida turli vebinarlarda cheklanmagan vaqtda cheklanmagan sondagi tinglovchilar ishtirok etishi (bunda tinglovchi onlayn vebinarda ishtirok etmasa vebinarining arxivini ko'rishi mumkin), vebinarlar o'tkazish paytida turli onlayn so'rovnomalar o'tkazish imkoniyati, yaratilgan kurslar sifatini baholash (5 balli tizimda), tinglovchilar va tyutorlar o'rtasida o'zaro muloqot qilish va fayl almashish hamda tinglovchilar tomonidan o'zlarining mualliflik kurslarini joylashtirish va boshqa tinglovchilarga o'rtoqlashish imkoniyatlari beruvchi tizim yaratildi (4-rasm).

4-rasm. Har bir tinglovchining shaxsiy portfoliosi.

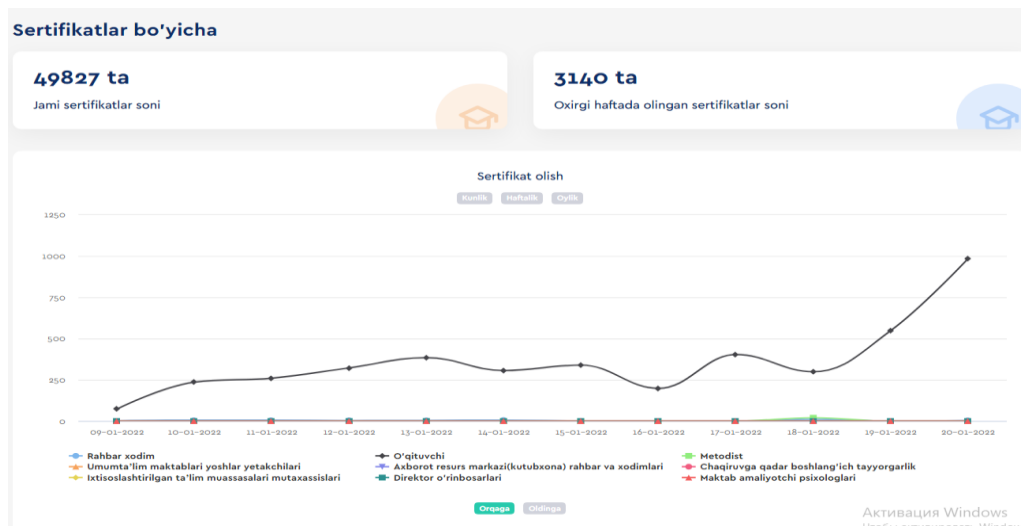
Muhokamalar va natijalar. “Uzluksi kasbiy ta’lim” elektron platformasi statistikasi - bilim sohasi, massiv statistik (miqdoriy yoki sifat) ma’lumotlarni to’plash, o’lchash, monitoring qilish, tahlil qilish va ularni taqqoslashni son shaklida o’rganish.

Respublikamizda Xalq ta’limi tizimi tasarrufida 10130dan ortiq umumta’lim muassasalari bo’lib, hozirda 511000ga yaqin rahbar va pedagog xodimlar faoliyat yuritmoqda. Shundan 2022-yil 20-yanvar holati bo’yicha uzluksiz kasbiy ta’lim maxsus elektron platformasidan ro’yxatdan 256245 nafarga yaqin xalq ta’limi xodimlari (maktab rahbarlari, fan metodistlari, o’qituvchilar, va b.q.) platforma orqali onlayn ro’yxatdan o’tishdi.

5-rasm. “Uzluksi kasbiy ta’lim” elektron platformasi statistikasi.

Shulardan, **49827 nafari** onlayn malaka oshirishni muvaffaqiyatli tamomlab, elektron sertifikatga ega bo‘lishdi.

6-rasm. Malaka oshirishni muvaffaqiyatli tamomlaganlar.

“Uzluksiz kasbiy ta’lim” elektron platformasi innovatsion ish, bu kichik bir qadam, ammo u rivojlanishda davom etadigan butunlay yangi ilmiy yo‘nalishni ochadi. Umid qilamizki, 3-5 yil ichida “Uzluksiz kasbiy ta’lim” elektron platformasida onlayn malaka oshirish orqali XXI asr ko‘nikmalarini o‘rgatishning yangi yondashuvlari hozirgilaridan samaraliroq tarzda xalq ta’limi tizimida ijobiy natijalarda aks etadi.

“Uzluksiz kasbiy ta’lim” elektron platformasi ishga tushirilishi nima berdi?

Foydalanuvchiga:

- ish faoliyatida uzilish bo‘lmaydi.
- mustaqil ta’lim shaklida “Uzluksiz kasbiy ta’lim” maxsus elektron platformasidan foydalangan holda malaka oshirishda o‘qish muddatlarini va sur‘atlarini xodimning o‘zi belgilaydi;
- malaka oshirishning turli muqobil shakllari joriy etilishi natijasida o‘qituvchi kasbiy ehtiyojlari asosida xohlagan kursni tanlab malaka oshirish va unga belgilangan kredit ballarini jamlash imkoniyati paydo bo‘ldi;
- o‘qituvchilar kasbiy faoliyatidagi muvaffaqiyatlari (o‘quvchisi fan olimpiadalarida o‘rin olsa, ilmiy faoliyat yuritsa, xalqaro kurslarda o‘qisa va h.k.) malaka oshirishning muqobili sifatida tan olinishi;
- tizimning eng yaxshi amaliyotlari va eng sifatli hamda jozibador ta’lim kontentlari bilan tanishish imkoniyati.

Xalq ta’limi tizimiga:

- xalq ta’limi tizimi xodimlarining ishdan ajralmagan holda doimiy malakasini oshirish imkoniyati yaratildi;
- korrupsiya omillari bartaraf etiladi. Tizimda korrupsiya holatlari bilan bog‘liq bo‘lgan bitiruv malaka ishi, yakuniy attestasiya va chiqish testi, turli oraliq imtihonlardan voz kechildi. Ularning o‘rniga tinglovchilarning bilimini diagnostika qilish va o‘zlashtirish darajasini aniqlashning avtomatlashtirilgan mexanizmlari joriy qilindi;
- har bir tuman xalq ta’limi bo‘lim rahbarlari hamda fan metodisti o‘ziga birlashtirilgan hudud va fan kesimida o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishini monitoring qilish va baholash imkoniyati yaratildi;
- amaliyotda pedagoglarning malaka oshirishdan chetda qolib ketishi holatlari mavjud edi. Platformada tizimdagi barcha xalq ta’limi xodimlarining ma’lumotlar bazasi shakllantiriladi. Har bir pedagog har yili muntazam ravishda uzluksiz malakasini oshirishga jalb etiladi. Biror pedagog e’tibordan chetda qolmaydi!

Jamiyatga:

- o‘qituvchining bir oyga malaka oshirishga ketishi bilan bog‘liq oilaviy, ruhiy, moliyaviy masalalar bilan bog‘liq muammolar bartaraf etiladi (**12000 nafar** tizim xodimlarining so‘rovnoma natijalari asosida);
- malaka oshirish tizimida nodavlat ta’lim sektorining kirib kelishi natijasida malaka oshirish ta’limida raqobat muhitining shakllanishi ta’lim sifatini oshirishga sabab bo‘ldi.

XULOSA. Maqolada asosiy e’tibor Xalq ta’limi xodimlarining malakasini oshirishda innovatsion qadam – “Hayot davomida ta’lim olish” xorijiy tajribalar asosida o‘rganildi va ilmiy qiyosiy tahlil qilindi.

Pedagogning o‘z kasbiy kompetentligini rivojlantirib borishi, mutaxassisligi bo‘yicha malakasini doimiy oshirib, jahon tajribasi va ilm-fan yangiliklaridan muntazam ravishda xabardor bo‘lib borishida

bugungi kunda jahon ta'lim sohasida keng muvaffaqiyat bilan faoliyat ko'rsatib kelayotgan onlayn ta'lim olish tizimi samarali vosita hisoblanadi. Respublikamizning xalq ta'limi tizimida malaka oshirish jarayonlarida onlayn ta'limni tashkil etish maqsadida global internet tarmog'iga mo'ljallangan ta'limni boshqarish tizimini (LMS) yaratish, malaka oshirish yo'nalishlariga oid o'quv-metodik, axborot-ta'lim resurslarini joylashtirish ishlarini tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Xalq ta'limi xodimlarining malaka oshirish yo'nalishi bo'yicha mustaqil ta'lim texnologiyalaridan foydalangan holda tinglovchilarning o'zining ustida ishlash ko'nikmasini shakllantirish, uzluksiz kasbiy rivojlantirish bo'yicha “Uzluksiz kasbiy ta'lim” maxsus elektron platformasi ishlab chiqildi va amaliyotga joriy etildi. Mazkur “Uzluksiz kasbiy ta'lim” maxsus elektron platformasi xalq ta'limi xodimlarining malaka oshirish vaqtida mustaqil o'quv faoliyatini samarali tashkil etishi, tinglovchilarning malaka oshirishdan ko'zlangan asosiy maqsadga yo'nalish olishi, o'z muddatida o'quv dasturlarini to'liq o'zlashtirishi va amaliyotga joriy etishida yuqori samara beradi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 25-yanvardagi “Xalq ta'limi sohasidagi ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo'llab quvvatlash hamda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-4963-son Qarori. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2021-yil. <https://lex.uz/docs/5239538>.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi “Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi PQ-4884-son Qarori. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2020-yil. <https://lex.uz/docs/5085887>.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiing 2022-yil 17-yanvardagi “Xalq ta'limi xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini tashkil etish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi VM-25-son Qarori. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2022-yil. <https://www.lex.uz/docs/-5828765>.
4. Parpiyev A., Maraximov A., Hamdamov R., Begimkulov U., Bekmuradov M., Taylokov N. Elektron universitet. Masofaviy ta'lim texnologiyalari. Oliy ta'lim muassasalari uchun. -Toshkent: O'zMU davlat ilmiy nashriyoti, 2008. – B. 196.
5. Nishonov A.X., Anarbaeva F.O'., Babamuxamedova M.A. // 2012. Ta'limda erkin va ochik kodli dasturiy ta'minotlar – Toshkent: “Axborot texnologiyalari va telekommunikatsiya muammolari” mavzusidagi respublika ilmiy-texnik konferensiya materiallari to'plami. – B. 121–123.
6. Abdukodirov A.A., Pardayev A.X. Masofali o'qitish nazariyasi va amaliyoti. -Toshkent: “Fan nashriyoti”, 2009. – B. 146.
7. Alkarov E.M. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida pedagog kadrlar uzluksiz kasbiy rivojlanishini boshqarish samaradorligini oshirish. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya avtoreferati. –Toshkent, 2021. -B. 9-22.
8. Otamurodov G'. R. Oliy ta'lim muassasalari rahbar kadrlarining boshqaruv kompetentligini rivojlantirishning integrallashgan axborot-metodik tizimi. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya avtoreferati. -2020. B. 11-18.
9. Shoymardonov T.T. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari muhitida pedagog kadrlarning kasbiy faoliyati mazmuni va uning monitoringi. Monografiya. -Toshkent: “Yangi kitob”, 2016. - 196 bet.
10. Elektron ta'lim // Ta'limda yangi texnologiyalar portali <http://elearning.zn.uz>
11. onlayn ta'lim olish ochiq portfali veb sayti <http://www.atutor.ca>
12. A. Avloniy nomidagi ilmiy-tadqiqot instituti veb sayti <http://www.avloniy.uz>
13. “Uzluksiz kasbiy ta'lim” maxsus elektron platformasi <http://www.onlinedu.uz>

O'QUV TEZAVURUSI VA TALABA LEKSIKONI ORASIDAGI MUNOSABAT HAQIDA

Ushbu maqolada ta'lim jarayonini loyihalashda muhim bo'lgan o'quv tezaurusi va talabaning shaxsiy tezaurusi (leksikoni) tushunchalarining munosabati haqidagi masala ma'lumot, axborot va bilim tushunchalari orasidagi munosabatlar yordamida o'rganib chiqiladi va masalaning yechimi bayon qilinadi.

Kalit so'zlar: axborot, ma'lumot, bilim, tezaurus, o'quv tezaurusi, shaxsiy tezaurus, leksikon.

В данной статье изучается проблема отношений понятий учебного тезауруса и личностного тезауруса студента с помощью изучения отношений между понятиями данные, информация, знание, и описывается решение этой проблемы, которая имеет важное значение при проектировании образовательного процесса.

Ключевые слова: данные, информация, знание, тезаурус, учебный тезаурус, личностный тезаурус, лексикон.

This article studies the problem of relations between the concepts of the educational thesaurus and the student's personal thesaurus by studying the relationship between the concepts of data, information, knowledge, and describes the solution to this problem, which is important in the design of the educational process.

Key words: data, information, knowledge, thesaurus, educational thesaurus, personal thesaurus, lexicon.

Kirish. Axborotli jamiyatning jadal sur'atlar bilan rivojlanishi ta'limning, xususan, matematika ta'limining sifatini oshirishni taqozo etadi. Hozirgi zamonda ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan bir nechta yondashuvlar mavjud, ammo ular zamonaviy sharoitlarda ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladigan omillardan (masalan, uzviylik va uzluksizlik; algoritmik va abstrakt tafakkurni rivojlantirish; sonli, belgili va abstrakt informatsiyani idrok etish, eslab qolish va qayta ishlash jarayonlarining shaxsiy xususiyatlarini e'tiborga olish va boshqa) to'liq foydalanishni hal yetmaydi.

Axborotli jamiyat sharoitida bo'lg'usi matematika o'qituvchilarining matematik tayyorgarligini takomillashtirish yo'llaridan biri pedagogika oliy ta'lim muassasalarida matematikani o'qitishga axborotli yondashuvdan foydalanishdir. Bu yondashuv nuqtayi nazaridan o'qitish tezaurusni shakllantirishga qaratilgan axborotli jarayon deb qaraladi.

Asosiy qism. Pedagogikada tezaurus tushunchasining turli talqinlarini o'rganish [1, 5, 9, 11] fan tezaurusi, o'quv tezaurusi, talaba tezaurusi tushunchalaridan foydalanilishidan dalolat beradi. Ammo bu mualliflarning ishlarida talabaning tezaurusi va o'quv tezaurusi tarkibi qiyosiy tahlil qilinmaydi. Balki ular bir-biriga o'xshash tarkibga ega deb hisoblanadi. Masalan, A.A.Miroshnichenkoning [10] fikriga ko'ra o'quv tezaurusi - bu yangi bilimlarni ochishga yo'naltirilgan, barcha ko'nikmalarni, barcha operatsiyalarni o'z ichiga olgan faoliyat vositasi, bu talabaga o'z faoliyatini tashkil qilishga, tuzatishga, tartibga solishga yordam beruvchi vosita, bu talabani eng kam kuch va vaqt sarflash bilan belgilangan natijalarga eltuvchi vosita. Muallifning fikriga ko'ra o'quv tezaurusi, avvalo deskriptorlarni – tayanch tushunchalar va berilgan tushunchalar bilan bajariladigan mantiqiy operatsiyalarni o'z ichiga oladi, shaxsiy tezaurus esa o'zlashtirilgan o'quv fanining tezaurusi sifatida talqin qilinadi.

L.I.Gurye [5] ta'limdagi tezaurus deb elementar tushunchalar (qonunlar, nazariyalar, metodlar, muammolar, ilmiy faktlar) to'plamidan va ular orasidagi (aniqlashtirish, izohlash, sinxronizatsiya va boshqalar), aloqalardan, shuningdek, bir-biriga kiradigan tuzilmalar majmui (elementar tushunchalar, elementar tuzilmalar, ularning elementar tushunchalari va boshqalar) natijasida hosil bo'lgan til muhiti kabi tavsiflaydi.

I.R.Abdulmyanova [1] bo'lajak tarjimonlarning kasbiy tayyorgarligini ularining shaxsiy tezauruslari asosida ko'rib chiqadi. Olimaning fikriga ko'ra, shaxsiy tezaurus bu ochiq, iyerarxik va dinamik tuzilish bilan tavsiflangan va insonning mavjud bilimlari va tajribasini saqlashga, shuningdek, yangilarini olishga xizmat qiladigan tushunchalar, bu tushunchalarni shaxs xotirasidan chaqiradigan so'zlar va ular o'rtasidagi aloqalarning murakkab ko'p darajali tizimi.

Ilmiy adabiyotlarda talabaning shaxsiy tezaurusi atamasi bilan bir qatorda leksikon atamasi ham ishlatiladi. Leksikon – qadimiy yunonchadan bevosita tarjimai “so'z” ma'nosini anglatadi. Leksikon inson

egallagan soʻzlar toʻplamini, soʻz zaxirasini (boyligini) ifodalaydi. Soʻz zaxirasi faol va faol boʻlmagan deb ikki turga ajratiladi. Faol soʻz zaxirasi inson ogʻzaki nutq va xatda (yozuvda) ishlatadigan soʻzlarni qamrab oladi. Faol boʻlmagan soʻz zaxirasi inson oʻqiganda yoki eshitganda taniydigan (biladigan), ammo ogʻzaki nutqda va yozuvda ishlatmaydigan soʻzlardan iborat [6].

Oʻquv fanining oʻquv tezaurusi va talabaning shaxsiy tezaurusi – leksikoni nimasi bilan farq qiladi? Buning uchun ularning tarkibini aniqlash maqsadga muvofiq.

Oʻquv tezaurusining tarkibi matematik analiz fani misolida tavsiflangan boʻlib, bunga koʻra mavzuning oʻquv tezaurusi mavzuga oid tushunchalar, mavzuga mos oʻquv va umummatematik faoliyati usullari, asosiy masalalar va shu masalalarni yechish boʻyicha faoliyat usullaridan tashkil topgan [16].

Yuqoridagi savolga aniq javob berish uchun maʼlumot, axborot, bilim tushunchalariga murojaat qilamiz.

Axborot ish, voqea-hodisalar haqida tushuncha beruvchi xabar, maʼlumot [17].

Axborot - biron voqea haqidagi batafsil xabar, maʼlumot [18].

Axborot - taqdim etilish shaklidan qatʼi nazar shaxs, predmet, dalil, voqea, hodisa va jarayonlar haqidagi maʼlumotlar [2].

Oʻzbekiston Respublikasining 2002-yil 12-dekabrda 439-II son “Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari toʻgʻrisida”gi Qonuniga binoan, axborot - manbalari va taqdim etilish shaklidan qatʼi nazar shaxslar, predmetlar, faktlar, voqealar, hodisalar va jarayonlar toʻgʻrisidagi maʼlumotlardir [21].

Maʼlumotlar – voqea, hodisalar haqida qayd qilingan xabarlar, u bir-biriga bogʻliq boʻlmagan baʼzi faktlar toʻplamidir. S.I.Ashmarina va A.V.Filatovanning fikricha, maʼlumotlar axborotning “eng past darajasi”dir [3].

Agar maʼlumotlar bir butunga aylantirilsa va ular sharhlansa, u holda maʼlumotlar toʻliq axborotga aylanadi. “Bilim” kategoriyasi falsafa, psixologiya, tilshunoslik, informatika, kibernetika va, albatta, pedagogikada oʻrganiladi, bu esa bilim tushunchasining fanlararo tabiatga egaligini koʻrsatadi.

Agar ilmiy adabiyotlardagi “bilim” atamasining taʼrifiga murojaat qiladigan boʻlsak, atamaviy nomuvofiqlikni koʻrishimiz mumkin, bu taʼriflardagi bilimlar va axborotlarning bir-biri orqali izohlanishida namoyon boʻladi.

Bilim oʻquvchi va talabalarining tabiat, jamiyat, fan-texnika yutuqlari haqida hosil qilgan maʼlumotlari. Oʻquvchi yoki talabalarga taqdim etiladigan nazariy maʼlumot [13].

Bilim - bu qarorlar qabul qilish va muammolarni hal qilish uchun foydalanilgan va foydalaniladigan qayta ishlangan axborotlar, shuningdek, maʼlumotlarni qayta ishlanishi haqidagi axborotlar [19].

Axborot – maʼlum bir belgilar (ramziy, obrazli, imo-ishora, tovush, sensomotor tipdagi) yordamida aktuallashtiriladigan (qabul qilinadigan, uzatiladigan, oʻzgartiriladigan, siqiladigan yoki qayd etiladigan) maʼlumotlarning, bilimlarning maʼlum bir ketma-ketligidir [6].

V.P.Sidyakinning fikricha “bilimlarni uzatish” va “bilim almashinuvi” soʻz birikmalari haqiqiy jarayon emas, balki nutq iboralaridir. Buning sababi shundaki, bu iboralar nafaqat fanda, balki tabiiy (kundalik) nutqda ham faol qoʻllaniladi va bu, albatta, oʻz izini qoldiradi - kontekstlarning farqi paydo boʻladi va ildiz otadi [15].

“Axborot”, “maʼlumotlar”, “bilim” tushunchalarini R.Burkhard [20] quyidagicha tavsiflaydi: maʼlumotlar - faktlar, axborot - faktlarning talqini, bilim - shaxsiylashtirilgan axborotlar.

Agar “axborot” va “bilim” tushunchalari oʻrtasidagi munosabat haqida gapiradigan boʻlsak, biz hozirda keng tarqalgan DIKW modeliga murojaat qilishimiz kerak (inglizcha data, information, knowledge, wisdom - maʼlumotlar, axborot, bilimlar, donolik) [8]. Ushbu modelda “maʼlumot”, “axborot”, “bilim” va “donolik” tushunchalari ierarxik tizim sifatida taqdim etiladi, bunda har bir daraja oldingisiga asos va qoʻshimcha hisoblanadi (1-rasm). Birinchi bosqichda maʼlumotlar (data) mavjud boʻlib, ular asosida axborotlar (information) quriladi, keyin - bilim (knowledge), oxirgi bosqichda - donolik (wisdom).

Donolik (wisdom)

Bilim (knowledge)

Axborot (information)

Maʼlumot (data)

1-rasm. DIKW-model (“maʼlumot”, “axborot”, “bilim” va “donolik” tushunchalari orasidagi ierarxik munosabat).

Muhokamalar va natijalar. Ilmiy adabiyotlarda mavjud boʻlgan bilim tushunchasi taʼriflariga murojaat qilaylik. “Bilim voqelikni idrok etish jarayonining ijtimoiy-tarixiy amaliyot bilan tekshirilgan va mantiq bilan tasdiqlangan natijasidir; uning gʻoyalar, tushunchalar, mulohazalar, nazariyalar koʻrinishida inson ongida mos aks etishi” [13]. “Bilim - bu ijtimoiy va individual xotiraning shakli, faoliyat va muloqotning qatʼiy sxemasi, bilish jarayonida obyektni belgilash, tizimlash va tushunish natijasidir” [12].

Ta’riflardan ko‘rinib turibdiki, ma’lumot, agar inson uni avvalgi bilimlar tuzilmasiga kiritisa, anglasa va biror masalalarni hal qilish jarayonida undan foydalana olsa, bilimga aylanadi. Agar ta’lim oluvchi o‘rgangan faktlarni tushuntira olsa, ularning o‘zaro aloqalarini aniqlasa, asoslangan holatlardan xulosalar chiqarsa, u holda bilim mazmunli bo‘ladi.

Ma’lumki, inson ko‘p sabablarga ko‘ra axborotni 100% hajmda o‘zlashtira olmaydi: birinchidan, shaxs o‘zlashtirilayotgan axborotlarga nisbatan ma’lum tajribaga, shuningdek, ta’limning boshlang‘ich darajasiga ega; ikkinchidan, har bir subyekt taklif qilingan axborotlarni o‘z qiziqishlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda qabul qiladi; uchinchi, odamlar bir xil axborotlarni qayta ishlash usullarida sezilarli farqlarga ega. Shu sababli bir xil axborot u bilan ishlaydigan subyektlar tomonidan butunlay boshqacha tarzda talqin qilinishi mumkin, shuning uchun insonlar o‘rtasida bilim hajmi, kengligi va terangligi ham har xil bo‘ladi. Bilim insonning aqliy faoliyati natijasida vujudga keladi, uning maqsadi axborotni idrok etish, tushunish, tizimlashtirish va izohlashdan iborat [4]. Bundan

- axborot o‘z mohiyatiga ko‘ra faqat bilimlarni shakllantirish uchun asos bo‘lishi;

- individning shaxsiy bilimni uning ongi va intellektual faoliyatidan tashqarida qarash mumkin emasligi kelib chiqadi.

Shunday qilib, bilish jarayonida axborot subyekt tomonidan o‘zlashtiriladi va qayta ishlanadi, buning natijasida bilimlar tizimi shakllanadi. Bilim subyekt tomonidan olingan axborotni o‘zgartirish mahsulidir, bu unga ma’no va mazmun beradi. Shunga ko‘ra, axborot va bilim o‘rtasidagi asosiy farqlar quyidagilardan iborat. Birinchidan, axborot o‘z tabiatiga ko‘ra obyektivdir va shaxsdan mustaqil ravishda mavjuddir. Bilim, xuddi axborot kabi, uzatilishi mumkin emas, u shaxsiy xususiyatga ega. Bu bilim va axborot o‘rtasidagi ikkinchi farqni anglatadi: bilim insonning o‘z tajribasini anglashining natijasidir [12].

Yuqoridagi tahlillardan ko‘rinib turibdiki, “bilim” va “axborot” tushunchalarini tenglashtirish mutlaqo to‘g‘ri emas. Agar o‘qituvchi nimani uzatadi degan savolga qaytadigan bo‘lsak, bu axborot ekanligiga shubha yo‘q. Olingan axborotlarni faol aqliy qayta ishlash, tizimlashtirish va qo‘llash orqali o‘quvchilarning o‘zlari ongida bilimga, ko‘nikma va malakaga “aylanadi”.

Yuqorida aytilgan ma’lumot, axborot va bilim tushunchalari orasidagi munosabatdan quyidagi xulosani aytishimiz mumkin: o‘quv tezaurusi – bu ma’lumotlar to‘plamidir. Bu ma’lumotlarni qayta ishlash, izohlash, sharhlash orqali axborot shaklida talabaga uzatish o‘quv adabiyotini muallifi yoki o‘qituvchining shaxsiy tezaurusi-leksikoniga bog‘liq. Bu axborot o‘quv matni (yozma, visual, og‘zaki) shaklida uzatiladi.

Talaba uzatilgan axborotni mustaqil yoki o‘qituvchi, boshqa talabalar ishtirokidagi o‘quv-biluv faoliyatida o‘zlashtirishi, natijada bilimlar, ko‘nikmalar va malakalar hosil qilishi, ularni baholashi, ijodiy faoliyat tajribasiga ega bo‘lishi faraz qilinadi.

Shunday qilib, o‘quv tezaurusi va talaba leksikoni orasida o‘quv axboroti mavjud va bu holatni quyidagi rasmda berish mumkin (2-rasm):

O‘quv tezaurusi	→	O‘quv axboroti	→	Talaba leksikoni
-----------------	---	----------------	---	------------------

2-rasm. O‘quv tezaurusi, o‘quv axboroti va talaba leksikoni orasidagi munosabat.

Bu rasmdan (modeldan) ko‘rinadiki, talaba leksikonini shakllantirish o‘quv tezaurusi asosida o‘quv axborotini shakllantirish va uzatishga bevosita bog‘liq bo‘ladi. Demak, fan metodikasining asosiy vazifalaridan biri o‘quv tezaurusi asosida o‘quv axborotini shakllantirish va bunda talabaning mavjud leksikonini aniqlash va e’tiborga olishdan iborat deb qarashimiz mumkin.

Talabaning o‘quv matematik faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan leksikonini uning matematik leksikoni deb ataymiz. Talabaning matematik leksikonida uchta tashkil etuvchisini ajratish mumkin. Birinchi tashkil etuvchisi o‘quv tezaurusining nazariy tashkil etuvchisi bilan bog‘liq bo‘lib, matematik tushunchalar, ularning ta’riflari, ular orasidagi munosabatlarni ifodalovchi teoremlarni o‘zlashtirishni nazarda tutadi. Ikkinchi tashkil etuvchisi bevosita matematik faoliyat bilan bog‘liq va ko‘nikmalar, ijodiy faoliyat tajribalarini egallash bilan tavsiflanadi. Matematik leksikonning uchun chi tashkil etuvchisi bevosita talabaning shaxsiy sifatleri bilan bog‘liq, u talabaning bo‘lg‘usi kasbiga, xususan o‘quv jarayonida o‘zlashtirayotgan bilimlariga qadriyatli munosabatlari va matematik madaniyat darajasi bilan tavsiflanadi. Shunday qilib, talabaning matematik leksikoniga quyidagicha ta’rif berish mumkin. Talabaning matematik leksikoni – bu talabaning matematik bilim, ko‘nikma, malaka, tajribalari hamda kasbiy qadriyatlari va matematik madaniyatining ochiq tizimi. U uzluksiz matematik ta’lim yoki mustaqil bilim olish jarayoni natijasi hisoblanadi. Bu ta’rifdan o‘quv tezaurusi va talaba leksikonining yana bir farqini ko‘rishimiz mumkin: o‘quv tezaurusi malaka talablar, fan dasturlariga bog‘liq bo‘lgan yopiq tizim tashkil qilsa, talaba leksikoni esa ochiq tizim.

Xulosa. Ushbu maqolada o‘quv tezaurusi va talabaning leksikoni tushunchalarining munosabati haqidagi masala ma’lumot, axborot va bilim tushunchalari orasidagi munosabatlar yordamida o‘rganib chiqildi; o‘quv tezaurusi talaba leksikoni orasida o‘quv axboroti mavjudligi asoslandi; fan metodikasining

asosiy vazifalaridan biri o‘quv tezaurusi asosida o‘quv axborotini shakllantirish va bunda talabaniing mavjud leksikonini aniqlash va e‘tiborga olish zarurati aniqlandi; talabaniing matematik leksikoni tarkibi tavsiflandi.

Adabiyotlar

1. Абдулмянова И.Р. Формирование профессионального тезауруса личности как цель профессионального образования // Теория образования: история и современность. - 2010. - № 2. - С.36-39.
2. Axborot kommunikatsiyalar texnologiyalari izohli lug‘ati. -Toshkent, 2010. -574b.
3. Ашмарина С.И., Филатова А.В. Генезис понятия “информационно-знаниевые ресурсы” // Вестник Самарского государственного университета. - 2012. - № 4 (95). - С. 11-16.
4. Вейдт В.П. Педагогический тезаурус. -М.: “Юрайт”, 2019. -227с.
5. Гурье Л.И. Использование тезаурусов в проектировании педагогической подготовки преподавателей технических вузов в системе последипломого образования // Образовательные технологии и общество. - 2001. - № 4. 63-66с.
6. Жаров В.К., Тургунбаев Р.М. Проблема преемственности в методике преподавания математики и её интерпретации в современных образовательных школах// Вестник РГГУ. Серия Информатика. Информационная безопасность. Математика. 2019.№2. с. 52-74.
7. Казиев В.М. Информация: понятия, виды, получение, измерение и проблема обучения / В. М. Казиев // Информатика и образование. - 2000. - № 4. - С. 12-22.
8. Костромина С.Н., Гнедых Д.С. Информация и знание: подходы к пониманию процессов усвоения информации и формированию знаний в обучении// Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С.Пушкина. 2015. Том5. №2. 5-14с.
9. Мирошниченко А.А. Информационно-семантическое структурирование учебного материала (на примере школьного курса физики): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. - Ижевск, 1995. - 22 с.;
- 10.Мирошниченко А.А., Мирошниченко И.Л. Тезаурус как модель задаваемой учебной информации// Международный научно-исследовательский журнал. № 12 (54) .Часть 4 .Декабрь. DOI: 10.18454/IRJ.2016.54.236].
- 11.Никитина А. А. Теоретические основы формирования физкультурного тезауруса у студентов : дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / А. А. Никитина. - Калининград, 2006. - 336 с.
- 12.Степин В.С. и др. Новая философская энциклопедия в 4 т. -М.: “Мысль”, 2010. - 736 с., С. 51-52.
- 13.Новиков А.М., Новиков Д.А. Методология: словарь системы основных понятий. - М.: Либроком, 2013. - 208 с., б. 39.
- 14.R.Jo‘rayev va boshqalar. Pedagogik atamalar lug‘ati. -Т.: “Fan”, 2008. -198 b.
- 15.Седякин В.П. Информация и знания // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Право. - 2009. - № 8 (63). - Т. 8.: <http://cyberleninka.ru/article/n/informat-iya-i-znaniya>
- 16.Тургунбаев Р.М. Математик анализ фанининг ўқув тезаурусини шакллантириш ва унинг аҳамияти// Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириў. 2021 №1. 127-132б.
- 17.О‘zbek tilining izohli lug‘ati/ https://n.ziyouz.com/books/uzbek_tilining_izohli_lugati/
- 18.О‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. / https://n.ziyouz.com/books/uzbekiston_milliy_ensiklopediyasi/
- 19.Лугачев М.И. и др Экономическая информатика: Введение в экономический анализ информационных систем /. - М.: ИНФРА-М, 2005. - 958 с.
- 20.Burkhard R.A. Knowledge Visualization: The Use of Complementary Visual Representations for the Transfer of Knowledge. A Model, a Framework, and Four New Approaches: Dissertation for the degree of Doctor of Sciences, 2005. - 156 p.
- 21.<https://lex.uz/docs/52268>

Ixtiyor XOLIQOV

Buxoro davlat universiteti
harbiy ta'lim fakulteti o'qituvchisi

OLIV TA'LIM MUASSASALARI TALABALARI O'RTASIDA PEDAGOGIK KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISH

Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasa talabarlari o'rtasida pedagogik kompetensiyani shakllantirish jarayoni bilan bog'liq masalalar ko'rib chiqiladi. Oliy ta'lim muassasalari talabarlari orasida pedagogik kompetensiyani qanday shakllantirishiga alohida e'tibor qaratiladi. O'rganilayotgan adabiyotlar asosida pedagogika oliy o'quv yurtlari talabarlari o'rtasida pedagogik kompetensiyani shakllantirishning izchillik, yaxlitlik, madaniy muvofiqlik, kasbiy maqsadga muvofiqlik prinsiplari taklif qilingan.

Kalit so'zlar: malaka, pedagogik malaka, oliy ta'lim muassasasi talabarlari, tamoyillari, kompetensiyani shakllantirish.

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с процессом формирования педагогической компетентности у студентов высших учебных заведений. Особое внимание уделяется способам формирования педагогической компетентности у студентов высших учебных заведений. На основе изученной литературы предложены принципы системности, целостности, культурного соответствия, профессиональной целенаправленности формирования педагогической компетентности у студентов педагогических вузов.

Ключевые слова: квалификация, педагогическая квалификация, студенты вуза, принципы, формирование компетентности.

This article discusses issues related to the process of formation of pedagogical competence among students of higher education institutions. Particular attention is paid to how to form pedagogical competence among students of higher education institutions. On the basis of the studied literature the principles of consistency, integrity, cultural compatibility, professional purposefulness of formation of pedagogical competence among students of pedagogical higher educational institutions are offered.

Key words: qualification, pedagogical qualification, students of higher education institution, principles, formation of competence.

Kirish. XXI asr yangi texnologiyalar, sun'iy intellekt asri deb e'tirof etilmoqda. Shiddat bilan o'zgarib borayotgan zamonda yashar ekanmiz, biz tayyorlayotgan mutaxassis, zamon talabiga javob berishi lozim ekanligini chuqur anglab yetayapmiz. Barcha sohalarida bo'layotgani kabi, oliy ta'lim sohasida ham keng qamrovli islohotlar amalga oshirib kelinmoqda. Oliy ta'lim muassasasidagi talabalarni yetuk mutaxassis sifatida shakllantirish uchun talabalarda pedagogik kompetensiyani shakllantirish zaruriyati paydo bo'la boshladi.

Asosiy qism. “Kompetentlik” (ingl. “competence” - “qobiliyat”) - faoliyatda nazariy bilimlardan samarali foydalanish, yuqori darajadagi kasbiy malaka, mahorat va iqtidorni namoyon eta olishni anglatadi.

Zamonaviy oliy pedagogik ta'lim uchun eng muhim masalalardan biri - talabalarda pedagogik kompetensiyani shakllantirishdir. Shu munosabat bilan pedagogik kompetensiya nimadan iboratligini ilmiy nuqtayi nazardan o'rganish zarur. Pedagogik kompetensiyaga nima tegishli ekanligini, uning tarkibiy qismi sifatida uning mohiyatini ochib berish.

Pedagogika oliy o'quv yurtida o'qish jarayonida talabalarda pedagogik kompetensiyalarni shakllantirishning zamonaviy ilmiy adabiyotlarida taklif etilgan usullariga alohida e'tibor qaratish lozim. O'rganilgan adabiyotlar asosida ushbu dolzarb muammoni hal qilishda o'z yondashuvlarimizni taklif qilamiz, ya'ni universitet talabarlari o'rtasida pedagogik kompetensiyani shakllantirish tamoyillarini belgilab olamiz.

Pedagogik kompetensiyani V.Saksonova psixologik-pedagogik bilim sohasidagi kompetensiyalar majmuasida ifodalangan shaxsning ajralmas xususiyati sifatida izohlaydi; shaxsning ijtimoiy va qadriyat xususiyatlarini rivojlantirish va o'z-o'zini rivojlantirish jarayoniga faol ta'sir ko'rsatish qobiliyati, bu jamoada ijtimoiy va qadriyat funksiyalarini bajarishga, xatti-harakatlarning salbiy ko'rinishlarining oldini olish va bartaraf etishga imkon beradi. Tadqiqotchi ta'kidlaydiki, pedagogik kompetensiyaning strukturasi murakkab bo'lib, shaxsning oldingi tajribalar asosida muayyan vaziyatda zarur bilim, ko'nikmalarni safarbar qilishga tayyorligidir.

Ko'pchilik pedagoglar pedagogik kompetensiyani o'quv jarayonida egallanadigan va psixologik, pedagogik hamda maxsus (mavzu bo'yicha) bilimlar majmuini o'z ichiga olgan muayyan pedagogik

vaziyatda harakat qilish qobiliyati sifatida qaralishi kerak, deb hisoblashadi. Bu bilimlar dolzarbligi va aniq pedagogik vaziyat sharoitlaridan kelib chiqib to'g'ri yechim topish qobiliyati, ta'lim sohasidagi muvaffaqiyatli faoliyat uchun zarur bo'lgan pedagogik qobiliyatlar va kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan fazilatlaridir. Shu bilan birga, pedagogik kompetensiyani shakllantirish va rivojlantirish jarayoni nafaqat universitetda o'qish davri bilan cheklanib qolmasdan, balki kelajakda kasbiy vazifalarni bajarish jarayonida ham davom ettirish lozimligini ta'kidlaydi. Shunday qilib, talabalarda pedagogik kompetensiyani shakllantirish jarayoni, bir necha kompetensiyalarni shakllantirish majmui sifatida qarash lozim degan fikrga olib keladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, zamonaviy tadqiqotlarda pedagogika oliy o'quv yurtlari talabalari o'rtasida pedagogik kompetensiyani (shuningdek, uning tarkibiy qismlarini) shakllantirishning turli usullarini taklif qilmoqdalar. A.S.Andryunina va E.V.Korotayevalar fikriga ko'ra, talabalarining ta'lim faoliyati va unda pedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish uchun sharoit yaratishga alohida e'tibor berish kerak deb ta'kidlashadi. Mualliflar o'zlarining amaliy faoliyatida o'quvchilarning o'z-o'zini rivojlantirishga bo'lgan ehtiyojlarini rag'batlantirish uchun o'zlarining bilimlarini o'yin, noan'anaviy shaklda qo'llashlari orqali bilim saviyalarining yetarli emasligini anglashlarini ta'minlashga qaratilgan faoliyatni amalga oshiradilar. Bunday ish shakllari nafaqat pedagogik kompetensiyalarni, balki kommunikativ, o'z-o'zini tarbiyalash va uslubiy kompetensiyalarni ham shakllantirishga imkon beradi.

Muhokamalar va natijalar. O'rganilgan materiallar asosida, universitet talabalari o'rtasida pedagogik kompetensiyani shakllantirish tamoyillari sifatida quyidagilarni belgilash mumkin:

Yaxlitlik prinsipi. Pedagogik jarayonning yaxlitligi, ya'ni, barcha tarkibiy qismlarining birligi va o'zaro bog'liqligini nazarda tutuvchi yaxlitlik prinsipi (pedagogik amaliyot, o'quv-tarbiyaviy ishlar va talabalarining ilmiy-tadqiqot faoliyatidan iborat o'quv-tarbiyaviy ishlar).

Ketma-ketlik prinsipi. O'quvchilarning o'rganish natijasida ega bo'lishi kerak bo'lgan bilimlar, amaliy faoliyatida duch kelishi mumkin bo'lgan pedagogik vaziyatlar bilan izchil tanishtirishni nazarda tutuvchi izchillik tamoyili.

O'quv jarayonida talabaning o'zi, pedagogik hamjamiyat va, umuman, jamiyat ega bo'lgan ijtimoiy-madaniy talablar va talablarni hisobga olishni nazarda tutadigan *madaniy muvofiqlik prinsipi*.

Dialogizatsiya prinsipi. O'quv jarayoni subyektlarining hamjihatligini va hamkorlikdagi harakatlarini birgalikda amalga oshirishni nazarda tutadi.

Professional maqsadga muvofiq prinsipi. Oliy ta'lim muassasalari talabalarini o'qitishda, ularning tanlagan kasblaridan kelib chiqib, o'qitish usullari va shaklini tanlash. Bundan tashqari, kerakli fanlarni o'qitishni nazarda tutadi.

Xulosa. Oliy o'quv yurti talabalari o'rtasida pedagogik kompetensiyani shakllantirish jarayoni, ta'lim sohasidagi zamonaviy mutaxassisni tayyorlashning ajralmas qismidir. Bu ta'lim sohasidagi muvaffaqiyatli faoliyat uchun zarur bo'lgan pedagogik qobiliyatlar va kasbiy ahamiyatga ega fazilatlar sifatida tavsiflangan pedagogik kompetensiya tushunchasi bilan bog'liq. Shu bilan birga, pedagogik kompetensiyalarga o'z-o'zini tarbiyalash, gender, uslubiy, konfliktologik, ilmiy-tadqiqot kabi kompetensiyalar kiradi. Ushbu kompetensiyalarga ega bo'lish pedagogika oliy o'quv yurti bitiruvchisiga kasbiy va xizmat vazifalarini muvaffaqiyatli bajarish imkonini beradi.

Adabiyotlar

1. Андрюнина А.С. Формирование ценностного отношения к профессии у будущих педагогов во внеучебной деятельности. 2016.
2. Елагина В.С., Ковалева Н.В. Исследовательская компетенция как компонент профессионально - педагогической компетентности студентов педагогического колледжа. 2015.
3. Usmonboyeva M., To'rayev A. Kreativ pedagogika asoslari.- Toshkent, 2019.
4. Muslimov N.A. va boshqalar. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. -T.: “Sano standart” nashriyoti, 2015.

Венера КАРИМОВА

Доцент Головного научно-методического центра
организации переподготовки и повышения
квалификации педагогических и руководящих
кадров системы высшего образования

АНАЛИЗ МЕЖДУНАРОДНОГО ОПЫТА ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ И РУКОВОДЯЩИХ КАДРОВ ВЫСШИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Статья посвящена сравнительно-сопоставительному анализу международного опыта повышения квалификации педагогических и руководящих кадров высших образовательных учреждений. Целью данной статьи является изучение опыта управления и организации повышения квалификации научно-педагогических и руководящих кадров в ведущих странах мира. Рассмотрен опыт повышения квалификации сотрудников ВУЗов США, Германии, России и других стран. Приведены особенности организации и содержания повышения квалификации сотрудников высшей школы ведущих университетов мира.

Ключевые слова: повышение квалификации, “факульти-девелопер”, центры, курсы, программы, сотрудники ВУЗов.

Maqola oliy ta’lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimi xalqaro tajribasining qiyosiy tahliliga bag’ishlangan. Ushbu maqolaning maqsadi dunyoning yetakchi mamlakatlarida ilmiy, pedagogik va rahbar kadrlar malakasini oshirishni boshqarish va tashkil etish tajribasini o’rganishdir. AQSh, Germaniya, Rossiya va boshqa mamlakatlarning universitetlari xodimlarining malakasini oshirish tajribasi ko’rib chiqilgan. Maqolada dunyoning yetakchi universitetlari oliy muassasalari xodimlarining malakasini oshirishni tashkil etish va mazmunining xususiyatlari yoritilgan.

Kalit so’zlar: malaka oshirish, faculty developer, markazlar, kurslar, dasturlar, universitet xodimlari.

The article is devoted to a comparative analysis of the international experience of professional development of pedagogical and managerial personnel of higher educational institutions. The purpose of this article is to study the experience of management and organization of advanced training of scientific, pedagogical and leading personnel in the leading countries of the world. The experience of advanced training of employees of universities in the USA, Germany, Russia and other countries is considered. The features of the organization and content of advanced training of employees of higher education of the world’s leading universities are given.

Key words: professional development, faculty developer, centers, courses, programs, university staff.

Вступление. В большинстве зарубежных ВУЗах ведется целенаправленная политика поощрения своих сотрудников к всестороннему развитию и совершенствованию своих профессиональных навыков. Поэтому повышение квалификации учитывается как преимущество при заключении контракта, принятии на должность, например, после испытательного срока, перезаключении контракта и продлении срока пребывания в должности, переаттестации на квалификационный разряд (regarding) и повышении в должности, а также при периодических оценках сотрудников (staffreview). В зарубежных ВУЗах налажена и хорошо функционирует система представления сотрудникам рекомендаций по выбору направлений и курсов повышения квалификации и профессионального развития в зависимости от профессиональной деятельности сотрудника ВУЗа.

Основная часть. Целью данной статьи является изучение опыта управления и организации повышения квалификации научно-педагогических и руководящих кадров в ведущих странах мира. Рассмотрим опыт переподготовки и повышения квалификации в зарубежных странах.

США стали первой страной, где стали проводить обучение руководителей в системе высшего образования. Первые факультеты по управлению при ВУЗах появились в конце XIX века. Анализ работ [1-3] показал, что значительную роль в организации центров повышения квалификации сотрудников ВУЗов, государство отводит крупным ВУЗам. Деятельность центров и виды программ, которые они предлагают, меняется в зависимости от типа ВУЗа.

В связи с активным развитием системы повышения квалификации научно-педагогических кадров высшей школы, в США зародилась новая профессия “факульти-девелопер» (facultydeveloper) [4]. Это специально обученный человек, который занимается повышением квалификации. В роли

фэкульти-девелоперов чаще всего выступают самые опытные преподаватели, которые намерены передать знания в своей научной области и педагогический опыт своим коллегам. В зависимости от категории сотрудников высшей школы фэкульти-девелоперы помогают им в вопросах организации преподавания, исследовательской деятельности или вопросах, связанных с конкретной областью знаний.

Совершенствование системы повышения квалификации сотрудников ВУЗов США развивается в трех направлениях:

- в институциональном плане, заключающимся в усложнении и разнонаправленности деятельности организационных структур, занимающихся повышением квалификации сотрудников высшей школы как внутри страны (центры), так и за ее пределами (международные ассоциации и организации);

- в концептуальном плане, основанном на индивидуальном подходе, исходя из интересов и потребностей самого сотрудника ВУЗа, с одной стороны, и требований, предъявляемых к квалификации и научно-исследовательской деятельности, осуществляемой сотрудниками в рамках ВУЗа и национальных интересов страны, с другой; и “идее свободного выбора” развития организации и содержания процесса повышения квалификации сотрудников высшей школы, заключающейся в “свободе выбора” консультанта из числа фэкулти-девелоперов по интересующей проблемной области и “свободе выбора” программ государственной поддержки;

- в административном плане, нацеленном на осуществление рассматриваемого процесса при активном участии и сопровождении подготовленными профессионалами (фэкулти-девелоперами) [3].

В. Ли представила типы центров повышения квалификации сотрудников высшей школы США, выделив пять основных организационных структур: самостоятельный централизованный учебный центр; индивидуальный сотрудник факультета “с” или “без” физического центра; комитет, который занимается повышением квалификации; центр по разработке программ и предложений; специальные структуры, как общесистемные ведомства [5, 23].

Сравнительно-сопоставительный анализ позволил рассмотреть вопрос о том, как организовано повышение квалификации сотрудников высшей школы на базе высших учебных заведений США [1]. Повышением квалификации сотрудников университета обычно занимается специальное подразделение (такое, как Оксфордский Институт Обучения (The Oxford Learning Institute) или Отдел обучения и развития Управления человеческих ресурсов (HR’s Learning & Development) в Принстонском университете). Как правило, такое подразделение находится в университете либо работает в тесном контакте с ним. В некоторых вузах подразделение повышения квалификации сотрудников работает с факультетами, департаментами или группами, предоставляя им специализированные курсы, ориентированные на конкретные потребности.

Форма предлагаемых курсов различается: помимо традиционных и онлайн-курсов, предлагаются также смешанные курсы (blended), которые сочетают оба варианта. Целевая аудитория курсов и семинаров разнообразна: существуют курсы, открытые для всех категорий сотрудников, и курсы, ориентированные на конкретную группу - педагогический, административно-управленческий, научно-исследовательский и вспомогательный персонал, а также курсы для новых сотрудников.

Курсы, предлагаемые всем категориям сотрудников, дают знания и навыки, которые нужны для эффективной работы в любой области: межличностные и письменные коммуникации, развитие языковых навыков, деловое письмо, навыки презентации и самопрезентации; мотивация и доверие; управление проектами, управление временем, управление конфликтами; повышение эффективности работы, работа в команде; личностное развитие. Для профессорско-преподавательского состава предлагаются курсы, ориентированные на развитие навыков преподавания и педагогического мастерства (курсы лекторского мастерства и дидактики, подготовка к проведению экзаменов; развитие голосовых навыков и навыков представления, навыки презентации; особенности обучения студентов с трудностями обучения, например, дислексией, инвалидностью по зрению, слуху и т.п.), навыков руководства и контроля (работа в малых группах, руководство студентами и магистрантами), навыков создания курсов, административных навыков в академической среде. Помимо этого, есть курсы, ориентирующие преподавателей на дальнейшее развитие карьеры.

Акцент ставится на практическом применении педагогических идей и решении конкретных повседневных проблем. На семинаре слушатели обсуждают написание работ на темы по своему выбору, которые они сдают в конце обучения.

Таким образом, можно сказать об особенностях организации и содержания повышения квалификации сотрудников высшей школы США. Во-первых, основными формами организации процесса повышения квалификации сотрудников высшей школы являются центры повышения

квалификации на базе ВУЗов и общенациональные центры повышения квалификации в масштабах всей страны. Во-вторых, консультантами сотрудников высшей школы США в процессе повышения квалификации выступают специально обученные для данной цели люди, а именно – фэкути-девелоперы. В-третьих, учебные программы отличаются практикоориентированным характером и разнообразием. В-четвертых, разработаны программы, направленные, исключительно, на повышение квалификации начинающих сотрудников высшей школы США.

Германия. Уникальной системой профессионального образования, которая ставит высокие требования к руководящим и педагогическим кадрам, является Германия. Исследование международного опыта повышения квалификации педагогических и руководящих кадров в сфере образования приведено в работе Б.Э.Хасанова [6]. Повышение квалификации руководящих кадров и педагогов в Германии имеет следующие формы: внутреннее и внешнее. Организация внутреннего повышения квалификации осуществляется руководителем профессиональной школы.

Внешнее повышение квалификации осуществляется с отрывом от производства. В работе [6] отмечено, что внешняя форма повышения квалификации (с отрывом от производства) Германии имеет следующие положительные стороны:

- большое количество слушателей, способствующих развитию конкуренции; свобода участия слушателей в повышении квалификации;
- ориентация повышения квалификации на тематику, относящуюся к проблемной деятельности слушателей; ориентация повышения квалификации на слушателя;
- ориентация повышения квалификации на получение практических навыков; научная ориентация повышения квалификации; широкое использование интерактивных методов.

Внутренняя форма повышения квалификации происходит без отрыва от производства. Положительными сторонами ее являются последовательность, непрерывность и децентрализованность. Внутренней форме повышения квалификации характерно наличие регулярных предложений со стороны слушателей по совершенствованию деятельности повышения квалификации, постоянный анализ, оценка и контроль.

Система управления повышением квалификации руководителей образовательных учреждений Германии децентрализована, но при этом субъекты системы управления образуют своего рода объединение учреждений, задействованных в управлении процессом повышения квалификации на различных уровнях. Их совместная деятельность предполагает координирование и предоставление помощи в процессе разработки, проведения мероприятий по повышению квалификации земельного значения, а также оценке их результатов.

Содержание повышения квалификации Германии в отличие от других форм повышения квалификации ориентировано на формирование рефлексивной позиции в отношении собственного поведения руководителя образовательного учреждения на предмет удовлетворенности выбранной профессией и профессиональной компетентностью; необходимости повышения собственной квалификации в области управления образовательным учреждением; аналитического взгляда на задачи управления и развитие образовательного учреждения как организации; понимание управленческой деятельности руководителя образовательным учреждением как взаимодействие с коллегами, студентами, их родителями, лицами, принимающими участие в управлении образовательным учреждением, служащими, представителями общественности; обмен собственным опытом между участниками мероприятий повышения квалификации по решению центральных задач управления образовательным учреждением (планирование, организация, назначение персонала, руководство\управление, контроль); помощь друг другу в управленческой деятельности посредством консультирования, инструктирования; конструирование в процессе учебных занятий проблемных рабочих ситуаций и их практическое рассмотрение.

Центры повышения квалификации сотрудников высшей школы по всему миру несут ответственность за академические программы, направленные на повышение научной базы для обучения. В Швеции, например, все преподаватели должны пройти десятидневный курс по педагогике. В Великобритании все ВУЗы обязательно организуют курсы повышения квалификации для новых преподавателей. Как правило, такие курсы формально осуществляются на уровне магистратуры и требуют от преподавателя портфолио об успешном завершении курса. Похожие учебные курсы становятся все более распространенными во многих зарубежных странах [7, 246]. Отличие состоит лишь в том, что в Австралии и Великобритании распространены крупные центры, в США же преобладают больше мелкие структуры на базе ВУЗов. В настоящее время существует международная профессиональная ассоциация по повышению квалификации научно-педагогических кадров высшей школы “Международный консорциум по профессиональному развитию” (ICED),

совет которой проводится каждый год и объединяет двадцать организаций из стран: Австралии, Бельгии, Канады, Хорватии, Дании, Эфиопии, Финляндии, Германия, Индия, Ирландии, Израиля, Нидерландов, Норвегии, России, Словении, Южной Африки, Испании, Шри-Ланки, Швеции, Швейцарии, Таиланда, Соединенного Королевства и Соединенных Штатов. ICED также спонсирует международные конференции для факультетов-девелоперов и раз в два года выпускает журнал “Международный журнал по академическому развитию”. Франкоязычные страны входят в отдельную организацию: “Международная ассоциация преподавателей вузов” [6, 250]. Международный обмен опытом так же происходит посредством консультации на страницах вебсайтов организаций и при личных визитах.

Россия. Повышение квалификации руководителей образовательных учреждений России определяется требованием к их управленческой компетентности. Это связано с тем, что, во-первых, повышение уровня управленческой компетентности становится важным условием инновационных процессов в профессиональном образовании и должно стать неотъемлемой частью дополнительного профессионального образования. Управленческая компетентность успешно формируется в процессе непрерывного самообразования, рефлексии своей деятельности и ее самооценки; во-вторых, профессиональная подготовка руководителя должна быть ориентирована на формирование как предметных, так и надпредметных социальных, коммуникативных, когнитивных, информационных и других, необходимых сегодня компетенций [8].

Основной целью системы повышения квалификации руководящих кадров высших учебных заведений России является обеспечение соответствия их профессиональных знаний и навыков требованиям, предъявляемым к высшему управленческому персоналу, с учетом изменений во внешней среде, новых форм и моделей функционирования высших образовательных учреждений, внедрения новых технологий обучения студентов, направленных на поддержание конкурентоспособности и репутации вуза на рынке образовательных услуг.

В образовании России можно выделить три вида повышения квалификации [8]:

- 1) повышение квалификации на основе уже полученных знаний с целью устранения пробелов в знаниях и навыках, возникающих в результате неполноценного обучения или отдельных стадий профессиональной подготовки;
- 2) расширенное повышение квалификации, цель которого - получение дополнительных профессиональных навыков;
- 3) адаптивное повышение квалификации, которое является средством приспособления к изменяющимся требованиям для определенных должностей.

Эти три вида повышения квалификации нередко используются в комбинации друг с другом.

Повышение квалификации с отрывом от работы, осуществляемое самостоятельно сотрудниками образовательного учреждения. Сам процесс обучения - это инициатива сотрудников ВУЗа. Они самостоятельно заключают договоры с различными организациями по повышению квалификации и планируют проведение всех мероприятий.

Повышение квалификации без отрыва от работы, осуществляемое чаще всего в форме проведения таких мероприятий, как: посещение библиотеки, выписка абонемента на литературу и газеты, делегирование сотрудников кафедры на различные выставки и ярмарки, предоставление сотрудникам кафедры возможности посещать курсы, семинары и т.д. Система образования и обучения специалистов в ВУЗе обеспечивает возможность сотрудникам сохранять и постоянно повышать профессиональную компетентность на протяжении всего периода их трудовой активности. Процесс накопления сотрудниками новых знаний и умений является непрерывным.

Большой интерес представляет процесс создания резервов руководящих кадров, которые в нужный момент смогли бы заменить выбывших специалистов. Так, например, резерв заведующего кафедрой - это специально сформированная и подготовленная группа работников кафедры (два-три человека), предназначенных для выдвижения на должность заведующего кафедрой. Эти работники должны иметь специальную подготовку, необходимую для работы в должности заведующего кафедрой; обладать требуемыми деловыми и личностными качествами, организаторскими способностями, степень проявления которых устанавливает их пригодность к работе заведующего кафедрой; достигать требуемых результатов в профессиональной деятельности [8, 308].

Наличие резерва на выдвижение способствует организации планомерного обучения и стажировки, что сокращает период профессиональной адаптации работника кафедры, обеспечивает непрерывность процесса управления кафедрой, существенно уменьшает риск, связанный с ошибками при назначении на освободившуюся должность заведующего кафедрой, позволяет избежать случайностей и своевременно заменять недостаточно подготовленных работников кафедры более

подготовленными. Обучение управленцев вуза способствует повышению эффективности деятельности как резервистов, так и их подразделений, что в свою очередь положительно сказывается на работе всего высшего учебного заведения.

Вывод. Подводя итог можно сказать, что в зарубежных ВУЗах создана эффективная система непрерывного образования сотрудников, направленная на решение задач повышения конкурентоспособности самих университетов на рынке образовательных услуг. Эта система построена на следующих базовых принципах: формирование механизмов непрерывного образования и совершенствования профессиональной деятельности сотрудника на протяжении всего периода его профессиональной деятельности; опережающий характер повышения квалификации с учетом перспектив развития образовательной отрасли; сочетания различных форм повышения квалификации, дающих возможность в наибольшей степени учитывать индивидуальные интересы и потребности сотрудников ВУЗов; дифференциация содержания повышения квалификации с учетом стажа работы, уровня подготовки, типа образовательных учреждений, в которых они работают. Использование позитивного опыта зарубежных ВУЗов может весьма существенно повысить международную конкурентоспособность и многих национальных университетов, которые претендуют на высокие позиции в рейтингах международной конкурентоспособности ВУЗов.

Литература

1. Кошель А. С. Система повышения квалификации работников ведущих вузов как способ повышения международной конкурентоспособности: зарубежный опыт. – Журнал “Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке”. – 2017. – №4. – С.60-64
2. Козлова Е.В. Становление и развитие системы повышения квалификации научно-педагогических кадров высшей школы Великобритании (с середины 60-х гг. XX в. до начала XXI в.): дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Козлова Елена Владимировна. – Саратов, 2014. – 312 с.
3. Куликова Ю. Н. Становление и развитие системы повышения квалификации научно-педагогических кадров высшей школы США (середина 60-х гг. XX в. – начало XXI в.): дис. канд. пед. наук: 13.00.01. / Куликова Юлия Николаевна. – Саратов, 2017. – 220 с.
4. A Guide to Faculty Development: Kay J. Gillespie, Douglas L. Robertson, William H. Bergquist (2nd ed.). – San Francisco: Jossey – Bass, 2010. – 439 p.
5. Lee V.S. Program Types and Prototypes // A Guide to Faculty Development. –San Francisco, 2010. – P. 21–35.
6. Хасанов Б. Использование международного опыта в процессе повышения квалификации руководителей профессиональных колледжей (на примере Федеративной Республики Германии). – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Ташкент, 2012.
7. Gosling, D., Sorcinelli, M. D., Chism, N.V.N. The future of faculty educational development: An international perspective / Presentation at the biennial meeting of the International Consortium for Educational Development. – Salt Lake City, UT, 2008.
8. Резник С.Д. Управление кафедрой. – Учебник: издательство: Инфра-М: серия: Менеджмент в высшей школе ISBN: 9785160105840. – 2015. – С.400.

Zuvur TOIROV

Buxoro muhandislik-texnologiya instituti
energetika kafedrasining dotsenti,
texnika fanlari nomzodi,
“Mehnat shuhrati ordeni” sohibi

TA'LIM TIZIMIDA QAYTA TIKLANUVCHI ENERGIYA MANBALARIDAN FOYDALANISHNI O'RGANISH MASALALARI, YECHIMLARI VA ISTIQBOLLARI

Maqolada ta'lim tizimida qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni o'rganish imkoniyatlari, bu sohada olib borilgan ishlar va istiqbollari, ko'p maqsadli yuqori temperaturali quyosh qurilmasi modelini loyihalash va sinash natijalari hamda “Ustoz-shogird” ijodiy uyushmasini tashil qilish hamda uning ish faoliyati haqida ma'lumotlar keltiriladi.

Kalit so'zlar: ta'lim tizimi, qayta tiklanuvchi energiya manbalari, geliotexnika, quyosh qurilmasi, region, konstruksiya, texnologiya, energiya ta'minoti, ixtiro, model, silindirik baraban, impuls, pasterezatsiya, nurlanish, unumdorlik, qayta tiklanuvchi energiya.

В статье представлены возможности изучения использования возобновляемых источников энергии в системе образования, проделанная работа и перспективы в этой области, результаты проектирования и испытаний модели многоцелевой высокотемпературной солнечной системы и организации и эксплуатации ассоциации “учитель-ученик”.

Ключевые слова: система образования, возобновляемые источники энергии, гелиотехника, солнечная система, регион, строительство, технология, энергоснабжение, изобретение, модель, цилиндрический барабан, импульс, пастеризация, излучение, производительность, возобновляемая энергия.

The article presents the possibilities of studying the use of renewable energy sources in the education system, the work done and prospects in this area, the results of designing and testing a model of multi-purpose high-temperature solar panels and the organization and operation of the teacher-student association. information about.

Key words: education system, renewable energy sources, solar engineering, solar system, region, construction, technology, energy supply, invention, model, cylindrical drum, pulse, pasteurization, radiation, productivity, renewable energy.

Kirish. Shiddat bilan rivojlanayotgan bugungi kunda inson faoliyatining xarakterli xususiyatlaridan biri uning texnik vositalari va texnologik jarayonlarni bajarishidagi vositachiligidir. O'sib kelayotgan kelajak yoshlar bilimni kuchaytirishdagi hozirgi davrning asosiy talablaridan biri yoshlarni texnikaviy bilimlar bilan qurollantirish, texnologik jarayonlarni boshqara oladigan malakali mutaxassislarni tayyorlash hisoblanadi. Ta'lim tizimida o'qitiladigan fanlar qatoriga boy merosimiz, hozirgi zamon fani, ilg'or texnikasi va texnologiyasini mavjud imkoniyatlar bilan uyg'unlashtiruvchi yangi fanlarning kiritilishi, so'zsiz, yoshlar bilimi darajasining oshishi va saviyasining yuksalishida ijobiy natijalar beradi. Shunday imkoniyatlardan biri qayta tiklanuvchi energiya (quyosh, shamol, biomassa, oqar suv, o'tin) manbalaridan foydalanishning nazariy va amaliy masalalarini ta'lim tizimida o'qitishni tashkil etish masalasi bo'lib, yoshlarni yangi texnologik bilimlardan hisoblanadigan qayta tiklanuvchi energiya manbalari to'g'risidagi respublika va dunyo miqyosidagi yangi nazariy va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishi dolzarb hisoblanadi.

Asosiy qism. Statistika ma'lumotlariga qaraganda, yer yuzida yashovchi har bir inson uchun 2,5 kvv energiya sarflanadi. Bu miqdor ko'rsatkichi rivojlangan mamlakatlarda 2-marta ortiqdir [1].

Energiya iste'moli hayot darajasining asosiy ko'rsatkichi hisoblanadi. Agar qadimda bitta odamga kunlik energiya sarfi 8 Mj bo'lgan bo'lsa, hozirgi vaqtda kelib esa bu ko'rsatkich 100 Mj energiya sarfini tashkil qiladi [2]. Bugungi kunda dunyo aholisining 7,5 milliarddan oshganligini hisobga olsak, insoniyat ehtiyojlarini qondirish uchun katta miqdorda energiya zarurligini tushunish qiyin emas. O'rinli va aniq javob talab etadigan savol tug'ilishi tabiiy. Insoniyatning energiya sarfiga bo'lgan talablarini qondirish uchun qanday imkoniyatlar mavjud? Bunda energiya zaxiralari yetarli miqdor? Hozirgi kunda dunyo miqyosida qanday energiya manbalaridan foydalanilmoqda? Bu kabi o'rinli savollar va bunday dolzarb muammolarning yechimini va ularga javob topish nafaqat yoshlar qatlamiga, balki katta yoshdagi insonlar uchun ham qiziqarli va foydali hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda insoniyat qayta tiklanmaydigan energiya manbalari bo'lmish ko'mir, neft, torf, tabiiy gaz, qisman yadro energiyasi hamda qayta tiklanuvchi o'tin, suv, shamol bioyoqilg'i va boshqa qator

energiyalardan foydalanmoqda. Har bir energiya turining o'ziga xos qulay va noqulayliklari, afzallik va kamchiliklari mavjud. Ulardan ko'mir, neft va tabiiy gazdan foydalanishning ma'lum bir samarali usullari ishlab chiqilgan, lekin yildan yilga bu tur orqali energiya olish uchun xomashyo zaxiralarining kamayib borishi bilan uning tan narxi, qiymati ham oshib boradi. Ikkinchidan, ularni to'xtovsiz yoqishimiz natijasida ekologiya va atrof muhit muhofazasiga salbiy ta'sir etib, sayyoramizning o'rtacha harorati oshib borib, kelgusida salbiy oqibatlarni, ya'ni global iqlim o'zgarishi kabi muammoning kuchayib ketishiga olib keladi. Atom energiyasi bitmas-tuganmas manba bo'lsada, uni jilovlash borasidagi ishlar olimlarni tashvishga solmoqda.

Keyingi yillarda ekologik toza energiya manbalari bo'lgan qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish sohasida mutaxassis olimlarning qiziqishi oshib bormoqda. Adabiyotlar tahliliga asosan, yerga bir yilda tushadigan quyosh energiyasining miqdori 58×10^{16} kvt soatga teng. Agar yerda mavjud quruqliklarning 10%izidan FIK (foydali ish koeffitsiyenti) 10% bo'lgan quyosh qurilmalaridan foydalanilsa, bu insoniyatning energiyaga bo'lgan talabidan 25 marta ortiqdir. Quyosh energiyasining miqdori ko'p tushadigan hududlarda bu energiyadan foydalanishning iqtisodiy samarasi ham yuqori hisoblanadi [1].

O'zbekiston quyoshli o'lkalardan bo'lib, yiliga yerning 1 m^2 yuzasiga 1770.000 kkal gacha issiqlik tushadi. Bundan unumli foydalanilganda esa 300 kg atrofida shartli yoqilg'ini tejash imkoniyatini beradi. Soha mutaxassislarning ma'lumotlariga qaraganda, O'zbekistonda 1 yilda quyosh energiyasi hisobidan 265 mln tonna, gidravlik 2,92 mln tonna, shamol 0,64 mln tonna shartli yoqilg'i energiyasini texnikaviy foydalanish imkoniyati bor ekan. O'tin, biomassa, oqar suv energiyalarini hisobga olganda imkoniyat darajasi yana ham oshadi [3].

O'zbekistonda qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan amaliyotda foydalanishning nazariy va amaliy masalalarini rivojlanishida dunyo va yurtimiz olimlaridan V.P.Veynbert, V.A.Baum, K.G.Trafimov, S.A.Azimov, G.Y.Umarov, R.A.Zoxidov, T.T.Risqiyev, M.S.Saidov, V.S.Truxov, R.R.Sodiqov, A.B.Vardiashvili, B.M.Ochilov, Y.Yoqubov, J.A.Abdullayev, T.X.Nosirov, Q.R.Allayev, S.L.Lutpullayev, SM.Turobjanov, O.Parpiyev, R.A.Sitdiqov, A.M.Mirzaboyev, R.R.Avezov, B.Xayriddinov, G'.Uzoqov va boshqa qator yirik olimlarimizning xizmatlari beqiyos.

Yerdagi barcha energiyalarning manbai quyosh energiyasi bo'lib, undan sanoatda, qishloq xo'jaligida, insoniyatning kundalik turmushida foydalanadigan quyosh qurilmalarini yaratish, uning samaradorligini oshirishga imkon beradigan nazariy va amaliy masalalar bilan shug'ullanadigan yirik soha - geliotexnikaning rivojlanishida Toshkent, Samarqand, Buxoro, Qarshi va boshqa shaharlarda mavjud qator ilmiy maktablarni va u yerda ilmiy tadqiqot ishlarini olib borayotgan mutaxassis olimlarimizning yetishib chiqishida va o'zbek energetikasini rivojlantirishida O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi akademigi G.Y.Umarovning xizmatlari salmoqlidir.

Adabiyotlar tahlili asosida aytish mumkinki, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanuvchi ko'plab qurilmalar yaratilgan va yaratilmoqda. Qurilmalarni amaliyotda sinash natijalari, mamlakat energetikasi va iqtisodiyotidagi o'rni haqidagi ma'lumotlar mavjud. Sara ishlarni amaliyotga keng tatbiq qilish imkoniyatlarini loyihalash, yasash va sinash tartibini yoshlarga o'rgatish so'zsiz bu sohada ijodkor o'quvchilarni, bo'lajak bunyodkorlarning yetishib chiqishiga zamin hozirlaymiz. Misol sifatida mashg'ulotlarimiz davomida talabalar bilan tayyorlangan va sinovdan o'tkazilgan “Ko'p maqsadli yuqori temperaturali quyosh qurilmasi”ni loyihalash, tayyorlash, sinash natijalarini va amaliy ahamiyatini keltiraman.

1. Yuqori haroratli quyosh qurilmalari. Yuqori haroratli quyosh qurilmalari bir nuqtada yoki fokal tekislikda to'plangan quyosh energiyasi hisobidan ishlaydi. Quyosh energiyasini to'plash uchun linzalar va ma'lum bir qonuniyatlar asosida tayyorlangan yorug'likni qaytarib, uning fokusida to'plovchi sferik, paraboloidli, parabola-slindrik, fasetli yoki konusli konsentratorlaridan foydalaniladi. Nazariy hisoblashlar ideal konsentratorlarida konsentratsiya darajasi 100 dan 8000 gacha, fokal tekislikda joylashgan jismning harorati esa $3000-3500^\circ\text{C}$ gacha ko'rsatilishi mumkin. Fokal tekislikda ishchi jism, masalan, “Suv qozoni” joylashtiriladi. Qozon to'plangan quyosh nurlarini yutib, temperaturasi ko'tariladi va energiyaning ma'lum miqdori qozon ichidagi suvga beriladi.

2. Parabola-slindirlik tipli yuqori temperaturali quyosh qurilmasini loyihalash, yasash va sinash tartibi. Bunday tipdagi qurilmalarni maktab, kollej, o'quvchilar texnik ijodiyoti markazida tashkil qilingan texnikaviy to'garaklar va uy sharoitida yetarli aniqlik darajasida tayyorlash imkoniyati mavjud. Matematika fanidan ma'lumki $y=ax^2$ va $y^2=bx$ parabola tenglamasining ko'rinishlaridan bo'lib, ma'lum fokus masofaga ega bo'ladi. Loyihalash ishlarida $y^2=bx=4FX$ tenglamadan foydalanish mumkin. Bunda F - parabolaning fokus masofasi. Qurilmani ixcham, foydalanishga qulay bo'lishini oldindan rejalab qurilma o'lchamlari va Fni tanlash mumkin. Qurilmani ayyorlash, ishga tushirish va uni sinash quyidagi ketma-ketlik asosida olib boriladi.

2.1. Tayyorlanadigan qurilma uchun $F=25$ sm deb olamiz. Bunday shart uchun parabola tenglamasi $y^2=4FX=100X$ ko‘rinishga ega bo‘ladi. Hosil qilingan oxirgi formula asosida millimetrlilik qog‘ozga parabola grafigi hosil qilinadi. Grafik bo‘ylab igna bilan teshiklar hosil qilinadi va shablon tayyorlanadi.

2.2. O‘lchamlari aniq bo‘lgan (bizning qurilmada $57 \times 12 \times 2$ smli yog‘och taxta) silliqlangan 2 dona yog‘och taxtalarga shablon yordamida rangli kukunlar yordamida parabola grafigi ko‘chiriladi. Taxtalarga ko‘chirilgan grafik bo‘ylab chuqurligi 0,5 sm eni 0,2 sm bo‘lgan kanal hosil qilinadi. Kanalchaning o‘lchami unga joylashadigan yaltiroq alyuminiy listining o‘lchamiga bog‘liq bo‘lib, listning erkin joylashishini ta‘minlashi kerak.

2.3. Tayyorlangan taxtachalar parallel joylashtirilib (bizning qurilmada 19,5 sm) asos va toreslar to‘g‘ri burchaklar hosil qilingan holda DVP bilan mix yordamida qoplanadi.

2.4. Tayyor bo‘lgan qutining ko‘ndalang, simmetriya o‘qi bo‘ylab fokal tekislikka qozonni ushlab turish uchun mo‘ljallab tayyorlangan metall yoki yog‘och “Qo‘lchalar” tayyorlanib biriktiriladi.

2.5. Ma‘lum balandlikdagi (quti uzunligining uchdan ikki hissasiga) uchburchakli “oyoqchalar” tayyorlanadi. Tayyorlangan oyoqchalarga quti erkin aylanadigan qilib joylashtiriladi. Buning uchun qutining ko‘ndalang simmetriya o‘qi va oyoqchalarning yuqori qismida teshiklar hosil qilinadi va ulardan o‘tuvchi uzun bolt va gaykadan foydalaniladi.

2.6. Tayyorlangan qismlar pardoqlanib teshikchalardan o‘tuvchi uzun bolt va gayka yordamida quti erkin aylanadigan qilib biriktiriladi. Kanalchalarga yaltiroq alyuminiy listi joylashtiriladi.

3. Qurilmadan suv isitgichi sifatida foydalanish.

3.1. Metall trubadan (misdan bo‘lgani ma‘qul) qozoncha tayyorlanadi. Qozonchaga suv kirishi va chiqishi uchun teshiklar hosil qilinib kalta metall naychalar kavsharklanadi. Toreslarga kalta metall sterjen kavsharlanadiki, bu qozonni quti qo‘lchalariga tutqazishga imkon beradi.

3.2. Qozonchadan ma‘lum balandlikda suv baki o‘rnatilib, rezina shlang yordamida qozon bilan tutashtiriladi. Ikkinchi shlang qozonchadan germetikizolyatsiyalangan idishga tushiriladi.

3.3. Qurilmani quyoshga tik qaratib qo‘yiladi. Bunda qozonning soyasi metall sterjen bo‘ylab joylashishi ta‘minlanadi. Shunday qilib qurilma ishga tayyor bo‘lib, uning ish jarayoni boshlanadi. Qurilmani vaqt-vaqti bilan quyoshga tik turishi ta‘minlab boriladi.

4. Qurilmadan pasterizator sifatida foydalanish. Mevalardan olinadigan sharbatlar va sut kabi iste‘mol qilinadigan suyuqliklarni zararli mikroblardan xoli qilish uchun $70-80^{\circ}\text{C}$ gacha qizdirib olish kerak. Bu jarayonga pasterizatsiya deyiladi. Qurilmada bu jarayonni amalga oshirish uchun qozonga suv emas, balki pasterlanuvchi, masalan, sut yoki meva sharbati yo‘naltiriladi. Bunda suyuqlikni $70-80^{\circ}\text{C}$ temperaturada ko‘tarilish rejimi tanlanadi. Pasterlangan mahsulot naychani ikkinchi tomonidan chiqib ikkinchi idishga yig‘iladi.

5. Qurilmadan ekinlar urug‘ini impulsli nurlantiruvchi quyosh konsentratori (INQK) sifatida foydalanish. Buning uchun metall setkali silindirik baraban tayyorlanadi va uning o‘qi bo‘ylab yog‘och to‘siq bilan chegaralanadi. Baraban shunday tayyorlanadiki, u qutiga biriktirilgan barmoqlariga joylashib, erkin aylanadigan bo‘lsin. Urug‘lar ekish oldidan barabanga solinib rementli uzatma orqali shkiflar vositasida, elektrodvigatel yordamida minutiga 20-30 marta aylanma harakatga keltiriladi. Konsentratsiya darajasi 30-40 bo‘lgan quyosh nurlari bir gal bir yacheykada ikkinchi gal ikkinchi yacheykaga navbat bilan tusha boshlaydi. Urug‘lar ma‘lum dozaga energiyani yutadi. Tanlangan rejimda urug‘lar nurlantirilib ekilsa, hosildorlik oshadi.

6. Qurilmaning texnik tavsiflari.

6.1. Yorug‘likni qabul qiluvchi yuza: $0.11\text{m}^2=1100\text{ sm}^2$.

6.2. Fokus masofasi: $0.25\text{m}=25\text{ sm}$.

6.3. Fokal tekislik o‘lchamlari (20×1) sm.

6.4. Barmoqlar orasidagi masofa: 0.24 m.

6.5. Qutining o‘lchamlari: $58 \times 25 \times 12\text{ sm}$.

6.6. Yerdan maksimal balandligi: 58 sm.

6.7. Og‘irligi: 3,5 kg.

6.8. Konsentratsiya darajasi: 40.

6.9. Issiq suv olish unumi: 0,5 l qaynoq/soat.

6.10. Pasterizatsiya unumi: 0,7 l/soat.

6.11. Urug‘larni nurlashtirish unumi: 0,3 kg/soat.

6.12. Barabanni aylanish davri: 0,5 sek.

6.13. Urug‘larni nurlantirish vaqti: 8-10 min.

6.14. Nurlantirish vaqtidagi urug‘lar temperaturasi: $40^{\circ}\text{S} - 50^{\circ}\text{S}$.

7. Qurilmadanfoydalanish sohalari. Qurilmadan quyosh nurlarini konsentratsiyalashning nazariy va amaliy masalalarini o'rganishda; yuqori temperaturali quyosh qurilmalarining tuzilishi, ishlatilish sohalari, loyihalash, yasash va sinash usullarini o'rganishda; issiq suv olish, pasterizatsiya qonunlarini va urug'larni nurlashtirish sohasida tajribalar o'tkazib, bevosita ishlab chiqarishda foydalanish qonuniyatlarini o'rganishda; Fizikaning kvant bo'limining amaliy tajribalarini kengaytirishda; issiqlik uzatishning nurlanish va konveksiya qonunlarini o'rganishda; issiqlik miqdorini nazariy va amaliy hisoblashlarini o'rganishda; qurilmalarni F.I.K.ni aniqlashni o'rganishga doir laboratoriya ishini tashkil qilishda; texnik mehnat darslarida konstruksion materiallarga ishlov berish va ulardan buyumlar tayyorlashda ish obyekti sifatida foydalanishda; texnikaviy to'garaklarda harakatchan model tayyorlashning ish obyekti sifatida; maktablarda geliotexnika elementlarini o'rganishda hamda ilmiy ijodiy izlanishlar olib borishda foydalanish mumkin.

Muhokamalar va natijalar. 2019-yildan boshlab hozirga qadar BuxMTI “Energetika” fakulteti qoshida “Ustoz-shogird” ijodiy uyushmasi faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Professor-o'qituvchilar va talabalar ishtirokida oyda ikki marta ilmiy seminar o'tkazilib, ustoz-shogird hamkorligida bajarilgan ijodiy “kichik” ilmiy ishlar tinglanib, sara ishlarni ta'lim tizimlarida o'rganish hamda respublika miqyosida o'tkaziladigan ilmiy-amaliy va texnikaviy anjumanlarda, shuningdek, ilmiy tadqiqot ishi natijasida tayyorlangan maqolalarini matbuot sahifalarida chop ettirishga tavsiyalar berib borilmoqda.

“Ustoz-shogird” ijodiy uyushmasining ilmiy faoliyatini yoritib borish uchun “Energetika” devoriy gazetasi tashkil qilindi. Gazeta har oyda ikki marta tayyorlanib, yangiliklar haqida ma'lumotlarni aks ettirib boriladi. Mazkur devoriy gazeta olti rukndan tashkil topgan bo'lib, bular: “Ilm-ma'rifat chiroqlari”, “Yoshlar ijodidan”, “Ixtirolar olamida”, “Fan va hayot”, “Biz bilamiz! Siz bilasizmi?” va “Xabarlar” ruknlaridan tashkil topgan. Har bir ruknda “Ustoz-shogird” sifatida tayyorlangan ijodiy ishlar, jumladan, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan sanoatda, xalq xo'jaligida, kichik tadbirkorlikda va yakka xo'jaliklarda foydalanish imkoniyatlari va tadqiqot natijalari yoritib boriladi.

Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish sohasidagi olib borilayotgan tadqiqotlar va amaliy ishlanmalarining natijalari, shuningdek, mamlakatimiz va dunyoning bir qator mamlakatlarida ishlab turgan minglab qurilmalar asosida aytish mumkinki, bu soha istiqbolli bo'lib, ularni o'rganish asosida yanada unumliroq ishlaydigan qurilmalarni yaratish bugungi kunning dolzarb masalalaridan hisoblanadi.

Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni maktablardagi 5-9-sinflarda o'tiladigan “Texnologiya va dizayn” hamda oliygohning kasb ta'limi yo'nalishida o'tiladigan “Texnologik ta'lim praktikumi” mashg'ulotlarida konstruksion materiallardan ayrim qurilmalarni yasash va undan foydalanishni o'rganish jarayonida, fakultativ va to'garak mashg'ulotlarida, “Barkamol avlod” markazlarida sinfdan tashqari o'quvchilar texnik ijodkorligini tashkil qilishda, texnikumlarda, oliygohlarning bakalavr va magistratura bosqichining ayrim yo'nalishlari, jumladan, fizika, energetika, kasb ta'limi, agronomiya, agromuhandislik kabi yo'nalishlarda tanlangan yoki mutaxassislik fani sifatida o'qitishni tashkil qilish maqsadga muvofiqdir. Ta'lim tizimida qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishning nazariy va amaliy masalalarini samarali o'rganish va bu sohani jahon standartlari talablari darajasida rivojlantirish uchun Oliy va o'rta maxsus ta'limi vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi hamda soha mutaxassislari hamkorligida ilg'or tajribalarga tayanib, boshlang'ich ta'limdan to'liq ta'limning keyingi bosqichigacha bosqichma-bosqich belgilangan vazifalarni aniq maqsad asosida o'rganish borasida tavsiyalar, shu asosda o'quv rejalarida ma'lum bir qo'shimchalar kiritishga erishish kerak.

Xulosa. O'zbekistonning tabiiy iqlim imkoniyati, ya'ni yilning to'rt faslida ham quyoshi porlab turgan yurt ekanligi, bu sohadagi yirik olimlar ilmiy izlanishlari asosida to'plangan qimmatli va boy tajribalar, turli nashrlarda chop etilgan mavjud ilmiy ommabop maqolalar asosida qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishning nazariy va amaliy masalalarini o'rganish uchun qo'llanma va darsliklar yaratish imkoniyatini beradi. Natijada bu sohani yosh avlodga samarali o'qitib, ijobiy natijalarga erishishimiz mumkin.

Adabiyotlar

1. Володин В. Энергия, век двадцат первый. -Москва: “Детская литература”, 1989.
2. Березовский Н.И., Березовский С.Н. Технология энергосбережения. -Минск, 2007. -152 с.
3. Majidov Z.T. Noan'anaviy va qayta tiklanuvchi energiya manbalari. -Toshkent: “Voriz”, 2014.
4. Toirov Z., Toirov N.Z., Ro'ziyeva Sh.D. Ekinlar hosildorligini oshirishda to'plangan quyosh nurlaridan foydalanish // Risola. -Buxoro: “Iste'dot”, 2011.
5. Toirov Z. Geliotexnika istiqbolli soha, uni ta'lim tizimida o'rganish davr talabi // “Zamonaviy fizikaning doldzab muammolari” Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallar to'plami. -Buxoro, 2012. 131-133-betlar.

Shoira USMANOVA

Mirzo Ulugʻbek nomidagi
Oʻzbekiston Milliy universiteti
pedagogika va umumiy psixologiya
kafedra dotsenti v/b, psixologiya
fanlari nomzodi

KASBIY SHAKLLANISHDA IJTIMOY FAOLLIK VA INTELLEKT DINAMIKASI

Maqolada talaba kasbiy shakllanishi jarayonida ijtimoiy faollik va intellekt rivojlanish dinamikasining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari oʻrganilib, psixologik-pedagogik yordam beradigan, kasbiy shakllanishda yuzaga keladigan muammolarni bartaraf etuvchi va tizimlashtirilgan tadbirlar xarakteridagi modul ishlab chiqilganligi tahlil etilib, davlat va jamiyat taraqqiyoti uchun zarur boʻlgan, davr talabiga mos, raqobatbardosh, ijtimoiy faol va yuqori intellektual salohiyatli mutaxassis kadrlar tayyorlash zarurligi asoslab berilgan.

Kalit soʻzlar: kasbiy shakllanish, ijtimoiy faollik, intellekt, aqliy qobiliyatlar, ijtimoiy va emotsional intellekt, empatik qobiliyatlar, intellekt dinamikasi, interfaol metodlar, ijtimoiy faollik.

В статье рассматриваются социально-психологические особенности динамики социальной активности и интеллектуального развития в процессе профессионального становления студентов, анализируется разработка модуля психолого-педагогической помощи, преодоление проблем в профессиональном становлении и систематизация мероприятий, необходимых для развитие государства и общества необходимость подготовки квалифицированных, конкурентоспособных, социально активных и высокоинтеллектуальных специалистов в соответствии с требованиями времени.

Ключевые слова: профессиональное становление, социальная активность, интеллект, умственные способности, социально-эмоциональный интеллект, эмпатические способности, интеллектуальная динамика, интерактивные методы, социальная активность.

The article examines the socio-psychological features of the dynamics of social activity and intellectual development in the process of student professional development, analyzes the development of a module of psychological and pedagogical assistance, overcoming problems in professional formation and systematized activities necessary for the development of state and society. the need to train qualified, competitive, socially active and highly intellectual specialists in accordance with the requirements of the time.

Key words: professional formation, social activity, intellect, mental abilities, social and emotional intelligence, empathic abilities, intellectual dynamics, interactive methods, social activity.

Kirish. 2021-yil 17-avgust kuni Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Yangi Oʻzbekiston” gazetasi bosh muharriri Salim Doniyorov savollariga javoblari yuzasidan “Yangi Oʻzbekiston demokratik oʻzgarishlar, keng imkoniyatlar va amaliy ishlar mamlakatiga aylanmoqda” nomli intervyusi eʼlon qilindi. Intervyuda 2016-2021-yillarda jamiyatning barcha sohalarida amalga oshirilgan islohotlar hamda oldimizda turgan ustuvor vazifalar haqida chuqur tahliliy maʼlumotlar aks ettirildi.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2021-yilning 20-avgustida tadbirkorlar va ishbilarmonlar bilan ochiq muloqot oʻtkazdi va unda nutq soʻzladi. Mazkur tadbirdagi maʼruzada yoshlar uchun dasturulamal boʻladigan ilgʻor fikrlar ilgari surildi.

Albatta, ushbu maʼruzada Yangi Oʻzbekistonda amalga oshirilgan keng koʻlamli ishlar va istiqboldagi dolzarb vazifalar aks ettirilgan. Zero, insoniyatning eng buyuk gʻoyalaridan biri - shaxsning erkinligi va uning intellektual salohiyatli boʻlishi gʻoyasi hisoblanadi. Zotan, erkin shaxs, erkin xalq, yaratuvchanlik, farovonlik, insonparvarlik, bunyodkorlik ishlariga, ilm-u fanda, madaniyatda va zamonaviy ishlab chiqarish jarayonida faol harakat qilishga hamda koʻzlangan maqsadlarga erishishga qodirdir.

Asosiy qism. Hozirgi davrda jamiyat taraqqiyotida yuz berayotgan keskin oʻzgarishlar sifat jihatidan yangi va nisbatan murakkab boʻlgan vazifalarni qoʻyadi, bunda shaxs intellektining rivojlanish darajasi, uning aqliy imkoniyatlari regulyatori, axloqiy jihatlari alohida ahamiyat kasb etadi. Xoʻsh, ushbu xususiyatlar talabalik davrida qay tarzda namoyon boʻladi va tarkib topadi?

Tadqiqotlarda talabalar deganda, moddiy va maʼnaviy ishlab chiqarishda ijtimoiy hayotga va mutaxassislikka oid rollarni muayyan qoida, maxsus dastur asosida bajarishga tayyorlanayotgan ijtimoiy guruh tushuniladi.

Talabalik davrining asosiy xususiyatlaridan biri - ijtimoiy yetuklikning jadal sur'atlar bilan ro'yobga chiqishidir. Bunday yetuklik shaxsdan zarur aqliy qobiliyatni, hayot va faoliyatda bajariladigan turli rollarni egallashni talab qiladi. Ayniqsa, aqliy yetuklik (kamolot) muhim ahamiyat kasb etadi. Talabani darslarga o'z vaqtida qatnashishi, berilgan vazifalarni bajarishi, intellekt rivoji dinamikasiga negiz bo'la olmaydi, bu esa aqliy taraqqiyotni diagnostika qilish uchun yetarli emasdir.

Talabalarning kasbiy shakllanishida intellekt dinamikasini ilmiy-nazariy jihatdan asoslash hamda pedagogik innovatsiyalarning, ijtimoiy intellekt dinamikasiga ta'sirini aniqlash va talaba kasbiy shakllanishida intellekt dinamikasi tizimli modulini tahlil etishdan iborat.

Yoshlarning ijtimoiy intellekti tabiatini tadqiq etish, ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilish bugungi kun talabi bo'lib, barkamol avlod tarbiyasida, uning intellektual salohiyatini oshirishda va kasbiy shakllanishida ijtimoiy intellektni aniqlash usullarini chuqur o'rganish va dinamikasining xususiyatlarini tahlil etish muhimdir. Masalani o'rganishda suhbat, kuzatish, savol-javob, anketalar, talabalarning ta'lim jarayonidagi intellektual salohiyatini kuzatish, aqliy qobiliyatini aniqlashga qaratilgan Dj.Ravenning “Progressiv matrisalar” metodi, V faktor bilan bog'liq so'zlar bilan ishlash imkoniyati murakkab mantiqiy munosabatlar va mavhum aloqadorlikni tushunishlari “Murakkab analogiyalar” testi, tushunchalar bilan bog'liq masalalarni yechishda qanday tafakkur yetakchilik qilishida “Muhim belgilarni ajratish” testi, axborotlarni ko'rish orqali qayta ishlash va mantiqiy xulosalashda “Vizual intellektni o'rganish” testi hamda amaliy intellektning rivojlanganlik darajasini baholashda esa “Amaliy intellektni o'rganish” testlari foydalanildi. Bundan tashqari, Dj.Gilford va M.Sallivenning “Ijtimoiy intellektning diagnostikasi” metodikasi, V.V.Boykoning “Empatik qobiliyatlar darajasi diagnostikasi” metodidan foydalanildi.

Intellektning quyidagi ikki turiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, abstrakt intellekt - bu abstrakt, verbal va matematik belgilarni tushunish va ularning yordami bilan turli aqliy harakatlarni amalga oshirish qobiliyatini bildiradi, ijtimoiy intellekt - odamlarni tushunish va ular bilan munosabatlarga kirishish qobiliyatidan iborat.

Ijtimoiy intellekt odamlarni to'g'ri baholay bilish, ularning xulqini to'g'ri bashorat qilish va shundan kelib chiqqan holda ular bilan munosabatga kirishish qobiliyati deb tavsiflash mumkin. Boshqa odamlarni yaxshi tushunishni ta'minlovchi bir qator sifatlarni ajratib ko'rsatish mumkin. Bu sifatlarni tarkibiga ijtimoiy intellekt alohida qobiliyat sifatida kiritilgan. 1960-yillarda ijtimoiy bilish va kommunikativ kompetentlikka oid ishlar paydo bo'la boshladi. Shu yillarda umumiy persepsiya muammosiga odamlarning bir-birlarini tushunishlariga katta e'tibor qaratilgan va hosil bo'lgan ijtimoiy intellektning tabiati va tarkibi to'g'risidagi konseptual tasavvurlar asosida uni o'rganishning metodik apparatini yaratishga uringanlar (J.Gilford, D.Kit, N.Kentor va boshqalar).

Ijtimoiy intellektni o'lchashga mo'ljallangan birinchi ishonchli testni yaratgan J.Gilford uni umumiy intellekt omilidan mustasno tarzda va, eng avvalo, xulq-atvorga oid axborotlarni tushunishi bilan bog'liq bo'lgan intellektual qobiliyatlar tizimi sifatida o'rgangan.

80-yillarda D.Kit tomonidan yaratilgan testlar axloqiy yoki odob bilan fikrlashni baholashga mo'ljallangan edi. M.Ford va M.Tisak intellektni baholashning negizida muammoli holatlarning to'g'ri yechimini topishini ta'kidlaydilar. Ular ijtimoiy intellekt ijtimoiy axborotlarni qayta ishlash bilan bog'liq bo'lgan mental qobiliyatlarning aniq va mutanosib guruhini o'z ichiga olishini ko'rsata bildilar. Bu qobiliyat guruhi esa o'z o'rnida “formal” tafakkur asosini tashkil qiluvchi va “akademik” intellekt testlari bilan tekshiriluvchi qobiliyatlardan tubdan farq qiladi.

Muhokamalar va natijalar. Ijtimoiy intellektning asosiy vazifalaridan biri uzoq muddatli o'zaro munosabatlarni shakllantirishdir. O'zaro munosabatlarning darajasi va xarakterini tushungan holda kelajakda bir-biriga ijobiy ta'sir o'tkazish va munosabatlarni mustahkamlashdan iboratdir.

Ijtimoiy intellekt muayyan vaqt uchun asab-psixik holatni, ijtimoiy muhit omillarini va ijtimoiy munosabatlarning qanchalar muvaffaqiyatlilikini aniqlaydi, shuningdek, uni energiya konsuneratsiyasini talab qiluvchi, emotsional zo'riqish, stress noqulayliklari, favqulodda holatlarda hamda shaxs inqirozi holatlaridan saqlash imkoniyatini beradi.

Ijtimoiy intellektning favqulodda yuz beradigan inqirozlar, uzoq cho'ziladigan stresslar, o'z-o'ziga bo'lgan hurmatni tushunib yetishi holatlarida yordam beruvchi mobilizatsion funksiyasi juda muhim hisoblanadi. Ijtimoiy intellekt insonlar o'rtasidagi munosabatlarda sodir bo'ladigan hodisalarni prognoz qilish va ularga tayyor turish imkoniyatini beradi hamda psixologik zo'riqishlarga bo'lgan bardoshni mustahkamlaydi.

Agressivlik odamlar bilan risoladagidek munosabatga kirishishda to'siqdir. Negativlik, tanqidiy fikrlar, bironing yutug'ini ko'rolmaslik, tez-tez xafa bo'lish bunday toifa odamlarga xosdir. Avtoritarlik va aggressivlik – kommunikativ bilimlarning kamligi va tajribasizlik, uyalish va yopiqlikka nisbatan odamlar bilan til topishish va o'zaro munosabatlarga kirishishni to'sib qo'yuvchi nisbatan kuchliroq omillardir.

Umuman, ijtimoiy intellektning yoshga qarab oʻsib borishini kuzatishimiz mumkin. Buning sababi talabalar aynan oliygohlarda tahsil olayotganliklari bilan belgilanishi mumkin. Chunki talabalar oʻqishning dastlabki yillaridayoq inson-inson kasb sohasining xususiyatlarini oʻrganib boradilar. Oliy taʼlim standarti talabadan shuni talab qiladi. Tadqiqot natijalariga koʻra, birinchi bosqichlarning ijtimoiy intellektini oʻrganish metodikalari boʻyicha koʻrsatkichlarida muloqot ishtirokchisining hissiyoti, fikri va niyatlarini tushunish mezonini bilan verbal ekspressiyani tushunishi hamda shaxslararo oʻzaro taʼsirlashuvni tahlil etish omillari oʻrtasida korrelyatsion munosabat kuzatildi. Soʻngra verbal ekspressiya va shaxslararo oʻzaro taʼsirlashuvni tashkil etish omillari oʻrtasida ham korrelyatsion munosabat kuzatilishiga guvoh boʻldik. Bu holat 1-bosqich talabalarida “Men” konsensiyasi va “Men” timsoli yaxshi shakllanganligini koʻrsatadi. Ular odamlar oʻrtasidagi qiyin holatlarni, vaziyatlarning shakllanishdagi mantiqini tushunadilar, boshqa kishilarni bu holatga jalb etilsa, bu holatning oʻzgarishi mohiyati nimalardan iborat ekanligini his etadilar. Birinchi bosqichlar ijtimoiy intellekti rivojlanishida uchraydigan kamchilik ularning xulq-atvorni tushunish qobiliyatlarini yaxshi shakllantirmaganliklaridadir. Ikkinchi bosqichlarning ijtimoiy intellekt koʻrsatkichlari munosabatlari tahlilida muloqot ishtirokchisining hissiyoti, fikri va niyatlarini tushunish oʻz oʻrnida yaxshi rivojlanganligi noverbal xulq-atvorni tushunish, verbal ekspressiyalarni tushunishga olib kelgan. Ular atrofdagilarga nisbatan eʼtiborlik bilan qarashga harakat qilar ekanlar. Uchinchi bosqichlarda muloqot ishtirokchisining hissiyoti, fikri va niyatlari tushunish omili va shaxslararo oʻzaro taʼsirlashuvni tahlil etish omillari bir-birini taqozo qiladi va korrelyatsion aloqa mavjud. Noverbal va verbal ekspressiyani tushunish layoqati kuzatiladi. Toʻrtinchi bosqich talabalarida esa oʻzlarining yaxshi natijalarini namoyon qilganlar. Umumiy natijalarda juda koʻp korrelyatsion munosabatlar kuzatilgan. Tadqiqot natijasida talaba kasbiy shakllanishida intellekt dinamikasining tizimli moduli ishlab chiqildi.

Xulosa. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda quyidagicha xulosaga kelish mumkin: yoshlarning ijtimoiy intellekti tabiatini tadqiq etish, ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilish bugungi kun talabi boʻlib, barkamol avlod tarbiyasida, uning intellektual salohiyatini oshirishda va kasbiy shakllanishida ijtimoiy intellektni aniqlash usullarini chuqur oʻrganish va dinamikasining xususiyatlarini tahlil etish muhimdir; yoshlarning shaxslararo munosabatlarida intellektual qobiliyatlari birligida ijtimoiy muhitni, suhbatdoshlarning xatti-harakatlari, shaxsiy fazilatlarini, kechinmalarini baholash imkoniyatlari qonuniyat jixatidan mustahkam bogʻliqdir; muloqot ishtirokchisining hissiyoti, fikr va niyatlarini tushunish qobiliyatiga egalik ijtimoiy intellektning oʻsishiga ham, murakkab mantiqiy munosabatlarni tushunishga ham ijobiy taʼsir koʻrsatib, tushunchalarning muhim va nomuhim jihatlarini farqlay olishni axborotlarni koʻrish orqali qayta ishlash imkoniyatlarining oʻsishiga olib kelib, yoshlarning kasbiy va shaxsiy kamolotida oʻz-oʻzini namoyon etishida koʻrinadi.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Niyati ulugʻ xalqning ishi ham ulugʻ, hayoti yorugʻ va kelajagi farovon boʻladi. 3-jild. -Toshkent: “Oʻzbekiston”, 2019. -204b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. 4-jild. – Toshkent: “Oʻzbekiston”, 2020. -306 b.
3. Yangi Oʻzbekiston demokratik oʻzgarishlar, keng imkoniyatlar va amaliy ishlar mamlakatiga aylanmoqda / Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Yangi Oʻzbekiston” gazetasi bosh muharriri Salim Doniyorovning savollariga javoblari. “Yangi Oʻzbekiston” gazetasi / № 165 (421), 2021-yil 17-avgust.
4. Xudoyqulov X.J. Pedagogika va psixologiya // Oʻquv qoʻllanma. -T.: “Navroʻz”, 2011.
5. Gʻoziyev E.Gʻ. Talabalarni umumlashtirish usullariga oʻrgatish va ularning aqliy taraqqiyoti. -T.: “Oʻqituvchi”, 1983.
6. Gʻoziyev E.Gʻ. Sotsial psixologiya. -T.: “Oʻqituvchi”, 2010. -126 b.

Diyora AVEZMURATOVA

Urganch davlat universiteti
mustaqil izlanuvchisi

TALABALARNING O'QUV - BILUV FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA MUAMMOLI TA'LIMNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK O'ZIGA XOSLIKLARI

Ta'lim tizimining ertangi kuni bevosita muammoli ta'limning rivoji bilan bog'liq. Muammoli ta'limning maqsadi juda keng: bu nafaqat ilmiy bilish natijalarini o'zlashtirishda, balki natijalarni o'zlashtirish jarayonining o'zini anglashda namoyon bo'ladi. Shuningdek, ta'lim oluvchilar o'quv biluv faoliyatini, ularning ijodiy qobiliyatlarini (bilim, ko'nikma, malaka va dunyoqarashni kengaytirishdan tashqari) rivojlantirish uchun ham xizmat qiladi. Mazkur maqolada muammoli ta'lim texnologiyasi, ta'limda muammoli vaziyatni yuzaga keltirish, muammoli vaziyatni hal etish va tekshirish, muammoli ta'lim texnologisini talabalarining o'quv-biluv faoliyatini rivojlantirishdagi o'rni, muammoli ta'lim texnologiyasidan foydalanishning pedagogik-psixologik maqsadlari haqida yoritilgan.

Kalit so'zlar: muammo, muammoli ta'lim, muammoli ta'lim texnologiyasi, muammoli vaziyat.

Будущее образования находится в тесной связи с перспективами проблемного обучения. И цель проблемного обучения широкая: усвоение не только результатов научного познания, но и самого пути процесса получения этих результатов; она включает еще и формирование познавательной самостоятельности ученика и развития его творческих способностей (помимо овладения системой знаний, умений, навыков и формирования мировоззрения). В данной статье рассматривается технология проблемного обучения, способы создания и решения проблемной ситуации в обучении. Автор приводит примеры по применению технологии проблемного обучения для развития учебно-познавательной деятельности студентов. А также, рассматривается педагогическо-психологические цели использования технологии проблемного обучения.

Ключевые слова: проблема, проблемное обучение, технология проблемного обучения, проблемная ситуация.

The future of education is closely related to the prospects for problem-based learning. And the goal of problem-based learning is broad: mastering not only the results of scientific knowledge, but also the very path of the process of obtaining these results; it also includes the formation of the student's cognitive independence and the development of his creative abilities (in addition to mastering the system of knowledge, skills, and the formation of a worldview). This article discusses the technology of problem-based learning, ways to create and solve a problem situation in learning. The author gives examples of the use of problem-based learning technology for the development of educational and cognitive activity of students. And also, the pedagogical and psychological goals of using problem-based learning technology are considered.

Key words: problem, problem-based learning, problem-based learning technology, problem situation.

Kirish. Zamonaviy ta'lim sharoitida yuksak malakali mutaxassislarni iste'molchilar talablariga qarab tayyorlanishi, talabalarining tanlagan ixtisosliklari bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirilishi, mustaqil ravishda bilim olishga va amaliy faoliyatga o'rgatilishi ta'minlanishi kerak. Bu xususida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi PF-60-sonli Farmonida ta'lim sifatini oshirish bo'yicha bir necha vazifalar [1] belgilab berildi. So'nggi yillarda mamlakatimizda ta'lim-tarbiya tizimining sifati va samaradorligini oshirish, maktabgacha ta'lim tarbiyalanuvchilari, o'quvchi va talaba yoshlarda zamonaviy bilim va ko'nikmalarni shakllantirish, ta'lim tizimlari hamda ilm-fan sohasi o'rtasida yaqin hamkorlik va integratsiyani, ta'limning uzviyligi va uzluksizligini ta'minlash borasida tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, milliy ta'lim-tarbiya tizimining amaldagi holati uni zamon talablari asosida modernizatsiya qilish, yoshlarni yuksak bilim-ma'rifat egalari, jismoniy va ma'naviy sog'lom insonlar etib tarbiyalash, ta'lim muassasalarining rahbar va pedagog xodimlari nufuzini oshirish, ularning samarali faoliyat yuritishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish bo'yicha izchil chora-tadbirlarni amalga oshirishni talab etmoqda [2].

Asosiy qism. Talabalarining o'quv-biluv faoliyatini rivojlantirishda, yuqori malakali kadrlar tayyorlashda, bugungi kunda pedagoglardan zamonaviy, rivojlantiruvchi texnologiyalardan foydalanish talab etiladi. An'anaviy o'qitish tizimida ta'lim oluvchilarning pedagogik ta'sirlar ostida bilim olishi yotadi, bunda talabalarining faoliyati faol ijodiy xarakterga ega bo'lmaydi. Turli fanlarni o'qitishda yangi pedagogik, innovatsion, interfaol texnologiyalari, shu jumladan, muammoli vaziyatni tashkil etishga asoslangan ta'lim an'anaviy ta'limga qaraganda ancha yuqori samara berishi kun sayin o'z tasdig'ini topmoqda. Shu sababdan

talabalarning o‘quv-biluv faoliyatini rivojlantiruvchi ta‘lim texnologiyasining asosiy bo‘g‘ini hisoblangan muammoli ta‘lim texnologiyasini amaliyotda kengroq qo‘llashimiz maqsadga muvofiq.

Muammo - (grekcha πρόβλημα. so‘z bo‘lib, keng ma‘noda o‘rganish, hal qilishni talab qiladigan murakkab nazariy yoki amaliy savoldir;) fanda - har qanday hodisa, obyekt, jarayonlarni tushuntirishda qarama-qarshi pozitsiyalar ko‘rinishida ishlaydigan va uni ham yechish uchun yetarli nazariyani talab qiladigan qarama-qarshi vaziyat. Muammoli ta‘lim – ta‘lim jarayonini olib borishda talabalar oldiga yechish uchun muammoni qo‘yish orqali muammoli vaziyatni vujudga keltirish va mashg‘ulot davomida uning yechimini topish. Muammo pedagog tomonidan yoki talabalar tomonidan qo‘yilishi mumkin.

Muammoli ta‘lim texnologiyalarining asosiy vazifasi – talabalar o‘quv-biluv faoliyati tizimini va aqliy faoliyat usullarini samarali o‘zlashtirishlariga yordam berish, ulardan olgan bilimlarni kasbiy faoliyatlarida paydo bo‘ladigan yangi vaziyatlarda ijodiy qo‘llay olish, o‘quv muammolarini yechish ko‘nikmalarini hosil qilish, mustaqil bilim orttirish qobiliyatlarini singdirishdan iborat. Muammoli ta‘lim texnologiyasining asosi – insonning fikrlashi muammoli vaziyatni hal etishdan boshlanishi hamda uning muammolarini aniqlash, tadqiq etish va yechish qobiliyatiga ega ekanligidan kelib chiqadi. Muammoli ta‘lim talabalarning o‘quv-biluv faoliyatini rivojlantirishda, ijodiy tafakkuri va ijodiy qobiliyatlarini oshirishda jiddiy ahamiyatga ega.

Muammoli ta‘limni amerikalik psixolog, faylasuf va pedagog D.Dyui 1894-yilda Chikagoda tashkil etgan tajriba maktabida qo‘llagan. XX asrning 60-yillarida bu yo‘nalishda tadqiqotlar olib borildi. 70-80-yillarga kelib, amaliyotga keng joriy etildi. Muammoli ta‘limning asosiy go‘yasi bilimlarni talabalarga tayyor holda berish emas, ular tomonidan dars mavzusiga tegishli muammolar bo‘yicha o‘quv tadqiqotlarini bajarish asosida o‘zlashtirilishini ta‘minlashdan iborat [3].

J.Dyui muammoli ta‘lim asosi sifatida quyidagi yo‘nalishlarni belgilagan:

- ijtimoiy;
- konstruktiv;
- badiiy ifodaviy;
- ilmiy tadqiqot.

Muammoli ta‘limning bir necha turlari mavjud. Masalan, M.N.Skatkin o‘z ishlarida muammoli ta‘limning quyidagi turlari borligiga urg‘u beradi [4]:

1. Bilimlarni muammoli bayon qilish (muammoli ma‘ruza).
2. Muammoli topshiriqlarni bayon qilish (muammoli amaliy mashg‘ulot).
3. Kichik ilmiy tadqiqotlarni olib borish (muammoli tajriba).

T.V.Kudryavsev muammoli o‘qitish mohiyatini quyidagicha ko‘radi: muammoli o‘qitish o‘quvchilar oldida muammoli vaziyatlarni yaratishda, o‘quvchilarning mustaqilligida va o‘qituvchining umumiy rahbarligi ostida, talabalarning o‘quvchi bilan birgalikda faoliyati borishida bu vaziyatlarni anglash, qabul qilish va hal qilishda xulosalanadi. Biroq bunday aniqlash muammoli o‘qitishni tushunishning butun hajmini aks ettirmaydi. Bundan tashqari ba‘zan o‘qitishning tadqiqot usullari guruhi ham muammoli o‘qitish deb yuritiladi. Ehtimol bu yerda “muammoli” so‘zini tadqiqot ma‘nosida tushunish ta‘sir ko‘rsatadi [5].

Yuqoridagi olimlar fikrini tahlil qilish asosida muammoli o‘qitishning talabalar o‘quv-biluv faoliyati rivojlanishdagi o‘rnining mohiyatini quyidagicha yoritamiz: o‘qituvchi tomonidan talabalarning o‘quv ishlarida muammoli vaziyatni vujudga keltirish va o‘quv vazifalarini, muammolarini va savollarini hal qilish orqali yangi bilimlarni o‘zlashtirish bo‘yicha ularning bilish faoliyatini boshqarishni o‘quv-biluv faoliyatini rivojlantirishni tashkil etadi. Bu esa bilimlarni o‘zlashtirishning ilmiy-tadqiqot usulini yuzaga keltiradi.

Muammoli ta‘lim turi ilmiy-uslubiy jihatdan 3 xil ko‘rinishga ega [6].

1. Muammoli vaziyatni vujudga keltirish.
2. Muammoning qo‘yilishi.
3. Muammoning yechimini topish.

Muammoli vaziyat yaratish usullarini quyidagicha belgilash mumkin: o‘qituvchi talabalarga dars mavzusi bilan bog‘liq ziddiyatli holatni tushuntirish va uni yechish yo‘lini topishni taklif qilish; bir masalaga doir turli nuqtayi nazarlarni bayon qilish; hal etish uchun yetarli bo‘lmagan yoki ortiqcha ma‘lumotlar bo‘lgan yoki savolning qo‘yilishi noto‘g‘ri bo‘lgan masalalarni taklif etish.

Muammoli vaziyatni hal etish darajalari: o‘qituvchi muammoni qo‘yadi va o‘zi yechadi; o‘qituvchi muammoni qo‘yadi va uning yechimini talabalar bilan birgalikda topadi; talabalarning o‘zlari muammoni qo‘yadilar va uning yechimini topadilar.

Muammoli vaziyatni yechishda qo‘llaniladigan usullar:

- muammoni turli nuqtayi nazardan o‘rganish, tahlil qilish;
- solishtirish, umumlashtirish;
- dalillarni aniqlash va qo‘llash;
- vaziyatga bog‘liq xulosalar chiqarish;
- talabalarning o‘zlari aniq savollar qo‘yishi va boshqalar.

Muammoli vaziyatni o‘quv mashg‘ulotlarining barchasida shakllantirish mumkin. Uni dars jarayonida qancha ko‘p shakllantirish o‘qituvchiga bog‘liq. Muammoli vaziyatning ahamiyati shundaki, u talabalar

diqqatini bir joyga (muammoga) qaratadi va talabalarning izlanishiga, fikrlashga o'rgatadi. Muammoli ta'lim o'qituvchi rahbarligida muammoli vaziyat vujudga keltirilib, mazkur muammo talabalarning faol, mustaqil faoliyati natijasida nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalarni ijodiy o'zlashtirish va aqliy faoliyatni rivojlantirishga imkon beradigan ta'lim jarayonini tashkil etishni nazarda tutadi.

Muammoli o'qitish jarayonida beriladigan topshiriqlar talabalarga tadqiqiy, evristik, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish bo'yicha topshiriqlar beriladi, bunda: nostandart masalalarni tuzish bo'yicha; shakllantirilmagan savol bilan; ortiqcha ma'lumotlar bilan; o'zining amaliy kuzatuvlari asosida mustaqil umumlashtirish; yo'riqnomalardan foydalanmasdan qandaydir obyekt mohiyatini bayon etish; olingan natijalarni qo'llash chegaralarini va darajalarini aniqlash; hodisaning namoyon bo'lish mexanizmini aniqlash; “bir lahzada” toppish kabi topshiriqlarni berish mumkin. Bu orqali talabalarning o'quv-biluv faoliyati rivojlantiriladi.

Muammoli vaziyatlarda yechimga kelishning algoritmi quyidagi tartibda amalga oshiriladi: muammoni qo'yish, ma'lumotlar fondini to'plash, qayta ishlash, yechim modelini aniqlash, qo'shimcha ma'lumotlar to'plash va ularni tanlangan yechim modelida aks ettirish, yangi ma'lumotlar va yechim modeli o'rtasidagi ziddikni aniqlash, ziddikni yechimini topish, yangi yechim modelini yaratishdan iboratdir.

Muammoli ta'lim samaradorligini ta'minlovchi shartlar deb quyidagilarni olishimiz mumkin: muammo mazmuniga qarab yetarli qiziqish uyg'otishni ta'minlash. Muammo yechimidagi har bir bosqichda paydo bo'ladigan ishlarni bajara olish mumkinligini ta'minlash, ya'ni mavjud muammoni yechish uchun talabalarning intellektual salohiyat darajasi, bilish kompetensiyalari hisobga olinishi zarur. Shuningdek, pedagog va talabalar orasidagi munosabat xayrixohlik ruhida kechishi, ya'ni talabalar tomonidan bildirilgan barcha fikr va farazlar e'tibor va rag'batsiz qolmasligi zarur, chunki aynan rag'bat talabalarning o'quv-biluv faoliyatini rivojlantirishda motivatsion omil hisoblanadi.

Agar inson muntazam tayyor bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishga o'rgatilgan bo'lsa, uning tabiiy ijodiy qobiliyatini so'ndirish ham mumkin. U mustaqil fikrlashni “esdan chiqaradi”. Fikrlash jarayoni muammoli masalalarni yechishda a'lo darajada namoyon bo'ladi va rivojlanadi [7].

Talabalarning o'quv-biluv faoliyatini rivojlantirishda muammoli ta'limning psixologik-pedagogik o'ziga xosligi shundaki, muammoli ta'lim talabalarning o'quv biluv faoliyatini rivojlantiruvchi shunday metodiki, bunda haqiqiy ijodiy jarayon modellashiriladi. Boshqacha aytganda, muammoli vaziyat yaratilib, talabalarning muammoni yechish borasidagi izlanishlari boshqariladi. Talabalar yangi bilimlarni o'qituvchilar yordamida o'zlashtiradilar. Buning uchun ikki omil muhim hisoblanadi:

1. Talabalarda o'quv materiallarini bilishga ehtiyojning yuzaga kelishi.
2. Talabalar tomonidan zarur bo'lgan umumlashgan yangi bilimlarni egallash.

Talabalarning muammoni yechish jarayonida qatnashish imkoniga qarab, muammoli o'qitishni turli darajada tashkil etish mumkin.

Muammoli ta'limning psixologik-pedagogik maqsadlari quyidagicha: talabalarning fikrlash doirasini va qobiliyatlarini o'stirish, ijodiy ko'nikmalarni rivojlantirish; muammoni mustaqil yechishda va faol izlanish davrida olingan bilim va ko'nikmalarni talabalar tomonidan o'zlashtirilishi, buning natijasida ushbu bilim va ko'nikmalar an'anaviy o'qitishdagidan ko'ra ancha mustahkam bo'ladi; nostandart muammolarni ko'ra oluvchi, qo'ya oluvchi va yecha oluvchi talabalar faol ijodiy shaxsini tarbiyalash.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, muammoli ta'lim o'quv faoliyatini harakatlantiruvchi va rivojlantiruvchi kuchning asosiy manbasi desak mubolag'a bo'lmaydi, zero uning maqsadi - bilimlarni, farazlarni shakllantirish, ularni ishlab chiqish va yechishdan iboratdir. Muammoli o'qitishda fikrlash jarayoni faqat muammoli vaziyatni yechish maqsadida joriy etiladi, u nostandart masalalarni yechish uchun zarur bo'lgan fikrlashni shakllantiradi. Muammoli ta'lim texnologiyasi talabalarning o'quv-biluv faoliyatini rivojlantiribgina qolmay, ularda ijodiy va mustaqil fikrlash qobiliyatini ham rivojlantiradi, bilish faolligini orttiradi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi: <http://lex.uz/docs/-5841063>.
2. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi: <http://lex.uz/7914526>.
3. http://tmatm.uz//site/wp-content/uploads/2015/09/2.-Shaxsga_yo_naltirilgan_ta_lim_turlari_va_PDF.
4. <https://www.gazeta.uz/uz/2020/08/19/individual-oriented-education/> Valeriy Xan. “Shaxsga yo'naltirilgan ta'limning kuchi.”
5. Кудрявцев Т.В. Проблемное обучение истоки, сущность, перспективы. Серия “Педагогика и психология”. –Москва: “Знание”, 1991. - №4. – 89 с.
6. Shoyimova Sh.S. va boshqalar. Ta'lim texnologiyalari//darslik. –Toshkent: “Ijodprint” nashriyoti, 2020.
7. Тоджибаева К. С. Профессиональная педагогическая компетентность учителя: феноменология понятия //Вопросы науки и образования. – 2018. – №. 27 (39). – С. 95-97.

Dilnoza AXMEDOVANavoiy davlat pedagogika instituti
tayanch doktoranti

KREDIT-MODUL TIZIMIDA TALABALAR MUSTAQIL ISHLARINI TASHKIL ETISHNING ASOSIY SHAKLLARI

Ushbu maqolada kredit-modul tizimi, uning ahamiyati, talabalarning mustaqil ta'limini tashkil etishning asosiy shakllari, kredit-modul tizimida talabalar mustaqil ishlarining turlari, talabalar auditoriya va auditoriyadan tashqari mustaqil ishlarining mazmuni ilmiy-metodik jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: kredit-modul tizimi, mustaqil ta'lim, mustaqil ish shakllari, auditoriya va auditoriyadan tashqari mustaqil ishlar mazmuni.

В данной статье приведены научно-методические основы кредитно-модульной системы, ее значение, основные формы организации самостоятельной работы студентов, виды самостоятельной работы студентов в кредитно-модульной системе, содержание самостоятельной работы студентов в классе и вне класса.

Ключевые слова: кредитно-модульная система, самостоятельное обучение, самостоятельные формы работы, содержание самостоятельной работы на уроке и во внеурочное время.

This article provides a scientific and methodological basis for the credit-module system, its importance, the main forms of organization of independent study of students, types of independent work of students in the credit-module system, the content of independent work of students in the classroom and outside the classroom.

Key words: credit-module system, independent study, forms of independent work, the content of independent work in the classroom and outside the classroom.

Kirish. Jahon ta'lim tizimida kredit-modul tizimiga asoslangan o'qitish tizimi Budapesht Korvinus Universiteti (Vengriya), Bukingem universiteti (Buyuk Britaniya), Shimoliy Arizona universiteti (AQSH) va shu kabi nufuzli oliy ta'lim muassasalari hamda Rossiya, Ukraina, Ozarbayjon, Moldova, Armaniston, Gruziya, Qozog'iston va Belarussiya, Shotlandiya, Uels, Shimoliy Irlandiya, Germaniya, Nederlandiya, Ispaniya, Fransiya, Shvetsiya kabi davlatlarda tashkil etilgan. Bu esa butun jahon oliy ta'lim muassasalarida talabalarning mustaqil o'qib izlanishi, kreativ fikrlovchi pedagog xodimlarni tayyorlanishi hamda barcha talabalar oliy ta'lim muassasalaridan chetlatilmasdan ta'lim olib, diplom olish imkoniyatlarini yaratganligi muhim ahamiyatga egadir.

Dunyoda oliy ta'lim muassasalari kredit modul tizimi asosida tashkil etish va unda pedagogika fanlarini o'qiyotgan talabalarni mustaqil o'qishlarini ta'minlashga doir qator ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

Asosiy qism. Respublikamizdagi oliy ta'limning mazmunini va kadrlar tayyorlash jarayonlarini ilg'or xorijiy tajribalar asosida takomillashtirish, xususan, kredit modul tizimidagi oliy ta'lim muassasalarida pedagogika fanlarini o'qiyotgan talabalarning mustaqil o'qishini tizimli tashkil etishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan, 2019-yil 8-oktabrdagi “O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi PF-5847-son Farmonida oliy ta'lim muassasalarining o'quv rejalarini kredit-modul tizimiga o'tkazish mexanizmlarini ishlab chiqish va ularni bosqichma-bosqich mazkur tizimga o'tkazish va 2018-2019-yildan Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universitetini kredit-modul tizimiga o'tkazish, shuningdek, kredit-modul tizimi joriy etilgan OTMlar sonini 2 tadan 85 tagacha yetkazilish, nodavlat, davlat – xususiy sheriklik asosidagi OTMlar sonini esa 35 tagacha yetkazilish, nazariyani amaliy ko'nikmalarga almashtirish bo'yicha ham farmonda alohida ta'kidlangan. Hozir bizda ta'limning 40 foizigacha mustaqil ta'lim uchun ajratilgan bo'lsa, konsepsiyaga ko'ra, bu ko'rsatkich 2030-yilgacha 60 foizgacha yetkazilishi va “Respublikamizdagi kamida 10 ta oliy ta'lim muassasasini xalqaro e'tirof etilgan tashkilotlar (Quacquarelli Symonds World University Rankings, Times Nigher Education yoki Academic Ranking of World Universities) reytingining birinchi 1000 ta o'rindagi oliy ta'lim muassasalari ro'yxatiga kiritish kabi muhim vazifalar belgilab berilgan. Bu esa kredit-modul tizimidagi OTMlarda talabalarning mustaqil o'qishini tashkil etishning didaktik mexanizmlarini ishlab chiqishni taqazo etadi.

Mazkur tizimning oliy ta'limga joriy qilinishi o'qitish sifatini oshirish, shaffoflikni ta'minlash,

korruptsiyaga barham berish, ta'lim oluvchining haqiqiy bilimini yuzaga chiqarish hamda talabaning mustaqil o'qib-o'rganib, o'z ustida ishlashiga zamin yaratadi.

Ta'lim tizimining samaradorligini o'qituvchi saviyasi, talaba ehtiyoji, o'quv adabiyotlari mazmuni hamda mustaqil ta'limni shakllantirishga qaratilgan infratuzilma bevosita ta'minlab beradi. Kredit-modul tizimi zamonaviy ta'limning eng takomillashgan shakli sanaladi. Kredit-modul tizimiga ko'ra o'quv mashg'ulotlari shaxsga yo'naltirilgan o'qitish texnologiyalari va talabaning mustaqil o'qib o'rganishiga asoslanadi. Kredit-modul tizimida talabalar mustaqil ishini ikki turi ajratiladi:

- auditoriyada – bu bevosita o'qituvchi rahbarligida bajariladigan mustaqil ishlar;
- auditoriyadan tashqari – o'qituvchi tomonidan berilgan, lekin uning ishtirokisiz talaba tomonidan bajariladigan mustaqil ishlardir.

Talabalarining auditoriya va auditoriyadan tashqari mustaqil ishlari mazmuni o'quv fani ishchi dasturida ko'rsatilgan, tavsiya etilayotgan o'quv topshiriqlari asosida belgilanadi. Talaba va o'qituvchilarda ushbu umumiy o'qish yuklamasining aynan qancha qismi dars, auditoriya soatlariga to'g'ri keladi, degan savol tug'ilishi mumkin. Kredit modul qoidalari bu masala bo'yicha aniq talab yoki chegara belgilanmagan. Bunga ko'p sabablarni keltirish mumkin. Masalan, ta'lim jarayonlari yoki modul har doim ham o'z tarkibiga auditoriya soatlarini qamrab olavermaydi. Bunga misol qilib o'quv dasturidagi bitiruv amaliyoti, diplom ishi va shu kabi o'qish elementlari va modullarni keltirishimiz mumkin. Ko'rib turganingizdek, bunday o'qish elementlarida auditoriya soatlari bo'lmaydi. Lekin kredit-modul tizimida faoliyat yuritadigan universitetlar amaliyotini tahlil qilganimizda, ularning aksariyatida auditoriya soatiga ega bo'lgan fan va modullarda auditoriya va mustaqil o'qish soatlari nisbati o'rtacha 40 foizga 60 foiz ekanligini kuzatishimiz mumkin. Bu nisbat boshqacha qilib aytganda 1 : 1.5 to'g'ri keladi. Ya'ni, talaba muayyan fan bo'yicha belgilangan har 1 soat dars uchun unga darsdan tashqarida bir yarim soat mustaqil o'qishi, tayyorlanishi kerak bo'ladi. Pedagogika va psixologiya yo'nalishida mustaqil ta'lim olishning eng maqbul shakllarini tanlash, ulardan foydalanishning adekvat usullarini qo'llash talabalarining bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishda, ularning amaliy faoliyat jarayonida mustaqil, ijodiy topshiriqlarni samarali bajarishlariga olib keladi. Mustaqil ta'limni tashkil etish shakllari ta'lim jarayonining har bir bosqichida namoyon bo'lsa-da, biz asosan Pedagogika-psixologiya ta'lim yo'nalishi bo'yicha tahsil olayotgan talabalarining auditoriyadagi va auditoriyadan tashqaridagi mustaqil ta'lim olish shakllarini ilmiy asoslashga harakat qildik.

Muhokamalar va natijalar.

a) auditoriyada tashkil etiladigan mustaqil ta'lim shakllari:

- 1a-shakl – ma'ruza tinglash va bayon etilganlarni daftarga qayd etish;
- 2a-shakl - amaliy va laboratoriya ishlarni bajarish;
- 3a-shakl - pedagogik va axborot texnologiyalar asosida talim jarayonini loyihalashtirish va uni amalga oshirishni o'rganish.

b) auditoriyadan tashqarida tashkil etiladigan mustaqil ta'lim shakllari:

- 1b-shakl - o'quv adabiyotlari bilan ishlash;
- 2b-shakl - nazorat ishlariga tayyorlanish;
- 3b-shakl – ma'ruza tayyorlash;
- 4b-shakl - masofaviy ta'lim texnologiyasi.

Quyida auditoriyada tashkil etiladigan mustaqil ta'lim shakllarining mazmuni haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

1a-shakl. Ma'ruza tinglash va bayon etilganlarni daftarga qayd etish. Pedagogika-psixologiya ta'lim yo'nalishi fanlaridan ma'ruzani tinglash, uni daftarda qayd etish jarayonida ma'ruza manbalari varaqning bir tarafiga, ikkinchi tarafiga joy qoldirilgan holda yoziladi. Ikkinchi tarafiga esa talaba tomonidan chiqarilgan xulosalar, mulohazalar, ularda paydo bo'lgan savollar, savollarga javob variantlari, faktlarni yozish va har xil belgilarni qo'yish tavsiya etiladi. Shuning uchun ba'zan keng hoshiyalar qoldiriladi.

2a – shakl. Amaliy va laboratoriya ishlarini bajarish. Amaliy mashg'ulotlar talabada metodik bilimni mustahkamlashga, ularni yangi vaziyatga ko'chirib, amaliy masala hamda vaziyatlarni hal qilish uchun umumpedagogik tushunchalar va asosiy pedagogik malakalarni rivojlantirishga qaratiladi. Amaliy mashg'ulot o'tkazish shakllari: turli xil pedagogik-texnologik vaziyatlarni loyihalash, metodik masalalarni hal etish, topshiriqlar bajarish, o'qituvchilar bilan bahs-munozaralarda ishtirok etish. Amaliy ishlarda talabalarining asosiy ish faoliyati texnologik mashqlar hisoblanadi.

3a – shakl. Pedagogik va axborot texnologiyalar asosida talim jarayonini loyihalashtirish va uni amalga oshirishni o'rganish. Pedagogika-psixologiya ta'lim yo'nalishi talabalarini ma'ruza, amaliy va seminar mashg'ulotlarida o'rganilgan pedagogik va axborot texnologiyalari asosida ta'lim jarayonini loyihalashtirishni, asosan, pedagogik amaliyot jarayonida amalga oshirishni o'rganishadi. Bunda talabalar ma'lum sharoitlarda egallagan bilimlarni ijodiy qo'llash va ta'limning optimal variantlarini tanlay olish;

o‘quvchilarning o‘rganishi lozim bo‘lgan materialni metodik jihatdan qayta ishlash; ilmiy-metodik izlanishlar olib borish; talabalarda pedagogika faniga qiziqish uyg‘otish va qiziqishlarni rivojlantirish ko‘nikmalariga ega bo‘lishlari lozim.

Auditoriyadan tashqarida tashkil etiladigan mustaqil ta‘lim shakllarining mazmuni.

1b – shakl. O‘quv adabiyotlari bilan ishlash. Auditoriyadan tashqarida o‘quv adabiyoti bilan ishlash mustaqil ta‘lim olishning eng asosiy shakllaridan biri hisoblanadi. O‘quv adabiyoti bilan ishlash juda oson va qulay usul hisoblanadi. O‘quv adabiyotlari bilan ishlashni barcha ta‘lim oluvchilar yaxshi o‘zlashtirgan bo‘lishlari lozim. O‘quv adabiyotlari deganda, darsliklar, o‘quv qo‘llanmalar, metodik adabiyotlar, m‘lumotlar, yo‘riqnomalar va hokazolarni tushunish mumkin.

2b – shakl. Nazorat ishlariga tayyorlanish. Imtihonlarga va nazorat ishlariga tayyorlanish jarayoni ham mustaqil ta‘limning asosiy shakllaridan biri hisoblanadi. Ta‘lim jarayonida imtihonlar va nazorat ishlari topshirishda talabalardan katta ma‘suliyat talab etiladi. Imtihonlarda va nazorat ishlarida talabalar o‘quv rejasini qanday darajada o‘zlashtirganliklari haqida hisobot beradilar. Talabalar ijobiy baholanishlari uchun nazorat ishlariga o‘z xohishlari asosida mukammal tayyorlanishlari shart. Talaba har bir darsga o‘z vaqtida puxta tayyorlansa ham nazorat ishlaridan oldin, baribir, qayta o‘qishi, o‘qiganlarini umumlashtirishi va tizimlashtirishi lozim.

3b – shakl. Ma‘ruza tayyorlash. Oliy ta‘lim muassasalarida o‘qitish jarayonida ta‘lim berishning turli shakl va metodlaridan foydalanilmoqda. Ta‘limning asosiy shakli esa bu - ma‘ruza hisoblanadi. Ma‘ruza tayyorlash ancha murakkab va ko‘p mehnat talab qiladigan vazifalardan biridir. Bo‘lajak pedagogika-psixologiya ta‘lim yo‘nalishi bakalavr talabarlari “Pedagogika nazariyasi va tarixi” fanida, pedagogik amaliyot jarayonida ma‘ruza tayyorlashlariga to‘g‘ri keladi. Ma‘ruza vaqtida ham, har turli amaliy mashg‘ulotlarda ham asosiy e‘tibor talabalarning mustaqil fikr yuritishlarini rivojlantirish, bilim va malakalarini oshirishga qaratilgan bo‘ladi.

4b – shakl. Masofaviy ta‘lim texnologiyasi. Masofaviy ta‘lim texnologiyasi an‘anaviy ta‘lim tizimini amalga oshirishda duch kelingan muammolarni hal etish yoki shart-sharoit uni taqozo qilgan holda qo‘llaniladi. U ta‘lim samaradorligini oshirishga imkon beradi. Masofaviy ta‘lim jarayonining asosini mustaqil ta‘lim tashkil qilganligi uchun ham talabalarda ijodiy tafakkur rivojlanib boradi. Masofaviy ta‘limda o‘quv jarayonining muddati qat‘iy belgilanmaydi. Nazorat ishlarini bajarish va javob yo‘llashni talaba mustaqil, o‘ziga qulay vaqtda bajaradi. Ushbu holat masofaviy ta‘lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, ta‘limning kredit-modul tizimi barcha ta‘lim shakllari nazoratini (auditoriya va auditoriyadan tashqari) o‘z ichiga olganligi, ta‘lim jarayonida o‘qilgan soatlar miqdorini emas, balki erishilgan natijani ko‘rsatib beruvchi o‘lchov birligi hisoblanishi sababli ham ta‘lim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga molikdir. Kredit-modul tizimini joriy qilinishini o‘rganish, tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, uning turli dunyo mamlakatlarida o‘ziga xos bo‘lgan xususiyatlari mavjud. Kredit-modul tizimining maqsadga muvofiqligi va samaradorligi ko‘pgina dunyo mamlakatlarining ta‘lim sistemasida keng tarqalganligida ko‘rinmoqda, chunki, ta‘lim dasturlari yo‘nalishlarining taraqqiy etishi, talabalarni bilimni mustaqil o‘zlashtirish va mustaqil ishi ijodiy faoliyat darajasini oshirishga imkoniyat yaratadi, ta‘lim sifati oshadi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrda PF-5847-son Farmoni. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi. 2-bet.
2. Nosirova M., Xummamatova K., Nosirova D. Kredit-modul tizimining mohiyati va ahamiyati. Differensial tenglamalar va matematikaning turdosh bo‘limlari zamonaviy muammolari. Xalqaro ilmiy konferensiya. II. Farg‘ona-2020.
3. Muslimov N.A., Qo‘ysinov O.A. Kasb ta‘limi yo‘nalishi o‘qituvchilarini tayyorlashda mustaqil ta‘limni tashkil etish. –Toshkent: TDPU, 2006.
4. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘lim muassasalarida ECTS kredit-modul tizimi: asosiy tushuncha va qoidalar. 10.08.2020
5. European Commission ECTS Guide of 2015.

Farrux RAXIMOVBuxoro davlat universiteti
harbiy ta'lim fakulteti
maxsus tayyorgarlik
sikl katta o'qituvchisi

CHAQIRIQQACHA HARBIY TA'LIM YO'NALISHLARIDA VIRTUAL TA'LIM TEKNOLOGIYALARI YORDAMIDA CHAQIRUVGA QADAR BOSHLANG'ICH TAYYORGARLIK FANINI O'QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishlarida virtual ta'lim texnologiyalari yordamida chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fanini o'qitish samaradorligini oshirish uchun virtual ta'lim texnologiyalari asosida talabalarining ko'nikmalarini shakllantirishda qanday ta'lim tamoyillariga amal qilish lozimligi, chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fanini o'qitishda ta'lim va tarbiya jarayonini virtual ta'lim texnologiyalari asosida tashkil etish uchun Internet tarmog'ida **chqbt.uz** virtual ta'lim platformasini yaratish va chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fanini o'qitish samaradorligini oshirish modelining tuzilmasi ishlab chiqilib, keng yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: virtual ta'lim, ilmiylik, tizimli va izchillik, o'quv materialining o'zaro ta'siri, muvofiqlik, vizual o'qitish, ta'lim muammolarini ta'minlash, mustaqil ta'lim olish, o'quv materialining tarqatish tamoyillari.

Каким образовательным принципам следует руководствоваться при формировании умений и навыков учащихся на основе технологий виртуального обучения для повышения эффективности преподавания предмета допризывного начального образования в школах с использованием технологий виртуального обучения, чкбт в сети Интернет. Модел. уз создания виртуальной обучающей платформы и повышения эффективности преподавания предмета начального образования до конкурса была разработана и широко освещена.

Ключевые слова: виртуальное образование, научный, системности и согласованности, взаимодействия учебного материала, соответствия, наглядного обучения, обеспечения учебной задачи, самостоятельного обучения, принципы распределения учебного материала.

This article is devoted to creation of website **chqbt.uz** on the Internet, which gives ample opportunity in increasing the effectiveness structure of the model of virtual learning platform for development of students' skills on the basis of virtual learning technologies and organization of interaction principle of educational process aimed at improving the effectiveness of teaching the subject "Initial Military Training" in secondary education institutions.

Key words: virtual learning, systematic consistency, interaction of teaching material, correspondence, visual learning, task assurance, independent learning, teaching material distribution principle.

Kirish. Oliy ta'lim mussasalarining chaqiriqqacha harbiy yo'nalishlarida virtual ta'lim texnologiyalari yordamida "Chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik" fanini o'qitish samaradorligini oshirishda quyida e'tirof etilgan talablar va tamoyillarga tayanish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bunda talaba fanni mustaqil o'rganish, kuzatish va tahlil qilish jarayonlarining virtual obrazini bir necha marotaba ko'rish imkoniyati tug'iladi. Natijada, talabalarining chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fanidan ko'nikmalari shakllanadi hamda kreativ fikrlashi oshadi.

Asosiy qism. Chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fanidan virtual ta'lim texnologiyalari asosida talabalarni ko'nikmalarini shakllantirishda quyidagi ta'lim tamoyillariga amal qilish lozim.

Ilmiylik tamoyili. Ushbu tamoyil chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fanidan yaratiladigan virtual ta'lim texnologiyalarini so'nggi ilmiy izlanishlar va yutuqlarga asoslangan holda o'rganilgan materialning yetarlicha ishonchliligi va chuqur taqdim etilishini anglatadi. Ilmiylik tamoyili oliy ta'lim mussasalarining chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishida o'qitiladigan chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fanini o'qitishga mo'ljallangan virtual ta'lim texnologiyalari o'quv mazmuniga kiritilgan materiallarini kiritishni (bu talab o'quv yurtlarining fan dasturlari va darsliklari, o'quv qo'llanmalarini taqqoslashda, ofitser o'qituvchilari har bir nazariy va amaliy mashg'ulot darslariga oid o'quv-ma'lumotlarni tanlashda e'tiborga olinadi), talabalarining psixologik, psixofiziologik xususiyatlariga mos ilmiy tushunchalar bilan qurollantirishni talab etadi.

Tizimli va izchillik tamoyili. Ushbu tamoyil mantiqiy tartibda bilim va ko'nikmalarni shakllantirishni ta'minlaydi. O'quv materiallari mavjud bo'lganlarni hisobga olgan holda aniq tizimli, tuzilgan, puxta o'ylangan holda virtual shaklda taqdim etishni ta'minlaydi.

O'quv materialining o'zaro ta'siri tamoyili. Ushbu tamoyil talabalarni o'quv jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirishni, fanga nisbatan qiziqishini oshirishga hamda uni yuqori saviyada o'rganishni ta'minlaydi. Ushbu jarayonlarni amalga oshirishda virtual ta'lim texnologiyalari muhim pedagogik dasturiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

Muvofiqlik tamoyili. Ushbu tamoyil chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik faniga oid yaratiladigan virtual ta'lim texnologiyalarini Davlat ta'lim standartlariga hamda zamon talablariga mos holda bo'lishini ta'minlaydi.

Vizual o'qitish tamoyili. Ushbu tamoyilning asosiy vazifalaridan biri o'quv materialini ko'rgazmali namoyish etishdan iborat. Bularga 3-D formatli grafik vositalar (jadvallar, klasterlar, chizmalar, xaritalar va boshqalar) va multimedia manbalari (animatsiya, audio, video) kiradi. Bu borada, K.D.Ushinskiyning fikriga ko'ra, vizual o'qitish o'quvchilarni fanga nisbatan qiziqitirishga hamda kreativ fikrlashini oshirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Ta'lim muammolarini ta'minlash tamoyili. Ushbu tamoyil muammoli vaziyatni hal qilishda talabaning aqliy faolligi o'sishini anglatadigan intuitiv faoliyatning mohiyati bilan belgilanadi. Virtual ta'lim texnologiyalari an'anaviy o'quv qo'llanmalariga nisbatan muammoli vaziyatlarni yuqori darajada keltirib chiqarishni modellashtirish imkoniyatlarini yaratadi.

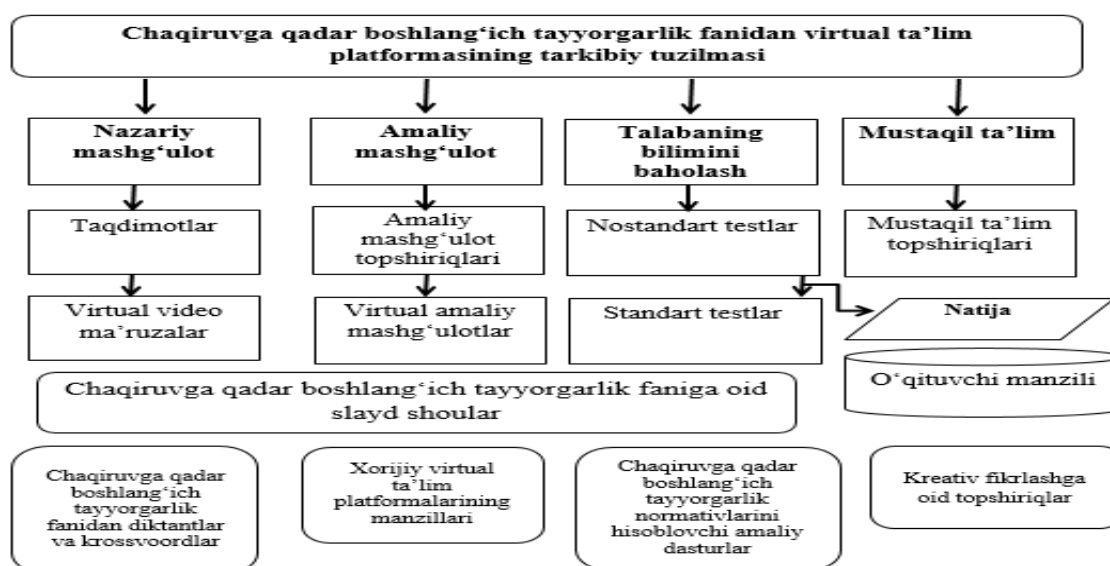
Mustaqil ta'lim olish tamoyili. Ushbu tamoyil o'quvchining mustaqil ishlashi uchun ta'limga oid zaruriy o'quv materiallarini (video nazariy mashg'ulotlar, vizual taqdimotlar, animatsiya vositalari, virtual amaliy mashg'ulotlar, trenajyorlar, lug'atlar, elektron krassvordlar) taqdim etishni hamda mustaqil bilimini baholashni (onlayn test va nostandart testlar) o'z ichiga oladi.

O'quv materialini tarqatish tamoyili. Ushbu tamoyil virtual ta'lim texnologiyalarining o'quv materiallarini nafaqat talabaning kompyuteriga, balki mahalliy tarmoq va Internetga joylashtirishning maqsadga muvofiqligini ta'minlaydi.

Qiziqitirish tamoyili. Ushbu tamoyil talabani chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik faniga qiziqitirish uchun fanning asosiy mohiyatini, maqsad va vazifalarini tushunib yetishga bog'liq. Buni esa virtual ta'lim texnologiyalari asosida samarali tashkil etish mumkin.

Nazariyaning amaliyot bilan bog'lanish tamoyili. Ushbu tamoyil chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fanining nazariy va amaliy o'quv-ma'lumotlari kompyuter texnologiyalari yordamida nazariy darslarini tashkil etish, ular asosida virtual amaliy mashg'ulotlarni o'tkazish imkoniyatini yaratadi.

Ergonomik tamoyili. Ushbu tamoyil o'quvchiga nisbatan insoniy munosabatni va ta'lim uchun qulay muhitni ta'minlash zarurati bilan bog'liq. Virtual ta'lim texnologiyalari intuitiv tarzda ta'minlanishi lozim. Bunda talaba, ofitser-o'qituvchisiz foydalanishi mumkin bo'lgan interfeys, puxta o'ylangan takliflar va ko'rsatmalar tizimi, o'qish sur'atini erkin tanlash imkoniyatiga ega bo'ladi.

1-rasm. Chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fanidan virtual ta'lim platformasining tarkibiy tuzilmasi.

Yuqorida eʼtirof etilgan tamoyillar asosida chaqiruvga qadar boshlangʻich tayyorgarlik taʼlim va tarbiya jarayonini virtual taʼlim texnologiyalari asosida tashkil etish uchun Internet tarmogʻida **chqbt.uz** virtual taʼlim platformasi yaratiladi. Uning tarkibiy tuzilmasi 1-rasmda keltirilgan.

Tajribalardan maʼlumki, oʻquv jarayonida talabalarning psixologik xususiyatlariga muvofiq ish olib borilsa, ular bilimlarni yaxshi oʻzlashtiradilar. Bilimni oʻzlashtirishning muhim sharti uni tushunishdir. Talabalarning ijodkorlik qobiliyatini virtual taʼlim texnologiyalaridan foydalanish oʻziga xos afzalliklarga ega boʻlib, ularni mantiqiy fikrlashga, fanga ilmiy va ijodiy yondashishga oʻrgatadi, oʻquv mavzularini oʻzlashtirishni soddalashtiradi, ilmiy dunyoqarashning shakllanishida muhim omil boʻlib xizmat qiladi, bilimlarni mustahkam egallashga yordam beradi, his-tuygʻularga taʼsir etgan holda mashaqqatli aqliy faoliyat natijasida fanga va harbiylik kasbiga nisbatan ijobiy munosabatda boʻladi.

Xulosa. Taʼkidlashimiz mumkinki, oʻquvchilarning ijodiy faolligi va oʻquv faoliyatining toʻgʻri tashkil etilishi, chaqiruvga qadar boshlangʻich tayyorgarlik fanini virtual taʼlim texnologiyalarning samaradorligiga va undan foydalanib qiziqarli ravishda maʼruza va amaliy mashgʻulotlarni sifatli oʻtilishiga zamin yaratiladi.

Foydalanilgan

1. Khazratov F., Jurayev Kh. Methods of creation and organization of work, technology for creating auto-navigation maps [Elektronnyy resurs]: URL: <http://www.jcreviyew.com/?mno=9704>.
2. Farrukh Rakhimov /// The formation structure of students' skills for the subject of military education [Elektronnyy resurs]: URL: <http://khorezm-science.uz/web/archive/1621255365.pdf>
3. Parpiyev A., Maraximov A., Hamdamov R., Begimqulov U., Bekmuradov M., Tayloqov N. Yangi axborot texnologiyalari. -T.: OʻzME davlat ilmiy nashriyoti, 2008. -104 b.
4. Abduqodirov A., Xaitov A., Shodiyev R. Axborot texnologiyalari – T.: “Oʻzbekiston”, 2002-yil.
5. Aripov M. va boshqalar Informatika va informatsion texnologiyalar // Oliy oʻquv yurti talabalari uchun darslik. -T., 2005-yil.
6. Aripov M. va boshqalar. Axborot texnologiyalari // oʻquv qoʻllanma. – T., 2009.
7. Saxibov A.X. Chaqiruvga qadar boshlangʻich tayyorgarlikda axborot texnologiyalar. -T.: “Fan va texnologiya”, 2012-yil.
8. Ismoilov O.A., Nazarov Sh.Q. Taʼlim muassasalarida innovatsion pedagogik texnologiyalar. -T.: “Fan va texnologiya”, 2012-yil.
9. Носов Н. Образование и виртуальная реальность / Н. Носов // Дистансионное и виртуальное обучени: Дайджест рос. и зарубеж. прессы. - 2000. - № 11. - С. 31-35.
10. Хуторской А.В. О виртуальном образовании / А.В. Хуторской // Дистансионное и виртуальное обучение: Дайджест рос. и зарубеж. прессы. - 2000. - № 1. - С. 25-27.

Matluba ZARIPOVATermiz davlat universiteti
rus tilshunoslik kafedrası
o'qituvchisi

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI MODULLI O'QITISHGA TAYYORLASH TEKNOLOGIYASINING NAZARIY ASOSLARI

Maqolada modulli o'qitish texnologiyalari eng zamonaviy texnologiya ekanligi, modulli dastur, o'quv moduli, modul bloklari, modulli yondashuv, modul turlari va tartibiy qismlari haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, modulli yondashuvda axborotni o'zlashtirish, idrok etilgan axborotni mustakil tahlil qilish, o'z mustaqil fikrini bildirishni taqozo etuvchi va qisqa muddatda optimal (eng maqul) usullar yordamida belgilangan maqsadga erishish yo'llari ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: modul, modulli o'qitish, modul dastur, modul bloklari, modulli yondashuv, modul turlari, yangi pedagogik texnologiya.

В статье речь идет о том, что технология модульного обучения самая современная технология, о модульной программе, учебном модуле, модульном блоке, модульном подходе, видах и составных частях модуля.

А также показаны пути освоения информации, самостоятельного анализа воспринятой информации и достижения намеченной цели в оптимально краткие сроки, требующие своё самостоятельное мнение обучающихся.

Ключевые слова: модуль, модульное обучения, модульная программа, модульные блоки, модульный подход, виды модуля, новые педагогические технологии.

The article deals with the fact that the technology of modular training is the most modern technology, about a modular program, training module, modular block, modular approach, types and components of the module.

It also shows the ways of mastering information, independent analysis of the perceived information and achieving the intended goal in the shortest possible time, requiring their own independent opinion of the students.

Key words: module, modular training, modular program, modular blocks, modular approach, module types, new pedagogical technologies.

Modulli o'qitish texnologiyalari - eng zamonaviy texnologiya bo'lib, modul bloklaridan tashkil topgan axborotni tizimli ravishda qayta ishlash va tahlil qilishga, talabning mustaqil faoliyatiga asoslangan, bilim, ko'nikma va malakalar diagnostikasida turli shakllaridan foydalangan holda tashkil etiluvchi yaxlit jarayondir.

Modul - mazmuniy va mantiqiy yakunga ega bo'lgan, didaktik jihatdan ishlab chiqilgan, natijaga qaratilgan, kirish va chiqish nazoratlaridan iborat bo'lgan birlikdir.

Modulli dastur - bir fan doirasidagi modul bloklarining yig'indisi bo'lib, erishish lozim bo'lgan didaktik maqsad, qo'llaniladigan usullar va vositalar yig'indisidir.

O'quv moduli – nisbatan mustaqil, mantiqiy yakunga ega bo'lgan o'quv kursining bo'lagidir. U o'quv metodik ta'minotdan nazariy va amaliy qismlardan, topshiriq va joriy hamda yakuniy nazorat kabi qismlardan iborat.

Modulli texnologiyalar mustaqil faoliyat asosida talabalarda bilim, ko'nikmalarni shakllantirish, ularda rejalashtirish, o'z-o'zini boshqarish va nazorat qilish, o'zlashtirish bo'yicha samarali natijani ta'minlashga qaratilgan eng samarali yondashuvlardan biri bo'lib qolmoqda. Modul bu shunday maqsadgisha yo'naltirilgan bog'lamki, u o'zida o'rganiladigan mazmunni va uni o'zlashtirish texnologiyasini aks ettiradi.

Bugungi kunda talaba shaxsini barcha imkoniyatlarini yuzaga chiqarish uchun albatta ta'lim shaxsga yo'naltirilgan xarakterda bo'lishi talab etiladi. Buning uchun ta'limni tashkil etish jarayonida talabning qobiliyatlari, ehtiyojlari va o'ziga xos jihatlari hisobga olish lozim. Ana shu elementlar hisobga olingan taqdirda o'z-o'zidan tabaqalashtirilgan, rivojlantiruvchi, o'qishga bo'lgan motivlarni kuchaytiruvchi “subyekt-subyekt” kontseptsiyasiga asoslangan ta'lim tizimi kelib chiqadi.

An'anaviy ta'lim tizimida chuqur o'rnatilgan pedagogik paradigmalardan biri bu subyekt-obyekt munosabatlaridir. Bu yondashuv nemis pedagogi I.F.Gerbard tomonidan (1776-1841-yillar) kiritilgan. Bunday yondashuvda pedagog subyekt rolini bajaradi va qanday o'qitish, qanday talabalarni ishlab chiqish,

talabalar jamoasini qay yo‘nalishda rivojlantirishni faqat o‘z yondashuvi asosida hal etadi. Talabalar esa passiv holda obyekt rolini bajaradi. Talabalarning asosiy faoliyati eslab qolish, tushinish, qo‘llashga o‘rganish hisoblanadi. Bu paradimaga qarshi g‘oyani amerikalik pedagog D. Dyui ishlab (1859-1952) chiqadi. Uning fikricha, nimani va qanday o‘qitish lozim? degan savollarga javob topishda talabaga ham erkinlik berish va uning xohishlarini hisobga olish lozim. Toki talaba o‘z faoliyatini, o‘z taqdirini, o‘z hayotini mustaqil boshqarishga faol kirishsin. Bu konsepsiya “subyekt-subyekt” munosabatlari sifatida tan olindi va ko‘pgina rivojlangan davlatlar ta‘lim tizimida o‘z o‘rniga ega. [8,120 b.]

Aytish joizki, ta‘lim tarixida yig‘ilgan boy didaktik tajribaning ijobiy jihatlari o‘z aksini modulli ta‘limda topdi. “Modulli ta‘lim” tushunchasi 1971-yillarda Dj.Rassel tomonidan kiritildi. Rassel modulni o‘quv paketi sifatida talqin etadi va unga o‘quv materialining konseptual birligini o‘rganishga oid harakatlarni kiratadi. B.M.Goldshmid – modulni talabaga ma‘lum ko‘zlangan natijaga yetishga yordam beruvchi mustaqil birlik sifatida talqin etadi (1972-y). [8,120 b.]

Bundan tashqari, “modul” tushunchasiga tegishli bo‘lgan bir qancha xususiyatlarni ajratish mumkin:

- maqsad;
- turli xil turdagi o‘quv faoliyatini integratsiyasi;
- metodik ta‘minot;
- mustaqil rivojlanish;
- ta‘lim jarayonidagi talabaning mustaqilligi;
- o‘quv axborotini tahlil qilish va strukturalashtirish ko‘nikmasi;
- nazorat va o‘z-o‘zini nazorat;
- talabaning ta‘lim olishdagi shaxsiy trayektoriyasi.

Modul bir necha bloklardan iborat bo‘lishi mumkin:

1-blok. Kirish nazorati - yangi mavzuni o‘rganish uchun mavjud bazaviy va qoldiq bilimlarni tekshirishga qaratilgan.

2-blok - nazariy blok. Mavzuning har bir mantiqiy bo‘lagi uchun tuzilgan axborot va ko‘rgazmali materiallardan iborat (Axborot rasm, diagramma, sxemalarda to‘liq ko‘rsatilishi maqsadga muvofiq).

3-blok - nazariy axborotni har bir bo‘lagini talabalar bilan birgalikda tahlil etishga qaratilgan.

4-blok - amaliy blok. Nazariy bilimlar asosida talabalarning amaliy faoliyatini tashkil etish.

5-blok - chuqurlashib boruvchi blok. Mavzuga oid soha bo‘yicha murakkab topshiriqlarni bajarish.

6-blok - nazorat bloki. Bajarilgan topshiriqlarni nazorat qilish.

7-blok - nazorat natijalarini tahlil etish. Umumiy yo‘l qo‘yilgan hatoliklarni aniqlash va tahlil qilish.

8-blok - chiqish nazorati. Mavzu bo‘yicha belgilangan topshiriqlarni bajarish va topshirish.

Modul turalri:

- Nazariy modullar (Nazariy bilimlarni shakllantirishga yo‘naltirilgan modullar).
- Amaliy modullar (Amaliy ko‘nikmalarni va malakalarni shakllantirishga yo‘naltirilgan modullar).
- Texnologik yoki aralash modullar (nazariy bilim, amaliy ko‘nikma va malakalarni shakllantirishga yo‘naltirilgan modullar).

Modulning tarkibiy qismlari.

Modul dastur kompleks didaktik maqsaddan (KDM) va bu maqsadga erishishga xizmat qiluvchi modul bloklari yig‘indisidan iborat.

Modul dasturini ishlab chiqish uchun asosiy g‘oyalarni ajaratib olish va blok-modullarda strukturalashtirish, so‘ngra kompleks didaktik maqsadlarni shakllantirish talab etiladi. Kompleks didaktik maqsadlar modul-bloklarining maqsadlariga, ya‘ni integrativ didaktik maqsadlarga (IDM) va xususiy didaktik maqsadlarga (XDM) bo‘linadi, uni esa o‘z navbatida o‘quv elementlari tashkil etadi.

Modul dasturlarning maqsadi malakali mutaxassisni yetishtirishga xizmat qiladi. Modul dasturning maqsadini tuzishda ana shu mutaxassisga qanday talabalar tizimi qo‘yilayotgan ekanini aniqlab olishdan boshlanadi. Bugungi kunda Rossiyada mutaxassisga qo‘yiladigan umumiy talablar tizimi o‘rganilib ularni uch asosiy guruhga ajratilmoqda. Mutaxassis kompetentligini aniqlovchi kriteriylarni quyidagi kategoriyalarga bo‘lish mumkin

Instrumental kompetentsiyalar:

- analiz va sintez qobiliyatiga ega bo‘lish;
- rejalashtirish va tashkil etish qobiliyati;
- umuiy bazaviy bilimlarga ega ekanligi;
- mutaxassislik bo‘yicha bazaviy bilimlarni egallaganligi;
- ona tilida bemalol muloqatga kirisha olish;
- axborot texnologiyalaridan foydalan olish malakalari;
- axborot materiali bilan ishlash qobiliyati;

- muammolarni yechish qobiliyati;
 - qaror qabul qilish qobiliyati.
- Tizimli kompetentlik:
- bilimlarini amalda tizimli ravishda qo'llay olish;
 - tadqiqot olib borish;
 - yangi o'aroitga moslashish;
 - ijod qilish;
 - liderlik qobiliyatini o'stirib borish;
 - individual holda faoliyat yuritish qobiliyati;
 - loyihalarni ishlab chiqish va ularni boshqarish;
 - tadbirkorlik va yangi g'oyalarni ilgari surish;
 - masuliyatlilik;
 - muvaffaqiyatga erishish motivining rivojlanganligi.

Tanlangan mutaxassislik bo'yicha umumiy didaktik maqsadlar tasdiqlangan standartda o'z aksini topgan. Modul dasturini ishlab chiqishda ana shu standart talablariga asoslaniladi.

Modullarni ishlab chiqishda uchta asosiy komponentga e'tibor qaratish lozim:

1. Modul spetsifikatsiyasi.
2. Modulning nazorat blokini ishlab chiqish.
3. Modulning o'quv materialini ishlab chiqish.

1. Modul spetsifikatsiyasi-ana shu modul haqida to'liq ma'lumotni o'zida aks ettiradi. Uning tarkibiga quyidagilar kiradi:

1.1. Modulning nomi. Modullarning nomlari mazmunga mos bo'lishi va qaytarilishlarga yo'l qo'ymaslik lozim.

1.2. O'qitishning maqsadi. Mana shu modulni o'zlashtirish natijasida qanday faoliyat yuritish imkoni tug'ilishi, kasbiy tayyorgalikdagi axamiyati yoritib berilishi lozim. Talabani rejali taraqqiyoti aks ettirilishi maqsadga muvofiq.

Modulning nazorat blokini ishlab chiqish.

1.1. Baholash mezonlari. Baholash mezonlarini ishlab chiqishda faoliyat ob'ekti, bajariladigan faoliyat turi, faoliyat sifati, bajarilgan faoliyatning standartlari ko'rib chiqiladi. Baholash mezonlarini ishlab chiqishda o'qitish natijalariga mos holdagi faoliyat turi ishlab chiqilishi lozim. Har bir natijani tekshirish mezonlari 4 yoki 6 tadan oshmasligi tavsiya etiladi.

1.2. O'zlashtirish darajasi. O'zlashtirilganlik darajasini chuqurligini ko'rsatuvchi mezonlar ishlab yayqiladi, ba'zi hollarda uni ishlab chiqish shart emas, agar u baholash mezonlarida ko'rsatilgan bo'lsa. O'zlashtirilganlik darajasini isbotlovchi erishilgan natija turli ko'rinishda bo'lishi mumkin. O'zlashtirish ob'ekti- tayyorlangan predmet, amaliy topshiriq, og'zaki yoki yozma javoblar tarzida bo'lishi mumkin.

1.3. Modulga kirish nazorati. Modulni o'rganish uchun zarur bo'lgan ta'lim va bilimlar tizimini ko'rsatadi.

1.4. O'quv jarayonini davomiyligi. Davomiylik O'quv soatlari yoki zachyot birliklari ko'rinishida aks etadi.

1.5. Baholash. Baholash tizimini ishlab chiqayotganda uning haqqoniyligiga va ishonchli bo'lishiga e'tibor qaratish lozim. Yakuniy nazorat alohida o'tkazilishi maqsadga muvofiq. Ba'zi modullarda yagona baho ham qo'yilishi mumkin. Baholash tizimi modulning xarakteridan kelib chiqib tanlanadi.

Modulning tarkibiy qismlari:

1. Modulning nomi.
2. Modulni o'zlashtirishdan maqsad.
3. Modul bilan ishlash uchun metodik tavsiyalar.
4. Nazariy axborot banki va tayanch tushunchalar.
5. Seminar, amaliy va laboratoriya ishlarining mazmuni, topshiriqlar va ularni bajarishga yordam beruvchi tavsiyalar.
6. Joriy nazorat topshiriqlari.
7. Individual holda bajariladigan mustaqil topshiriqlar.
8. Yozma nazorat variantlari.
9. O'z-o'zini tekshirish uchun savollar.
10. Talaba yig'ishi mumkin bo'lgan reyting ballari.

Xulosa qilib aytganda, modulli yondashuvning maqsadi - axborotni o'zlashtirish, idrok etilgan axborotni mustaqil tahlil qilish, o'z mustaqil fikrlarini bildirishni taqazo etuvchi va qisqa muddatda optimal usullar yordamida belgilangan maqsadlarga erishishdir .

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasining 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma‘ruzasi. – www.uza.uz
2. Pedagogicheskie innovatsii i texnologii. Materiali 2-oy obl. nauch. prak. konf./ Redkol. V.M.Abrosimov (otv. red.) i dr. BOIUU - Belgorod. -1994, - 103 s.
3. Sayidaxmedov N.S. Voprosy podgotovki studentov k innovatsionnoy deyatel'nosti obshchobrazovatel'noy shkol'y. V sb. nauchn. trud.: «Boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida zamonaviy kasbiy ta'lim muammolari». Resp. ilmiy anjumanining materiallari. - Guliston, GulDU, 2008, 20-21 noyabr
4. Nishonova S., Hoshimov K. Pedagogika tarixi. – T.:A.Navoiy Milliy kutubxona nashriyoti, 2006. – 297 b.
5. A. Abduqodirov, A. Pardayev. Masofali o‘qitish nazariyasi va amaliyoti- T.: Fan, 2009. - 146 b.
6. Абдукодиров А. Теория и практика интенсификация подготовки учителей физико-математических дисциплин. – Т.: Фан, 1991. – 120 с.
7. Агафонова А.С. Практикум по общей педагогике. Учебное пособие для вузов. - СПб: Питер, 2003 – 416 с.
8. Farberman B.L. Progressivnye pedagogicheskie texnologii.– T.:Fan, 2000.– 120 s.
9. Bekmuradov A.Sh., L. V. Golish, K.N. Xajiyeva. Texnologiya proektnogo obucheniya/ - T.: OwertPrint, 2010. - 60 s.

A’lamjon IBRAGIMOV

Samarqand viloyati Xalq ta’limi xodimlarini qayta tayyorlash
va ularning malakasini oshirish hududiy markazi dotsenti,
pedagogika fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD)

O’QITUVCHINING KOGNITIV KOMPETENTLIGI TUSHUNCHASI: KONSEPTUAL YONDASHUV

Maqolada “kompetensiya” va “kompetentlik” tushunchalarining shakllanishi, amaliyotga kirishi, shuningdek, uning tarkibiy qismi bo’lgan “kognitiv kompetensiya” hamda “kognitiv kompetentlik” atamalariga doir nazariy yondashuvlar tahlili va mazmuni yoritilgan.

Kalit so’zlar: kompetensiya, kompetentlik, xulqiy yondashuv, funksional yondashuv, ko’p o’lchamli yondashuv, butun yondashuv, kognitiv kompetensiya, kognitiv kompetentlik.

В статье рассматривается формирование, внедрение в практику понятий “компетенция” и “компетентность”, а также, как составляющие данные понятия, дается анализ и раскрывается содержание теоретических подходов к терминам “когнитивная компетенция” и “когнитивная компетентность”.

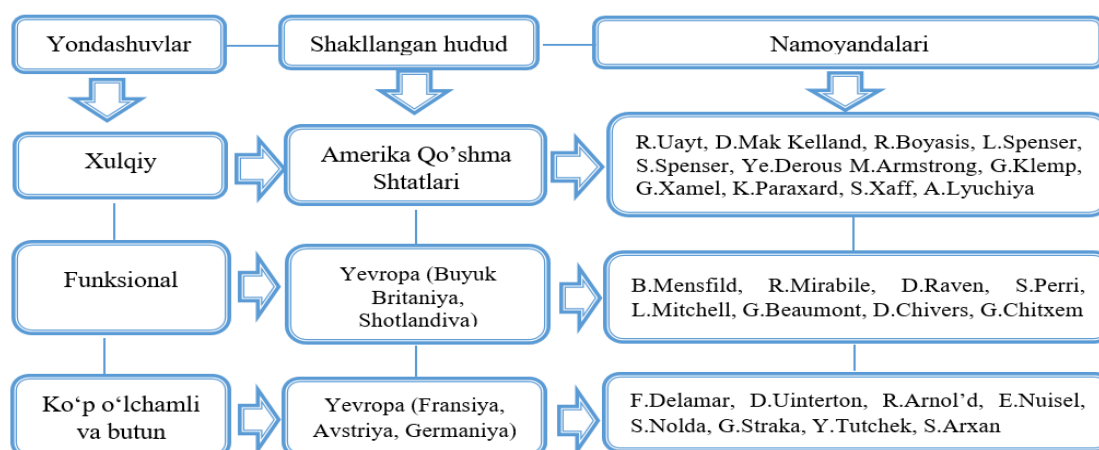
Ключевые слова: компетенция, компетентность, поведенческий подход, функциональный подход, многоаспектный подход, целостный подход, когнитивная компетенция, когнитивная компетентность.

The article describes the formation and implementation of the concepts of “competence” and “competency”, as well as the analysis and content of theoretical approaches to the terms “cognitive competence” and “cognitive competency”, which are part of it.

Key words: competence, competency, behavioral approach, functional approach, multidimensional approach, whole approach, cognitive competence, cognitive competency.

Kirish. Ta’lim maqsadlarining tadrijiy yuksalib borishi o’qituvchining o’z-o’zini shaxsiy va kasbiy rivojlantirish, uni qadriyat sifatida anglash, individual ta’lim traektoriyasi va o’z mavqeini yaratishga doir faoliyatini loyihalash, amalga oshirish, faollik, o’zgarishlarga sezuvchanlik va tezkor moslashuvchanlik hamda bu jarayonlarda mas’uliyatni o’z zimmasiga yuklash, ongli ravishda uzluksiz va mustaqil bilim olishini ifodalovchi kognitiv kompetentlikka ega bo’lish zaruriyatini belgilaydi. Kasbiy kompetentlik o’qituvchi uchun intilishi lozim bo’lgan cho’qqi va faoliyatining konseptual loyihasi sifatida qaralishi, pedagog xodim doimo turli murakkablikdagi kasbiy vazifalar hamda pedagogik vaziyatlarning maqbul yechimini topishga layoqatli, yangiliklar uchun ochiq, tashabbuskor, intiluvchan bo’lishi darkor. Demak, ayni shu jarayon o’qituvchidan o’z faoliyatiga munosabatini o’zgartirishni, zaruriyat tug’ilganda, qayta qurishni talab etadi. Bu esa tizimning ustuvor vazifalaridan biridir.

Asosiy qism. Kompetensiya va kompetentlikka doir xorijiy mamlakatlarda olib borilayotgan izlanishlar ilmiy hamjamiyatlar tomonidan quyidagi to’rt yondashuv negizida shakllanganligi ta’kidlanadi: xulqiy yondashuv; funksional yondashuv; ko’p o’lchamli yondashuv; butun yondashuv (1-rasm).

1-rasm. Kompetensiya va kompetentlikka oid yondashuvlarning shakllanishi.

Amerika Qo’shma Shtatlarida olib borilgan izlanishlar pirovardida shakllangan xulqiy yondashuv tavsifi shaxsning harakatlari samaradorligini belgilovchi xulq-atvori xususiyatlari tahlili va o’ziga

xosliklarini aniqlashda ko‘rinadi. Unga muvofiq, kompetensiya tayanch xulq sohasi yoki uning tavsifini ifodalab, bajarilgan ishlarning natijasida aks etadi hamda uning muayyan qismi mazmuni, tashqi muhit ta‘siri va kasbiy faoliyatning o‘ziga xos jihatlariga bog‘liq bo‘ladi.

Aslida, kompetensiya atamasi mazkur maktab mahsuli bo‘lib, dastlab R.Uaytning (Robert W. White) ilmiy izlanishlarida uchraydi. U o‘zining “Motivatsiya tushunchasini qayta ko‘rish: kompetensiya konsepsiyasi” [23] nomli maqolasida mazkur tushunchani insonning atrof-muhit bilan samarali o‘zaro ta‘sirga kirishish qobiliyati, deya ta‘riflaydi hamda kognitiv kompetensiyalar va qadriyatli-motivatsion tarkibning o‘zaro aloqadorligi muhimligiga urg‘u beradi.

Yoritilayotgan oqimning yana bir vakili D.MakKelland (David C. McClelland) R.Uaytning nazariyasini ijtimoiy psixologiya nuqtayi nazaridan davom ettiradi hamda kompetensiyalarni ta‘lim jarayonida shakllantirish va o‘stirish mumkin bo‘lgan xulqiy tabiati haqida fikrlarini bildiradi. Uning “Intellektni emas, kompetensiyalarni testdan o‘tkazish” [21] nomli ilmiy maqolasi kompetensiyalarning amerikacha konsepsiyasi yaratilishining tamal toshi bo‘lishi evaziga personalni boshqarishda kompetensiyaviy yondashuvning rivojlanishini belgilab berdi. Tadqiqotchining yaratgan testlari o‘sha davrda an‘anaviy bo‘lgan intellektual qobiliyatlarni o‘lchashdan farqli o‘laroq, kasbiy faoliyatning muvaffaqiyati, samaradorligi va natijadorligini baholashga yo‘naltirilganligi bilan xodimlarni tanlab olish amaliyotini butunlay yangi bosqichga olib chiqdi.

Shuningdek, xulqiy yondashuvda tayanilgan g‘oyalar R.Boysis (Richard E.Boyatzis) [15], L.Spenser (Lyle M. Spencer), S.Spenser (Signe M. Spencer) [12], M.Armstrong (Michael Armstrong) [8], G.Hamel (Gary P.Hamel), K. Paraxard (C.K.Prahalad) [18], A.Lyuchiya (A.Lucia), R.Lepsing [13] va boshqalarning tadqiqotlarida munozaralarga talaygina boy bo‘ldi hamda mazmunan takomillashtirildi. Nazariy farazlar va amaliy tajribalar uyg‘unligi samarasida ish beruvchilarning talablariga mos mutaxassislarni tanlash, yuqori samaradorlikka ega va o‘rtacha xodimlar darajasidagi farqlar, shular asosida shaxsning xarakter xususiyatlari, individning o‘z faoliyatini a‘lo darajada uddalashiga ta‘sir ko‘rsatuvchi tayanch sifatleri, inson xulqining faoliyati natijalariga sezilarli bog‘liqligi, ishchilar kasbiy tayyorgarligining yakuniy natijalari ko‘rsatkichini bashoratlash, bir kishining kompetensiyasi butun tashkilotning kompetensiyasida aks etishi, jamoa a‘zolarining liderlik, tahliliy qobiliyat, kommunikativ ko‘nikmalarga o‘xshash muhim fazilatlarini rivojlantirishga ustuvorlik qaratildi.

Mazkur tadqiqotlar AQSh ta‘lim tizimida jiddiy o‘zgarishlarni kiritishga turtki berdi va kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan o‘qitish modelining shakllanishiga zamin yaratdi. Model quyidagi tarkibiy qismlardan iborat: xulqiy maqsadlarni aniqlashtirish; o‘qitish strategiyasini ishlab chiqish; to‘g‘ridan-to‘g‘ri kasbiy tayyorgarlikni amalga oshirish; ta‘lim xizmatlari sifatini baholash tizimini ishlab chiqish va tatbiq qilish. Yakuniy maqsadlarga muvofiq ta‘lim standartlari aniqlanadi, bunda kompetensiyalar test sinovlari hamda portfolio ko‘rinishida baholanadi.

Kompetensiyalar konsepsiyasi tadqiq qilinganda, Buyuk Britaniya va Shotlandiyada birmuncha kengroq tasavvurlar maydonga kelganligining guvohi bo‘lish mumkin. B.Mensfildning (B. Mansfield) [20] mushohadasiga ko‘ra, funksional yondashuv ushbu davlatlarda Milliy ishlab chiqarish malaka tizimining kiritilishi va unda belgilangan talablar oqibatida yaratilganligi bilan dalillanadi. Tizim boshqaruvchilar va ijrochilarning turfa xil vazifalarining funksional tahlili natijasida shakllantirilgan kompetentlikning kasbiy standartiga asoslanadi.

Kompetentlikning kasbiy standartlarida ishchi faoliyatini batafsil yorituvchi kasbiy kompetensiyalar jamlanmasi aniqlangan, u tayanch kasbiy vazifalarni to‘liq qamrab oladi. Yondashuvning e‘tiborga molik jihati shundaki, unda eng yaxshi xodimlarni aniqlash va tanlab olishga emas, balki kasbiy ko‘nikmalar shakllangan malakali ishchi kuchini o‘qitish, tayyorlash va saralashga urg‘u beriladi. Ya‘ni, mo‘ljal shaxsiy xususiyatlar bilan birga ko‘proq mutaxassisga qo‘yiladigan talablarga yo‘naltiriladi.

Funksional yondashuvning yirik namoyandalari G.Beaumont (G.Beaumont) [14], L.Mitchell (L.Mitchell), S.Perri (S.Perry), R.Mirabile (R.Mirabile) [13], J.Raven (J.C.Raven) [11], D.Chivers (D.Chivers), G.Chitxemlar (G.Cheetham) [16] tomonidan uning nazariy va amaliy holatlari, kompetensiya tushunchasi, tuzilmasi, tizim tashkil etuvchilari, insonning qadriyatli-motivatsion tavsifini yuzaga chiqaruvchi modellari yaratildi. Jumladan, G.Beaumont nazarida kompetensiya kasbiy vazifalar, shuningdek, ularning yechimidan kutiladigan yakuniy natijalar to‘plami sifatida ifodalanadi hamda uning bayoni o‘qitishning milliy tizimini shakllantiradi. J.Ravenning mulohazasiga ko‘ra, kompetentlik tuzilmasi ko‘plab o‘zaro mustaqil tarkibiy qismlardan iborat bo‘lsa-da, o‘rni almashishi mumkin bo‘lgan kognitiv va hissiy tashkil etuvchilarni inkor qilmaydi. Zero, bu tashkil etuvchilar samarali xulqning unsurlarini bildiradi.

Muhokamalar va natijalar. Funksional yondashuvning asosi ish joyidagi harakatlarning yig‘indisidan iborat bo‘lib qolganligi hamda aksariyat hollarda nazariy bilimlarning ahamiyatiga yetarlicha e‘tibor qaratilmasligi, bugun va kelajakdagi ta‘lim ehtiyojlariga mos kelmaydi, degan vajning ta‘lim

tashkilotlari tomonidan ilgari surila boshlanishi oqibatida Yevropa mamlakatlarida ko‘p o‘lchamli va butun yondashuvlarning yuzaga chiqishiga zamin yaratdi. Mazkur yondashuvlar ayni jihatlari bilan o‘zaro yaqinligi va murakkab kasbiy kompetentlik modellarini nazarda tutganligi sababli ularni birgalikda o‘rganish ayni muddao bo‘ladi.

O‘tgan asrning 80-yillarida Amerika Qo‘shma Shtatlari, Buyuk Britaniya davlatlarida sodir bo‘lgani kabi Fransiyada ham Bandlik milliy byurosi tomonidan ishlab chiqilgan kasblar tavsifnomalarining amaliyotga kiritila boshlashi “kompetensiya” va “kompetentlik” tushunchalarining nazariy tadqiqotlariga bo‘lgan akademik qiziqishni kuchaytirib yubordi.

Talqin qilinishicha [16], Fransiyada shakllangan ko‘p o‘lchamli yondashuvning mohiyati o‘zaro farq qiluvchi ikkita yo‘nalishda qutblanadi: shaxsiy – har bir ta‘lim oluvchining xulqi tavsifiga diqqatni to‘plash; jamoaviy – jamoa faoliyatini samarali tashkil qilish hamda uning a‘zosi sifatida ishtirok etish uchun zarur bo‘lgan kompetensiyalarni shakllantirish. Ko‘rinib turibdiki, o‘qitish natijalariga ko‘ra mazkur xususiyatlarni hosil qilish qutbiy yondashuvlarni talab qiladi va kompetensiyalar klasterining rang-barangligi zaruriyatini ifodalaydi. Shu jarayonda keng qamrovli izlanishlar olib borgan Le Batef (Le Batef G.) [19] “Kompetensiya, g‘alati attraktor haqida insho” nomli asarida kompetensiyalarni quyidagicha turlaydi:

- nazariy bilimlar (muammoni, vaziyatni fahmlash va sharxlash ko‘nikmasi);
- bajarishga doir bilim va malakalar (qanday harakat qilishni bilish);
- tajribaga doir malakalar (emperik kuzatishlar jarayonida egallangan malakalar);
- ijtimoiy ko‘nikmalar (individdning ijtimoiy muhiti sharoitlari bilan aniqlanadi);
- kognitiv ko‘nikmalar (axborotni izohlash, fikrlash, yangiliklarni o‘rganish).

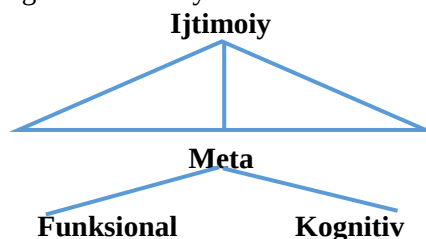
Yuqorida keltirilgan ikkita yondashuv va boshqa tadqiqotlar tahlili asosida J.Chivers va G.Chitxemlar [16] kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning butun integrativ modelini yaratdilar. Model o‘zida funksional, shaxsiy, bilishga doir, axloqiy va metakompetensiyalarni jamlashtiradi.

G.Strakaning (G.A.Straka) ko‘rsatishicha, Germaniya va Avstriyada shakllangan butun yondashuv faoliyatning aniq bir sohasida mutaxassisning kasbiy namoyon bo‘lishi (amalga oshishi)ga mo‘ljall olishga uchun yo‘naltiriladi [22]. Ushbu yondashuv xulqning aniq modellarini (kompetensiyalar) yaratish, ularning kasbiy sohalarga mosligini ta‘minlash, shaxsiy xususiyatlar va ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishga qaratildi. Yondashuvning konsepsiyasida inson jamiyat taraqqiyotining muddaosi va mezon sifatida tavsiflanadi, uning ishtiroki bilan gina tanlov imkoniyati kengayadi, jarayon maqbullashadi, samarali o‘zaro ta‘sir vujudga keladi, kutilgan natijalarga erishiladi. Xorijiy tadqiqotlar tahlili natijasida xulosalash mumkinki, ta‘lim tizimining maqsadi, mazmuni, o‘qitish metodlari, texnologiyalari va natijalarini baholash usullarini belgilashda kompetentli yondashuv markaziy o‘rinni egallaydi hamda quyidagi to‘rtta kompetensiyalar birikmasini ifodalaydi (1-jadval).

1-jadval. Kompetensiyalar tipologiyasi

	KASBIY	SHAXSIY
KONSEPTUAL	Kognitiv kompetensiya	Metakompetensiya
JARAYONGA DOIR	Funksional kompetensiya	Ijtimoiy kompetensiya

Ko‘p o‘lchamli yondashuv tarafdorlari mazkur modelni bir tekislikda emas, balki fazoda tasvirlash uning muvaffaqiyatini ifodalaydi va “kompetensiya” tushunchasini adekvat aks ettiradi, degan mulohazada sobit turishadi. Fransiyalik olimlar F.Delamar (Fran-oise Delamare Le Deist), J.Uintertonlar (Jonathan Winterton) [17] tomonidan e‘lon qilingan “Kompetensiya nima?” nomli maqolada ko‘p o‘lchamli modellar faoliyat uchun tayanch bo‘lgan bilim, ko‘nikma va ijtimoiy tashkil etuvchilarning o‘zaro ta‘sir xarakterini yaqqol namoyon qilishi dalillanadi. Unga muvofiq kompetensiyalar faoliyatni samarali yuritish uchun to‘rt o‘lchamda o‘zaro bog‘liqlikni tashkil qiladi, bunda metakompetensiyalar boshqa kompetensiyalarni egallash uchun poydevor sanaladi. Tetraedrning alohida qirralarida joylashgan kompetensiyalarning turli nisbatlarda jamlanishi amaliy kompetensiyalarning har xil namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi (2-rasm).

2-rasm. F.Delamare Le Deist, J.Wintertonlar ishlab chiqqan kompetensiyalar modeli [17].

Xorijiy mamlakatlarda olib borilayotgan izlanishlar tahlili resurs nuqtayi nazaridan ham, asosan, ikkita yondashuvning ustuvorligini namoyon qiladi. RBV (resource-based view), tashkilotning resurs nazariyasiga [17] binoan “yadroviy kompetensiyalar” poydevorni ifodalovchi eng muhim unsurlar sifatida har qanday

tashkilot uchun alohida va o'ziga xos bo'ladi hamda ichki manbalaridan kelib chiqib imtiyozli raqobat muhitini yaratadi. HRD (human resource development), inson resurslarini rivojlantirish nazariyasi [17] umumiy kompetensiyalarni o'rganishga asoslanadi. Manbada kompetentlik va kompetensiya tushunchalari, mos ravishda, inson uddalashi mumkin bo'lgan ish sohasi hamda yuklatilgan vazifani kompetentli uddalashga ko'maklashuvchi xulqiy tavsif sifatida keltiriladi. Shuningdek, zaruriy kompetensiyalarning salmoqli qismi ixtiyoriy kasblar uchun umumiy ekanligi ham ko'rsatiladi.

YUNESKO tomonidan olib borilgan kompetensiya va kompetentlikka oid tadqiqotlar natijalarida esa ularda kognitiv tarkibning mavjudligi bosh unsur sifatida ko'zga tashlanadi. Ta'lim bo'yicha xalqaro komissiya ma'ruzachisi J.Delor ta'limning “to'rt ustuni”ni (bilishni o'rganish, bajarishni o'rganish, jamoada bo'lishni o'rganish, yashashni o'rganish) shakllantirish asnosida umumbashariy kompetentlikning mohiyatini aniqlab berdi. Uningcha, “bajarishga o'rganish, shu bilan birga nafaqat kasbiy malakaga, balki kengroq ma'noda kompetentlikka ega bo'lish, turli vaziyatlarni uddalay olish, jamoada ishlash imkonini beradi” [2, 37].

O'rganishlarimiz doirasi kognitiv kompetensiya va kognitiv kompetentlik sifatlarini aniqlashga yo'naltirilganligi bois quyida, aynan shu tushunchalarni izohlovchi ishlanmalarga diqqat qaratamiz.

Pedagogika va psixologiyaga oid adabiyotlarda “kognitiv kompetensiya” va “kognitiv kompetentlik” atamalariga oid muayyan ta'riflar berilgan bo'lsa-da, ularga ham “kompetensiya” va “kompetentlik” atamalariga yagona ma'noni beruvchi tugallangan izoh bo'lmagani singari aniq to'xtamga kelingan yondashuvlar mavjud emasligi aniqlandi.

Jumladan, kognitiv kompetensiyalarga quyidagicha ta'riflar berilgan:

“o'quvchining kasbiy, shaxsiy va ijtimoiy hayotiga doir bilish faoliyatini rivojlantirish, tashkillashtirish va o'z-o'zini rivojlantirishga bo'lgan qobiliyatiga ega bo'lishi darajasida hozirligini ifodalovchi ta'lim natijasi; ta'lim darajasini doimiy oshirib borishga tayyorlik; shaxsiy salohiyati, refleksiya hamda yangi bilim va ko'nikmalarni mustaqil o'zlashtira olishining namoyishi” [10, 301];

“bilim darajasini doimiy oshirib borishga tayyorlik, shaxsiy salohiyatining muhimligini anglashi va uni namoyishiga ehtiyoji, yangi bilim va ko'nikmalarni mustaqil o'zlashtirish layoqati, o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyati” [4, 63];

“axborotning global manbalaridagi zaruriy ma'lumotlarni tezkor topish, muhimlarini shu yerda va hozir ajratib olish, tahlillash, xotiradan ularga yaqin ma'lumotlarni izlash hamda topilganlariga sintezlash, tasavvur va assosiativ aloqadorliklarni ishga solish, muammoni aniqlash, farazni ilgari surish, amaliyotda sinab ko'rish, yechimni shakllantirish va taqdim etish ko'nikmasi” [7];

“bilish hamda funksional kompetensiyalarni rivojlantirish orqali samarali ravishda fikrlash va harakatlanish qobiliyati” [10, 298].

Ta'lim sohasini ilmiy o'rganishga katta hissa qo'shgan olimlardan biri L.Lyubimov [6, 17] “Umumiy ta'limni modernizatsiyalashning mualliflik konsepsiyasi. Shiorlar, chaqiriqlar va nasihatlar, lekin quyidagi savollarga javoblar bilan : Nimani bajarish kerak? Nima uchun bajarish kerak? Buni qanday bajarish mumkin?” nomli tahliliy ishlanmasida kognitiv kompetensiyalar haqida mushohada qilar ekan, maktab islohoti va ta'lim sifati monitoringini olib borishga bo'lgan ehtiyoj yuzasidan vujudga kelgan TIMSS, PIRLS, PISA kabi xalqaro tadqiqotlar natijalarini iqtisodiy yuksalish bilan o'zaro bog'liqligi yetakchi mutaxassislar tomonidan e'tirof etilganligini bildiradi. Uning fikricha, mazkur monitoringlar natijalari davlatning iqtisodiy o'sishi va rivojlanishi uchun ahamiyatli bo'lgan aholi intellektining darajasi va millatning kognitiv kompetensiyalari tengligini aniqlashning muhim vositasi hisoblanadi. Faqatgina maktab mazkur kompetensiyalar “fabrikasi” bo'lib xizmat qila oladi.

Kognitiv kompetentlik Y.V.Vyazovaning talqinida “o'quvchining haqiqiy borliqdagi obyektlarga nisbatan mustaqil reproduktiv va produktiv bilish faoliyati sohasidagi kompetensiyalar majmuini egallaganligi” [1, 10] shaklida ifodalansa, L.A.Osipova “shaxsning o'quv jarayoni yoki boshqa faoliyatidagi muammoli masalalarni muvaffaqiyatli yechimiga erishishida o'z salohiyatini (o'quv faoliyati texnologiyasini bilishi, bilimni amaliyotda qo'llay olish ko'nikmasi, o'quv faoliyatini mustaqil tashkillashtirish tajribasi) ro'yobga chiqarishga tayyorligi va intilishini ta'minlovchi integral xususiyati” [9, 8] sifatida e'tirof etadi. Shuningdek, I.G.Lipatnikova, T.Y.Parshina tadqiqotlarida “shaxsning mustaqil ta'lim, shaxsiy va kasbiy rivojlanishga bo'lgan tayyorligini ta'minlovchi integral xususiyati” [5, 3], D.V.Dudkoning izlanishlarida esa “pedagogning kasbiy faoliyatga nazariy va amaliy tayyorgarligining birligi, uni doimiy rivojlantirish, kasbiy faoliyati davomida ijodiy qarorlar qabul qilish layoqati”, deya izohlanadi [3, 67].

Xulosa. Yuqorida keltirilgan fikrlar, tahlillar va shaxsiy izlanishlar natijasiga ko'ra, o'qituvchining kognitiv kompetensiyasi va kompetentligi atamalarini ta'riflash imkoni paydo bo'ldi:

o‘qituvchining kognitiv kompetensiyasi – bilish jarayonlarini faollashtirish orqali kasbiy faoliyatini samarali olib borishga tayyorligi, yuksak vazifasini anglay olishi va mustaqil ravishda bilimini rivojlantirib borish qobiliyatidir;

o‘qituvchining kognitiv kompetentligi – uning kognitiv kompetensiyalar yig‘indisini aniq voqelik obyektlari bilan bog‘liqlikda egallaganligi hamda kasbiy faoliyatida samarali namoyon bo‘lishi.

Pedagog xodimlar faoliyat samaradorligi va muvaffaqiyati ularning kasbiy tayyorgarligi, malakaga egalik darajasi, zimmasidagi vazifalarni bajarishga nisbatan ijodiy yondashishi, o‘z ustida qunt va izchillik bilan ishlashi asosida ta‘minlanadi. Pedagog xodimlar kognitiv kompetentligining yuqori darajasiga erishish pedagogik hamjamiyat, hamkasblari tomonidan tan olinishi, kasbiy faoliyatga qo‘yilayotgan talablarga muvofiqligi, individual kasbiy imkoniyatlarini kengaytirish, o‘z salohiyatini amalga oshirish bilan ifodalanadi.

Xulosaga kelish mumkinki, kognitiv kompetentlik o‘qituvchining o‘zini bilish subyekti sifatida anglashi, bilimlarini yangi bosqichga ko‘tarishga intilishi, uzluksiz kasbiy rivojlanishga tayyorligi, faoliyatiga doir ehtiyojlarini aniqlash, qanoatlantirish, rivojlanitirishi, axborotlarni qabul qilish, qayta ishlash, uzatish ko‘nikmasi, kasbiga qadriyat sifatida qarashi, qiziqishlari va motivlarini belgilaydi. Kognitiv kompetentlik o‘qituvchining faniga va kasbiy rivojlanishiga doir umumiy, maxsus va amaliy bilimlari uyg‘unligini ta‘minlovchi nazariy, metodik, texnologik va huquqiy-me‘yoriy bilimlarining bir butunligini ifodalaydi.

Adabiyotlar

1. Вязовова Е. В. Формирование когнитивной компетентности у учащихся на основе альтернативного выбора учебных действий (на примере обучения математике): автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Екатеринбург, 2007. – 23 с.
2. Делор Ж. Образование: сокрытое сокровище. – UNESCO, 1996 – 283 с.
3. Дудко Д.В. Когнитивная компетентность личности будущего педагога и динамика её формирования // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена. – С.Петербург, 2008. – № 63-2. – С. 63-67.
4. Зеер Э.Ф. Психология личностно ориентированного профессионального образования. – Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. проф.-пед. ун-та, 2000. – 258 с.
5. Липатникова И.Г., Паршина Т.Ю. Формирование когнитивной компетентности в процессе обучения студентов педагогических вузов элементарной математике // Современные проблемы науки и образования (электронный журнал). – 2012. – № 1.– С. 1-8. – URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=5492>
6. Любимов Л.Л. Авторская концепция модернизации обьего образования. Без лозунгов, призывов и наставлений, но с ответами на вопросы: Что надо делать? Почему это надо делать? Как это можно сделать? / Национальный исследовательский университет “Высшая школа экономики”, Институт образования. – М.: НИУ ВШЭ, 2020. – 80 с. – (Современная аналитика образования. № 2 (32)).
7. Любимов Л.Л. Когнитивные компетенции [Электрон ресурс]. – URL:<https://alma-mater-spb.ru/wp-content/uploads/2013/08/Когнитивные-компетенции.pdf>
8. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. – М.: “Вильямс”, 2016. –672 с.
9. Осипова Л. А. Информационно-образовательные проекты как средство формирования у студентов когнитивной компетентности: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Брянск, 2008. -22 с.
10. Потанина О. В. Когнитивная компетенция будущего инженера: сущность, структура, содержание // Вестник Башкирского университета. Раздел “Педагогика и психология”. – Уфа, 2009. – Т. 14. – № 1. – С. 298-301.
11. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация // Пер. с англ. – М.: “Когито-Центр”, 2002. – 396 с.
12. Спенсер-мл. Л.М., Спенсер С.М. Компетенции на работе: Пер. с англ. – М.: “НПРО”, 2005. – 384 с.
13. Ульянина О.А. История становления компетентностного подхода в зарубежной науке и практике // Вестник Московского университета МВД России. Психологические науки. – М., 2017. – № 3. – С. 223–225.
14. Beaumont G. Review of 100 NVQs and SVQs. – London: Department for Education and Employment, 1996. – 362 p.

15. Boyatzis R.E. Competencies in the 21st century // J. Manag. Dev. – 2008. – Vol. 27, N 1. – P. 5–12.
16. Cheetham G., Chivers D. The reflective (and competent) practitioner: A model of professional competence, which seeks to harmonise the reflective practitioner and competence-based approaches // Journal of European Industrial Training. –1998. –Vol. 22, № 7. – P. 267-276.
17. Delamare F. Le Deist, Winterton J. What Is Competence // Human Resource Development International. – March, 2005. – Vol. 8, No. 1. – PP. 27 – 46.
18. Hamel G., Prahalad C.K. Competing for the Future: Breakthrough Strategies for Seizing Control of Your Industry and Creating Markets of Tomorrow. – Boston: Harvard Business School Press, 1994. – 253 p.
19. Le Boterf G. De la compétence, essai sur un attracteur étrange. -Paris: “Editions D’organisations”, 1995.
20. Mansfield B. Competence in transition // Journal of European Industrial Training. – 2004. – Vol. 28, № 2, 3, 4. – P. 296-309.
21. McClelland D.C. Testing for Competence Rather Than for “Intelligence” // Am. Psychol. – 1973. – Vol. 28. Jan. – P. 1–14.
22. Straka G.A. Measurement and evaluation of competence // The foundations of evaluation and impact research: third report on vocational training research in Europe: background report. – Luxembourg: EUR-OP, 2004. – 311 p.
23. White R.W. Motivation Reconsidered: the Concept of Competence // Psychol. Rev. – 1959. – Vol. 66, N 5. – P. 297–332.

Sohibjamol JO‘RAYEVA

Nizomiy nomidagi

Toshkent davlat pedagogika universiteti

psixologiya kafedrasida dotsenti

PEDAGOG IMIJINI TAVSIFLOVCHI SHAXSLILIK XUSUSIYATLARI

Ushbu maqolada bugungi kunda Oliy ta'lim tizimidagi pedagog imidjini mamlakatimiz oliy o'quv yurtlarida har tomonlama ijtimoiy rivojlantirish chora-tadbirlari, zamonaviy ta'limni rivojlantirishda pedagog imijini shakllantirishga qo'yilgan asosiy talablar hamda pedagog tomonidan shakllantiriladigan jihatlaridan biri uning shaxsiy fazilatlari ifodasi masalalariga qaratilgan.

Kalit so'zi: imij, muloqotga moyillik, ijtimoiy yetuklik, onglilik, ta'lim, hissiy barqarorlik - beqarorlik, hukmronlikka intilish - tobelik, ijtimoiy yetuklik, onglilik, ijtimoiy mardlik, dadillik, tortinchoqlik, ishonuvchanlik, shubhalanish, o'ziga ishonch, ishonmaslik, mustaqillik, tobelik, o'zini nazorat qilish, qo'zg'aluvchanlik, zo'riqish, bo'shashish.

В статье рассматриваются меры по всестороннему социальному развитию имиджа учителя в системе высшего образования страны, основные требования к формированию имиджа учителя в развитии современного образования, а также выражение его личные качества.

Ключевые слова: образ, склонность к общению, социальная зрелость, сознание, образование, эмоциональная стабильность, нестабильность, стремление к господству, зависимости, социальная зрелость, сознание, социальная отвага, отвага, застенчивость, уверенность, подозрительность, самоуверенность, неверие, независимость, зависимость, самоконтроль, возбудимость, напряжение, расслабление

This article focuses on measures for the comprehensive social development of the image of the teacher in the higher education system of the country, the main requirements for the formation of the image of the teacher in the development of modern education, as well as the expression of his personal qualities.

Key words. image, propensity to communicate, social maturity, consciousness, education, emotional stability-instability, striving for dominance, dependence, social maturity, consciousness, social courage, courage, shyness, confidence, suspicion, self-confidence, disbelief, independence, dependence, self-control, excitability, tension, relaxation.

Kirish. Pedagog imijining ijtimoiy-psixologik omillari masalasini o'rganish borasidagi emperik tadqiqotlar unga qo'yiladigan talablarni o'rganishga zarurat tug'dirmoqda. Bu esa pedagog shaxsi va kasbiy kompetentligi, pedagogik imiji shakllanishini ta'minlashga xizmat qiluvchi talablardan ekanligini taqozo etadi.

Zamonaviy tadqiqotchilar pedagog imiji, malakasini oshirish va metodlarini takomillashtirishga katta e'tibor beradilar. Pedagog va psixologlar E.E.Vyazemsky, A.A.Kalyuejniy, M.V.Korotkova, L.M.Mitina, P.G.Postnikov, O.Y.Strelova va V.V.Shogan va boshqalarning bu boradagi izlanishlarida kuzatiladi.

Asosiy qism. Pedagog imiji ta'lim oluvchilar, hamkasblar, ijtimoiy muhitda, omma ongida pedagog obrazini idrok etishning hissiy rangli stereotipidir. Pedagog imijini shakllantirishda real fazilatlar boshqalar tomonidan unga nisbat berilganlar bilan chambarchas bog'langan.

Imijning shakllantiruvchisi kim? Birinchidan, boshqalarga qaysi tomonga murojaat qilishni, o'zi haqida qanday ma'lumotlarni taqdim etishni o'ylaydigan shaxsning o'zi. Ikkinchidan, imijmeykerlar - siyosatchilar, davlat arboblari, rassomlar va boshqalar mashhur kishilarning imijini shakllantirish bilan shug'ullanuvchi professionallar, mutaxassislardir. Uchinchidan, imij yaratishda ommaviy axborot vositalari - bosma nashrlar, radio, televidenie katta rol o'ynaydi. To'rtinchidan, u ham atrofdagi odamlar tomonidan yaratilgan - do'stlar, oila, va xodimlarning fikrlaridir. Ushbu tavsifga hamohang tarzda biz imijni shakllanishida faoliyat subyekting o'ziga e'tibor qaratamiz. Bunda pedagog imiji shakllanishiga xizmat qiluvchi uning shaxs va pedagogik faoliyat kompetentligini ifodalovchi muhim jihatlarini hisobga olamiz. Tadqiqotda pedagog imiji shakllanishida oliy ta'lim muassasalari professor-pedagoglari shaxslik sifatlarining shakllanganligi hamda pedagogik kompetentlik ko'rsatkichlarining ayrim qirralarini emperik o'rganishga e'tibor qaratiladi.

Mazkur tadqiqotning mohiyatini yoritish maqsadida pedagog imijining pedagog tomonidan shakllantiriladigan jihatlaridan biri uning shaxsiy fazilatlari ifodasidir.

Jamiyat, pedagogning kasbiy imidjiga talablar yaratib, uning mazmuniga ta'sir ko'rsatadi. Lekin avlodlar o'rtida o'tib, ta'lim oluvchilar muhabbat, mehr-oqibat, samimiylik va muloqot qilish qobiliyati kabi ideal pedagogning fazilatlarini o'zgarishsiz qoladi.

Pedagog kasbi o'zgacha. Pedagoglar doimo ko'z o'ngida bo'lgan odamlar, ota-onalar, talabalar va hamkasblar doimo ularga yaqin. Biroq ko'pchilik pedagogika oliy o'quv yurtlari, birinchi navbatda, muayyan bilim, ko'nikma va texnologiyalarga ega bo'lgan mutaxassisni o'qitishi va insonshunoslik fanlari ikkinchi darajali rol o'ynashi kerakligiga ishonch hosil qiladi. Bu holat bo'lg'usi pedagogning odamlar, shu jumladan, ta'lim oluvchilar bilan ishlay olmasligiga olib keladi.

Ko'pincha pedagogga shaxs sifatida qiziqmaganligi va pedagog shaxsiga qiziq emaslik hamda e'tibor qaratmaslik, oxir oqibat o'z shogirdlari vakolatini yo'qotadi. Pedagog shaxsiga bo'lgan qiziqish shu tariqa tadqiqot muammosiga bo'lgan qiziqishni faollashtirish vositasidir. Bu pedagog uchun hayot energiyasini berish talabalar, pedagog “yangi ufqlar” ochilishiga olib keladi. Shuning uchun pedagog imijini ilhomlantirishi kerak. Pedagog qanchalik kasbiy tayyorgarlikka ega bo'lmasin, u o'zining shaxsiy fazilatlarini doimo takomillashtirib borishi va shu tariqa o'z imijini yaratishi shart.

Pedagog shaxsi yosh avlod tarbiyasi uchun katta ahamiyatga ega. Zamonaviy yosh psixologiyasidan ma'lumki, uzluksiz ta'limning barcha bo'g'inlarida maktabga kirishdan, ya'ni yetti yoki hatto olti yoshdan boshlab bolaning olamga munosabati va dunyoqarashi o'zgaradi, ta'limning keyingi bosqichlarida ham hayotga yo'naltirishda pedagog belgilovchi rol o'ynaydi. Yosh avlod ta'limining barcha bosqichlarida ota-onaning o'rnini asosan pedagog to'ldiradi. Pedagogning imiji ta'lim oluvchiga ishonch uyg'otadi. Atrofdagilar haqida bilim bergan shaxs axloqiy hokimiyatga aylanadi. Agar pedagog axloqsizlikka misol keltirsa, agar uning so'zi o'z ishi bilan zid bo'lsa va hayoti rol model bo'lmasa, bu o'z o'quvchilarining dunyoqarashida beadablik va axloqiy relyativizmga olib kelishi mumkin.

Pedagoglarni tayyorlashni takomillashtirish nafaqat ularni tayyorlash mazmuni va usullarini tizimli takomillashtirishni, balki yangilanayotgan jamiyat sharoitida pedagogning to'laqonli kasbiy faoliyatini ta'minlovchi shaxs ma'naviy madaniyatini shakllantirish va rivojlantirishni ham talab etadi.

Pedagogik ishining o'ziga xosligi shundaki, u ta'lim oluvchilarga ham shaxs, ham kasb-hunar egasi va mutaxassis sifatida joy olishga yordam berishga chaqiriladi. So'nggi yillarda jamiyatda ro'y bergan tub o'zgarishlar ta'lim muassasalarining in'ikosini, uning maqsadlari, imkoniyatlari va rivojlanish istiqbollari tubdan o'zgartirib, jamiyatni yangilashda ta'lim va tarbiyaning ustuvor yo'nalishlari masalasini keskin ko'tardi. Shu boisdan ham pedagog imijini tadqiq etishda ikki muhim jihat, ya'ni pedagog shaxsi va kasbiy kompetentligini o'rganish orqali uning imiji shakllanish xususiyatlarini yoritishga e'tibor qaratiladi.

Pedagog shaxsiga xos xususiyatlarni yoritish orqali ularning ta'lim jarayonidagi shakllanadigan pedagogik imiji xususiyatlari haqidagi ayrim tahlili munosabatlarni bayon etishga harakat qilinadi. Buning uchun R.B.Kettellning “O'n olti omilli shaxs so'rovnomasi”dan foydalanishga harakat qilindi. Bu quyidagi jadvallar tahlilida amalga oshiriladi.

Biz oldingi tahlillarimizda pedagog timsolining tashqi va tabiiy xossalari haqida so'z yuritgan edik. Navbatdagi empirik o'rganishimizda esa uning o'zlashtiradigan sifatleri xususida so'z boradi.

Pedagog imijini baholashda shaxs tabiatini yoritishga xizmat qiluvchi tadqiqot metodikalariga tayanildi. Mazkur metodikalar pedagog shaxsi, uning kasbiy faoliyatining shartlovchi qadriyatlari va pedagogik qobiliyatlari bilan uzviy bog'liqdir. Pedagog shaxsini o'rganish natijalari quyida amalga oshiriladi.

Pedagog shaxsiga xos psixologik xususiyatlar (Nq350)

№	Omillar	X	σ
1.	Muloqotga moyillik	6,10	1,39
2.	Hissiy barqarorlik - beqarorlik	5,41	1,24
3.	Hukmronlikka intilish-tobelik	5,80	1,14
4.	Ijtimoiy yetuklik, onglilik	5,93	1,19
5.	Ijtimoiy mardlik (dadillik-tortinchoqlik)	5,94	1,15
6.	Ishonuvchanlik – shubhalanish	5,71	1,38
7.	O'ziga ishonch – ishonmaslik	4,16	0,99
8.	Mustaqillik – tobelik	5,65	1,47
9.	O'zini nazorat qilish	5,96	1,21
10.	Qo'zg'aluvchanlik, zo'riqish - bo'shashish	5,75	0,98

Pedagogning shaxslik xususiyatlari tavsifi o'z navbatida pedagog imijining ma'lum ko'rinishlari, xususan, kommunikativ xususiyatlari bilan ham uzviy bog'liq. Bu esa tadqiqot metodikasining “muloqotga moyillik” faktori ko'rsatkichlarida mujassamlashgan. Omillar tahliliga murojaat qilaylik.

Muloqotga moyillik. Mazkur faktorga ko‘ra sinaluvchilarning ko‘rsatkichlari (6,10 ball) quyidagi xususiyatlarni o‘zida mujassamlashtirmoqda. Bunday shaxslar boshqalar bilan hamkorlik qilishga tayyor, diqqat-e‘tiborli, qattiq g‘azablanish yoki xursand bo‘lish holatlariga (ichki hayajonlanish, ehtiros) tushmaydilar, xulqini boshqara olish qobiliyatiga ega, rahmdil va samimiy, lekin talabchandir. Bu qaysidir ma‘noda pedagog imiji uchun zarur fazilatlarni o‘zida aks ettirmoqda deyish mumkin.

Hissiy barqarorlik-beqarorlik. Mazkur faktor bo‘yicha sinaluvchilar (5,41 balla) emperik qiymatlari quyidagi xususiyatlarga ega bo‘ldi: ular o‘z hislarini va kayfiyatini boshqara oladi. Agar ularni “Men”ining “kuchli yoki zaifligi” haqida fikr bildirish kerak bo‘lsa, u holda ularning “Men”i kuchi yuqoriroq bo‘lib, “Men” konsepsiyasining ijobiy bo‘lishiga olib keladi. Ular faoliyatda ma‘lum darajada muvaffaqiyat bilan ishlaydilar. Agar ularda, hissiy barqarorlik yanada yuqori darajada bo‘lsa, maqsadga muvofiq bo‘lur edi.

Hukmronlikka intilish-tobelik. Faktorda sinaluvchilar 5,80 ball bilan cheklandilar. Bu esa pedagoglarning atrofidagi odamlar ta‘siriga to‘la beriladi deb aytib bo‘lmaydi. Ko‘proq o‘zlarining tutgan yo‘lini “Men konsepsiyasi”ning ijobiy namoyon bo‘lishini talab qiladigan kasbiy ta‘siri bilan bo‘ladi. Shu bilan bir vaqtda atrofda talabini ham hisobga oladilar. Mustaqillini belgilovchi huquqini himoya qilishda ular agressiv emaslar, shu bilan birga ulardan yuqori turuvchi shaxslar oldida tobe bo‘lishni ham xohlamaydilar.

Ijtimoiy yetuklik, onglilik. Mazkur faktorda pedagoglar 5,93 ballga ega bo‘ldilar. Ball ko‘rsatkichlari pedagog shaxsiga xos quyidagi xususiyatlar mujassamlashganligini ifodalamoqda: afsuski, ular hayotga va ishga yengil qarash, javobgarlikni his qilmaslik, tejamsizlik kabi hislatlardan to‘la ozod emas ekanlar. Ammo bunday holat “Men konsepsiyasi”ning salbiy ekanligini ko‘rsatmaydi, balki o‘z xulqini boshqara olish va qa‘tiylikning yetarli emasligining oqibati bo‘lib hisoblanadi. Har qalay, ular umuminsoniy qadr-qimmatlarni tan olishga va axloq qoidalariga rioya qilishga intiluvchi shaxs sifatida mavqega egadirlar. Bundan ko‘rinadiki, pedagoglar imijida kuzatiladigan ayrim xususiyatlarda ularning shaxsiy va kasbiy timsolini ifodalovchi bir biriga nomutanosib xususiyatlar ham mavjud ekan. Bunday nomutanosiblikdan xoli bo‘lish pedagogning kasbiy o‘sishi uchun muhimdir.

Ijtimoiy mardlik (dadillik - tortinchoqlik). Faktorga ko‘ra pedagog shaxsiga xos xususiyatlar (5,94 ball)ni quyidagicha ifodalash mumkin: ularni ijtimoiy dadillik bo‘yicha ko‘rsatkichi faoliyat uchun eng maqbul ko‘rsatkich. Ular yetarli darajada botir, odamlar bilan aloqaga erkin kirishadilar, muomaladagi qiyinchiliklarni yenga oladilar, kutilmagan holatlarga tushib qolganida o‘zini yo‘qotmaydilar. Bu xususiyatlar pedagoglarning jamiyat tomonidan qo‘yiladigan talablarda sotsial munosabatlar bo‘yicha o‘zlarini yetarlicha tayyorlay olganlar deyish mumkin.

Ishonuvchanlik – shubhalanish. Oliy ta‘lim tizimida faoliyat olib borayotgan pedagoglarning ushbu faktor bo‘yicha ko‘rsatkichlari quyidagi munosabatlarni o‘zida aks ettirmoqda (5,71 ball): ular o‘zlarining aqliga asoslanib ishonadi, bu ular faoliyatining samarali bo‘lishiga olib keladi. Bu boradagi holatning pedagog imijining intellektuallik xususiyatlari borasidagi tadqiqotimizda ham tahlil qilishga e‘tibor qaratamiz. Aslida intellektuallik pedagogning kasbiy va shaxsiy sifatlarining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

O‘ziga ishonch – ishonmaslik. Ushbu faktorning emperik ko‘rsatkichlari 5,65 ballni tashkil etdi: ularning o‘ziga bo‘lgan ishonch darajasi o‘z muvaffaqiyatsizliklarini boshqarish imkoniyatini, bo‘layotgan voqealarni to‘g‘ri baholash va ularga munosib javob bera olishni, o‘z imkoniyatlariga ishonchni yuzaga keltiradi. Ularda o‘zini kamsitishga moyillik bo‘lmasada, lekin birmuncha yuqori darajadagi tez xafa bo‘lish, ta‘sirchanlik bor. O‘zilariga bo‘lgan ishonchni mustahkamlashga harakat qilishi kerak. Kasbiy sifatlarini takomillashtirishga alohida e‘tibor berishlari muhim.

Mustaqillik – tobelik. Mazkur faktorga ko‘ra pedagoglar 5,96 ball ko‘rsatkichiga ega bo‘ldilar. Bu esa quyidagi xususiyatlar xosligini ko‘rsatmoqda: ular hamma narsani o‘zlari bajarishni ma‘qul ko‘rsalar ham, atroflaridagilar tavsiyasi va takliflarini ham rad etmaydilar. Ular mustaqil bo‘lishni ham, atrofda talabiga tayanishni ham, ularni qo‘llab-quvvatlashlarini ham xohlaydilar. Ushbu mustaqillik faoliyatlarining samarali bo‘lishini ta‘minlaydi.

O‘zini nazorat qilish. Faktorga ko‘ra pedagoglar shaxsida quyidagi xususiyatlar xos ekan (5,96 ball): ular ijtimoiy va axloq normalarini bajarishda qat‘iydilar. Ko‘pchilik holatlarda tartibli va rejali harakat qiladilar. Lekin har doim ham qiyinchiliklarni yengib, boshlagan ishni oxirigacha yetkazavermaydilar. Ular o‘z faoliyatini samarali tashkil qila olsalarda, har qalay o‘zlarini nazorat qilishga ko‘proq e‘tibor berishlari ma‘qul.

Qo‘zg‘aluvchanlik, zo‘riqish - bo‘shashish. Pedagoglarning faktorga ko‘ra ko‘rsatkichlari 5,75 ballga teng bo‘ldi. Ushbu ball ko‘rsatkichi ularga xos quyidagi xususiyatlarni ifodaladi: ehtiyojlari miqdori ko‘pligi tufayli ularda bir muncha zo‘riqish bor, xarakteri notinch, asabiy, ruhiy olami qo‘zg‘aluvchan. Murakkab maqsadlardan o‘zini olib qochish va zo‘riqish birinchi navbatda kasbiy faoliyat natijasi bo‘lib, bunga o‘z

navbatida, temperament tiplarining o'ziga xos xususiyatlari ma'lum darajada o'z ta'sirini o'tkazadi. Shu bilan birga, qo'zg'alish va zo'riqishi namoyon bo'lgan darajasi ularda “tolerantlik” shakllanganligini ko'rsatadi.

Muhokamalar va natijalar. Yuqoridagi pedagog shaxsiga xos xususiyatlar pedagog imiji uchun muhim shaxslilik qirralari kuzatilishi bilan bir qatorda, ularning insoniy kamolotlari uchun xos fazilatlarni o'zlashtirishlariga zarurat sezadigan tomonlari mavjudligini ko'rsatdi. Bu esa tadqiqot uchun pedagogning shaxslilik sifatlar imijini shakllantirishga qanchalik mos kelishini belgilovchi faktorlarning ichki bog'liqliklarini o'rganishga undaydi. Ushbu holatga aniqlik kiritish uchun faktorlararo korrelyatsiya tahlil usuliga e'tibor qaratildi. Faktorli tahlil natijalari navbatdagi talqin predmeti hisoblanadi.

1-jadval. O'qituvchchi imijini tavsiflovchi shaxslilik xususiyatlar o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlik

Faktorlar	Muloqotga moyillik	Hissiy barqarorlik - beqarorlik	Hukmronlikka intilish-tobelik	Ijtimoiy yetuklik, onglilik	Ijtimoiy mardlik (dadillik-tortinchoqlik)	Ishonuvchanlik – shubhalanish	O'ziga ishonch – ishonmaslik	Mustaqillik – tobelik	O'zini nazorat qilish	Qo'zg'aluvchanlik, zo'riqish-bo'shashish
Muloqotga moyillik	1	0,672**	0,470**	0,486**	0,525**	0,642**	- 0,431**	0,309**	0,411**	0,338**
Hissiy barqarorlik - beqarorlik		1	0,406**	0,409**	0,352**	0,556**	- 0,326**	0,165	0,334**	0,216
Hukmronlikka intilish - tobelik			1	0,580**	0,568**	0,459**	- 0,434**	0,469**	0,575**	0,593**
Ijtimoiy yetuklik, onglilik				1	0,621**	0,395**	- 0,425**	0,336**	0,764**	0,598**
Ijtimoiy mardlik (dadillik - tortinchoqlik)					1	0,406**	- 0,602**	0,399**	0,545**	0,551**
Ishonuvchanlik – shubhalanish						1	- 0,349**	0,093	0,452**	0,314**
O'ziga ishonch – ishonmaslik							1	- 0,408**	- 0,467**	-0,449**
Mustaqillik – tobelik								1	0,318**	0,320**
O'zini nazorat qilish									1	0,688**
Qo'zg'aluvchanlik, zo'riqish - bo'shashish									0,	1

Izoh: * $r < 0,05$; ** $r < 0,01$

Jadvaldagi empirik ko'rsatkichlar pedagog shaxslilik qirralarini ularning imiji shakllanishi uchun o'zaro garmoniyaga egami yoki yo'q degan savolga javob topish imkoniyatini beradi. Buning uchun tadqiqot obektlarining umumiy va gender xususiyatlariga ko'ra tahlilini amalga oshirishni lozim topdik. Bu qaysidir ma'noda pedagogik imij shakllanishida pedagog shaxsning gender xususiyatlari o'rtasida tafovutlar aks etadigan bo'lsa, ular yuzasidan aniq chora-tadbirlar ko'rishga e'tibor qaratishga olib keladi.

Jadvaldagi korrelyatsiya ko'rsatkichlari (umumiy holat bo'yicha) pedagog shaxsining ifodalovchi faktorlar o'rtasida ijobiy korrelyatsiya munosabatlari anchagina samarali kuzatilmoqda. Shunga ko'ra bugungi kunda pedagogning shaxslilik xususiyatlari o'rtasidagi o'zaro ichki aloqadorlik qanday shakllanganligini korrelyatsiya tahliliga ko'ra ijobiy ko'rinish olmoqda.

Pedagoglarning “muloqotga moyillik” xususiyati “o'ziga ishonch” ($r_{q-0,431}$; $r \leq 0,01$) bilan salbiy korrelyatsiyaga ega bo'ldi. Bu esa pedagogning o'rtacha qiymatlarida ham izohlangan edi. Ularning

muloqotga moyillik darajasi yetarli, ammo ularda o‘zini kamsitishga moyillik bo‘lmasa-da, lekin bir muncha yuqori darajadagi tez xafa bo‘lish, ta’sirchanlikning borligi salbiy korrelyatsiyaga sabab bo‘lgan bo‘lishi mumkin. Bu esa ularning kasbiy faoliyatda muloqotga moyillikda o‘ziga bo‘lgan ishonchini yanada yuqoriroq kamol toptirishga zarurat tug‘diradi.

“Muloqotga moyillik” omili “hissiy barqarorlik - beqarorlik”, “hukmronlikka intilish - tobelik”, “ijtimoiy yetuklik, onglilik”, “ijtimoiy mardlik (dadillik - tortinchoqlik)”, “ishonuvchanlik – shubhalanish”, “mustaqillik – tobelik”, “o‘zini nazorat qilish”, “qo‘zg‘aluvchanlik, zo‘riqish - bo‘shashish” *faktorlari bilan ijobiy korrelyatsiya ega.*

Korrelyatsiya tahlil bilan bog‘liq empirik ko‘rsatkichlarda ko‘pincha ijobiy munosabatlarga ko‘proq urg‘u berilib, ularning sabablari tahlil qilinadi. Tadqiqotdagi olingan empirik ko‘rsatkichlar bo‘yicha korrelyatsiyaning o‘ziga xos ko‘rinish olganligi ijobiy korrelyatsiyadan ko‘ra salbiy bog‘liqliklarning talqiniga e’tibor qaratishga undamoqda. Shuning uchun faktorlar tahlilida “muloqotga moyillik” omilidan tashqari ham barcha omillar “o‘ziga ishonch-ishonmaslik” bilan salbiy korrelyatsiya hosil qilgan: “hissiy barqarorlik - beqarorlik” ($r_{q-0,326}$; $r \leq 0,01$), “hukmronlikka intilish - tobelik” ($r_{q-0,434}$; $r \leq 0,01$), “ijtimoiy yetuklik, onglilik” ($r_{q-0,425}$; $r \leq 0,01$), “ijtimoiy mardlik (dadillik-tortinchoqlik)” ($r_{q-0,602}$; $r \leq 0,01$), “ishonuvchanlik – shubhalanish” ($r_{q-0,439}$; $r \leq 0,01$), “o‘ziga ishonch – ishonmaslik” ($r_{q-0,431}$; $r \leq 0,01$), “mustaqillik – tobelik” ($r_{q-0,431}$; $r \leq 0,01$), “o‘zini nazorat qilish” ($r_{q-0,467}$; $r \leq 0,01$), “qo‘zg‘aluvchanlik, zo‘riqish-bo‘shashish” ($r_{q-0,449}$; $r \leq 0,01$).

Ushbu holatlardan ko‘rinadiki, bugungi kun pedagogi imijining to‘laqlonli shakllanishida ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchini o‘stirish muhim ekan. O‘ziga bo‘lgan ishonchni ijobiy maqsadga yo‘naltirgandagi shaxs ham kasbiy samaradorlikni ta’minlaydi. Aks holda pedagog faoliyati uchun salbiy ko‘rsatkichlarga sabab bo‘lishi mumkin. Ayni holdagi o‘ziga ishonch darajasi maqbuldir, ammo boshqa shaxs sifatleri bilan garmoniyasini ta’minlash kerak.

Agar ulardagi o‘ziga ishonchni qat’iy o‘zlariga ishonch, o‘zlarini “o‘zdan” chiqish holatiga olib kelish qiyinlikni ta’minlashi, atrofdagilar va hamkasblari ta’siriga berilmasliklari, oqibatda ularga yoqmay qolishlariga sabab bo‘lishi, haddan tashqari o‘ziga ishonish va ta’sirga berilmaslik, ularning faoliyati uchun maqsadga muvofiq ko‘rinish olishi mumkin. Ayni damda pedagog imiji uchun o‘ziga ishonchga boshqa shaxsiy sifatleri muvofiqlashtirish kerak ekan.

Pedagogik imijni tavsiflovchi shaxslilik sifatlarining navbatdagi korrelyatsiya bo‘yicha tahlilini pedagoglarning gender xususiyatlariga ko‘ra amalga oshirishni lozim topdik. Navbatdagi 2-jadvalda pedagog ayollarning ko‘rsatkichlarining korrelyatsiyasi aks etgan.

2-jadval. O‘qituvchchi imijini tavsiflovchi shaxslilik xususiyatlar o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘liqlik (pedagog ayollar ko‘rsatkichlari bo‘yicha).

Faktorlar	Muloqotga moyillik	Hissiy barqarorlik-beqarorlik	Hukmronlikka intilish-tobelik	Ijtimoiy yetuklik, onglilik	Ijtimoiy mardlik (dadillik-tortinchoqlik)	Ishonuvchanlik – shubhalanish	O‘ziga ishonch – ishonmaslik	Mustaqillik – tobelik	O‘zini nazorat qilish	Qo‘zg‘aluvchanlik, zo‘riqish-bo‘shashish
Muloqotga moyillik	1	0,586**	0,443**	0,588**	0,593**	0,528**	-0,374**	0,283	0,528**	0,478**
Hissiy barqarorlik-beqarorlik		1	0,487**	0,515**	0,235	0,417**	-0,304*	0,222	0,450**	0,301*
Hukmronlikka intilish-tobelik			1	0,553**	0,350*	0,326*	-0,261	0,315*	0,513**	0,442**
Ijtimoiy yetuklik, onglilik.				1	0,524**	0,592**	-0,331*	0,157	0,728**	0,449**
Ijtimoiy mardlik (dadillik-tortinchoqlik)					1	0,331*	-0,530**	0,249	0,356*	0,483**
Ishonuvchanlik – shubhalanish						1	-0,310*	0,048	0,601**	0,376**
O‘ziga ishonch – ishonmaslik							1	-0,311*	-0,329*	-0,288*

Mustaqillik – tobelik								1	0,001	0,000
O‘zini nazorat qilish									1	0,530**
Qo‘zg‘aluvchanli k, zo‘riqish- bo‘shashish										1

Izoh: $r < 0,01$; * $r < 0,05$**

Pedagog ayollar shaxsi xususiyatlarining korrelyatsiya ko‘rsatkichlarida pedagoglarning umumiy natijalariga xos an’anani o‘zida aks ettirdi. Bu esa pedagog ayollar ham shaxs, ham kasbiy jihatdan umumiy pedagoglar faoliyatini a’zosi ekanligini o‘zida aks ettira olgan.

Ularda ham “o‘ziga ishonch-ishonmaslik” faktori pedagog shaxs xususiyatlarini ifodalovchi barcha faktorlar bilan, ya’ni “muloqotga moyillik” barqarorlik - beqarorlik”, “hukmronlikka intilish - tobelik”, “ijtimoiy yetuklik, onglilik”, “ijtimoiy mardlik (dadillik - tortinchoqlik)”, “ishonuvchanlik – shubhalanish”, “mustaqillik – tobelik”, “o‘zini nazorat qilish”, “qo‘zg‘aluvchanlik, zo‘riqish - bo‘shashish” faktorlari bilan salbiy korrelyatsiyaga ega.

Shuning uchun faktorlar bilan “o‘ziga ishonch-ishonmaslikning salbiy korrelyatsiyasi qo‘yidagicha ifodaga ega: “muloqotga moyillik” ($r_{q-0,374}$; $r \leq 0,01$ “hissiy barqarorlik-beqarorlik” ($r_{q-0,304}$; $r \leq 0,01$), “hukmronlikka intilish-tobeli” ($r_{q-0,261}$; $r \leq 0,01$), “ijtimoiy yetuklik, onglilik” ($r_{q-0,331}$; $r \leq 0,01$), “ijtimoiy mardlik (dadillik - tortinchoqlik)” ($r_{q-0,602}$; $r \leq 0,01$), “ishonuvchanlik – shubhalanish” ($r_{q-0,530}$; $r \leq 0,01$), “mustaqillik – tobelik” ($r_{q-0,311}$; $r \leq 0,01$), “o‘zini nazorat qilish” ($r_{q-0,329}$; $r \leq 0,01$), “qo‘zg‘aluvchanlik, zo‘riqish - bo‘shashish” ($r_{q-0,288}$; $r \leq 0,01$).

Pedagog ayollarning natijalar tahlilini ham umumiy pedagoglar shaxs xususiyatlarini ifodalovchi korrelyatsiyaga xos munosabatni ifodalaymiz. Natijalardan ko‘rinadiki, bugungi kun pedagogi imijining to‘laonli shakllanishida ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchini o‘stirish muhim ekan. O‘ziga bo‘lgan ishonchni ijobiy maqsadga yo‘naltirgandagi shaxs ham kasbiy samaradorlikni ta’minlaydi. Aks holda pedagog faoliyati uchun salbiy ko‘rsatkichlarga sabab bo‘lishi mumkin. Ayni holdagi o‘ziga ishonch darajasi maqbuldir, ammo boshqa shaxs sifatleri bilan garmoniyasini ta’minlash lozim.

Navbatdagi empirik ko‘rsatkichlar tahlilini pedagog erkaklar natijalari orasidagi korrelyatsiyaga bag‘ishlaymiz. Bu esa quyidagi munosabatlarni o‘zida aks ettirmoqda (navbatdagi 3-jadval).

3-jadval. O‘qituvchi imijini tavsiflovchi shaxslik xususiyatlar o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘liqlik (pedagog erkaklar ko‘rsatkichlari bo‘yicha).

Faktorlar	Muloqotga moyillik	Hissiy barqarorlik-beqarorlik	Hukmronlikka intilish-tobelik	Ijtimoiy yetuklik, onglilik	Ijtimoiy mardlik (dadillik-tortinchoqlik)	Ishonuvchanlik – shubhalanish	O‘ziga ishonch – ishonmaslik	Mustaqillik – tobelik	O‘zini nazorat qilish	Qo‘zg‘aluvchanlik, zo‘riqish-bo‘shashish
Muloqotga moyillik	1	0,743**	0,547**	0,504**	0,522**	0,741**	-0,572**	0,350	0,486**	0,411*
Hissiy barqarorlik-beqarorlik		1	0,399*	0,364*	0,482**	0,702**	-0,395*	0,127	0,335	0,256
Hukmronlikka intilish-tobelik			1	0,596**	0,699**	0,554**	-0,627**	0,576**	0,613**	0,702**
Ijtimoiy yetuklik, onglilik				1	0,699**	0,245	-0,545**	0,485**	0,785**	0,720**
Ijtimoiy mardlik (dadillik-tortinchoqlik)					1	0,459**	-0,708**	0,503**	0,694**	0,625**
Ishonuvchanlik – shubhalanish						1	-0,410*	0,126	0,373*	0,298

O'ziga ishonch – ishonmaslik							1	-0,533**	-0,639**	-0,666**
Mustaqillik – tobelik								1	0,572**	0,603**
O'zini nazorat qilish									1	0,777**
Qo'zg'aluvchanlik, zo'riqish-bo'shashish										1

Izoh: ** $r < 0,01$; * $r < 0,05$

Pedagoglarning umumiy natijalari va pedagog ayollarning shaxsiy xususiyatlari singari pedagog erkaklar shaxs xususiyatlari qiymatlari korrelyatsiyasi o'zaro mos ko'rinish olganligi 3-jadvaldagi holatlarda ham kuzatildi.

Erkak pedagoglarning ham “o'ziga ishonch - ishonmaslik” faktori pedagog shaxs xususiyatlarini ifodalovchi barcha faktorlar bilan, ya'ni “muloqotga moyillik” barqarorlik - beqarorlik”, “hukmronlikka intilish - tobelik”, “ijtimoiy yetuklik, onglilik”, “ijtimoiy mardlik (dadillik - tortinchoqlik)”, “ishonuvchanlik – shubhalanish”, “mustaqillik – tobelik”, “o'zini nazorat qilish”, “qo'zg'aluvchanlik, zo'riqish - bo'shashish” faktorlari bilan salbiy korrelyatsiya aniqladi.

Erkak pedagoglarning “o'ziga ishonch - ishonmaslik” faktori ko'rsatkichlari boshqa faktorlar bilan qo'yidagicha korrelyatsiyaga ega: “muloqotga moyillik” ($r_{q-0,572}$; $r \leq 0,01$ “hissiy barqarorlik - beqarorlik” ($r_{q-0,395}$; $r \leq 0,01$), “hukmronlikka intilish - tobelik” ($r_{q-0,627}$; $r \leq 0,01$), “ijtimoiy yetuklik, onglilik” ($r_{q-0,545}$; $r \leq 0,01$), “ijtimoiy mardlik (dadillik - tortinchoqlik)” ($r_{q-0,708}$; $r \leq 0,01$), “ishonuvchanlik – shubhalanish” ($r_{q-0,410}$; $r \leq 0,01$), “mustaqillik – tobelik” ($r_{q-0,533}$; $r \leq 0,01$), “o'zini nazorat qilish” ($r_{q-0,639}$; $r \leq 0,01$), “qo'zg'aluvchanlik, zo'riqish-bo'shashish” ($r_{q-0,666}$; $r \leq 0,01$).

Pedagog erkaklarning natijalar tahlilini ham umumiy pedagoglar va pedagog ayollar shaxs xususiyatlarini ifodalovchi korrelyatsiyaga xos munosabatni ifodalaymiz. Natijalardan ko'rinadiki, bugungi kun pedagogi imijining to'laonli shakllanishida ularning o'ziga bo'lgan ishonchining o'stirish muhim ekan. O'ziga bo'lgan ishonchni ijobiy maqsadga yo'naltirgandagi shaxs ham kasbiy samaradorlikni ta'minlaydi. Aks holda pedagog faoliyati uchun salbiy ko'rsatkichlarga sabab bo'lishi mumkin. Ayni holdagi o'ziga ishonch darajasi maqbuldir, ammo boshqa shaxs sifatleri bilan garmoniyasini ta'minlash lozim.

Xulosa. Bugungi kunda oliy ta'limda rivojlangan pedagogik voqeliklar oliy ta'lim pedagogining qo'shimcha kasbiy tayyorgarligini zamon talablariga mos ravishda amalga oshirish zarurligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar

1. Jo'rayeva S.N. O'qituvchining malaka va kasbiy kompetensiyasini baholash/ Monografiya. – “Navro'z” nashriyoti, 2018. -144 bet.
2. O'qituvchi imidji mas'uliyati bilan o'zaro aloqadorlik uyg'unli № 2, 2021 “PSIXOLOGIYA” ILMIY JURNAL * NAUCHNIY JURNAL * SCIENTIFIC JOURNAL 129 65-69-betlar
3. Jurayeva Sohibjamol Norkobilovna, IN THE SOCIETY IN FORMING THE IMAGE OF TEACHER THE ROLE OF SOCIAL PSYCHOLOGICAL EFFECTS Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue) ISSN 2319-4979. Special Issue on Emerging Techniques in Interdisciplinary Sciences (Oct. 2021) 1841.
4. Дейвис Ф. Ваш абсолютный имидж. -М.: “Внешсигма”, 1997. -320 с.
5. Криксунова И. Создай свой Имидж. – СПб: Лань, 1997.
6. Шепель В.М. Имеджелогия: секреты личного обаяния. -М., 1997.
7. Sharafutdinova K. G., Kulmamatova F. K., Haydarova S. The role of cognitive psychology in the elimination of destructive behavior //ASIAN JOURNAL OF MULTIDIMENSIONAL RESEARCH. – 2021. – T. 10. – №. 4. – C. 957-964.
8. Jo'rayeva, C. N., & Barakatillaxonova, S.B. (2021). KOGNITIV QOBILIYATNING YOSHLAR TA'LIMIDAGI ROLI. Academic Researchin Educational Sciences, 2(11), 1404-1409. doi:10.24412/2181-1385-2021-11-1404-1409.

Shamsiya ALIMOVA

Buxoro davlat universiteti

pedagogika kafedrası o‘qituvchisi

O‘QUVCHILARDA O‘Z FAOLIYATLARINI BAHOLASH VA TASHXISLASH KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

Maqolada o‘quvchilarda o‘z faoliyatini baholash va tashxislash ko‘nikmasini shakllantirishning pedagogik-psixologik asoslarini belgilash va aniqlash masalalari o‘z ifodasini topgan.

Kalit so‘zlar: o‘quvchi, faoliyat, baholash, ko‘nikma, rivojlantirish, maqsad, xususiyat, tashxis.

В статье рассматриваются вопросы определения и определения педагогико-психологических основ формирования умения оценивать и диагностировать свою деятельность у учащихся начальных классов.

Ключевые слова: ученик, деятельность, оценка, умение, развитие, цель, особенность, диагностика.

The article deals with the issues of defining and determining the pedagogical and psychological foundations for the formation of the ability to evaluate and diagnose one's activity in primary school students.

Key words: student, activity, assessment, skill, development, goal, feature, diagnostics.

Kirish. Hozirgi kunda ta'lim tizimi oldiga o‘quvchilarda shunday ko‘nikmalarni shakllantirish vazifasi turibdiki, bu ko‘nikmalar jadal rivojlanayotgan jamiyatga shaxsning moslashuvini ta'minlashga xizmat qilishi lozim. Shuningdek, uzluksiz ta'lim tizimida yangi malakalarni egallashga imkoniyat yaratilishi talab etiladi. Bu jarayonda o‘quvchida hayotiy vaziyatlar, holatlar, betaraf obyektlar, shaxsiy bilim va ko‘nikmalar, muayyan faoliyatning egallanganlik darajasini baholash va tashxislash ko‘nikmasi shakllangan bo‘lishi lozim.

O‘quvchilarda o‘z faoliyatlarini baholash va tashxislash ko‘nikmalarining shakllanishi natijasida ularda talabchanlik, tanqidiy nuqtayi nazar qaror topa boradi.

O‘quv-biluv jarayonining samaradorlik darajasi nafaqat o‘quvchining bilimlarini yaxshi o‘zlashtirishi, balki uning o‘z faoliyatini baholash jarayonining holatiga ham bog‘liq. O‘quvchilarning o‘quv-biluv jarayonidagi yutuqlari ularda o‘z faoliyatlarini baholash ko‘nikmalarining shakllanganlik darajasi bilan belgilanadi. Shuning uchun o‘qituvchi o‘quv topshiriqlarini takomillashtirish davrida o‘quvchilarda o‘z faoliyatlarini baholash ko‘nikmalarini shakllantirishni maqsad qilib qo‘yishi kerak.

Asosiy qism. O‘quvchini shaxs sifatida shakllantirish muammosining markazida ularda o‘z faoliyatini baholash va tashxis qilish ko‘nikmalarini hosil qilish va rivojlantirish masalasi turadi. O‘z faoliyatini baholash ko‘nikmasi bu o‘zini anglashni rivojlantirishning asosiy komponenti hisoblanadi. Ya'ni o‘quvchi o‘zining jismoniy kuchi, aqliy imkoniyatlari, kundalik xatti-harakatidagi asosiy maqsad, atrofda odamlar va narsalarga munosabatini anglaydi.

Baho – ham falsafiy ham pedagogik tushuncha bo‘lib, insonning faoliyatiga, xulqiga bo‘lgan munosabat, ularning ahamiyatini, muayyan axloq me'yorlari va tamoyillariga mosligini ko‘rsatish demakdir. Biz ko‘rib chiqayotgan muammo doirasida o‘quvchining o‘z faoliyatini baholashi uning egallagan bilimlari, ko‘nikmalari, shaxsiy sifatleri va xatti-harakatiga bo‘lgan munosabati ifodasidir.

Tashxislash esa arabcha so‘z bo‘lib, shaxslantirish ma'nosini bildiradi.

O‘quvchilarning o‘z faoliyatlarini baholash va tashxislash ko‘nikmalarini izchil shakllantirishda subyekt-subekt munosabatlariga asoslangan o‘qituvchi hamda o‘quvchilar hamkorligi nihoyatda zarurdir.

O‘quvchilarning o‘z faoliyatlarini baholash va tashxislash ko‘nikmalarini shakllantirishda o‘qituvchi hamda o‘quvchi hamkorligi quyidagilardan iborat:

o‘qituvchi ko‘rsatadigan ta'sir (texnologiyalar, metodlar, vositalar va boshqalar);

o‘quvchilar tomonidan amalga oshiriladigan teskari aloqa;

baholash va tashxislash ko‘nikmalarining shakllanishi jarayonida o‘quvchilar amalga oshiradigan harakatlarning yo‘nalishi;

baholash va tashxislash ko‘nikmalarining shakllanish bosqichlari.

O‘quvchi o‘z faoliyatini baholash va tashxislash davomida o‘quv-biluv jarayonining suyekti sifatida namoyon bo‘ladi. O‘qituvchilarga o‘quvchilarning o‘z faoliyatlarini baholash va tashxislash ko‘nikmalarini tizimli tarzda shakllantirish imkonini beradi.

O'quvchilarning o'z faoliyatlarini baholash va tashxislash ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan jarayon quyidagi qarama-qarshiliklarni bartaraf etishga qaratilishi kerak:

a) o'quvchining o'qish, o'rganishga bo'lgan ijobiy munosabati bilan o'zini o'quv jarayonining subyekti sifatidagi o'rnini yetarli tushunmasligi, shuningdek, ta'lim jarayonini baholash va tashxislash yo'llarini bilmasligi;

b) o'quvchilarning baholash va tashxislash faoliyatlarining zarurligini to'la anglashi va ushbu faoliyatni amalga oshirish uchun ko'nikmalarining yetarli emasligi;

d) o'quvchilarda o'z faoliyatlarini baholash va tashxislash ko'nikmalarining shakllanganligi va uni qo'llash uchun tajribaning yetishmasligi orasidagi qarama-qarshiliklarni o'qituvchi o'z vaqtida bartaraf etishi maqsadga muvofiqdir.

Ko'rsatib o'tilgan birinchi ziddiyatni o'quvchilarda baholash va tashxislash ko'nikmalarini shakllantirishning dastlabki bosqichidayoq baratarf etish mumkin. Chunki birinchi bosqichning asosiy maqsadi o'quvchilarda o'z faoliyatlarini baholash va tashxislashning maqsadi va mazmuni haqida tasavvur hosil qilishdan iboratdir.

Mazkur yo'nalishning vazifalari bilan bog'liq holda quyidagilarni aniqlash lozim:

- o'quvchilarning o'z faoliyatlarini baholash va tashxislash zarurligi haqidagi tushunchalarini kengaytirish;

- o'quvchilarda o'z faoliyatlarini baholash va tashxislash jarayonining zarurligini tushunishga mayl uyg'otish;

- kichik maktab yoshidagi o'quvchining hissiy holatini hisobga olgan holda uni o'z faoliyatini baholash va tashxislashga yo'naltirish;

- o'quvchi shaxsining o'zini anglashi, bilim, ko'nikma, malakalarini tatbiq eta olishi va o'z faoliyatini takomillashtirishi uchun qulay pedagogik vaziyat yaratish kabilar.

O'quvchilarda o'z faoliyatlarini baholash va tashxislash ko'nikmalarini shakllantirish uchun dastlab qulay pedagogik vaziyat vujudga keltirilishi kerak. Bu jarayonda o'quvchining qiziqishlari, mayllari, o'ziga xosligi hamda mavjud tajribasi hisobga olinishi lozim.

Mazkur pedagogik vaziyat quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi kerak:

- o'quvchining ruhiy-hissiy holatini faollashtirish;

- o'quvchining o'z faoliyatini baholash va tashxislash jarayoni haqidagi bilimlarini kengaytirish;

- o'quvchida o'z faoliyatini baholash va tashxislash ko'nikmalarining hosil bo'lishiga imkoniyat yaratish;

- o'quvchida o'z faoliyatini baholash va tashxislash uchun sezgirlik va mayl uyg'otish kabilar.

O'quvchilarning o'z faoliyatlarini baholash va tashxislash ko'nikmalarini shakllantirishda quyidagi holatlar alohida ahamiyatga ega:

- o'quvchining turli o'quv vaziyatlarini tahlil qilishda baholash va tashxislash ko'nikmalarini shakllantirishning mohiyati;

- o'quvchi uchun qiziqarli, maroqli bo'lgan misollar va dalillarning darsliklarda o'qituvchi tomonidan bayon qilinishi;

- o'quvchilarda o'z faoliyatlarini baholash va tashxislash ko'nikmalarini shakllantirishda muammoli vaziyatlarni vujudga keltirish muhim didaktik ahamiyat kasb etishi;

- o'quvchilarda o'z faoliyatlarini baholash va tashxislash ko'nikmalarini shakllantirishning ijtimoiy va shaxsiy ahamiyatlilik darajasini ochib berish pedagogika fanining muhim vazifalaridandir.

Barcha vositalar quyidagi vaziyatlarda o'zaro o'xshashdir. Agar muayyan pedagogik vaziyatda o'quvchilarning o'z faoliyatlarini baholash va tashxislash ko'nikmalari ularda o'quv jarayoniga ichki munosabatlarni aniqlasa, shakllantirsa va o'zgartira olsa, bunday vaziyatda barcha vositalar o'zaro mos keladi. Bunda hayotiy vaziyatlarning tahlilini o'quv vaziyati bilan bog'liq holda amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Bunday vaziyatlar jumlasiga tabiatni asrash, o'simliklar va qushlarga g'amxo'rlik ko'rsatish, atrof-muhit tozaligiga rioya qilish, uy, maktab hamda jamoat joylaridagi jihozlariga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish kabilarni ko'rsatib o'tish mumkin. Chunonchi, uyda stollar, xona devorlari, maktabda esa partalarg chizish mumkin emas. “Siz bunday o'quvchilarning harakatini qanday baholaysiz?”, “O'zingiz o'simliklar, qushlar, uy va maktab jihozlariga nisbatan qanday munosabatda bo'lasiz?”, “Atrof-muhitni iflos qilayotgan tengdoshlaringizga nisbatan qanday munosabatda bo'lasiz?” va h.k.

O'qituvchi o'quvchilarning mazkur savollarga bergan javoblarini tahlil qilish asosida ularda o'zlari va tengdoshlari faoliyatlarini baholash va tashxislash ko'nikmalarini shakllantirib boradi. Bu o'rinda hissiyotlarga berilgan o'quvchilarning kamchiliklarini asta-sekin o'zlariga tushuntirib, baratarf etishga harakat qilishi lozim. Bunday pedagogik harakat birinchi navbatda o'quvchilarda o'z faoliyatlarini baholash va tashxislash ko'nikmalarini shakllantirib, mustahkamlab borishga qaratiladi.

Muammoli vaziyatlar hosil qilishdan koʻzda tutiladigan asosiy maqsad oʻquvchi oldiga qoʻyilgan muammoni ular tomonidan qanday hal qilinganligini baholash va tashxislashdan iborat. Shu yoʻl bilan oʻqituvchi oʻz oʻquvchilarini qoʻyilgan muammoning yechimi qay darajada toʻgʻri yoki notoʻgʻriligini baholash va tashxislashga oʻrgatadi. Oʻzi yoki sinfdoshining faoliyatini baholay hamda tashxislay olgan oʻquvchilarda bunday koʻnikmalar jadal rivojlanib, mustahkamlanib boradi. Ularda sinchkovlik, sezgirlik, kuzatuvchanlik qaror topadi.

Oʻquvchilarda oʻz faoliyatlarini baholash va tashxislash koʻnikmalarini shakllantirish uchun ularda ruhiy-hissiy holat barqaror boʻlishi kerak. Buning uchun oʻqituvchi oʻquvchining oʻzi yoki oʻrtogʻining faoliyatiga bergan toʻgʻri bahosini muntazam taqdirlab borishi lozim. Ayniqsa, oʻquvchilarni tinchlantiruvchi mashqlarni bajartirish natijasida ular orasida vujudga kelgan tarang vaziyat bartaraf etiladi. Xotirjam harakat qilayotgan oʻquvchi oʻzi va oʻrtoqlarining faoliyatini bir qadar toʻgʻri baholay va aniq tashxislay oladi. Baholash va tashxislash koʻnikmalarini shakllantirishda oʻquvchilar oʻzaro bir-birlarining yutuq va kamchiliklarini koʻra olishlari muhim ahamiyatga ega. Buning uchun oʻquvchilar orasida oʻzaro ishonch va bir-birini tushunish vaziyatini yaratish talab etiladi. Oʻquvchi oʻzi yoki oʻrtogʻining faoliyatini baholayotganida yoki tashxis qoʻyayotganida oʻqituvchi tomonidan pedagogik qoʻllab-quvvatlovga ega ekanligini his etib turishi lozim.

Oʻqituvchi oʻquvchilarning oʻz xatolarini aniqlashga oʻrgatib borish jarayonida ularni kamchiliklarga yoʻl qoʻyishdan qoʻrqmaslikka odatlantirishi zarur. Chunki oʻquvchida xato qilishdan choʻchish kayfiyati mavjud boʻlsa, u oʻzi va oʻrtoqlarining kamchiliklarini topa olmaydi. Murakkab masalalarni yechish, ijodiy faoliyat koʻrsatish imkoniyatlarini cheklaydi. Murakkabliklardan choʻchish hissini hosil qiladi. Oʻqituvchi oʻquvchi faoliyatini baholashda dastlab uning ijobiy tomonlarini koʻrsatib oʻtishi, keyin yoʻl qoʻygan kamchiligi haqida xabardor qilishi kerak. Uning yutuqlarini bir qadar boʻrttirib, olqishlab, boshqa oʻquvchilarga namuna qilib koʻrsatish alohida ahamiyatga ega.

Oʻquvchilarda oʻz faoliyatlarini baholash va tashxislash koʻnikmalarini shakllantirishda ular yoʻl qoʻyadigan kamchiliklar doirasini aniqlash dolzarb masalalardan biridir.

Bilimlarni oʻzlashtirish jarayonida oʻquvchi xato qilishi muqarrar. Biroq oʻqituvchi u yoʻl qoʻygan kamchiliklarni dalillar bilan isbotlab berishi lozim.

Muhokama va natijalar. Agar oʻquvchi oʻz xatosini oʻzi topib tuzatsa, uni dastlabki vaqtlarda alohida taqdirlash lozim. Bunday hollarda oʻquvchining bahosini pasaytirish tavsiya etilmaydi.

Baholash va tashxislash jarayonining dastlabki bosqichini quyidagilar bilan belgilash mumkin:

a) oʻquvchilarda oʻz faoliyatlarini baholash va tashxislash uchun yangi mayllarning hosil boʻlishi va barqarorlashuvi;

b) oʻquvchilarga berilgan topshiriqlarning bajarilish natijasini baholash uchun baholash va tashxislash koʻnikmalarini qoʻllash;

d) oʻquvchilar oʻz faoliyatlarini baholash va tashxislash koʻnikmalarini qoʻllashlari uchun ehtiyojning vujudga kelishi;

e) baholash, tashxislash, oʻz-oʻzini baholash, oʻz-oʻzini tashxislash koʻnikmalarining shaxsiy hamda ijtimoiy mohiyatini anglash;

f) oʻquv jarayonining teng huquqli subekti sifatida oʻqituvchi bilan hamkorlikka kirishish kabilar.

Oʻquv jarayonining asosiy maqsadlaridan biri oʻquvchilarning oʻz faoliyatlarini baholash va tashxislash koʻnikmalarini shakllantirishdan iborat. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun bir qator pedagogik vazifalarni hal etish kerak. Ular quyidagilar:

- oʻquvchilarda oʻz faoliyatlarini baholash va tashxislash sohasida barqarorlashgan mayllarni mustahkamlash;

- oʻquvchilarga oʻz faoliyatlarini baholash va tashxislash faoliyatini anglash usullarini oʻrgatish;

- oʻquvchilarda oʻz faoliyatlarini baholash va tashxislash yoʻli bilan oʻzining oʻzligini qaror toptirish, takomillashtirish, tatbiq etish holatini vujudga keltirish.

Bunday vazifalarni hal qilish uchun barqaror, ilmiy jihatdan asoslangan didaktik shart-sharoitlarni vujudga keltirish kerak. Bu shart-sharoitlar quyidagilardan iborat:

- oʻquvchi bilan oʻqituvchining hamkorligiga asoslangan subyekt-subyekt darajasidagi oʻquv-biluv faoliyatini tashkil etish;

- baholash va tashxislash tizimining tarkibiy qismlarini topish uchun jamoaviy izlanishlar oʻtkazish. Bu jarayonda baholash va tashxislash koʻnikmalarining tarkibi bir xil qolipda emas, balki oʻziga xos boʻladi. Bunda izlanish guruhi aʼzolarining yosh xususiyatlari, oʻziga xosligi hamda oʻquv jarayonining pedagogik-psixologik xususiyatlari ham alohida ahamiyat kasb etadi;

- baholash va tashxislash koʻnikmalarini shakllantirishga qaratilgan oʻquv topshiriqlari tizimini aniqlash;

- o'quvchilarda o'z faoliyatlarini baholash va tashxislash ko'nikmalarini bosqichma-bosqich shakllantirishga e'tibor qaratish kabilar.

O'quvchilarda o'z faoliyatlarini baholash va tashxislash ko'nikmalarini shakllantirish jarayoni didaktik nuqtayi nazardan bir qadar murakkab mikrotizim hisoblanadi. Biz o'quvchilarda o'z faoliyatlarini baholash va tashxislash ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan didaktik mikrotizimda o'quvchi hamda o'qituvchi faoliyatini yagona maqsadga yo'naltirishga intildik.

Bu tizimda o'qituvchi o'quvchilarning o'z faoliyatlarini baholash va tashxislash jarayonini tashkil etganda ularga ko'proq mustaqillik berishi kerak. O'quvchilar o'z faoliyatlarini mustaqil tarzda muntazam tahlil qilishga odatlantirilishlari lozim. O'qituvchi shu maqsadda har bir darsda ma'lum miqdorda vaqt ajratishi talab etiladi. O'qituvchi o'quvchilarni har doim o'zlari o'zlashtirgan bilim va ko'nikmalarini tahlil qilishga odatlantirishi zarur.

O'quvchilarga turli mazmundagi baholash va tashxislash vazifalarini bajartirish maqsadga muvofiqdir. Bunday masalalar o'quvchilar tajribasida keng qo'llaniladigan holatlar bilan bog'liq bo'lishi lozim. Masalan, o'quvchilar bilan o'qituvchi, ayni bir o'quvchi bilan sinfdoshlari orasidagi munosabat bilan bog'liq topshiriqlar alohida ahamiyatga ega. Bunday masalalarni yechish jarayonida o'quvchilar hukm chiqaradilar, umumiy yondashuvlarni izlaydilar, muammoning qulay yechimini topishga harakat qiladilar. Bunday masalalar integral xarakterga egadir. Baholash va tashxislash ko'nikmalari tizimi o'quvchilarda quyidagicha namoyon bo'ladi:

1. “Vaziyatlar, vazifalar bilan bog'liq holda qanday harakatni amalga oshiramiz va qaysi o'quv predmeti tarkibida?” degan savolga javob topish. Masalan, ona tili darslarida gap tuzishga oid mashqlar bajarish; o'qish darslarida ifodali o'qish; tabiat darslarida O'zbekistonning suv havzalari haqidagi ma'lumotlarni o'zlashtirish kabi.

2. Narsa-buyumlarning belgilarini farqlash ko'nikmasi. Bu ko'nikma yordamida topshiriqlarning to'g'ri yoki noto'g'ri bajarilganligini aniqlash mumkin. Masalan, barglar bahor va yozda yam-yashil, kuzda sariq tusga kirishi; olmaning qizil, ko'k, sariq ranglarda bo'lishi; quyosh haroratining o'tkirligi; tuxumning ovalsimon, olchaning dum-dumaloqligi va hokazo.

3. O'quvchilarning o'z kamchiliklarini topa olish ko'nikmasi. Masalan, men kitobni yaxshi saqlay olmadim, yirtib qo'ydim; Akram partada to'g'ri o'tira olmaydi; u sanashda va raqamlarni to'g'ri yozishda xato qildi; men uy vazifasini noto'g'ri bajardim, chunki uni tushunmadim, buning sababi darsda partadoshim bilan gaplashib o'tirganimda.

4. Xato yo'l qo'yilgan nuqtani topish. Masalan, men uchinchi misolni noto'g'ri yechdim; ikkinchi gapda tinish belgisini qo'ymadim; yozuv daftarimdagi bo'sh katakchalarni to'ldira olmadim; daraxt yaproqlarini noto'g'ri bo'yadim tarzida.

5. Nima uchun xatoga yo'l qo'ygandirining sabablarini aniqlash. Masalan, karra jadvalni bilmaganligim uchun men yechgan misolning javobi noto'g'ri chiqdi; imlo qoidalarini yodlamaganim tufayli diktant yozganda xatolarga yo'l qo'ydim; O'zbekiston xaritasini yaxshi bilmaganligim uchun bu hududdagi daryolarni ko'rsatib bera olmadim;

6. O'z xatolarini tuzata olish ko'nikmasi. Ushbu ko'nikmani shakllantirish va mustahkamlash uchun o'qituvchi o'quvchilarga ularning yozma ishlarini tarqatib, xatolarini topish va tuzatishlari haqida ko'rsatma berishi kerak. O'z xatolarini to'g'ri topib, tuzata olgan o'quvchilarni o'z vaqtida rag'batlantirib borish maqsadga muvofiqdir.

7. Tuzatilgan xatolarni tekshirish ko'nikmasi. Ushbu ko'nikmani shakllantirish va mustahkamlashda o'quvchilarga o'rtoqlarining ishlari tarqatilib, ularning xatolarini qanday tuzatganliklarini aniqlash haqida vazifa beriladi. Bu ko'nikma o'quvchilarning o'z faoliyatlarini baholash va tashxislash ko'nikmalarini o'zaro bog'lash, rivojlantirish imkonini beradi. Shu bilan bir qatorda ushbu ko'nikma yuqoridagi barcha ko'nikmalarni integral tarzda o'zida mujassamlashtiradi hamda tashxislash faoliyatining asosini tashkil etadi.

O'quvchilarda baholash va tashxislash ko'nikmalarini bosqichma-bosqich shakllantirib borish jarayonida amaliy mashqlardan unumli foydalanish lozim. O'quvchilarda baholash va tashxislash ko'nikmalarini shakllantirish uchun o'qituvchi amaliy mashqlar to'plamini ishlab chiqishi kerak. Bunday mashqlarni tanlashda sinfdagi o'quvchilarning bilim darajasi, dunyoqarashi, intiluvchanligi, tanqidiy nuqtayi nazarining shakllanganlik darajasini alohida hisobga olish talab etiladi.

O'quvchilarning o'z faoliyatlarini baholash va tashxislash ko'nikmalarini qay darajada egallaganliklarini hisobga olgan holda turli mashqlar, masalalar, topshiriqlar hamda didaktik o'yinlarni taqdim etish mumkin. O'quvchilarning o'z faoliyatlarini baholash va tashxislash ko'nikmalarining egallaganlik darajasini aniqlashda kuzatish, savol-javob, nazorat ishlari, nazorat ishlarini o'zaro tekshirtirish, anketa kabi metodlardan foydalanish lozim. Bunday mashqlar jumlasiga:

1. O'qituvchining yordamida bajariladigan reproduktiv mashqlar. Bunday mashqlarni bajarish jarayonida o'qituvchi o'z o'quvchilariga yaqindan ko'maklashadi va ularga xatolarni qanday izlash, topish yo'llarini ko'rsatadi.

2. Reprodukativ mashqlarning yana bir turi xatolarni qanday topish o'quvchilarga aytilmaydi. Ularning o'zi kamchiliklarni izlash va bartaraf etish yo'llarini aniqlashlari lozim.

3. O'quvchi oldiga mustaqil vazifalar qo'yadigan, uni izlanishga undaydigan qisman mahsuldor mashqlarni bajarish vazifasini qo'yish.

4. Baholash va tashxislash obyektni mustaqil izlashga undovchi ijodiy mashqlar. Bunday mashqlar muammoni o'ziga xos tarzda hal qilish imkonini beradi.

O'quvchilarda o'z-o'zini takomillashtirish, mukammallashtirish orqali baholash va tashxislash ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan mashqlarni tanlashda quyidagi qonuniyatlarga tayanish lozim:

- birinchi turkumga mansub mashqlar o'zida kuzatuvchanlik, harakatni baholash, harakat natijasini to'g'ri tavsiflash va o'z xatolarini tuzatish imkonini berishi kerak;

- ikkinchi yo'nalishdagi topshiriqlarda o'quvchining ishidagi xatolarni uning sinfdoshlari izlaydi. Tashxislash va tuzatish faoliyati esa uning o'zi tomonidan amalga oshiriladi;

- uchinchi turkumga mansub mashqlarda o'quvchi o'z faoliyatini mustaqil baholaydi, tashxislaydi va unga tuzatishlar kiritadi.

O'z-o'zini baholash va tashxislash faoliyati o'quvchilarning bu tadbirga ruhiy jihatdan tayyor bo'lishlarini taqozo qiladi. Shu bilan birga xatolardan cho'chish, o'zini shaxs sifatida namoyon qila olish va o'z faoliyati natijasini anglab yetishga tayyor bo'lishini talab etadi.

Xulosa. Baholash va tashxislash ko'nikmalarini shakllantirish jarayonining har bir bosqichida maqsad va vazifalarining o'zgarishi baholash va tashxislash ko'nikmalarini shakllantirish metod va vositalarining murakkablashuviga olib keladi. Chunki o'quvchilarda o'z faoliyatlarini baholash va tashxislash ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan modelning barcha elementlari o'zaro bog'liq va aloqadordir.

Adabiyotlar

1. “Ta’lim to’g’risida”gi Qonun. –Toshkent, 2020-y.
2. Abdullayeva Sh.A. O'spirinlarning tarbiyalanganlik darajasini diagnostika qilish va xulqidagi nuqsonlarni korreksiyalashning pedagogik asoslari. 13.00.01.Pedagogika nazariyasi va tarixi ixtisosligi bo'yicha doktorlik diss. Qori Niyoziy nomli O'zPFITI, 2005. -228 bet
3. Asilova G.A. Umumiy o'rta ta'limda tanlash usulidagi testlardan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlari. 13.00.01.Pedagogika nazariyasi va tarixi ixtisosligi bo'yicha nomzodlik dissertatsiyasi. Qori Niyoziy nomli O'zPFITI, 1997. -137 bet.
4. Berdiyev G. O'quvchilarda shaxslararo munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari.// Xalq ta'limi, №6, 1998, 61-65-bet.

Xasan BAXROMOV

Buxoro davlat tibbiyot instituti assistenti

TIBBIY OLIY TA'LIMDA O'QITUVCHI - VRACH - KLINIST MUNOSABATLARI (XORIJIIY TAJRIBA MISOLIDA)

Maqolada mamlakatimizda tibbiyot sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar mazmun-mohiyati ochib berilgan. Mamlakatimizda sog'liqni saqlash tizimini isloh qilish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirishda erishilgan natijalar o'rganildi. Malakali kadrlar tayyorlash bo'yicha xorijiy tajriba tahlil qilingan. O'qituvchi-shifokor-klinistning o'zaro hamkorligini kuchaytirish omillariga, shuningdek, tibbiy ta'limni tartibga soluvchi me'yoriy hujjatlar mazmuniga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: o'qituvchi-klinik, xususiy klinika, zamonaviy tizim, tibbiy yordam sifati, malakali kadrlar.

В статье раскрывается содержание проводимых реформ в области медицины в нашей стране. Изучены результаты, достигнутые в реализации мероприятий по реформированию системы здравоохранения в стране. Анализируется зарубежный опыт по подготовки квалифицированных кадров. Уделяется особое внимание факторам активизации взаимодействия педагог-врач-клиницист, а также содержанию нормативных документов, регламентирующих медицинское образование.

Ключевые слова: преподаватель-врач-клиницист, частная клиника, современная система, качество медицинского обслуживания, квалифицированный персонал.

The article reveals the content of the ongoing reforms in the field of medicine in our country. The results achieved in the implementation of measures to reform the health care system in the country have been studied. The foreign experience in training qualified personnel is analyzed. Special attention is paid to the factors of enhancing the interaction of the teacher-doctor-clinician, as well as the content of the normative documents governing medical education.

Key words. Teacher-clinician, private clinic, modern system, quality of medical care, qualified staff.

Kirish. Ma'lumki, mustaqillik yillarida respublikamizda sog'liqni saqlash tizimini isloh qilish chora-tadbirlarini amalga oshirish doirasida aholiga tibbiy yordam ko'rsatishning zamonaviy tizimini shakllantirish borasida muayyan natijalarga erishildi [1, 6]. Davlatimiz rahbari 2017-yil 12-dekabr kuni tibbiyot sohasidagi dolzarb masalalar muhokamasiga bag'ishlangan yig'ilishda mamlakatimizda 11 mingdan ziyod shifokor yetishmayotgani, shu sababli tibbiyot muassasalari aholiga sifatli tibbiy yordam ko'rsata olmayotganini tanqid qilgandi. Sir emas, hududlarda tibbiy kadrlar yetishmovchiligi bilan bog'liq muammolar ham juda ko'p kuzatildi. Joylarga chiqib mavjud holat o'rganilganda, sog'liqni saqlash sohasining birlamchi tizimida kadrlar ta'minotida nomutanosibliklar borligi ayon bo'ldi. Prezidentimizning 2020-yil 24-yanvar kuni Parlamentga yo'llagan Murojaatnomasida [7] ham sog'liqni saqlash tizimini yanada rivojlantirish, tibbiy xizmat sifatini oshirish masalalari diqqat markazida bo'ldi. Ayniqsa, shifokorlarning jamiyatdagi o'rni va maqomini kuchaytirish, mavqeini mustahkamlash, ularga hurmat-izzat ko'rsatish, munosib mehnat sharoitini yaratish va ish haqlarini oshirish, moddiy-ma'naviy rag'batlantirish bo'yicha amaliy chora-tadbirlar ko'rishilishi, shu jumladan, gematologiya, virusologiya, immunologiya sohalari, dori-darmon va tibbiyot texnikasi uchun ajratiladigan mablag'larni ko'paytirish lozimligi alohida ta'kidlandi.

Asosiy qism. Rivojlangan mamlakatlar tajribasiga ko'ra, universitet professor-o'qituvchilari o'rtasida "uchyakdillik"ni rivojlantirish hamma davrlarda dolzarb bo'lib kelgan. Bu tushunchani Yevropa mamlakatlari, AQSh va MDH ba'zi respublikalarining sog'liqni saqlash tizimida uchratish mumkin.

Tibbiyot tarixidan ma'lumki, G'arbda uchyakdillikning yorqin namunasi shifokor-olim-o'qituvchi V.Osler edi. 1800-yillarning oxirida Kanada va Qo'shma Shtatlarda zamonaviy nozik ta'limning kashshofi bo'lgan Osler 1905-yilda Oksford universitetida qirolik tibbiyot professori etib tayinlangan edi. U Xopkins universitetidan Oksfordga kelgach, Angliyadagi universitetlarda tadqiqot va klinikagacha bo'lgan tibbiy ta'lim klinik amaliyot va shifoxonalarda diplomdan keyingi ta'limdan ajratilganligini aniqladi [8].

V.Osler tibbiy ta'lim sohasi va bemorlarni parvarish qilishda kelajakdagi yutuqlar tadqiqotlar asosida kelib chiqishini ishonch bilan ta'kidlab, u ingliz tibbiyot muassasasini universitet professori homiyligida tibbiy ta'lim va bemorlarni parvarish qilish bo'yicha tadqiqotlarni birlashtirishga chaqirdi. Uningcha "professorning uchta vazifasi bor: bemorlarga yaxshi g'amxo'rlik qilish, kasalliklarni o'rganish, talabalar va hamshiralarga dars berish". Ta'kidlashicha, buyuk ilmiy kashfiyotlar "bilimning o'zi uchun bilimga intilish"

talablaridan kelib chiqadi va XX asrning boshlaridayoq bunday kashfiyotlarning oʻziga xos xususiyati ularni amaliyotda qoʻllash mumkinligi edi.

Shunday qilib, zamonaviy tibbiyotning doimiy vazifasi nafaqat ilmiy innovatsiyalar, balki ilmiy kashfiyotlarni insoniyat manfaati uchun davolashning yangi usullariga aylantirishdir. G.C.Deluca va boshqalarning (2016) yozishicha, 1960-yillarda Shimoliy Amerikada qoʻshma MD-PhD darajalari yaratilishi va koʻpayishiga qaramay, yuqorida aytib oʻtilgan muammolar tibbiyot olimlarining innovatsiya qilish qobiliyatiga salbiy taʼsir koʻrsatgan. Buni fiziologiya yoki tibbiyot boʻyicha Nobel mukofoti sovrindorlarining taʼlim yoʻllari eng yaxshi misol qilib koʻrsatiladi va Nobel mukofoti ilmiy innovatsiyalarning ishonchli koʻrsatkichidir. Mualliflar 1901-yildan beri berilgan va Nobel mukofoti veb-saytida eʼlon qilingan fiziologiya yoki tibbiyot boʻyicha 210 nafar Nobel mukofoti sovrindorlarining tarjimai hollarini oʻrganib chiqib, fiziologiya yoki tibbiyot boʻyicha Nobel mukofotiga sazovor boʻlgan tibbiyot olimlari nisbatida barqaror pasayish kuzatilganligini aniqlaganlar. 1901-yildan 1960-yilgacha fiziologiya yoki tibbiyot boʻyicha Nobel mukofoti sovrindorlarining 73 foizini shifokor-olimlar tashkil etgan; 1961-yildan 2015-yilgacha ularning ulushi 42% gacha kamaygan. Bundan farqli oʻlaroq, fiziologiya yoki tibbiyot boʻyicha Nobel mukofoti sovrindorlarining klinik taʼlimga ega boʻlmagan olimlar ulushi 1901-1960-yillarda 27%dan 1961-2015-yillarda 58%gacha koʻtarildi. Fiziologiya yoki tibbiyot boʻyicha Nobel mukofoti sovrindorlari asosiy martabalarining shifokor olimlardan klinik boʻlmagan olimlarga oʻtishi qisman 1960-yilgacha inson kasalliklaridan, 1960-yildan keyin asosiy molekulyar biologiya va genetikaga oʻtishini aks ettiradi.

Ushbu siljishning salbiy tomoni shundaki, fundamental ilmiy kashfiyotlarning aksariyati hali terapiya va bemorlarni parvarishlashni yaxshilashga xizmat koʻrsatishiga aylantirilmagan. Ayni paytda XXI asrning keksa aholisi bilan bogʻliq surunkali kasalliklar ortib bormoqda.

Shunday qilib, ustoz-olim-shifokor oʻz ilmiy ishlanmalarini toʻgʻridan-toʻgʻri klinik amaliyotga tatbiq etib, talabalar, aspirantlar va yosh olimlarni tarbiyalab, ularga oʻrnak boʻlib, boshqalarni ham ilhomlantirgan.

Kafedra professor-oʻqituvchilari, dotsentlar va assistentlar oʻzlarining ilgʻor texnologiyalarini tibbiy taʼlim muassasasining intellektual resurslari hisobiga yangilab, nafaqat talabalar orasida, balki kasalxona va poliklinikalarda kuchli obroʻga ega boʻlganlar.

Muhokamalar va natijalar. Barchamizga maʼlumki, SSSR parchalanganidan soʻng suverenitetni qoʻlga kiritgan koʻplab davlatlar, jumladan, mamlakatimiz ham dastlab ogʻir iqtisodiy ahvolga tushib qolgan edi va bu tibbiyot bilim yurtlari xodimlariga ham oʻz taʼsirini oʻtkazdi. Kadrlar almashinuvi, kasbning jozibadorligining pasayishi va klinik olim boʻlishga ishtiyoqning yoʻqligi, birinchi navbatda, oliy oʻquv yurtlarida, shu jumladan, tibbiyotda kadrlar salohiyatini rivojlantirishga oʻz taʼsirini koʻrsatdi.

Yuqoridagi holatlar professor-oʻqituvchilar malakasining pasayishi, uchyakdillikning zaiflashishiga olib keldi. Faqatgina tibbiy taʼlim muassasalarida kuchli kasbiy tayyorgarlikka, ilmiy maktabga va nufuzga ega boʻlganlarga oʻqituvchi-olim-klinisist sifatida oldingi mavqelarini saqlab qolishga muvaffaq boʻldilar.

Mamlakatning barqaror rivojlanishi, chegaralarning ochiqligi, jahon tibbiyot makoniga tobora kuchayib borayotgan integratsiya klinikalarining Gʻarb standartlari boʻyicha kuchli jihozlanishiga, yangi kasalxonalarining qurilishi va ishga tushirilishiga, sogʻliqni saqlash tizimini tartibga solishning samarali boshqaruv tizimlarining joriy etilishiga olib keldi. Tibbiy yordam sifati, tibbiy xizmatlarning tarif-taʼlim darajasi va klinik texnologiyalar darajasini aniqlash va xodimlarning unga muvofiqligi tibbiyot muassasalarining yanada jadal rivojlanishiga imkon berdi. Endilikda shifoxona va poliklinika shifokorlari ilgʻor texnologiyalarni egallash maqsadida xorijda oʻqish imkoniyatga ega boʻlishlari mumkin [9].

Bir soʻz bilan aytganda, bugungi kunda uchyakdillikka ega boʻlgan ilmiy-pedagogik kadrlarning malakasi nafaqat kuchli zamonaviy nazariy va ilmiy tayyorgarlikka, balki unga qanday klinik sharoitlar yaratilganiga, oʻqituvchi-olimning buni qanday amalga oshirishiga bevosita bogʻliqdir. Chunki ish beruvchining talablari ham yildan-yilga ortib bormoqda. Ilmiy-pedagogik kadrlarda uchyakdillikni rivojlantirish uchun integratsiyalashgan akademik tibbiyot markazlarini va undan ham yaxshiroq universitet klinikalarini yaratish kabi muhim vazifani hal qilish kerak.

Buyuk Britaniyada deyarli barcha tibbiyot oʻquv yurtlari oʻz universitet klinikalari yoki shifoxonalari mavjud boʻlishiga qaramay, toʻgʻri tashkil etilishida muammolarga duch keladi. Misol uchun, 2000-yillarning boshlarida Buyuk Britaniya inqirozdan soʻng, shifokorlar olimlari, hukumat, sanoat, tibbiy tadqiqot xayriya tashkilotlari va universitetlar bemorlarning manfaati uchun Milliy sogʻliqni saqlash xizmatida (NHS) klinik tadqiqotlar va innovatsiyalarni kuchaytirish zarurligini tan oldilar.

Bunga erishish uchun oʻsha paytdagi Wellcome Trust direktori Mark Uolport raisligidagi keng manfaatdor tomonlar guruhi Buyuk Britaniyada tibbiy koʻnikmalarni modernizatsiya qilishga kirishdi va hukumat Sogʻliqni saqlash tadqiqotlari milliy institutini (NIHR) yaratdi. Ushbu dasturning bir qismi sifatida Oksfordning akademik va tibbiy hamkorlari Oksford Universiteti Klinik Akademik Oliy maktabini

(OUCAGS) tashkil etdi, bu klinik amaliyot, tadqiqot va o‘qitish tizimi ta’sirini yaxshiroq birlashtirishga qaratilgan edi.

Endi boshlayotgan shifokor-olimlar uchun an’anaviy magistratura va doktorlik dasturlari bilan bir qatorda, OUCAGS Uolport tavsiyasi asosida NIHR tomonidan moliyalashtiriladigan yangi o‘quv kurslarini taklif qiladi: tinglovchilarga 3-4 yil davomida 25% tadqiqot va 75% klinik ta’lim olish imkonini beruvchi akademik klinik stipendiya belgilangan. Odatda, tinglovchilarga 4 yil davomida tadqiqotning 50% va klinik ta’limning 50% o‘tkazish imkonini beruvchi doktorantura va klinik ma’ruza uchun ariza tayyorlanadi. Bu doktorlik ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishga qaratilgan.

O‘qituvchilar tarkibi va talabalar bunday yangi yo‘nalishlarga alohida entuziazm bilan munosabatda bo‘ladi. Chunki ular kasalxona va universitet o‘rtasidagi uzilishlarni bartaraf etish, shuningdek, talabalarga o‘zining tadqiqot yo‘nalishini rivojlantirish va amalga oshirish imkonini beradi.

Bundan tashqari, akademik klinik stipendiyalar va klinik ma’ruzalarni moliyalashtirish asosan NIHR tomonidan ta’minlanadi.

Ammo muammo o‘zining to‘liq yechimini topmadi. Garchi NIHR va OUCAGSni amalga oshirish shifokor va olim o‘rtasidagi tafovutni qisqartirishga yordam bergan bo‘lsa-da, talaba, rezident, magistr va doktorantlarni tayyorlashda butun o‘qitishni qamrab oluvchi yanada integratsiyalashgan, dinamik, moslashuvchan o‘quv dasturlarini ishlab chiqish zarurligini namoyon qildi.

Ko‘rinib turibdiki, tibbiyot maktabi va diplomdan keyingi mutaxassislarini tayyorlashda klinik tadqiqotlari asosiy tamoyil hisoblanadi. Shifokor-olim martabasiga qiziqqan talabalarga tibbiyot maktabi va rezidenturada o‘qish davomida tadqiqotchilik yo‘nalishini parallel olib borish imkoniyati berilishi kerak.

Ishonchimiz komilki, olim-tadqiqotchi ko‘nikmalarini to‘g‘ri rivojlantirish tibbiy maktabning kurslari davomida qiziqish uyg‘otadigan, o‘quv moduliga aloqasi bo‘lgan qisqa muddatli tadqiqot loyihalari orqali amalga oshirilishi mumkin.

“O‘qituvchi-ustoz+talaba+olim-klinisist” integratsiyalashgan ittifoqini yaratish dolzarb masala hisoblanadi. Bunday tizimning muvaffaqiyati uchun Osler idealiga o‘xshash fidoyi, obro‘li tibbiyot olimlari tomonidan talabalarga faol murabbiylik qilish muhim ahamiyatga ega. Taklif etilayotgan o‘quv dasturining individual tabiati stajorning klinik va tadqiqot faoliyatini nazorat qiluvchi tayinlangan murabbiydan sinchkovlik bilan yo‘l-yo‘riq va ish faoliyatini muntazam tanqidiy baholashni talab qiladi.

Bir qator mutaxassisliklar bo‘yicha faol klinik tadqiqotchilar tadqiqot loyihalarini nazorat qiladilar, taraqqiyotni muhokama qilish va qo‘llab-quvvatlashni safarbar qilish uchun talabaning ustozlari bilan muntazam ravishda muloqot qilishadi. Pedagoglar shifokorlar yoki olimlar bilan ishlamaydi, degan eskirgan, ammo keng tarqalgan e’tiqod tahlil qilishni talab qiladi va shifokor-olim tayyorlashning bir qismi sifatida o‘qituvchining ajralmas roli tiklanishni talab qiladi. Biz surunkali kasalliklar ortib borayotgan va tadqiqotning ta’siri yanada orqada qolgan tibbiyot va ilmiy kashfiyotning muhim bosqichida turibmiz. Klinik tayyorgarlik va tadqiqot o‘rtasidagi integratsiyani kuchaytirish, ustoz-shogird qadr-qiymatini oshirish, bemorlarning manfaati uchun ilmiy innovatsiyalar va amaliyotni rag‘batlantirish orqali kelajak tibbiyot olimlarining ushbu asrning tibbiy muammolarini yengishiga imkoniyat yaratiladi. Bunda biz eng nufuzli ilmiy mukofotlarga loyiq bo‘lgan tadqiqotimizning insonparvarlik qiymatidan bahramand bo‘lamiz.

Xulosa. Respublikamizda xususiy tibbiyotni rivojlantirish ham bugungi tibbiy-ijtimoiy islohotlarning muhim yo‘nalishidir. Chunki bunda pedagog-shifokor-klinisistlarning faoliyati samaradorligi oshadi. Xususiy tibbiyot muassasalarini rivojlantirish bo‘yicha sezilarli ishlar amalga oshirilib, bugungi kunda mamlakatimizda 5 mingdan ziyod xususiy klinikalar faoliyat yuritayapti. Ayni paytda tibbiyot tizimini yanada takomillashtirish, sog‘liqni saqlash sohasiga investitsiyalar oqimini ko‘paytirish, investorlarga qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida sog‘liqni saqlash sohasida davlat-xususiy sheriklik tizimi joriy etilmoqda. E’tiborli jihati, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 16-apreldagi “Sog‘liqni saqlash sohasida davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori [4] tibbiyot sohasida yangi davrni boshlab berdi. Ushbu hujjat davlat hamda xususiy sektorlarning birgalikda ishlashi, investorlarning yurtimiz hududida, davlat sektorida faol ish yuritishi uchun huquqiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Endilikda investorlar o‘zlariga qulay bo‘lgan muhitda, o‘zlari istagan davlat tibbiyot muassasalariga investitsiya kiritish imkoniyatiga ega. Bu, albatta, zamonaviy bilim bilan qurollangan pedagog-shifokor-klinisistlarning bo‘lajak shifokorlarni ta’minlashda kuchli muhitga ega bo‘lishida yordam beradi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2017-yil 20-apreldagi Qarori.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-3775-sonli Qarori.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son Farmoni.
5. Vazirlar Mahkamasining “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2019-yil 23-sentabr 797-son Qarori.
6. Vazirlar Mahkamasining “Tibbiyot kadrlarini tayyorlashni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2017-yil 27-sentabr 769-son Qarori.
7. 2019-yil yakunlari va 2020-yilda amalga oshiriladigan chora tadbirlar xususida Prezident murojaatnomasi, 2020-yil 24 yanvar.
8. Жунусов Т. Развитие триединства у профессорско-преподавательского состава в медицинском высшем учебном заведении. //Наука и здравоохранение. 2018. №5.
9. Задворная О.Л. Развитие профессиональных *компетенций* в подготовке управленческих кадров здравоохранения”. //МИР (Модернизация. Инновации. Развитие). 2015. №4

Shoira DUSMUXAMEDOVA

O'zbekiston xalqaro islom
akademiyasi dotsenti,
psixologiya fanlari nomzodi

KATTALAR TA'LIMI SAMARADORLIGIDA PSIXOLOGIK VA ANDROGOGIK BILIMLARNING AHAMIYATI

Maqola katta yoshli shaxslar ta'limining psixologik xususiyatlariga bag'ishlangan. Unda katta yoshdagilarning bilish motivlari xarakteri, kattalar ta'limining o'ziga xos jihatlari, androgogik ta'lim modelining maktab ta'limi modelidan farqi, kattalar ta'limi prinsiplari kattalar o'quv faoliyatini tashkil etish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: kattalar ta'limi, androgogika, psixologik xususiyatlar, bilim olish motivlari, kattalar ta'limi prinsiplari.

Статья посвящена психологическим особенностям обучения взрослых. Описывается природа мотивов обучения взрослых, специфика обучения взрослых, отличия модели андрогинного образования от модели школьного образования, принципы обучения взрослых, а также организация учебной деятельности взрослых.

Ключевые слова: образование взрослых, андрогогика, психологические особенности, мотивы обучения, принципы обучения взрослых.

The article is devoted to the psychological characteristics of adult education. The nature of adult learning motives, the specifics of adult learning, the differences between the androgynous education model from the school education model, the principles of adult learning, and the organization of adult learning activities are described.

Key words: adult education, androgogy, psychological characteristics, learning motives, principles of adult learning.

Kirish. O'zbekistonning bugungi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish davrida, bilimga asoslangan iqtisodiyotning tarkib topishini ta'minlaydigan innovatsion tizimning shakllanishi muhim hisoblanadi. Bu borada uzluksiz ta'lim nafaqat ma'lum bir shaxs, balki jamiyatning rivojlanishida muhim bir omil bo'lib hisoblanadi. Bugungi kunda yuqori malakali kadrlarni tayyorlash masalasi dolzarb hisoblanib, har bir muassasalarda xodimlarning bilim, ko'nikma va malakalarini doimo yangilab turishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shuning uchun ham kattalar ta'limi masalasi alohida e'tiborga molik masala hisoblanadi.

Asosiy qism. Katta yoshli shaxs muhim hayotiy va kasbiy tajribaga ega bo'ladi. Kattalar ta'limi muassasasiga kelgan kishi bilim, talablar, ma'lumot beriladigan obyekt sifatida emas, balki fikrdoshlar komandasining a'zosi, teng huquqli subyekti sifatida kirib keladi. U o'zi uchun kerakli va dolzarb mavzularni aniq bilgani holda ularni qanday o'rganish yo'llarini ham to'g'ri belgilay oladi. O'zi uchun kerakli masalalar bo'yicha ilg'or tajribalarni o'rganishga harakat qiladi.

Kattalarning ta'limida jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, rivojlanishlarga nisbatan o'zlarida mavjud bo'lgan ma'lumotlarini mustahkamlash, to'ldirishga bo'lgan ehtiyojlari mavjud bo'lib, bu ehtiyojlar insoniyat ehtiyojlarining asosi hisoblanadi va ko'p jihatdan kattalar xatti-harakatlari yo'nalishini belgilab beradi.

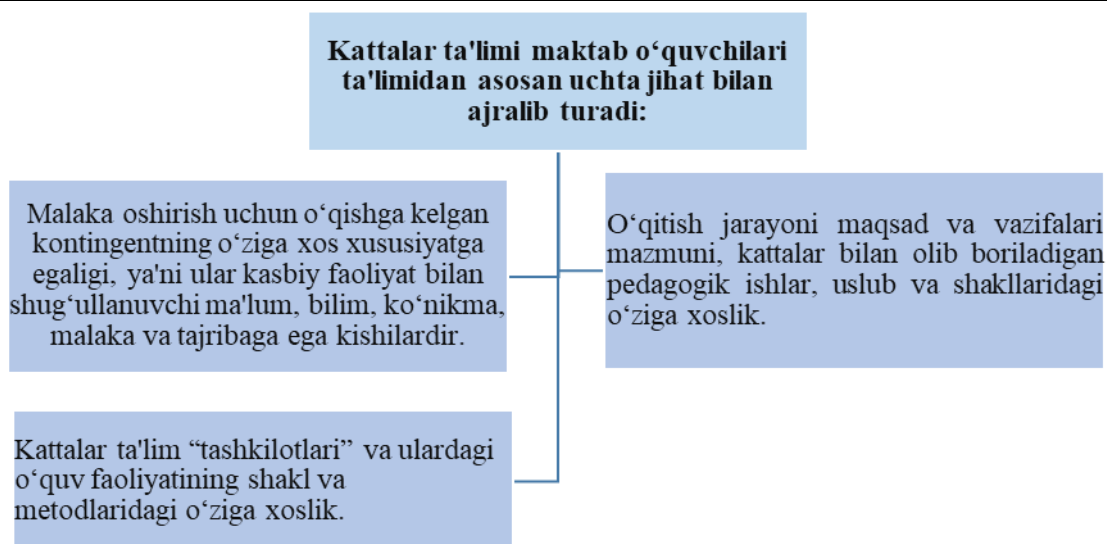
Kattalarning doimiy ravishda o'z bilim, ko'nikma va malakalarini yangilab borish zaruriyatini anglab yetishlari va shu ehtiyojning vujudga kelishi kattalar ta'limida muhim hisoblanadi.

Kattalar hayotida muammolarning yuzaga kelishi ulardan qo'shimcha bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishlarini talab etishi, ma'lum bir yoshdagi odam o'zining ma'lumotlar bazasi va doirasiga egaligi, yoshidan qat'iy nazar, insonning ta'lim olishga nisbatan qobiliyatining mavjudligi kattalar ta'limining o'ziga xos xususiyatlaridir.

Katta yoshdagi insonlarning ta'lim olishi yuzasidan psixologik xususiyatlari:

- o'qiyotgan narsasining ma'nosini to'liq anglab olish ehtiyoji;
- mustaqil bo'lish ehtiyoji;
- bilimlarni egallashga nisbatan yetilgan zaruriyatning mavjudligi;
- o'z shaxsiy darajasi va mavqeini oshirishga harakatning mavjudligi;
- egallagan bilimlarini amaliy yo'naltira olish malakalarining mavjudligi.

Taraqqiyotning turli davrlarida shaxsning psixik funksiyalari notekis rivojlanadi. Masalan, ma'lum bir davrlarda xotira (18-21 yosh) jadal rivojlansa, boshqa davrlarda tafakkur (22-25 yosh) jadal rivojlanadi.

O'z o'rnida katta tinglovchilarning maktab o'quvchilaridan psixologik jihatdan farqi shundaki, u ijtimoiy yetuk, ishchi, xodim, mutaxassis maqomiga erishgan, ijtimoiy, psixologik ehtiyojlarini aniq anglagan shaxsdir. Uning o'quv faoliyati kundalik duch kelayotgan qiyinchiliklari va muammolarini yechishga qaratilgandir.

Muhokamalar va natijalar. Kattalar ta'limining (andragogik model) maktab o'quvchilari ta'limidan (pedagogik model) psixologik xususiyatlari bo'yicha farqni quyidagi jadvaldan ko'rish mumkin.

	Pedagogik model	
Ta'lim oluvchilarning o'z-o'zini anglashi	Tobellikni his qilish.	O'zini o'zi anglashni tobora ko'proq his qilish.
Ta'lim oluvchilarning tajribasi	Ta'lim olish manbaalaridan ilmiy – amaliy foydalana olish ko'nikma-malakalarining kamligi.	Ta'lim olish manbaalaridan ilmiy – amaliy foydalana olish ko'nikma-malakalarining ko'pligi.
Ta'lim oluvchilarning ta'lim olishga tayyorgarligi	Fiziologik rivojlanish va ijtimoiy majburiyatlar bilan belgilanadi.	Shaxsni rivojlantirish vazifalari bilan belgilanadi va ijtimoiy rollar bilan almashiniladi.
Olingan bilimlar qo'llanilishi	Keyinga qoldirilgan.	Darhol qo'llaniladi.
Ta'lim yo'nalganligi	O'qishga yo'naltirilgan.	Muammolar yechimiga yo'naltirilgan.
Ta'limdagi psixologik muhit	Rasmiy munosabatlar, o'qituvchining mavqei baland hisoblanib, uning boshqaruviga asoslangan.	Norasmiy o'zaro hurmat va hamkorlikdagi faoliyatga asoslangan.
O'quv jarayonini rejalashtirish	O'qituvchi tomonidan rejalashtiriladi.	Ta'lim oluvchilar bilan birgalikda rejalashtiriladi.
Ta'lim oluvchilarni ehtiyojini aniqlash	O'qituvchi tomonidan aniqlaniladi.	Ta'lim oluvchilar bilan birgalikda aniqlaniladi.
Ta'lim maqsadlarini belgilash	O'qituvchi tomonidan belgilaniladi.	Ta'lim oluvchilar bilan birgalikda belgilaniladi.
O'quv jarayonini tashkil etish	O'quv fanining mazmun va mohiyati mazmuniy birliklari asosida tashkil etiladi.	Ta'lim oluvchilarning ta'lim olishga tayyorgarligiga bog'liq, muammoli birliklari asosida asosida tashkil etiladi.
O'quv faoliyati	Bilimlarni berish texnologiyasi.	Ta'lim oluvchilarning tajribalariga asoslangan holda yangi bilimlarni izlash va o'zlashtirish texnologiyasi.
Baholash	O'qituvchi tomonidan baholanadi.	Yangi o'quv ehtiyojlarini, o'quv dasturi, uning natijalari va darajalari hamkorlikda baholanadi.

Katta yoshdagilarning bilish motivlari. Bilish motivlari erkaklar va ayollarda turlicha bo'ladi. Shuningdek, inson yosh davrlariga mos ravishda unda motivlarning biron-bir turi ustunlik qiladi. Rossiya kattalar ta'limi institut olimlarining natijalarining ta'kidlashicha, 18-25 yosh kasb tanlash zaruriyati, mehnat faoliyatiga moslashish bilan xarakterlanadi. Bu borada erkaklar va ayollarda farq mavjud. Erkaklar mehnat faoliyati bilan bog'liq yangi ma'lumotlarni olishni istaydilar. Shuningdek, o'z karyeralari uchun zarur bilimlar egallashni istaydilar chet tili, kompyuter, iqtisod, mehnatni tashkil etilishi, hamkasblar bilan o'zaro munosabat masalalariga tegishli bo'lgan bilimlar erkaklarni ko'proq qiziqtiradigan bilish sohalariga kiradi.

Diplom olingandan keyingi ta'lim motivi bu iqtisodiy sharoitni yaxshilab olish motividan keyin albatta kasbiy muvaffaqiyatga erishish, ijtimoiy hurmat va tan olishga erishish bo'lsa ayollarda esa o'zini namoyon etishga, rivojlantirishga nisbatan harakat ustunlik qiladi. Insonning yoshi qancha katta bo'lgani sari ta'lim jarayoniga kirishishda ko'p qiyinchiliklar, ichki qarshiliklar yuzaga keladi.

1. Psixofiziologik qarshiliklar. Kundalik kattalar o'z o'qish layoqatiga nisbatan ichki baryer yuzaga keladi. Bu yosh o'tgan sari anglash, eslab qolish, tushunish birmuncha qiyinlashadi, degan fikrdir. Aslida insonning butun hayoti davomida uquvchanligi saqlanib qoladi. Faqat har qanday yoshda bilish jarayonlarining turli xususiyatlari, turli motivlar ustunlik qiladi. Agar katta kishi o'zini o'qish subyekti sifatida o'z xususiyatlari haqida bilimlarga ega bo'lsa bu ta'lim samarali bo'ladi.

2. Ijtimoiy-psixologik qarshiliklar. Ko'p kattalarga o'quvchi pozitsiyasida bo'lish juda yoqmaydi. Ayniqsa, bu biror mansab egasi bo'lsa, ayniqsa, yaqqol bilinadi. Ular pedagogik ta'sir obyekti bo'lishga tayyor emaslar.

3. Ijtimoiy qarshiliklar. Ijtimoiy jamiyat tomonidan uning yangi ta'lim darajasida ham talab etiladigan inson bo'la olmasligi. O'qishni foydasi yo'q deb hisoblanishi.

Shuningdek, andragog tinglovchida qanday motivlar ustunlik qilishini, ularning malaka oshirish jarayoniga munosabatlarini kuzatish orqali ham aniqlashi mumkin.

Yosh o'tgan sari katta odamda ta'lim olishga nisbatan layoqat kamayib bormaydimi? Olingan bilimlarni kerakli hajmda va tempda o'z faoliyatiga qo'llay oladimi?

Aslida tabiat kishi hayotining barcha davrlarda atrof hayot, boshqa odamlar bilan bog'liq informatsion-ta'limiy o'z munosabatida bo'lishi uchun zarur bo'lgan barcha biologik va neyrofiziologik shart-sharoitlarni yaratgan. Kishi turli yoshida olayotgan bilimlari samarali bo'lishi uchun ularga albatta tafakkur jarayoni kerak bo'ladi. B.G.Ananayev, L.I.Ansiferova, Y.N.Kulyutkin, V.S.Rotenberg, Y.N.Stepanova, G.S.Suxobskayalarning ko'p yillik o'tkazgan tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, tafakkur inson hayotining barcha davrlarida faolligini yo'qotmaydi, lekin uning sturukturasida, tizimida ma'lum bir kattalar ta'limi bilan shug'ullanuvchi insonlar bilishi kerak bo'lgan o'zgarishlar sodir bo'ladi.

Samaradorlik ko'rsatkichlari kattalar auditoriyasining professor-o'qituvchiga nisbatan ishonchi va ochiqligi; tinglovchilarning ishga jalb etilishining yuqori darajasi; mashg'ulot davomida bilish faolliklarining qat'iyiligi; tinglovchilar orasida yuzaga keluvchi samimiy psixologik muhit; tinglovchilarning bir-biriga hamda ma'ruzachi-trenerga yordam so'rab samimiy murojaati; ta'lim jarayonida biron-bir tinglovchida yuzaga keluvchi muammo va qiyinchiliklarga ijobiy munosabat; mashg'ulot davomida tinglovchilarning hamkorlikda muhokama qilish uchun o'z muammolarini izhor eta bilishlari; tinglovchilarning o'z nuqtayi nazarini erkin bayon eta bilishlari; hamkorlikdagi faoliyatning o'rnatilganligi; andragog shaxsi va uning kasbiy nuqtayi nazariga (pozitsiyasiga) bo'lgan hurmat va qiziqish; ma'ruzachi-trener (andragog) o'qituvchi fikriga qo'shilish istagi; kattalar ta'limi tajribalarining ta'lim sohasiga kiritilishi natijasida ta'lim mazmuni samarasining namoyon bo'lishi; ta'lim natijasiga qarab kasbiy va shaxsiy muammolarining hal etilishi imkoniyati; tinglovchining ta'lim natijalaridan qoniqishi; tinglovchilarning ta'lim yakunidan so'ng o'zaro aloqalarni davom ettirish istagining yuzaga kelishida namoyon bo'ladi, hamda bu xususiyatlar andragogikaning muhim jihatlardir. Demak,

- andragogik bilimlar ta'lim jarayoni, maqsad va vazifalarini to'g'ri belgilashda, ta'lim texnologiyalarini to'g'ri qo'llashdagina yaxshi samara beradi;

- tinglovchilarning yosh xususiyatlarini va ularning ehtiyojlarini bilgan holda ta'lim berish ta'lim sifatini oshirishga va ko'zlangan natijalarga erishishga xizmat qiladi;

- malaka oshirish jarayonida andragogik bilimlar qo'llanilayotgan yangi ta'lim shakllarini mazmun va mohiyatini to'g'ri aniqlash hamda to'g'ri tashkil etishga yordam beradi.

Kattalar ta'limining prinsiplari

1. Mustaqil ta'limning ustuvor bo'lishi. Katta o'quvchilarning mustaqil faoliyati o'quv ishlarining asosiy turi bo'lib hisoblanadi. Mustaqil faoliyat deganda bu borada o'quv faoliyati sifatida mustaqil ishlarning bajarilishi emas, balki o'z o'quv jarayonini mustaqil ravishda o'zi tashkil etishi tushuniladi.

2. Hamkorlik faoliyati prinsipi. Ushbu prinsip o'quvchi va o'qituvchining, shuningdek, boshqa o'quvchilar bilan o'quv jarayonini rejalashtirish, tatbiq etish, baholash va korreksiya qilish bo'yicha

hamkorlikdagi faoliyati tushuniladi.

3. Katta o'quvchining tajribasiga tayanish prinsipi. Bu prinsipga ko'ra o'quvchining hayotiy tajribasi o'zi va o'rtoqlari ta'limining asosiy manbasi bo'lib hisoblanadi.

4. Ta'lim individualizatsiyasi. Bu prinsipga muvofiq har bir o'quvchi o'qituvchi bilan ayrim holatlarda boshqa o'quvchilar bilan aniq bir o'quv ehtiyojlari va maqsadlariga yo'naltirilgan, har bir o'quvchining tajribasi, tayyorgarlik darajasi, psixofiziologik, kognitiv xususiyatlarini hisobga olingan o'qishning individual dasturini tuzadi.

5. Ta'limning tizimlilik prinsipi. Ushbu prinsip ta'limning maqsadi, mazmuni, shakli, metodlari, vositalari va ta'lim natijalarini baholashning o'zaro bog'liqligini nazarda tutadi.

6. Ta'limning kontekstligi. Shunga ko'ra ta'lim prinsipi bir tomondan o'quvchi uchun hayotiy muhim bo'lgan maqsadlarni nazarda tutib, ular tomonidan ijtimoiy rollarni bajarishni yoki shaxslarini shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan o'quvchilarning kasbiy, ijtimoiy, maishiy faoliyatlari va ularning makoniy, vaqtli, kasbiy, maishiy omillarini hisobga olgan holda bajarishga yo'naltirilgan.

7. Ta'lim natijalarining aktualizatsiyasi prinsipi. Ushbu prinsip o'quvchilar tomonidan egallangan bilimlar, ko'nikma, malakalarni darhol hayotga joriy etishni nazarda tutadi.

8. Ta'limning elektivligi prinsipi. Bu prinsip o'quvchilarga o'qish maqsadi, o'qish mazmuni, o'qish shakli, metodlari, manbalari, muddati, vaqti, joyi, ta'lim natijalari hamda o'quvchilarning o'zlarini ham baholash bo'yicha ma'lum bir erkinlikni berilishini ko'zda tutadi.

9. Ta'lim olish ehtiyojlarini rivojlantirish prinsipi. Bu prinsipga muvofiq, birinchidan, ta'lim natijalarini baholash o'quvchi tomonidan o'zlashtirilgan o'qish maqsadlariga ularsiz erishib bo'lmashligini anglatilgan real o'quv material darajasini aniqlash orqali, ikkinchidan, o'qish jarayoni o'quvchilarda yangi ta'lim ehtiyojlarini shakllantirish maqsadini ko'zda tutgan holda tashkil etiladi.

10. O'qishni anglangan bo'lishi prinsipi. Bu prinsip o'quvchi va o'qitayotgan kishi tomonidan o'qish jarayoni barcha parametrlarini va o'qish jarayonini tashkil etish bo'yicha o'z xatti-harakatlarini anglab olishni bildiradi.

Shunday qilib, o'qitishdagi andragogik prinsiplar o'qishning andragogik modeli singari o'qitishning pedagogik prinsiplari va o'qitish modelidan tubdan farq qiladi. Lekin shuni ta'kidlash mumkinki, dars berishning pedagogik prinsiplaridan kattalar ta'limi sohasida ham foydalanish mumkin. Pedagogik modelda o'quvchi to'liq holda o'qituvchiga qaram bo'ladi. O'qituvchi o'quvchiga nimani o'rganish kerak, qanday o'rganish kerakligini, ya'ni ta'lim maqsadini, mazmunini va ta'lim natijalarini belgilab beradi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy yangilanishlarni joriy etishda mutaxassis shaxsining kasbiy tayyorgarligi muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Shunday ekan, u zarur kasb mahorati va nazariy bilimlarga ega bo'lmog'i shart, kattalar ta'limi asosini kattalarning psixologik xususiyatlari va o'quv-bilish motivlari tashkil etadi.

Adabiyotlar

1. Ананьев Б.Г. Интеллектуальное развитие взрослых людей как характеристика их обучаемости // Советская педагогика. – 1969. – № 10. – С. 41–44.
2. Козихина М.Н. Дидактические условия реализации концентрированного обучения в системе повышения квалификации: дис. ... канд. пед. наук. – Казань, 2001. – 162 с.
3. Лебедева Н.В. Обучение взрослых в системе переподготовки и повышения квалификации//монография. -М., 2013. – 166 с.
4. Пфайфер М.Р. О необходимости непрерывного обучения персонала // Материалы III Всероссийской научно-практической конференции. – Красноярск, 2010. – С. 32–33.
5. Knowles M. Adult Learner. – New York, 1990. – 382 с.

Firuz KADIROVA

Department of English

Samarkand State University

RESEARCH METHODS OF “TEACHING READING SKILLS TO THE STUDENTS OF HIGHER EDUCATION”

The role of questionnaire in research is significant since it can help effectively to identify the work of research. With the help of questionnaire researchers gather data from their respondents to prove their claims or to reach some decisions. Questionnaire consists of a list of questions with or without multiple answer choices which are typed or printed in a sequence and used for acquiring information from the participants from both experimental and control groups. To conduct my PhD work I have used a paper based variant in the Pilot project and a computer based in the big project.

Key words: questionnaire, pilot project, experiment, research work.

Tadqiqotlar o'tkazishda so'rovnomalarning o'rni beqiyos, chunki u tadqiqot ishini samarali aniqlashga yordam beradi. So'rovnomalar yordamida tadqiqotchilar o'zlarining da'volarini isbotlash yoki biron bir qarorga kelish uchun respondentlardan ma'lumotlarni to'plashadi. So'rovnoma ketma-ket terilgan yoki chop etilgan bo'lishi, tajriba va nazorat guruhlari ishtirokchilaridan ma'lumot olish uchun ishlatiladigan bir nechta javob variantli yoki variantsiz savollar ro'yxatidan iborat bo'lishi mumkin. Ilmiy ishinni amalga oshirish uchun men Kichik loyihada so'rovnomaning qog'ozga asoslangan variantidan va katta loyihaga kompyuter variantidan foydalandim.

Kalit so'zlar: anketa, pilot loyiha, tajriba, tadqiqot ishlari.

Роль анкет в исследованиях уникальна, так как помогает эффективно идентифицировать исследовательскую работу. С помощью анкет исследователи собирают информацию от респондентов, чтобы обосновать свои утверждения или принять какие-либо решения. Анкета может быть напечатана или опубликована сериями и может состоять из списка вопросов с множественным выбором или необязательных вопросов, используемых для получения информации от участников экспериментальной и контрольной групп. Для проведения исследования я использовал бумажную версию анкеты в рамках Малого проекта и компьютерную версию в рамках Большого проекта.

Ключевые слова: анкетирование, пилотный проект, эксперимент, исследовательская работа.

Introduction. A questionnaire is a main Research tool that consists of questions or other types of prompts that aims to collect information from a respondent. (QuestionPro) This research instrument can include either written or oral questions and compose an interview-style format. The function of a questionnaire is to gather appropriate data that meet the research objectives and make the data available for analysis.

There are two types of a questionnaire: qualitative and quantitative which are vital methods that can be combined in surveys to obtain effective and appropriate results.

Quantitative research methods are used to gather numerical data that can be aimed to measure variables. Quantitative data is structured and statistical: its results are objective and conclusive. It uses a grounded theory method that relies on data collection that is systematically analyzed. This research method provides support to draw general conclusions from the research work and predict outcomes.

A qualitative questionnaire/survey is less structured research methodology which is aimed to obtain in-depth information about people's underlying reasoning and motivations. Using this survey gives researchers to develop a deep understanding of a topic, issue, or problem from an individual perspective. A qualitative survey is often used to come up with hypothesis, which is then tested using quantitative research. (SurveyMonkey)

Literature review. Arsenault and Anderson (1998) define qualitative research as “a form of inquiry that explores phenomena in their natural settings and uses multi-methods to interpret, understand, explain and bring meaning to them”. Bradley (1997, p.31) adds that qualitative research is one of the best methods ‘for the collection, analysis and interpretation of data on phenomena that are not easily reduced to numbers’.

Rossmann and Rallis (2003) summarised the characteristics of qualitative research as the method of collecting data in the natural world through using multiple tools. These characteristics help us understand the researcher role in qualitative research. The method places the researcher ‘at the centre of data-gathering phase’ in which s/he “is the instrument by which information is collected” (Lavrake and Roller, 2015, p.5).

Wiebel (1990, p.5) describes the qualitative research method as “often the only appropriate means available for gathering sensitive and valid data”. This meant, for example, direct interaction between me and the participants (in TAPs and interviews) to establish trust and to enable me to collect appropriate data. Flick (2002, cited in Elabbar, 2011, p.97) argues that qualitative research “is useful for exploring “why” rather than how many”. This means that one of the aims of qualitative research is to investigate reasons rather than merely stating the problem. Bryman (2012, p.108) adds that qualitative research “involves in-depth understanding of human behaviour and the reason behind various aspects of behavior”.

Research methodology. To carry out my research work a questionnaire was designed. In the Pilot project a paper based questionnaire was used to collect data from the 1st year students in Samarkand State University whose major was English. The questionnaire was given at the beginning and at the end of the pilot project to analyze the data obtained. Both qualitative and quantitative methods were used to get information.

In the qualitative methods students were asked their attitude to learning English and reading skills as well as the importance of reading skills in learning second languages. While in the quantitative method, their English reading skills with other skills like listening, speaking and writing skills were tested to compare the results of the experimental and the control groups at the beginning and at the end of the pilot project.

Data analysis. The questionnaire consists of 7 parts:

Part I asks students’ background information such as their names, the place of residents, parents’ educational qualification and their annual income as well as students’ educational information.

The reason of adding these questions to the questionnaire was to know whether the students’ present English knowledge has any influence with their living condition. It is generally believed that students from well-educated and affluent families get better education and tend to study harder than students from working class families. In order to check this claim the above questions are added. And result was quite surprising. The students from rural areas showed higher results in tests in the beginning and at the end of the semester.

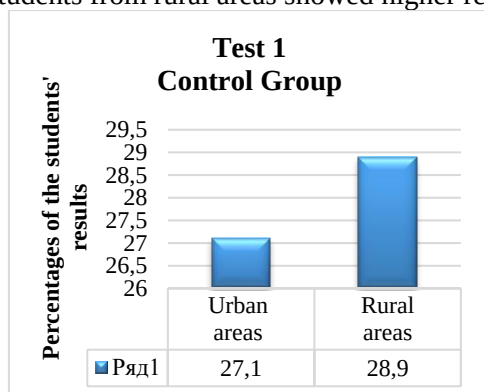

Diagram 1

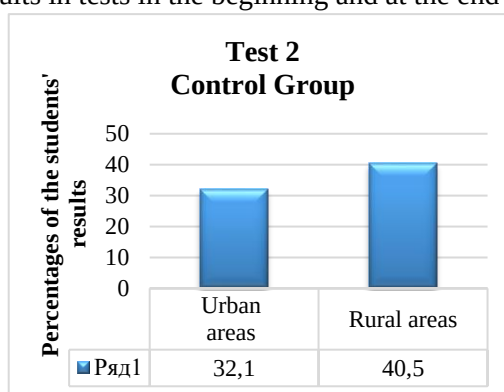

Diagram 2

There were 7 students from urban areas and 19 students from rural areas in the Control group. The average test score of the students from rural score was higher than students from urban areas at the beginning and at the end of the semester.

There were 8 students from urban areas and 21 students from rural areas in the Experimental group. The same trend can be seen in this group too. The average test score of the students from rural score was higher than students from urban areas at the beginning and at the end of the semester.

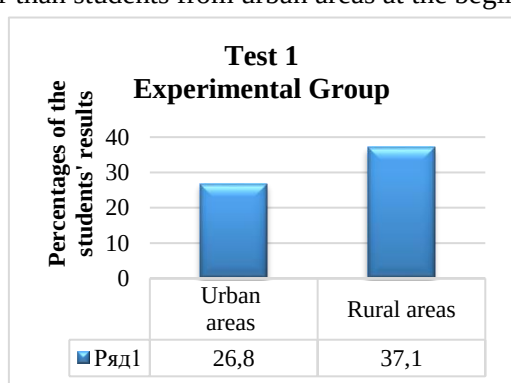

Diagram 3

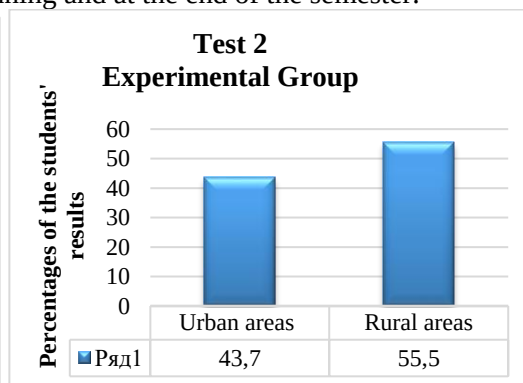

Diagram 4

Part II identifies students’ opinions about learning English. In this part there are different questions which designed to know students’ attitude to English. The content of these questions is to identify the

importance of learning English for students, the influence of English on the learners' future jobs and how much time they spend their time on learning English. There are 5 options in each question.

To the first question (How important is English?) most students from both group marked the options “(c) important”, “(d) more important” and “(e) most important”, which shows that they understand the role of English in today's world (Table 1).

Table 1

Question: 1	The response of students in percentages
How important is English?	
a) not at all	0%
b) somewhat important	5%
c) important	33%
d) more important	37%
e) most important	30%

Table 2

Question: 2	The response of students in percentages
Do you think English will help you to get a good job?	
a) not at all	0%
b) somewhat	2%
c) helpful	8%
d) very helpful	38%
e) most helpful	52%

From the Table 2, it can be seen that majority of the students need English for their job. As mentioned above these students' major is English and obtaining this language is a must.

Table 3

Question: 2	The response of students in percentages
How many hours do you study English in a day?	
a) not at all	0%
b) less than one hour	18%
c) one hour	30%
d) two hours	35%
e) more than two hours	17%

Table 3 shows the amount of time spending learning English by the students in per day. 18% students spend less than hour for studying English, while 30% learners only one hour in a day. The percentages of the students who are learning this language for two hours is 35. However, the number of the students who spend more than two hours is not many, 17%.

Overall, it can be concluded that though many students know that leaning English is the requirement of today's time and it is needed for their future job, not many of them spend their time to study it.

Part III is about reading skills. In this part students should choose the answer to the questions which seek how much time they spend on reading, what materials they read from, what methods they apply on the process of reading and how they understand the texts after reading.

This part was very helpful to find out about students' reading skills, what kind of methods they use while reading and how they understand what they have read.

For instance, to the following question: “Can you read a newspaper in English?” many students chose the options (b), (c) and few of them (d) and none of them marked (e). This means that most students find this kind of reading difficult for them (Table 4).

Table 4

Question: 2	The response of students in percentages
Can you read a newspaper in English?	
(a) not at all	6%
(b) bold headlines	35%
(c) bold headlines and advertisements	46%
(d) bold headlines, advertisements and some interesting news	13%
(e) yes, fully	0%

To the question in the table 5, we can see that many students cannot understand what they read. Only 8 % of them are able to fully understand the text they read, while nearly half of them understand about half of the text that they read (Table 5).

Table 5

Question: 2	The response of students in percentages
Do you understand what you read?	
(a) never or almost never	3%
(b) somewhat	20%
(c) about half	41
(d) most of it but not fully	25
(e) I fully understand	8%

Questions about the methods that the students use while they read are also important investigation for planning the teaching reading skills in my experiment and designing my manual for improving reading skills. Since many students look at any pictures/illustrations, read titles and sub-titles or using their previous knowledge before reading to help them understand a text better, I put many pictures in every topic and text in my manual, and for pre-reading activities there are questions which make the students guess what they will learn from a coming text.

About half of them re-read or read slowly to grab the meaning of a text and nearly all students use translation method for understanding a reading passage.

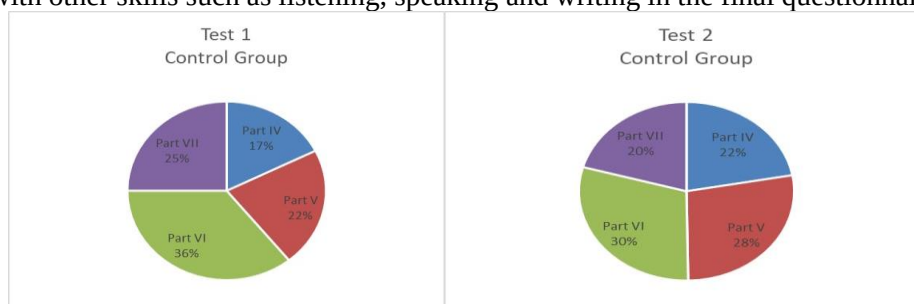
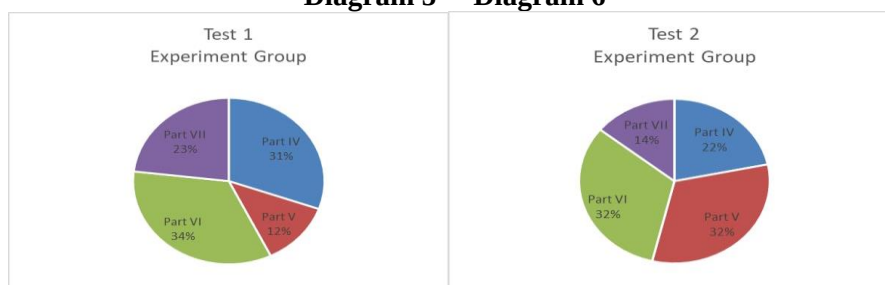
From the **Part IV** testing students' English reading skills through other skills begins. In Part IV students should listen to the audio of the text and answer to the questions given. Here students' reading and listening skills are tested.

Part V tests students reading and speaking skills, where students should read the given text and answer the questions orally. To get their speaking answers they need to send their answers by recording.

Questions on Reading and Writing skills are given in **Part VI**, where students should write a summary of the given text in about 40 words. It tests how students understand the text as well as their writing skills with grammar and spelling mistakes.

In the last part, students' **reading comprehension** is tested, where students should read the small paragraphs and answer the questions of each text.

After taking and analyzing the questionnaire at the beginning of the semester, a pilot project was conducted. The students were taught reading skills for 3 months, 15 classes and then they were tested again at the end of the semester to check the result of the project. At the end of the semester, there were only tests on reading skills with other skills such as listening, speaking and writing in the final questionnaire.

Diagram 5 Diagram 6**Diagram 7 Diagram 8**

Diagrams 5, 6, 7, and 8 compare the differences between Part IV, Part V, Part VI and Part VII in Test 1 and Test 2 which tested the students' reading skills with other skills such as listening, speaking and writing.

To compare the Diagram 5 with the Diagram 6, students from Control group' scores obtained from Part IV (Reading and Listening) was the lowest, 17% in the beginning of the semester, while this changed to

22% at the end of the semester. There was a rise in Part V (Reading and Speaking) 22% in the beginning of the semester and 28% at the end of the semester. The highest score for Part VI remained in both tests, with 36% in the beginning of the semester and 30% at the end of the semester. However, at the end of the semester the lowest score obtained was Part VII (Reading comprehension) 20% which was 25% in Test 1.

The Diagram 7 and the Diagram 8 compare the Experimental group's scores obtained in tests of Reading and Listening, Reading-speaking Reading-writing, and reading comprehension in the beginning of the semester and at the end of the semester. In the Test 1 the highest score was for Part VI 34%, which became 2% less in the Test 2. However, scores obtained from Part V increased considerably from 12% in the beginning of the semester to 32% at the end of the semester, with 20% rise. The score for Part VII in the beginning of the semester was 23% and at the end of the semester became less to 14%. This decline can be seen in the Part IV too. Students score obtained were 31% in the beginning of the semester and 22% at the end of the semester.

Computer based questionnaire in the big project

There are some changes in the second questionnaire which is aimed to be taken in **the big project**. The first big change is making it computer variant where students can fulfill it through their gadgets. It can bring many conveniences for calculating and analyzing data obtained. And it also prevents carrying paper work of students to everywhere as a proof. Another changes added in were some alteration in content of the questionnaire. In previous paper there was not a gender question. We added it to check which gender of the students generally studies better. Questions about the participants' mother such as information about qualifications and annual incomes are also added to see the impact of this on their children's education.

Conclusion. To sum up, the role of questionnaires in the research work is enormous, since they help many researchers to continue their work and get some desired results. There are two types of them; qualitative and quantitative. Choosing the types of questionnaire depends on researcher and their aims. In my work I have chosen both of them to get bigger picture of the students' knowledge. The questionnaire was taken at the beginning and at the end of the semester with the first year students of Samarkand state university in 2020-2021 academic years. With the help of the questionnaire I was able to design my manual better to teach the students English reading skills. Computer based questionnaire is aimed to be taken in the big project in 2021-2022 academic years with the students from different institutions.

Reference

1. Arsenault, N. and Anderson, G. (1998) *Fundamentals of Educational Research*. 2nd ed. London: Routledge Flamer.
2. Bradley, C. (1997) *Qualitative vs. Qualitative research Methods*. In: Y. Carter and C. Thomas, (eds.) *Research Methods in Primary Care*. Oxon: Radcliffe Medical Press.
3. Bryman, A. (2012) *Social Research Methods*. 4th ed. Oxford: Oxford University Press.
4. Flick, U. (2002) *An introduction to qualitative research*. London: Sage.
5. Lavraka, J. and Roller, M. (2015) *Applied Qualitative Research Design: A Total Quality Framework Approach*. New York: The Guilford Press.
6. Rossman, G. *Learning in the Field: An Introduction to Qualitative Research*. London, 2003.
7. Wiebel, W. (1990) Identifying and Gaining Access to Hidden Populations'. In: E. Lambert, (ed.) *The Collection and Interpretation of Data from Hidden Populations*. Washington: National Institute on Drug Abuse Monograph 98.
8. <https://www.questionpro.com/blog/what-is-a-questionnaire/-2021.6.12> 11:00
9. <https://www.surveymonkey.com/mp/quantitative-vs-qualitative-research/> 2021.6.12 16:00

Zilola RASULOVA

Buxoro davlat universiteti
texnologik ta'lim kafedrası dotsenti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

BO'LAJAK TEXNOLOGIYA FANI O'QITUVCHILARINING IJODKORLIGINI RIVOJLANTIRISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH

Maqolada texnologik ta'lim jarayonida intesfaol metodlarni qo'llashning samaradorligi, talabalarga “Servis xizmati” fanidan “The wheel of logical reasoning” (Mantiqiy fikrlar charxpalagi) metodining qo'llanilishini tahlil qilib berilgan.

Kalit so'zlar: texnologik ta'lim, interfaol metod, ijodkorlik, interfaol ta'lim tizimi, o'quv mashg'uloti, maqsad, mantiqiy fikrlar charxpalagi.

В статье анализируется эффективность использования интерактивных методов в процессе технологического образования, применения метода “Колесо логического рассуждения” к учащимся по предмету “Сервис”.

Ключевые слова: технологическое образование, интерактивный метод, креативность, интерактивная система обучения, обучение, цель, логическое мышление.

The article analyzes the effectiveness of the use of interactive methods in the process of technological education, the application of the method “The wheel of logical reasoning” to students in the subject “Service”.

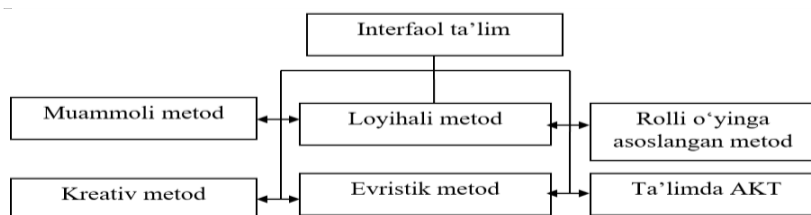
Key words: technological education, interactive method, creativity, interactive education system, training, purpose, logical thinking.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim muassasalarida malaka talablari bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining ijodkorligini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari, mexanizmi, metodlari hamda texnologiyalarini ishlab chiqishga ham alohida e'tibor qaratmoqda. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarining shaxsiy rivojlanishi, ularning ijodiy fikrlash, mustaqillik, faollik, munosabatlarining boyib borishi, dunyoqarashlarining o'sib borishi, o'z-o'zini nazorat qilish va tarbiyalashga bo'lgan ehtiyojlarining shakllanishi kabi holatlar bilan tavsiflanadi.

O'qituvchi ta'lim jarayonida interfaol ta'lim texnologiyalari yordamida talabalarining qobiliyatlarini rivojlantirish, o'z-o'zini nazorat qilish va boshqarish, samarali suhbat olib borish, tengdoshlari bilan ishlash, ularning fikrlarini tinglash va tushunish, mustaqil, ijodiy, tanqidiy fikrlash, muqobil takliflarni ilgari surish, fikr-mulohazalarini erkin bayon qilish, o'z nuqtayi nazarlarini himoya qilish, muammoning yechimini topishga intilish, murakkab vaziyatlardan chiqib olish kabi sifatlarni shakllantirishga erishish mumkin [1]. Eng muhimi, interfaol ta'lim texnologiyalarini qo'llash orqali o'qituvchi talabalarining ta'lim-tarbiya jarayonidagi aniq maqsadga erishish yo'lida o'zaro hamkorlikka asoslangan harakatlarini tashkil etadi.

Asosiy qism. Hozirda yangi metodlarni yoki innovatsiyalarni ta'lim jarayoniga tatbiq etish haqida gap borganda interfaol usullarning o'quv jarayoniga qo'llanilishi tushuniladi. Interfaollik bu o'zaro ikki kishi faolligi, ya'ni o'quv-biluv jarayoni o'zaro suhbat tariqasida dialog shaklida (kompyuter aloqasi) yoki o'quvchi-o'qituvchining o'zaro muloqoti asosida kechadi. Interfaollik - o'zaro faollik, harakat, ta'sirchanlik, u o'quvchi va o'qituvchi muloqotlarida sodir bo'ladi. Interfaol usulning bosh maqsadi o'quv jarayoni uchun eng qulay vaziyat yaratish orqali talabaning faol, erkin fikr yuritishiga muhit yaratishdir. U o'zining intellektual salohiyatini, imkoniyatlarini namoyon etadi va o'quv sifati va samaradorligini oshiradi.

Interfaollik asosida o'tgan darsni tashkil etish shunday kechadiki, bu jarayonda birorta ham talaba chetda qolmaydi, ya'ni ular ko'rgan, bilgan, o'ylagan fikrlarini ochiq-oydin bildirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Talabalarining har bir bildirgan fikrlari, u to'g'ri yoki noto'g'ri bo'lishidan qat'i nazar tanqid qilinmaydi [2].

Interfaol ta'lim tizimining sxemasi

Shu bois interfaol ta'lim texnologiyalaridan o'qitish jarayonida qo'llash natijasida:

- talabalarda bilimlarni o‘zlashtirishga bo‘lgan qiziqishni uyg‘otadi;
- ta‘lim jarayonining har bir ishtirokchisini rag‘batlantiradi;
- har bir talabaning ruhiyatiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi;
- o‘quv materialining samarali o‘zlashtirilishi uchun qulay sharoit yaratadi;
- talabalarga ko‘p tomonlama ta‘sir ko‘rsatadi;
- talabalarda o‘rganilayotgan mavzular bo‘yicha fikr hamda munosabatni uyg‘otadi;
- talabalarda hayotiy zarur ko‘nikma, malakalarni shakllantiradi;
- talabalarining xulq-atvorini ijobiy tomonga o‘zgartirilishini ta‘minlaydi.

Interfaol ta‘lim metodlaridan foydalanib texnologiya dars jarayonlarini loyihalash holati.

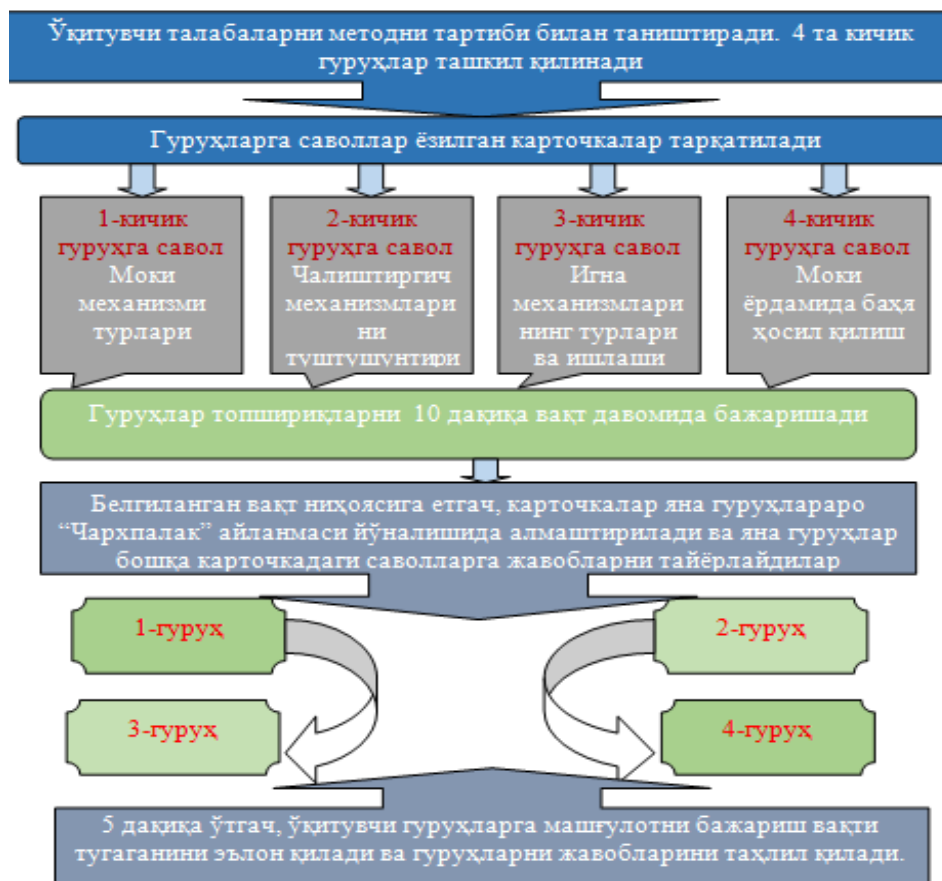
1-jadval. “Servis xizmati” fani amaliy mashg‘ulotlarida interfaol metodlardan foydalanish

Mavzu. Tikuv mashinasining mayda mexanizmlarining turlari va ulardan foydalanish	Dasturiy vositalar asosida amaliy bilim, ko‘nikmalar hosil qilish.
Ajratilgan vaqt – 2 soat	Talabalar soni – 15 ta
Mashg‘ulotning shakli	Amaliy mashg‘ulot
Amaliy mashg‘ulot rejasi:	
1. Tikuv mashinasining texnologik ta‘mirlash vositalari. 2. Tikuv mashinalarida qo‘shimcha operatsiyalarni bajarish uchun mo‘ljallangan yordamchi qurilma vositalari turlari va ishlatish prinsiplari. 3. Tikuv mashinasining ichki mayda mexanizmlari. 4. Tikuv mashina mexanizmlarining moylash sistemasi va moylash materiallari.	
O‘quv mashg‘ulotining maqsadi: “Servis xizmati” fanidan dasturlashtirilgan elektron o‘quv qo‘llanma asosida mashg‘ulotni virtual tashkil etish, dasturiy ta‘lim vositalaridan foydalanib, talabalarining bilimlarini yanada chuqurlashtirish, texnologik jarayonlarni animatsion, ko‘rgazmali tashkil etib, talabalarda amaliy ko‘nikma va malakalar hosil qilish, real ko‘rgazmalar orqali ularni kreativ fikrlashga o‘rgatish, mustaqil ishlay olish qobiliyatlarini shakllantirish.	
O‘qituvchining vazifalari:	O‘quv faoliyatining natijasi:
1. Zamonaviy tikuv mashinasi, mayda mexanizmlari, ularning ishlash prinsiplari haqida ma‘lumotlar berish. 2. Tikuv mashinasining mayda mexanizmlarining ko‘rinishi, tuzilishi, joylashish o‘rni hamda ishlash prinsiplarini virtual tashkil etish. 3. Virtual o‘tkazilgan amaliy tajriba ishlari natijalarini tahlil qilish.	1. Mavzu bo‘yicha nazariy va amaliy bilimlarga ega bo‘ladilar. 2. Tikuv mashinasi mayda mexanizmlarining tuzilishini, ishlashini dasturiy vositalar asosida animatsion real ko‘radilar hamda mustaqil amaliy ishlash ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar. 3. Virtual jarayonlardan foydalanib, amaliy ishni mustaqil bajaradilar, dasturlashtirilgan nostandart testlar orqali bilimlarini mustahkamlaydilar, nazorat va tahlil qiladilar.
Qo‘llaniladigan ta‘lim texnologiyasi	“The wheel of logical reasoning” (mantiqiy fikrlar charxpalagi) texnologiyasi.
Ta‘limni tashkil etish shakli	Guruhli, jamoaviy.
Didaktik vositalar	
Dasturlashtirilgan elektron o‘quv qo‘llanma, majmua (ma‘ruza mashg‘ulotlari, amaliy mashg‘ulotlar, taqdimotlar, videolar, dasturlashtirilgan nostandart testlar, tayanch so‘z va iboralar), tarqatma materiallar, o‘quv adabiyotlari.	
Ta‘limni tashkil etish sharoiti	Ko‘rgazmali didaktik vositalar bilan jihozlangan xona.
Nazorat va baholash	Savol-javob, test sinovi.

2-jadval. Mashg‘ulotning texnologik xaritasi

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O‘qituvchi	Talaba
1-bosqich (Da‘vat bosqichi) (20 daqiqa)	1.1. Ma‘ruza mashg‘uloti nomlanishi, rejasi, maqsad va kutilayotgan natijalarni bayon etadi.	1.1. Tinglaydilar, yozib oladilar.
2-bosqich	2.1. “Memory exercise” metodi yordamida	2.1. Savollarga javob berishadi.

(Anglash bosqichi) (40 daqiqa)	savol-javob orqali avvalgi bilimlarni tekshiradi. 2.2. Amaliy mashg'ulotlar dasturiy vositalardan foydalanib o'tkaziladi. 2.3. O'zlashtirish natijalari tahlil qilinadi.	2.2. Amaliy mashg'ulotlarni bajarishadi. 2.3. Natijalarni tahlil qiladilar va yozib oladilar.
3-bosqich (Fikrlash bosqichi) (20 daqiqa)	3.1. “The wheel of logical reasoning” (mantiqiy fikrlar charxpalagi) texnologiyasi yordamida yangi mavzu mustahkamlanadi.	3.1. O'z tasavvurlarini boyitadi va to'ldiradi. Topshiriqlarni mustaqil bajaradilar va baholanadilar.

Mashg'ulotda metodni qo'llash tartibi

Muhokamalar va natijalar. Natijalarning tahlili. O'qituvchi tahlil jarayonida javoblar yozilgan varaqalardan mantiqiy fikrlanganlarini ajratadi va ikkala guruhdan bittadan liderlarni tanlaydi. Tanlab olingan lider talabalarga o'qituvchi mavzu yuzasidan muammoli savolni bahs-munozarasini o'rta tashlaydi hamda (2 minut) vaqt ajratadi. Qaysi guruhning lider talabasi muammoli savol yechimiga mantiqan, kreativ yondashsa, o'sha o'z guruhini himoya qiladi va guruh g'oliblikni qo'lga kiritadi.

Baholash bosqichi. O'qituvchi guruhning har bir ishtirokchisini uch xil yondashuv mezonida baholaydi.

1. Mantiqan (a'lo)
2. O'rta (yaxshi)
3. Qisman (qoniqarli).

Ushbu jarayonda talabalar tikuv mashinasining mayda mexanizmlarining turlarini, tuzilishini, joylashish o'rnini, ishlash prinsiplarini va vazifalarini sheriklarining fikrlari bilan o'rtoqlashgan holda, to'liq va ijobiy o'rganadilar.

Metodning afzalligi. Dars jarayonlarida **The wheel of logical reasoning** (Mantiqiy fikrlar charxpalagi) metodini qo'llash, talabalarni o'rganilgan yangi mavzu asosida mantiqiy fikrlash, o'tilgan mavzularga bog'lash, berilgan topshiriq yuzasidan mustaqil qarorlar qabul qilish, o'z-o'zini baholash malakalarini shakllantirish, qisqa vaqt ichida nazoratchi o'qituvchi tomonidan talabalar bilimini baholashga erishishga imkoniyatlar yaratadi [3, 4, 5].

O‘quv jarayonida talabani o‘ziga-o‘zi baho berishi, tanqidiy qarashi rivojlanadi. O‘quvchi uchun dars qiziqarli o‘qitilayotgan predmet mazmuniga aylanadi. O‘qish jarayoniga ijodiy yondashuv, ijobiy fikr yuritishga, izlanishga, mushohada qilishga olib keladi. Interfaol usulda o‘tilgan darslarda o‘quvchi faqat ta’lim mazmunini o‘zlashtiribgina qolmay, balki o‘zining tanqidiy va mantiqiy fikrlarini ham rivojlantiradi. Bunday sharoitda o‘qituvchi yuksak rivojlangan fikrlash qobiliyatiga, muammolar bo‘yicha chuqur mushohada yuritishga, muammolarni o‘z vaqtida yecha oladigan qobiliyatga ega bo‘lishi kerak.

Xulosa shuki, texnologiya fani o‘qituvchisining ijodkorligi amaliy dars jarayonlarida namoyon bo‘ladi. Amaliy dars jarayonlarini jadallashtirish uchun esa interfaol metodlardan foydalanish muhim xususiyat kasb etadi. Interfaol metodlar o‘z mohiyatiga ko‘ra, ta’lim va tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshirishda, ma’lum darajada samaradorlikka erishishni ta’minlasada, biroq ularning har biri ta’lim va tarbiya jarayonida samaradorlikni ta’minlashda turli imkoniyatlarga ega. Shu sababli o‘qituvchilar darsda interfaol metodlarni tanlashda o‘rganilayotgan mavzu, muammo yoki hal qilinishi lozim bo‘lgan masalaga e’tibor qaratishi lozim.

Adabiyotlar

1. Muxamedov O‘.X., Usmonboyeva M.H., Rustamov S.S. Ta’limni tashkil etishda zamonaviy interfaol metodlar: O‘quv-uslubiy tavsiyalar. – T.: “O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi”, 2016. – 45 b.
2. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyaning tatbiqiy asoslari. -T.: “Fan”, 2006. -260 bet.
3. Rasulova Z.D. “Servis xizmati” fanidan elektron o‘quv qo‘llanma dasturi // O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Intellektual mulk agentligining mualliflik guvohnomasi. – Toshkent, 2021. – DGU № 55276.
4. Расулова З.Д. Дидактические основы развития у будущих учителей креативного мышления // European science № 2 (51). Part II. Москва, 2020, – С. 65-68.
5. Rasulova Z.D. Technologies for the development of students creative competence in professional activity. International conference science and education // uluslararası konferans bilim ve eğitim. Turkey. 2021. – P. 69-71.

YANGI O‘ZBEKISTON SHAROITIDA YOSHLAR MA’NAVIYATINI YUKSALTIRISHNING ASOSIY OMILLARI

Maqolada Yangi O‘zbekiston sharoitida yoshlar ma’naviyatini yuksaltirishning asosiy omillari tahlil qilingan. Barkamol avlodni shakllantirish, yoshlarni ma’naviy-axloqiy va jismonan sog‘lom etib tarbiyalash borasida amalga oshirilayotgan islohotlar mazmun-mohiyati ochib berilgan. Yoshlar tarbiyasida oila va ta’lim muassasasi o‘zaro hamkorligi masalasi tadqiq qilingan.

Kalit so‘zlar. Yangi O‘zbekiston, ta’lim, tarbiya, o‘zaro hamkorlik, ma’naviyat, milliy va umuminsoniy qadriyatlar.

В статье анализируются основные факторы повышения духовности молодежи в условиях Нового Узбекистана. Раскрывается сущность проводимых реформ в формировании гармонично развитого, духовно-нравственного и физического здорового поколения. Исследовано сотрудничество семьи и образовательного учреждения в воспитании молодежи.

Ключевые слова. Новый Узбекистан, образование, воспитание, сотрудничество, духовность, национальные и общечеловеческие ценности.

The article analyzes the main factors of increasing the spirituality of youth in the conditions of New Uzbekistan. The essence of the ongoing reforms in the formation of a harmoniously developed, spiritual, moral and physical healthy generation is revealed. The cooperation between the family and the educational institution in the upbringing of young people has been investigated.

Key words. New Uzbekistan, education, upbringing, cooperation, spirituality, national and universal values.

Kirish. Yangi O‘zbekiston sharoitida yoshlarimizni har tomonlama yetuk mukammal va zukko bo‘lmog‘i zamon talabiga aylanib bormoqda. Mustaqil O‘zbekistonda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan yangi demokratik fuqarolik jamiyati barpo etilayotgan bir paytda istiqlolning moddiy, iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, ma’naviy-axloqiy asoslarini takomillashtirish hamda davlatimiz kuch-qudrati, ertamiz kelajagi bo‘lgan yosh avlodni barkamol shaxs qilib tarbiyalash, oldimizda turgan eng buyuk maqsaddir.

Jamiyatda uzluksiz ma’naviy-ma’rifiy tarbiya va targ‘ibot-tashviqot ishlarini tashkil etishning strategik yo‘nalishlari, ta’sirchan, kreativ va innovatsion uslublarini ishlab chiqish; tinchlik va osoyishtalikka, mamlakatimizning barqaror taraqqiyotiga, qadriyat va urf-odatlariga hamda insonparvarlik g‘oyalariga xavf soluvchi turli ichki va tashqi tahdidlarga qarshi samarali targ‘ibot ishlarini olib borish; aholining ijtimoiy-ma’naviy hayotida bunyodkorlik g‘oyalarini kuchaytirish, diniy bag‘rikenglik va millatlararo totuvlik muhitini yanada mustahkamlash, bu borada oila-mahalla-ta’lim muassasasi hamkorligini yuksaltirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4307-sonli Qarori [2] qabul qilingan edi.

2019-yil 31-dekabrda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 1059-sonli Qarori [3] e’lon qilinib, 8 bob va 70 banddan iborat uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasi ilova qilindi. Shuningdek, ushbu konsepsiyada uzluksiz ma’naviy tarbiyani oilada, maktabgacha ta’lim, umumiy o‘rta ta’lim, o‘rta maxsus kasb-hunar va oliy ta’lim tizimi, ishlab chiqarishda faoliyat ko‘rsatayotgan hamda band bo‘lmagan yoshlar o‘rtasida amalga oshirish bo‘yicha vazifalar ko‘rsatib berildi.

Ta’kidlash joizki, mamlakatimizning barcha sohalarida amalga oshirilayotgan tub islohotlarning pirovard natijasi yoshlarimiz ma’naviyati, ma’rifatiga bog‘liqdir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora tadbirlari to‘g‘risida”gi 26-mart 2021-yil PQ-5040-son Qarorida ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlari belgilab berildi.

Umuman olganda, yoshlar tarbiyasi tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar ham aynan shu maqsadlarga qaratilgan.

Asosiy qism. “Tarbiyaning lug‘aviy ma’nosi – “o‘stirish, rivojlantirish”. Tarbiya insonni moddiy va ma’naviy kamolotga eltuvchi nizom. Nizom uslublari, asoslari, maqsad-muddaolari o‘zgarsa, tarbiya ham yangicha ko‘rinish kasb etadi [4].

Respublikamizda amalga oshirilayotgan tub islohotlarning pirovard natijasi yoshlarimizning ma'naviyati, madaniyati, ongu shuuriga bog'liqdir. Bu borada mamlakatimizda barkamol avlodni shakllantirish, yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismonan sog'lom etib tarbiyalash, ularni olib borilayotgan islohotlarning faol ishtirokchisiga aylantirishga qaratilgan chora-tadbirlar izchil amalga oshirilib kelinmoqda. Yoshlar tarbiyasida oila-mahalla-ta'lim hamkorligini modernizasiya qilishning asosiy omillari ham xuddi ana shundadir. Yoshlar tarbiyasida hamkorlikni ta'minlashda quyidagi vazifalarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

birinchidan, ota-ona, mahalla va ta'lim muassasalarining hamkorligini mustahkamlash, shu orqali ota-onalarning farzandlar tarbiyasidagi o'rni, majburiyati, o'zaro munosabati va mas'uliyatini kuchaytirish;

ikkinchidan, ta'lim muassasalaridagi ta'lim-tarbiya sifatini o'rganish va ularni yanada takomillashtirishga oid tadbirlarni amalga oshirish;

uchinchidan, voyaga yetmaganlarning qarovsizligi va ular tomonidan sodir etilishi mumkin bo'lgan jinoyatlarning oldini olish, yoshlarni turli yot g'oyalar tahdididan himoya qilish, sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, huquqiy savodxonligini oshirishga qaratilgan profilaktik tadbirlar samaradorligini oshirish va jamoatchilik nazoratini kuchaytirish;

to'rtinchidan, maktab bitiruvchilarini qiziqishlari bo'yicha o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalariga qamrab olish, o'quvchilarni dars jarayoniga to'liq jalb etish va bitiruvchilarni ish bilan ta'minlash;

beshinchidan, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar orqali yurtimizda amalga oshirilayotgan bunyodkorlik ishlari, ayniqsa, ta'lim tizimidagi islohotlar haqida o'quvchilar, ota-onalar va keng jamoatchilikni uzviy xabardorligini ta'minlash;

oltinchidan, o'quvchilarning bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish hamda ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlash;

yettinchidan, qonunchilik talablaridan kelib chiqib, ta'lim muassasalariga yaqin hududlarda alkogolli va tamaki mahsulotlari sotilishiga yo'l qo'ymaslik bo'yicha jamoatchilik nazoratini o'rnatish.

Mazkur vazifalarning joylardagi ijrosiga mas'uliyat bilan yondashish, sifatli va to'laqonli amalga oshirish, samaradorlik va natijadorlikka erishish barcha mas'ul subyektlar – avvalo oila, mahalla, ta'lim muassasasining, shuningdek, tegishli davlat organlari, biznes vakillari, nodavlat tashkilotlar, ommaviy axborot vositalarining hamkorligidagi muhim vazifasidir.

Barkamol avlodni tarbiyalashda asosiy bo'g'inlardan biri, ota-onalar va mahalla bilan yaqin hamkor, ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qilishga mas'ul bo'lgan ta'lim muassasalarining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat bo'lmog'i lozim:

birinchidan, mustaqil fikrlaydigan, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat bilan qaraydigan, o'zining qat'iy hayotiy e'tiqod va qarashlariga ega bo'lgan, milliy mentalitetimizga yot zararli ta'sirlarga qarshi turishga qodir yoshlarni tarbiyalash;

Ikkinchidan, ta'lim muassasalarida o'quvchilarning ichki tartib odob-axloq qoidalariga to'liq amal qilishini ta'minlash;

uchinchidan, ta'lim muassasalarida sog'lom ijtimoiy-ma'naviy muhitni ta'minlash, korrupsiyaga qarshi kurashish;

to'rtinchidan, o'quvchilar o'rtasida milliy mafkurani targ'ib qilish, aqidaparastlik, diniy ekstremizm va milliy taraqqiyotimizga zararli boshqa g'oyalarning kirib kelishiga qarshi murosasiz kurashishni tashkil etish;

beshinchidan, o'quvchi-yoshlarning ta'lim-tarbiya olish jarayonida turli xil chalg'ituvchi vositalar (uyali aloqa vositalari, videotasmalar, internet tarmog'idagi ma'lumotlar, kompyuterdagi o'yinlar)ning zarari va ularning oqibatlarini oldini olish bo'yicha keng targ'ibot-tashviqot ishlarini olib borish;

oltinchidan, huquqbuzarlikka moyilligi bor, tarbiyasi og'ir, ta'lim muassasasi va ichki ishlar idoralari profilaktika ro'yxatiga olingan, dars vaqtida masjidga qatnaydigan o'quvchilarga mas'ullarni biriktirish, ta'lim-tarbiyasi va xulq-atvorini alohida nazoratga olish;

yettinchidan, ta'lim muassasalaridagi davomatni ta'minlash va yaxshilash bo'yicha jamoatchilik nazoratini kuchaytirish;

sakkizinchidan, o'quvchilarning bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etishda ta'lim muassasalari va mahallalarda fan, sport va qiziqishlar bo'yicha to'garaklar faoliyatini kuchaytirish va doimiy monitoring yuritish;

to'qqizinchidan, Yoshlar Ittifoqi boshlang'ich tashkilotlari faoliyatini kuchaytirish, yetakchilarga metodik yordam ko'rsatish, liderlikni targ'ib qilish va qo'llab-quvvatlash;

o'ninchidan, ta'lim muassasalarida ma'naviy-madaniy tadbirlar, turli yo'nalishdagi ko'rik-tanlov va musobaqalarni mahalla a'zolari ishtirokida mazmunli, ommaviyligi va natijadorligini ta'minlagan holda tashkil etish;

o'n birinchidan, hamkorlikda olib borilgan ishlarni ommaviy axborot vositalari orqali keng yoritib borishdir.

Ta'kidlash joizki, yoshlar tarbiyasida hamkorlikning ahamiyati beqiyos bo'lib, bunda ishtirok etuvchi tarbiyachi quyidagilarni amalga oshira bilishi lozim: ma'naviy-ma'rifiy tarbiya ishlarini tashkil etish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va Vazirlar Mahkamasining qarorlari haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lishi; o'qitish jarayoni va tarbiyaning barkamol shaxsni shakllantirishga yo'naltirilganligini; ta'lim oluvchilarni huquqiy tarbiyalash va huquqbuzarlikni bartaraf etishga qaratilgan tadbirlar tashkil qila bilishni; ma'naviy-axloqiy tarbiyaning mohiyatini bilishi; talabalar psixologiyasini bilishi; asosiy tushunchalar, qonunlar va modellar, ta'lim oluvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash usullari va vositalarini; ijtimoiy-gumanitar fanlar o'rtasidagi aloqadorlik va hamkorlikni amalga oshirishni; o'qitiladigan fanning mutaxassis shaxsini shakllantirishdagi umuminsoniy jihatlarini; talabalarni ma'naviy, axloqiy, intellektual va jismoniy jihatdan yetuk qilib tarbiyalashda ta'lim muassasalari, jamoat tashkilotlarining burchlarini belgilab beruvchi me'yoriy hujjatlar bilan ishlashni; talabalarni tarbiyalash jarayonida psixologiya asoslarini bilishi va qo'llay olishni; milliy istiqlol mafkurasi, umuminsoniy qadriyatlar ustivorligi asosida ta'lim oluvchilarda ma'naviy-axloqiy fazilatlarni rivojlantirishni; talaba yoshlar milliy g'oyaviy ongini shakllantirishning dasturini ishlab chiqish, tavsiya va takliflar bilan ishtirok etishni; talabalarda vatanparvarlik, milliy g'urur va o'z-o'zini anglash, o'z xalqining va boshqa xalqlarning tarixiga, madaniyatiga va an'analarga hurmat, bilim va haqiqatga intilish, mehnatsevarlik, tadbirkorlik va qonunga bo'ysunish hissiyotlarini shakllantirishni; talaba yoshlarni o'quv jarayonlarida milliy g'oya va mafkura mazmuni bilan tanishtirib borishni; ta'lim oluvchilarni estetik rivojlantirish, ularni ajdodlarimizning va jahon sivilizatsiyasining boy merosi bilan tanishtirishni; kelajagi buyuk davlatni qurishga yo'naltirilgan fuqaroviy va ijodiy faollikni shakllantirishni; so'zlash madaniyatini; ta'lim oluvchilarning ota-onalari bilan ishlash bo'yicha ko'nikmalarga ega bo'lishi shart.

Muhokamalar va natijalar. O'rta maxsus kasb-hunar va oliy ta'lim muassasalarida o'quvchi-yoshlarni ma'naviy-axloqiy tamoyillar asosida tarbiyalashda inobatga olinishi lozim bo'lgan jihatlar quyidagilar hisoblanadi: ijtimoiy-gumanitar fanlar, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar orqali o'quvchi-yoshlarda ma'naviy tarbiya indikatorlari va kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiluvchi bilim, ko'nikma va malakalarni ta'lim-tarbiya mazmuniga singdirish va ularni amaliyotda qo'llay olish imkonini beruvchi amaliy mashq, topshiriq va pedagogik vaziyatlar bilan boyitish; o'quvchi-yoshlarda zamonaviy bilimlarni egallash, media madaniyatni rivojlantirish, ilg'or pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish, xorijiy davlatlardagi ilg'or tajribalarni o'rganishni rag'batlantirish; kasbiy-ma'naviy ko'nikmalarni mustahkamlash, o'zini-o'zi tarbiyalashga o'rgatish; faol fuqarolik pozitsiyasini kuchaytirish; ilmiy, ma'naviy-axloqiy, siyosiy dunyoqarash va sog'lom diniy e'tiqodni shakllantirish; baxtli oilaviy hayot, farzand tarbiyasi uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish; kelajakka ishonch va mamlakatda amalga oshirilayotgan islohotlarga daxldorlik tuyg'usini kuchaytirish [5-7].

Yoshlarni tarbiyalashda hamkorlikning ahamiyati shundaki, istiqbolda uning natijasida quyidagilarga erishiladi:

- o'smirlik yoshiga xos ichki pozitsiyaning paydo bo'lishi;
- irodaviy sifatlarning namoyon bo'lishi;
- ijtimoiy faollik, bilishga intilish va o'zini namoyon qilish motivlarining rivojlanishi;
- faoliyat va muloqot mazmunini belgilovchi shaxsiy qadriyatlar tizimining shakllanishi;
- shaxslararo munosabatlarning differensiallashuvi, referent guruhlarining paydo bo'lishi;
- fuqarolik pozitsiyasi, o'zi va atrofdagilarga hamda jamiyatga munosabat asoslarining shakllanishi;
- milliy qadriyatlar, an'analarga hurmatning namoyon bo'lishi;
- o'zini-o'zi tarbiyalash va shaxsiy sifatlarning rivojlanishi;
- o'z muammolarini o'zi mustaqil hal qilishga intilishi;
- xavfsiz hayot madaniyati bo'yicha bilim va ko'nikmalarning namoyon bo'lishi;
- axloqiy, siyosiy dunyoqarash va diniy e'tiqodning shakllanishi;
- pozitiv ijtimoiy mo'ljallarning oydinlashuvi va ularga erishish yo'lidagi intilishlar;
- ma'naviy-axloqiy prinsiplarning qat'iylashuvi;
- ichki his-tuyg'ularga e'tiborning oshishi, emotsional munosabatlarning tanlov asosida namoyon bo'lishi;

- mustaqil hayot uchun zarur ijtimoiy kompetensiya va fazilatlarning odatlarga aylanishi.

Ma'lumki, insonparvarlik g'oyasining muhim ko'rinishi axloq bo'lib, u axloqiy munosabatlar, odatlar, qarashlar va qoidalarda namoyon bo'ladi. Shuning uchun o'rta asrlarda axloq, etika sohasida ko'plab darslik va qo'llanmalar, maxsus risolalar yaratildi. Markaziy Osiyo Uyg'onish davrida, bulardan tashqari, mutafakkirlar komil inson, ma'rifatli va odil hukmdor, fozil jamoa to'g'risidagi ta'limot va g'oyalarni ko'tarib chiqdilar. Ular Uyg'onish davri ma'naviy-madaniy hayotining muhim xususiyati bo'lib xizmat qildi. Bu davrni tavsiflaydigan yana bir muhim jihat - inson aqlini yuksaklikka ko'tarish, ratsionalizm masalasi edi. Zero, inson aql-zakovatiga tayanmasdan yetuk axloqqa erishish, shaxsni tarbiyalash, ilm-ma'rifat bilan shug'ullanish qiyin edi. Bag'rikenglik, ilm-fan va kasb-hunarni egallashga qiziqish, shirinsuxanlik, muloyimlik, insonni oliy qadriyat ekanligini e'tirof etish, islom dini va tasavvufning umuminsoniy va gumanistik jihatlarini rivojlantirish, o'zgalar to'g'risida g'amxo'rlik qilish, mehr-shafqat va muruvvat ko'rsatish – bularning hammasi Sharq Uyg'onish davri ma'naviyatining muhim va ajralmas belgisidir.

Xulosa. Yangi O'zbekiston sharoitida Uchinchi Renessansning asosiy poydevori hisoblangan yoshlar ta'lim tarbiyasiga nafaqat ota-ona, balki butun jamoatchilik mas'ulligini unutmaslik lozim. Yangi tahrirda qabul qilingan “Ta'lim to'g'risida”gi Qonun [1] va boshqa huquqiy-me'yoriy hujjatlar mamlakatimiz yoshlarining buyuk kelajak bunyodkori bo'lib tarbiya topishlarida ahamiyati beqiyosdir.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni. Lex.uz. O'RQ – 637-son. 23.09.2020-yil.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning “Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi PQ-4307-sonli Qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi 1059-sonli Qarori.
4. Daminov I. Ota-ona hikmat, farzand-chiroq. -Toshkent: “Ma'naviyat”, 2019. 10-bet
5. Khajieva, I., Khujaniyazova, G., Kenjaeva, K., &Jumaniyozov, F. (2020).Foreign language competenceformation of the future teacher of vocational education in the information and educational environment. *European Journal of Molecular & Clinical Medicine*, 7(2), 360-365.
6. Kenjaeva, X. P. (2021). FUQAROLIK MADANIYATI MEZONLARI SHARQ FALSAFASI TALQINIDA. Academic research in educational sciences, 2(3).
7. Kenjaeva, X. (2021). Milliy ma'naviy merosimizda ta'lim-tarbiya masalalari. Общество и инновации, 2 (6/с), 18-24.

Xurshida YULBARSOVA

Farg‘ona davlat universiteti
ijtimoiy ish kafedrası dotsenti

ZAMONAVIY TA'LIM TIZIMIDA KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIKNI SHAKLLANTIRISHNING INTEGRATSION SHART-SHAROITLARI

Maqolada bo'lajak o'qituvchida kommunikativ kompetentlikni rivojlantirish, takomillashtirish zarurligi asoslangan. Bo'lajak mutaxassislarning kommunikativ kompetentligini shakllantirishda integratsion jarayonlarning o'rni va ahamiyati taxlil qilingan.

Kalit so'zlar: kompetentlik, kommunikativ kompetentlik, kommunikativ faoliyat, integrativ ta'lim, empatik va refleksiv qobiliyat, odob, axloq, muomala, muloqot, pedagogik muloqot.

Статья основана на необходимости развития, совершенствования коммуникативной компетентности у будущего учителя. Проанализирована роль и значение интегративных процессов в формировании коммуникативной компетентности будущих специалистов.

Ключевые слова: компетентность, коммуникативная компетентность, коммуникативная деятельность, интегративное образование, эмпатические и рефлексивные способности, порядочность, мораль, обращение, общение, педагогическое общение.

The article is based on the need to develop and improve the communicative competence of a future teacher. The role and importance of integrative processes in the formation of the communicative competence of future specialists is analyzed.

Key words: competence, communicative competence, communicative activity, integrative education, empathic and reflexive abilities, decency, morality, treatment, communication, pedagogical communication.

Kirish. Bo'lajak o'qituvchilarda kommunikativ kompetentlik sifatini, ularda erkin, faol, mustaqil fikrlay olish, o'quv-tarbiyaviy jarayonini modellashtira olishi, shuningdek, ta'lim-tarbiyaning yangi g'oya va texnologiyalarini mustaqil yaratishi hamda ularni tatbiq eta olish ko'nikmalarini shakllantirish muammosi bugungi kunda mavjud bo'lgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy sharoitlarda dolzarb hisoblanadi.

Asosiy qism. Jahonda integrativ ta'lim (Blended Learning) asosida bo'lajak o'qituvchilarda kommunikativ kompetentlikni shakllantirish masalasiga doir ilmiy munozaralar va forumlarni tashkil etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bo'lajak o'qituvchilarda kommunikativ kompetentlikni shakllantirish integratsion jarayonlarga tayanadi. Pedagogik ta'lim tizimida kommunikativ kompetentlikni shakllantirishning interfaol texnologiyalarini ishlab chiqish, integrativ ta'lim muhitini yaratishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish, bugungi kunda muhim vazifalardan biri bo'lmoqda. Mamlakatimiz va xorijiy davlatlar tadqiqotchilarining qarashlarini tahlil qilib aytish mumkinki, kommunikativ kompetentlik empatik va refleksiv qobiliyatlar bilan to'ldirilgan integratsion kompetensiyalarning ma'lum miqdori sifatida talqin qilinadi. U maxsus o'quv mashg'ulotlari davomida shakllantiriladi. Ta'limning kommunikativ modelini takomillashtirish, talabalarda interfaol muloqot ko'nikmasini shakllantirish, aniqlashtirish, kommunikativ hamkorlikni tashkil etishning interfaol texnologiyalarini ishlab chiqish hamda samarali foydalanish, oliy ta'lim tizimida o'quv sifat darajasini oshirish va tubdan takomillashtirish hozirgi kunda muhim ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning "Harakatlar strategiyasi"da "Ta'lim va o'qitish sifatini baholashning xalqaro standartlarini joriy qilish asosida oliy ta'lim muassasalari faoliyatining sifati hamda samaradorligini oshirish, ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyatni rag'batlantirish, ilmiy va innovatsion yutuqlarni amaliyotga joriy qilishning samarali mexanizmlarini yaratish" [1] kabi muhim vazifalar belgilandi. Yaqin va O'rta Sharqning buyuk mutafakkirlari (Imom al-Buxoriy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Yusuf al-Kindiy, Nosir Xusrav, Umar Hayyom, Muhammad ibn Muso Xorazmiy va boshqa) ko'plab ma'rifatparvar olim-u allomalar o'sib kelayotgan avlodga ta'lim-tarbiya berishda o'qituvchining roli, ayniqsa, tarbiyachining tarbiyalanuvchi bilan muloqotining ahamiyati muhimligini ta'kidlaganlar.

Qomusiy olimlar tomonidan muloqotning mohiyati, metodlari, shakllari, vositalari va prinsiplari ishlab chiqilgan bo'lib, ular hozirgi vaqtda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Xususan, yaxshilik, odob, xushmuomalalik masalalari Imom Buxoriyning 4 jildlik "Al jome' as-sahih" asarining bir jildida odob, axloq, muomala, muloqot haqidagi hadislarni jam etganlar. Ushbu kitobda iymonning mukammal bo'lmog'ining uch sharti ko'rsatiladi: to'g'ri e'tiqodli bo'lmog'; kishilar bilan yaxshi munosabatda bo'lmog'; kishi o'z ustida ishlamoq'i va o'zini ibodat va itoatga chaqirmog'i kabilar. Iymon daraxtga tenglashtiriladi va uning 60 dan ortiq shoxlari bor, – deb iymon belgilari sanab o'tiladiki, bularning har biri inson ma'naviy qiyofasining mukammallashuviga ta'sir etuvchi xislatlardir. Bular quyidagilardan iborat:

“Qo‘li bilan va tili bilan o‘zgalarga ozor bermagan kishi musulmondur”, “O‘zingiz yaxshi ko‘rgan narsani birodaringizga ravo ko‘rmaguningizcha hech biringiz mo‘min bo‘la olmaysiz”.

Uchta xislatni o‘zida mujassam qilgan kishining iymoni mukammal bo‘lgaydir:

- insofli va adolatli bo‘lmoq;
- barchaga salom bermoq;
- kambag‘alligida ham sadaqa berib turmoq” [2, 23 b].

Demak, buyuk allomamiz nafaqat insonning chiroyli xulqiga, ma‘naviy-axloqiy munosabatlariga, shuningdek, uning faoliyat namunalarga ham katta e‘tibor qaratgan.

“Barkamol inson”ni shakllantirish g‘oyasining rivojiga buyuk allomalar, vatandoshlarimiz Abu Ali ibn Sino va Hazrat Alisher Navoiylar ham katta hissa qo‘shganlar. Ularning pedagogik qarashlarini integral pedagogika konsepsiyasi nuqtayi nazaridan o‘rgana borib ishonch hosil qilish mumkinki, ular ma‘naviy-axloqiy, aqliy, estetik va jismoniy ta‘limning o‘zaro aloqalariga asoslanib mukammal insonni shakllantirishning yetakchi yo‘nalishini kashf etishga harakat qilganlar. Axloqiy ta‘lim mazmuniga ular yoshlardagi niyat pokligi, fidoiylilik, himmatlilik, to‘g‘rilik, beg‘arazlik, vazminlik kabi xislatlarning rivojlanishini kiritgan. Ayni paytda ular inson tabiatiga xos bo‘lgan ratsionalizatorlik, tashabbuskorlik, o‘zgaruvchanlik va fikr mustaqilligi, omilkorlik zaruratini tan olgan. O‘z o‘rnini topishlariga, sifatli ta‘lim olishlariga, shaxslararo ijtimoiy-madaniy muloqotlarini shakllantirishga yordam berishi kerak, biroq bunda eng muhimi – shaxsni talabga to‘la javob beradigan darajada rivojlantirish va uning o‘z imkoniyatlarini amalga oshirishi uchun zaruriy sharoitlarni yaratish dolzarb muammodir. Aynan shuning uchun pedagoglar tayyorlash ta‘lim jarayonining asosiy vazifasi kasbiy-pedagogik tayyorgarligining ajralmas qismi bo‘lgan kommunikativ kompetentlilikni shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan bo‘lishi kerak.

Kommunikativ kompetentlilik quyidagi o‘ziga xos integratsion xususiyatlardan iborat:

1. Muloqot amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan kommunikativ vaziyat negizini ijtimoiy-psixologik prognozlashtirish.

2. Muloqot jarayonining o‘zini ijtimoiy-psixologik dasturlash, bunda kommunikativ vaziyatning o‘z-o‘ziga xosligiga alohida e‘tibor qaratiladi.

3. Kommunikativ vaziyatda muloqot jarayonlarini ijtimoiy-psixologik boshqaruv xususiyatlarini amalga oshirishdan iborat. Kommunikativ kompetentlik tug‘ma qobiliyat bo‘lmay, inson tomonidan ijtimoiy-kommunikativ tajribani egallash jarayonida shakllanuvchi qobiliyatdir. Kommunikativ-ijtimoiy tajriba, avvalo, munosabatlarni o‘zgartirish mexanizmini o‘z ichiga olib, nutqni stilistik jihatdan turli variantlarda qo‘llashda namoyon bo‘ladi. Bunday o‘zgarishning asosida muloqot ishtirokchilari o‘rtasidagi rol muloqotlarning o‘zgarishi yotadi.

Muhokamalar va natijalar. Zamonaviy ijtimoiy va kasbiy sharoitlarda kompetentlik muloqotini rivojlantirish uni uyg‘unlashtirishning qator prinsipial-muhim yo‘nalishlarini taqozo qilishi mumkin. Biroq amaliyot uchun kommunikativ kompetentlilikni to‘laqonli rivojlantirish uchun muloqotning xizmatga oid – amaliy yoki rol, shuningdek, boshqa shaxsiy turlarini cheklash muhim. Odatda, tafovut uchun asos sheriklar orasidagi psixologik masofa bo‘ladi, bu “men – sen – kontakt”. Modomiki, gap nafaqat “tashqi” ma‘lumotlar, balki birgalikda hal qilinishi kerak bo‘lgan xizmatga oid namunali (tipovoy) vazifa haqida borar ekan, shaxs sherigiga o‘zi, o‘z ichki dunyosini namoyon qiladi, bunda sherikka “yaqin inson” maqomini beradi, muloqot esa tom ma‘noda ishonchli bo‘ladi. Shuningdek, muloqotdagi kompetentlik, insondan turli uzoqlikdagi psixologik masofada o‘ziga kerakli bo‘lgan aloqani yaratishga tayyorlik va mahoratni talab qilishi mumkin. Ammo qiyinchiliklarning o‘zi aynan “pozitsiyaning inersiya hodisasiga asoslangan – sherikning fe‘l-atvori, tabiati hamda vaziyatning o‘ziga xosligiga qaramay, ulardan birortasini egallaganligi va uni har joyda amalga oshirishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Umuman olganda, muloqotdagi kompetentlilik, odatda, eng yaxshisi sifatida biror bir pozitsiyani egallaganligi bilan emas, balki ularning spektriga mos ravishda qo‘shilishiga bog‘liq” [3, 38]. Kommunikativ kompetentlik tushunchasi mavjud talqinlari fanlararo integrallik xususiyatiga ega ekanini ko‘rsatadi. Bunda kommunikativ kompetentlilikning komponentli tarkibi nisbatan keng bo‘lib, tilga oid, lingvistik, tashkiliy, pragmatik, sotsiolingvistik, diskursiv (munozara), strategik, o‘quv, tematik, nutqiy, kompensator, sotsiomadaniy va ijtimoiy tarkibiy qismlardan tashkil topgan to‘plamini o‘z ichiga oladi. Kommunikativ kompetentlik tushunchasi o‘z ichiga quyidagi harakatlar uchun zarur bo‘lgan uyg‘unlashgan kompetensiyalarni kiritishni talab etadi:

- shaxslararo kommunikativ muloqot vaziyatlarini baholash va idrok etish (perseptiv komponent);
- kommunikativ muloqot jarayonida o‘z xulq-atvorini tahlil qilish va o‘z-o‘zini baholash (refleksiv komponent);
- shaxslararo muloqot uchun mos vositalarni tanlash, muloqot jarayonini boshqarish va insonning xulq-atvorini mos ravishda tartibga solish (xulq-atvor komponenti). Bunda konsepsiyaga mos ravishda darajalar tuzilishi qat‘iy ierarxiyaga asoslangan – yuqori darajasini belgilaydi.

Kommunikativ kompetensiyaning zamonaviy jamiyatda, kundalik hayotda, kasbiy faoliyatda oʻrni juda muhim. Kommunikativ kompetentlik pedagog tomonidan tanlangan kommunikatsiya uslubida va muloqotdagi roli oʻrinlarda oʻz ifodasini topishi mumkin, ular yetakchilik qiluvchi oʻzaro taʼsir qilish maqsadlari bilan taʼminlanib, barqaror ekspressiv xususiyatlar, shu bilan bir qatorda, muloqot vaziyati jarayonidagi kommunikativ harakatlar bilan tavsiflanadi. Pedagogning kommunikativ pozitsiyasi uning muloqotning belgilangan maqsadlariga erishish yoʻllari hamda suhbatdoshi shaxsiga nisbatan boʻlgan munosabati, shuningdek, oʻzaro taʼsirning aniq muloqot uslubi jarayonida amalga oshishi mumkin boʻlgan oʻziga xos talablarini aks ettirishi mumkin. Kommunikativ kompetentlikning mohiyati va tuzilishini sinchkovlik bilan oʻrganish bizga ikkita, oʻzaro bogʻliq va oʻzaro aloqada boʻlgan darajalarni ajratish imkonini berdi: birinchi daraja bevosita muloqotning oʻzida kommunikativ kompetentlikning namoyon boʻlishini belgilab beradi, yaʼni insonning kommunikativ xulq-atvorida; ikkinchisi, oʻqituvchi kasbiy motivatsiyasining oʻziga xos xususiyatlari va yoʻnaltirilishi, uning muloqotga alohida ehtiyoji orqali pedagogik-kommunikativ qadriyatlarni kiritishi mumkin. Koʻrib chiqilgan komponentlarning barchasi jamlanganda, kommunikativ kompetentlikning maʼlum mazmun-mohiyatini namoyon qiladi va inson shaxsining oʻzaro bogʻliq hamda bir-birini taqozo qilgan eng murakkab sifatlarini shakllantiradi. Natijada kommunikativ kompetentlik pedagogning muhim ahamiyatli kasbiy-yoʻnaltirilgan tavsiflaridan biri sifatida namoyon boʻladi, ushbu kompetentlikning rivojlanishi esa oliy professional taʼlimda birinchi galdagi vazifa hisoblanadi. Jamiyat rivojlanishining zamonaviy bosqichlari, taʼlimdagi yangi paradigmalar - bularning barchasi kommunikativ kompetensiyani shakllantirish muammosini yangi mazmun bilan toʻldiradi.

Shunday qilib, integratsion kommunikativ kompetentlikning yuqori darajasi shaxslararo muloqotlarning jadallashgan sharoitida boʻlajak oʻqituvchilarning kasbiy faoliyatga tayyorlik darajasini yuqori darajada boʻlishini taʼminlaydi. Bunda oʻqituvchi kasbiy faoliyatining eng muhim jihati insonlar bilan ishlash kerak. Biroq kommunikativ muloqotning barcha shakllarini yuqori darajada egallash va mos ravishda oʻzini oʻrab turgan insonlar bilan ishni toʻgʻri tashkil qilish uchun pedagog, ayniqsa, topqirlik, hozirjavoblik, uddaburonlik, oʻziga boʻlgan ishonch, notiqlik qobiliyatini egallagan boʻlishi kerak. Shuningdek, improvizatsiya qilishga qodir boʻlishi, barcha zamonaviy informatsion-kommunikatsion texnologiyalardan foydalana bilishi, ayniqsa, rasmiy (xizmat) hujjatlarni tuzish, yuritish, rasmiylashtirishni aʼlo darajada va savodli boʻlishi oʻta muhim hisoblanadi.

Bunda oʻqituvchining kommunikativ kompetentligini rivojlantirishning yuqori darajasi quyidagilarda namoyon boʻladi:

- taʼlim jarayonining ijobiy yoʻnalishga egaligi va manipulyatsiya hamda eʼtiborsizlik reaksiyasining mavjud emasligi, shuningdek, oʻzaro muloqotlarda dialogik shakllarning (boshqa insonga muloqotda unga qadriyat sifatda qarash nazarda tutiladi) va taʼlimga yordam berishning umumiy strategiyasi ustunlik qilishida;

- oʻqituvchi tomonidan pedagogik muloqotda suhbatdoshidan yoki butun auditoriyadan umumiy qanoatlanganligi oʻzining huquqiy holat (status)iga oʻz-oʻziga baho berishning yuqori darajasida;

- foydalanayotgan kommunikativ usullarning variantligida va oʻqitishning tanlangan usulida aynan bir xilligida, shuningdek, pedagogik muloqotning butun vaziyatida.

Xulosa oʻrnida aytadigan boʻlsak, boʻlajak oʻqituvchida kommunikativ kompetentlikning mavjud boʻlishi, nafaqat biror bir maʼlumotni yetkazish samaradorligi, boy lugʻat zahirasi, nutq madaniyati, til vositalarining toʻgʻri tanlaganligini belgilashi mumkinligini, shu bilan birga, turli-tuman ijtimoiy vaziyatlarda muloqotni, shuningdek, boshqa insonlar bilan muloqot jarayonida oʻz shaxsiy maʼnaviy-axloqiy holatini tartibga solishni boshqarish mahoratini taʼkidlash mumkin. Oʻqituvchining kasbiy tayyorgarligi qanday boʻlishidan qatʼi nazar, u avvalo, oʻziga xos xususiyati, fazilatlar, yaʼni qiziqishlari, muloqotning ustun boʻlgan uslubi, qadriyatlari, dasturi va shu kabilarga ega inson hisoblanadi. Bularning barchasi uning kasbiy faoliyatining oʻziga xos xarakterini belgilaydi, u pedagogik taʼsir obyektining boshqa xususiyatlariga mos kelishi yoki mos kelmasligi mumkin (ham yakka, ham hamkorlikda). Taʼsirning natijasi shunga bogʻliq ravishda boʻladi.

Adabiyotlar

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi Oʻzbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish boʻyicha “Harakatlar strategiyasi toʻgʻrisida”gi PF-4947-sonli Farmoni. Oʻzbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari toʻplami, 2017-yil, 6-son, 70-modda.

2. Azimova Z.E. Oʻquvchilarning shaxslararo munosabatlari integral diagnostikasi. Diss... kand. ped. nauk. – Toshkent, 2009. -23 b.

3. Петровская Л.А. Компетентность в общении. -М.: Изд-во МГУ, 1989. -С. 38.

4. Гайничева И.А. Развитие коммуникативной компетентности студента в процессе педагогической практики в вузе // Высшее образование сегодня. – 2014. - №12. – С. 19-22.

5. Юлбарсова Х.А. (2021). Реализализация эффективного процесса формирования и развития коммуникативной компетентности у будущего учителя. Восточно-европейский научный журнал, (3-4 (67), 36-40.

Ихтиёр КУРБАНОВ

Бухарский государственный медицинский институт
имени Абу Али Ибн Сино преподаватель кафедры
Педагогика, психология и языков

ПРОБЛЕМЫ СТОЛКНОВЕНИЯ ИДЕЙ СФОРМИРОВАННО ИННОВАЦИОННОЙ ЛИЧНОСТИ СОВРЕМЕННОГО ГОСУДАРСТВА

В статье рассмотрены условия, причины и некоторые результаты влияния информационных технологий на развитие инновационной личности. Определены отдельные специфические факторы, способствующие развитию инновационной личности, а также политические последствия данного явления. Одна из фундаментальных проблем формирования инновационной личности – отсутствие её теоретической модели с базовыми качествами и приобретёнными в процессе профессионализации. Инновационная личность с точки зрения общества, ожидающего от неё проявлений определённого содержания и направленности, характеризуется соответствующими качествами. Анализируя кризисную ситуацию, необходимо обратиться от предметно-ориентированных технологий к личностно-ориентированным, которые требуют особого внимания и заслуживают не только и не столько выработки новых правил, приемов и методов образовательного процесса, важных при подготовке специалиста, сколько ориентации на формирование неких новых качеств личности.

Ключевые слова: глобализация, гуманизация, инновационная личность, инновация, интеллектуальная инициатива, информационные технологии, коммунологическая направленность, мотивация инноваций, синергетический стиль мышления, социоцентризм

Maqolada axborot texnologiyalarining shaxsni rivojlantirishga ta'siri, sabablari va ba'zi natijalari ko'rib chiqiladi. Shaxsning rivojlanishiga hissa qo'shadigan alohida o'ziga xos omillar, shuningdek, ushbu hodisaning siyosiy oqibatlari aniqlandi. Innovatsion shaxsni shakllantirishning asosiy muammolaridan biri - asosiy xususiyatlarga ega bo'lgan va kasbiy rivojlanish jarayonida erishilgan nazariy modelining yo'qligi. Jamiyat nuqtayi nazaridan muayyan mazmun va yo'nalishning namoyon bo'lishini kutayotgan shaxs tegishli fazilatlar bilan tavsiflanadi. Inqiroz holatini tahlil qilib, mavzuga yo'naltirilgan texnologiyalardan alohida e'tibor talab qiladigan va mutaxassisni tayyorlashda muhim bo'lgan ta'lim jarayonining yangi qoidalari, texnikasi va usullarini ishlab chiqishga emas, balki shaxsning yangi fazilatlarini shakllantirishga yo'naltirilgan shaxsga alohida e'tibor berish kerak.

Kalit so'zlar: globallashuv, insonparvarlik, innovatsion shaxs, innovatsiya, intellektual tashabbus, axborot texnologiyalari, kommunologik yo'nalish, innovatsion motivatsiya, fikrlashning sinergetik uslubi, sotsotsentrizm.

The article is devoted to the conditions, causes and particular results of the influence of information technologies on the development of innovative personality. The authors of the article define specific factors contributing to the development of innovative personality as well as political consequences of this phenomenon. One of the fundamental problems of the theory of formation of innovative personality is the absence of the theoretical model with the basic qualities that have been acquired in the process of professional development. From the point of view of the society, innovative personality can be described as a combination of particular qualities. When analyzing the present crisis situation, it is necessary to switch from the subject-oriented technologies to the person-centered methods that require special attention and need to be oriented at formation of new personal qualities rather than the development of new rules, methods and techniques of the educational process.

Keywords: globalization, humanization, innovative personality, innovation, intellectual initiative, information technologies, communal orientation, innovation motivation, synergetic style of thinking, sociocentrism.

Эпоха глобализации вызвала спонтанное, ускоренное движение человечества по так называемому информационному пути развития и породила множество противоречивых социально-экономических, этнополитических, культурно-национальных последствий. Ведущая роль среди них принадлежит новейшим информационным технологиям, широкое распространение которых привело к невиданной ранее информатизации общества. Информатизация социальных процессов за последние десятилетия, в свою очередь, породила глобальный информационный прорыв в формировании сознания личности, охватив при этом практически все социальные слои и возрастные группы современного общества, независимо от их ментальности, уровня образования и страны проживания. Модернизация и дальнейшее развитие Узбекистана предполагает: первое, преодоление отставания от

ведущих стран, второе и определяющее, необходимость инноваций во всех сферах жизни общества. Инновации для нашей страны выступают основной формой превращения теоретических знаний в материальное благосостояние и составляют ключевой элемент характеристики развития и основной показатель конкурентоспособности предприятия, региона, страны в целом. Как свидетельствуют социологические исследования, экономический рост развитых стран за последние десятилетия во многом определяется инновациями в ведущих отраслях. В Узбекистане все попытки перехода на инновационный путь развития не во всех направлениях увенчались успехом в связи отсутствием субъекта инноваций, то есть человека с инновационными качествами, инновационным мышлением. Итак, формирование такого человека становится залогом успеха для дальнейшего развития страны [1, 136-141].

Среди психологических характеристик человека в последнее время выделяют особое качество - инновационность, то есть умение работать с прорывными идеями, способность первым их увидеть и взяться за их реализацию. Появилась психология инноваций - отдельное направление исследований, посвященное психологическому анализу процессов, которые приводят к появлению инноваций. Это проекция инновационного процесса и инноваций на психику человека: как это в ней представлено, как появляются инновационные идеи, как они реализуются, как человек справляется с трудностями на пути их практической реализации, как он видит инновации и инновационный процесс [2, 21- 70]. Инновационность и креативность - это психологические категории, которые играют важную роль в процессе рождения, развития и практической реализации новых идей. Они лежат в смежных областях, но все-таки это разные вещи. Креативность - это способность человека создавать новое, порождать идеи. А инновационность - это скорее способность обращаться с этим новым, доводить идеи до практического воплощения, а также компетентность человека и его продуктивность на всех этапах инновационного процесса. Не всегда люди с высоким уровнем инновационности отличаются высокой креативностью, и, наоборот, креативным людям зачастую бывает тяжело взаимодействовать с чужими творческими идеями. Это в определенной степени может диктоваться ревностью или даже завистью к другому автору оригинальной идеи. Творческий человек необязательно должен быть инновационен, и наоборот [3, 7-19].

В научной литературе представлены многочисленные определения и описания инновационности. Ее можно анализировать с трех сторон. Во-первых, это способность человека быть впереди, выхватывать самые потенциально интересные идеи. Во-вторых, набор психологических факторов, повышающих вероятность того, что человек окажется инноватором. В-третьих, инновационность может быть понята как способность успешно и быстро разбираться в новых идеях и технологиях.

В научной литературе представлены разные виды инновационности. Можно выделить сенсорную инновационность, связанную со стремлением человека получать удовольствие от взаимодействия с объектами или явлениями внешнего мира. Это также может проявляться и в поведении: например, человек с высоким уровнем сенсорной инновационности может любить риск, экстремальные виды спорта, необычные путешествия.

Второй вид инновационности - когнитивная инновационность - стремление получать новые знания, находить новые закономерности в функционировании нового; потребность разбираться в новых научных направлениях и современных технологиях.

Разделяют также врожденную и реализованную инновационность. Врожденная инновационность свойственна человеку в любой ситуации, она во многом предопределяет его инновационное поведение. Реализованная инновационность проявляется у человека в конкретных поведенческих актах. То есть в первом случае речь идет о внутреннем мире, характере, наследственных факторах, а во втором случае - о реальных действиях человека и осуществленных им поведенческих актах.

Если говорить о классификации людей по уровню инновационности, есть несколько известных моделей. Одна из них появилась в рамках теории диффузии инноваций. В ней выделяются инноваторы, которые чувствительны к новому и готовы идти ради него на риск. Есть люди, менее эффективные во взаимодействии с новым, менее склонные к рискованным решениям, но все равно способные взаимодействовать с инновациями. [4, 34-42].

Другая теория, автором которой является Майкл Кертон, называется адаптационно-инновационной. Он разработал специальный опросник-шкалу, с помощью которого можно разделить людей на инноваторов и адаптаторов. У тех, кто по этому опроснику оказывается инноватором, представлены личностные характеристики, которые помогают человеку быть впереди, принимать риск, проявлять чувствительность к новому, отыскивать новые идеи. Люди, которые по своим личностным характеристикам оказываются на другом конце шкалы, могут быть консервативными, не очень чувствительными к новому, не хотят рисковать ради него, предпочитают устоявшееся положение вещей.

Выше речь шла об индивидуальной инновационности, хотя этой характеристикой могут обладать организации и коллективы. Под организационной инновационностью понимается потенциал организации в смысле рождения и реализации инноваций, который может оказаться в ней востребованным и реализованным либо так никогда и не проявиться. В организации этот потенциал определяет ряд факторов, в том числе лидерство, личностные характеристики менеджеров и специалистов, их инновационные качества. Важную роль играет общий психологический климат в организации и ее структурные характеристики: жесткая она или, наоборот, динамичная, насколько такая структура способствует или противодействует инновациям [5, 318].

На организационную инновационность влияет стиль управления организацией, а также уровень допустимого риска в ее функционировании. В одних организациях не хотят рисковать и предпочитают спокойный и стабильный бизнес. А в других, например в венчурных компаниях, риск является основой их деятельности: они занимаются вкладыванием денег в то, что может не принести и, скорее всего, не принесет результата. Но все же есть небольшой процент вероятности того, что деньги будут вложены в действительно прорывной проект, который окупит все потери на остальных проектах. Современные инновационные взгляды на образовательный процесс, пытающиеся освободиться от традиционного “объема передаваемых знаний”, – это рациональные движения, ведущие к построению новой концепции образования. Прибавление к прежде достаточной триаде зун (знания, умения, навыки) новых категорий, как-то: компетенции, умения находить знания, ориентироваться в условиях непознанной реальности, – это существенные продуктивные результаты поиска новой парадигмы образования. Но это не тот результат, который закладывает основу нового понимания образовательного процесса. инновационные модели, построенные методом улучшения существующей, через прибавление новых категорий, понятий в уже созданное сооружение наследуемой парадигмы образования, не являются адекватными тем изменениям в мире в целом, которые мы наблюдаем на стыке тысячелетий [6, 920]. Эти модели не затрагивают основания педагогической парадигмы образования, не замечая, что в сегодняшнем изменившемся мире давать знания, учить уже открытому предшественниками, известному научному сообществу – значит обрекать подготавливаемых специалистов на вечное отставание от актуальной новизны в науке, технике, искусстве. Современное общество характеризуется развитием технического прогресса и увеличением совокупных знаний человечества, что объясняет рост потребности в людях, которые способны не только сосуществовать с окружающей средой, но и осваивать эту среду, ориентироваться в новом информационном пространстве. Становится наиболее значимым умение самостоятельно добывать, организовывать и применять необходимые знания в конкретной ситуации. С другой стороны, научно-технический прогресс, совершивший переворот в материальной культуре общества, придал ему качественно иной облик и заметно изменил жизнь каждого человека. Однако если материальная сторона жизни людей под влиянием развития науки и техники изменилась, то духовный мир не был затронут в той же степени. Возникла потребность в гуманизации отношений между людьми, раскрытии их духовного и творческого потенциала. Перемены, происходящие в современном обществе, вызвали изменения в философии образования, выдвинув на передний план идеи самооценности человеческой личности, саморазвития и самообразования, привели к возникновению новой картины мира, где человек предстаёт как высшая ценность социального бытия. Гуманистическая направленность образования изменила целевые ориентиры, поставив в центр внимания личность учащегося с его нуждами, потребностями и интересами, свободу и творчество, индивидуальность и инициативу. Первостепенное значение приобрело становление особого типа интеллектуального поведения учащихся, связанного с желанием и умением самостоятельно ориентироваться в различных областях знания. Поэтому в педагогической теории и практике продолжается поиск путей повышения эффективности образовательного процесса, обогащения интеллектуальных возможностей школьников, формирования способности к самообучению и самосовершенствованию [7, 413].

Существует несколько различных видов инноваций. Их можно разделить на инкрементальные и радикальные. Инкрементальные инновации – это частичные, локальные изменения, которые не приводят к кардинальным переменам. Радикальные инновации обычно сильно меняют положение вещей. Они сродни революциям в тех или иных сферах человеческой жизнедеятельности. Поэтому критерии успешности для инкрементальных и радикальных инноваций могут оказаться совсем разными. Ведь если что-то меняется радикально, то на каких-то этапах этих изменений могут быть провалы и неудачи. И это не снижает роли и значения этих радикальных изменений. Несколько десятилетий назад появились мобильные телефоны, и это сильно изменило нашу жизнь [8, 134-142]. Это во многом стало радикальной инновацией как минимум в масштабе развития коммуникационных технологий. Но мы еще помним, что первые годы качество мобильной связи было не очень хорошим, покрытие сети было не везде, сами телефоны могли плохо работать, они были довольно громоздкими и не совсем удобными. Можно это считать успешной инновацией или нет? Безусловно, это успешная

инновация в смысле радикальности, ведь появилось новое направление развития связи, новое измерение, в рамках которого люди могли связываться друг с другом. С другой стороны, стабильная связь появилась далеко не сразу, на первых порах было много ошибок и неудач. Поэтому с этой точки зрения указанную инновацию на начальных этапах можно считать и неудачной [9].

Сегодня важным фактором, стимулирующим глобальный инновационный процесс, является интернет: он во многом играет роль фасилитатора и усилителя инновационных процессов; он создает ту современную высокотехнологическую среду, в лоне которой зарождаются и распространяются инновации. Пятьдесят лет назад, если человеку были интересны новые идеи, ему приходилось либо искать таких же инновационных людей, либо идти в библиотеку и искать информацию по интересующей его области там. Сейчас можно практически любую информацию найти в интернете в течение нескольких минут. Это позволяет любому желающему окунуться с головой в любые оригинальные идеи и создает широкие возможности для приложения инновационных способностей человека и реализации как своих, так и чужих идей [10, 165-170].

Инновационное развитие страны ориентирует систему образования на формирование целостной личности, воспитанной на основе современной мировой и национальной культуры. Понятно, что модель образования XXI в. при решении задач инновационного развития страны должна претерпеть кардинальную трансформацию и ориентироваться не на воспроизводство прошлого, а на производство будущего. Современная система образования оказалась не в состоянии удовлетворить всевозрастающий спрос общества на образование, которое стало консервативным механизмом воспроизводства старых ценностей, не способным эффективно содействовать становлению культуры инновационного развития. “В сложившихся условиях как никогда надо действовать на опережение”. Смысл опережающего образования сводится к тому, чтобы в сознании человека, преобразующего окружающую действительность, постоянно происходила оценка предполагаемых последствий своих действий. “Для этого необходимо существенное повышение как сознания каждого отдельного человека, так и совокупного интеллекта человечества” [11, 61-66].

Литературы

1. Kurbanov I. H. THEORETICAL ASPECTS OF STUDYING THE PSYCHOLOGICAL PREPAREDNESS OF TEACHERS TO INNOVATIVE ACTIVITY International Scientific Journal Theoretical & Applied Science p-ISSN: 2308-4944 (print) e-ISSN: 2409-0085 (online) Year: 2020 Issue: 04 Volume: 84 Published: 21.04.2020 P.136-141 <http://T-Science.org> <http://www.t-science.org/axivDOI/2020/04-84/04-84-74.html>
2. Щупленков О.В., Щупленков Н.О. Проблема формирования инновационной личности в современном обществе // Психолог. – 2013. – № 8. – С. 21 - 70. DOI: 10.7256/2306-0425.2013.8.10493 URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=10493
3. Абульханова-Славская К.А. Психология и сознание личности. -М.: “Воронеж”, 1999. 218 с.
4. Арутюнова Н.Д. Наивные размышления о наивной картине языка // Язык о языке / Под ред. Н. Д. Арутюновой. –М.: “Языки русской культуры”, 2000. С. 7–19.
5. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. -М., 1984. С. 34–42.
6. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей. – М.: “ACADEMA”, 2002. – 318 с.
7. Выготский Л. С. Психология развития человека. -Москва: “Смысл; Эксмо”, 2006. -920 с.
8. Kurbanov I. H. Журнал Молодой ученый №24(314). Features of the development of pedagogical innovation in the system of professional education within the manifestation of an innovative culture Ст.413 <https://moluch.ru/archive/314/>
9. Kurbanov I. H. ACTUAL TASKS OF STUDYING THE PSYCHOLOGICAL READINESS OF MODERN TEACHERS IN THE EPOCH OF INNOVATIVE CHANGE International Engineering Journal For Research & Development C. 134–142. www.iejrd.com.
10. Kurbanov I. H Peculiarities of innovative reforms in the field of medicine. <https://www.scribd.com/document/495923349/Peculiarities-of-innovative-reforms-in-the-field-of-medicine>.
11. Курбанов И. Х. Психологическая готовность личности к инновационной деятельности основной ресурс инновационных преобразований в Узбекистане // Педагогічні інновації реалії, перспективи: збірник наукових праць. – Київ: ІОД. – 2018. – № 2 (22). – С. 165-170 . Статья, сборник научных трудов, ВАК Украины.
12. Kurbanov I. H. The main role of professional competence teacher of the modern times // Освіта і розвиток обдарованої особистості: наук.-метод. журнал / Н. Ф. Федорова (гол. ред. та ін.). – Київ: ІОД. – 2018. № 4 (71) . – С. 61–66. [Курбанов И. Х. Основная роль компетентности профессионального преподавателя современности]. Статья, сборник научных трудов, ВАК Украины

Abdimumin RASULOV
O‘zbekiston Milliy universiteti
professori vazifasini bajaruvchi,
psixologiya fanlari doktori (DSc)

Muhammadrusul IBRAGIMOV
O‘zbekiston Milliy universiteti
o‘qituvchisi

PEDAGOGIK QOBILIYATNI BAHOLASH USULI

Ta’lim muassasasida faoliyat olib borayotgan o‘qituvchi o‘zining pedagogik qobiliyati darajasini bilishga qiziqadi. Mazkur maqola pedagogik qobiliyatning baholash usulini yoritishga bag‘ishlangan. Muallif psixologik tajribada keng qo‘llanilayotgan metodikalardan birini amaliyotga tatbiq etish xususiyatlari tafsilotini taqdim etgan.

Kalit so‘zlar: qobiliyat, pedagogik, o‘qituvchi, o‘quvchi, pedagogik vaziyat, motivatsiya.

Учитель, работающий в учебном заведении, заинтересован в том, чтобы знать уровень своих педагогических способностей. Данная статья посвящена освещению метода оценки педагогических способностей. Автор подробно рассказал об особенностях применения одного из методов, широко используемых в психологическом исследовании, на практике.

Ключевые слова: способность, педагогический, учитель, ученик, педагогическая ситуация, мотивация.

A teacher working in an educational institution is interested in knowing the level of his pedagogical abilities. This article is devoted to highlighting the method of assessing pedagogical abilities. The author spoke in detail about the features of the application of one of the methods widely used in psychological research in practice.

Key words: ability, pedagogical, teacher, pupil, pedagogical situation, motivation.

Kirish. Ma’lumki, pedagogik faoliyat juda murakkab jarayon bo‘lib, uning natijasi ko‘pgina omillarga, xususan, o‘quv dasturlari mazmuni, ta’limning vazifasi, uning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, axloqiy, estetik maqsadlariga bog‘liq bo‘ladi.

Pedagogning kasbiy layoqati (egallab turgan vazifasiga loyiqligi yoki kompetentligi), binobarin, o‘qituvchilik faoliyatining samaradorligi, ma’lum ko‘rsatkichlarga, masalan, pedagogning boshqalarni nimaga va qanday qilib o‘rgatishini qanchalik tushunishi hamda bilishi, uning bilimi darajasi, o‘qitish texnologiyasini qay darajada o‘zlashtirib olgani, kasbiy mahorati, ta’lim berish, tarbiyalash va shaxsni rivojlantirish bilan bog‘liq masalalarni qanchalik hal eta olish qobiliyati bilan belgilanadi. Shunday ekan, “Insonning pedagogik qobiliyatlarini qanday baholash mumkin” degan savol tug‘ilishi tabiiy hol. Albatta, insonning pedagogik qobiliyatini baholash usullari juda ko‘p. Bu borada mamlakatimizda pedagog psixologiyasining turli xil qirralari o‘rganilgan: (Sh.X.Abdullayeva [1], Y.M.Asadov [2], A.Beknazarov [3], A.Jabborov [4], M.Qoplonova [5], A.Mashkurov [6], A.Rasulov [8], M.L. Soipova [9], Sh.Saparov [10], D.R.Turayeva [11], Sh.A.Eshmetov [9] va boshqalar). Mazkur tadqiqotlarda ko‘plab pedagogik tajriba-sinovlari, kuzatishlar va testlar o‘tkazilgan. Ulardan “Kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlarini aniqlash metodikasi” [1, 9], “16 omilli shaxs so‘rovnomasi” [2, 6], “O‘qituvchi o‘quvchilar nigohida” [3], “O‘z-o‘ziga munosabat so‘rovnomasi” [4], “Psixodiagnostik testi” [8], “O‘qituvchining pedagogik faoliyat haqidagi tasavvurlarini tekshirish metodikasi” [9, 8] va “O‘qituvchi faoliyati uslubini o‘rganish” metodikasi (K.Markova va A.Y.Nikonova), “O‘z-o‘zini boshqaruv uslubini baholash” metodikasini (A.V.Batarshev) [11, 8] namuna sifatida keltirib o‘tish mumkin.

Asosiy qism. Maqolada o‘qituvchining pedagogik qobiliyatini o‘rganish imkoniyatini beruvchi usul haqida uslubiy material taqdim etiladi. Xususan, “Pedagogik vaziyatlar” testi [7] insonning pedagogik qobiliyatlarini aniqlashda juda qo‘l keladi, deb o‘ylaymiz. Ushbu testning o‘zbek tilidagi moslashtirilgan varianti shakllantirildi. “Pedagogik vaziyatlar” testida o‘qituvchining pedagogik qobiliyatini keltirilgan pedagogik vaziyatlardan kelib chiqqan holda qanday chora-tadbir qo‘llashiga qarab baholash imkonini beradi. O‘qituvchining pedagogik qobiliyatini aniqlash bo‘yicha tadqiqot-tekshiruv o‘tkazishdan oldin sinaluvchi-o‘qituvchiga quyidagi mazmunda yo‘l-yo‘riqlar beriladi: sizga test tarzida ifodalangan murakkab pedagogik vaziyatlar taqdim etilmoqda. Har bir pedagogik vaziyatning mazmunini chuqur o‘rganganingizdan keyin siz taklif etilgan variantlardan birini, ya’ni ayni vaziyatda to‘g‘ri deb hisoblagan variantingizni belgilaysiz. Agar sizning tanlashingiz uchun keltirilgan o‘sha variantlarning birortasini ham ma’qul topmasangiz, u holda, siz eng oxirida o‘zingiz taklif etgan variantni (vaziyat yechimini) yozib qo‘yishingiz mumkin. Odatda, bu o‘sha pedagogik vaziyat yechimi uchun keltirilgan yettinchi, ya’ni eng keyingi variant hisoblanadi.

Quyida pedagoglarning kasbiy faoliyatida uchrashi mumkin bo‘lgan bir necha pedagogik vaziyatlarni keltirib o‘tamiz.

Birinchi vaziyat. Deylik, siz sinfda dars o‘tayapsiz, hamma o‘quvchi tinchlandi, sinfda jimlik hukm surmoqda, ammo ko‘p vaqt o‘tmay o‘quvchilardan biri birdaniga qattiq kulib yubordi.

Siz ajablanib, uning sababini bilish maqsadida kulgan o‘quvchi tomon nigoh tashlashingiz bilanoq, u sizga qarab shunday dedi: “Domla, sizga qarasam negadir kulgim kelaveradi va shuning uchun ham siz dars o‘tishni boshlashingiz bilanoq o‘zimni to‘xtata olmay kulib yuboraman. Hozir ham xuddi shunday hol yuz berdi”.

Bunday holda siz unga qanday munosabat bildirgan bo‘lardingiz. Quyida bildirilgan munosabatlarning bir necha varianti so‘zlar bilan ifodalangan. Keltirilgan variantlardan birini tanlang va belgilang.

1. “Ana, xoloo...s!”
2. “Xush, senga nima kulgili tuyulayapti?”
3. “Kulging kelgan bo‘lsa, mayli xohlaganingcha kulaver!”
4. “Nima, sen ahmoqmisan?”
5. “Xushchaqchoq insonlarni juda yaxshi ko‘raman-da.”
6. “Agar men senga yaxshi kayfiyat bag‘ishlagan bo‘lsam, bundan juda xursandman.”
7.

Ikkinchi vaziyat. Birinchi-ikkinchi darsingiz boshidanoq yoki bir necha mashg‘ulot o‘tkazganingizdan keyin o‘quvchilardan biri sizga “Mening fikrimcha, siz pedagog sifatida bizga biror narsaga o‘rgata olmasangiz kerak” degan fikrni bildirdi. Siz uning bu fikriga qanday munosabat bildirgan bo‘lardingiz?

1. “Sening ishing - o‘qish, o‘qituvchiga o‘rgatish emas.”
2. “Albatta, senga o‘xshaganlarga men hech narsa o‘rgata olmayman.”
3. “Ehtimol, yaxshisi sening boshqa sinfga o‘tganing yoki o‘zga o‘qituvchidan saboq olganing ma‘quldir?”
4. “Sen dangasasan, o‘zing o‘qishni istamaysan.”
5. “Sening nima uchun bunday o‘ylashing sababini bilish - men uchun qiziq.”
6. “Kel, yaxshisi bu haqda sen bilan batafsil gaplashib olaylik. Ehtimol, mening xulq-atvorimda senda ana shunday fikr tug‘dirgan biror kamchilik bordir?”
7.

Uchinchi vaziyat. Deylik, siz o‘quvchiga biror topshiriq berdingiz. U uni bajarishni istamadi va “Men bu ishni qilishni xohlamayman” deb sizga e‘tiroz bildirdi. Siz bunday holatda qanday yo‘l tutgan bo‘lar edingiz?

1. “Topshiriqni bajarishni xohlamasang - bajarishga majbur qilamiz.”
2. “Topshiriqni bajarishni xohlamasang, sen nima uchun o‘qishga kelding.”
3. “Topshiriqni bajarishni qanchalik xohlamasang, shunchalik o‘zingga yomon bo‘ladi, o‘qishni istamasang battar bo‘l. Sening fe‘l-atvoring bamisoli o‘zining xunukligini ko‘rib, burnini kesmoqchi bo‘lgan odamninkiga o‘xshaydi.”
4. “Bu ishning oqibati nima bilan tugashi haqida o‘zingga hech hisobot berib ko‘rganmisan?”
5. “Agar buning sababini sen menga tushuntirib bera olsang, juda yaxshi bo‘lardi.”
6. “Kel, yaxshisi bu masalani sen bilan birgalikda muhokama etib ko‘raylik, balki sen haqdirsan.”
7.

To‘rtinchi vaziyat. Deylik, o‘quvchi o‘zining o‘quv faoliyatida juda katta yutuqlarga erishdi. U hatto bundan ajabladi ham va o‘z qobiliyatiga, o‘quv materiallarini to‘la o‘zlashtirib olganiga shubhalandi. Natijada u sizga shunday so‘zlar bilan murojaat qildi: “Sizningcha, men a‘lo baholarga o‘qiy olamanmi, sinfdagi boshqa o‘quvchilardan o‘zlashtirish borasida orqada qolib ketmaymanmi? Sizning shu haqdagi fikringizni bilmoqchi edim”. Siz quyidagi javob variantlaridan qaysi birini tanlagan bo‘lardingiz?

1. “To‘g‘risini aytganda, sening yaxshi o‘qib ketishingga shubha bilan qarayman.”
2. “Albatta, sen bunga hech shubhalanmasang ham bo‘ladi.”
3. “Sening juda ajoyib qobiliyating bor, men senga juda katta umid bilan qarayman.”
4. “Sen nima uchun o‘z qobiliyatingga shubha bilan qaraysan?”
5. “Kel, yaxshisi sen bilan bu haqda batafsil gaplashib olaylik va muammoning sababini oydinlashtiraylik”.
6. “Ko‘p narsa mening sen bilan qanday ishlashimga bog‘liq bo‘ladi.”
7.

Beshinchi vaziyat. O‘quvchi o‘qituvchiga deydi: Sizning keyingi darsingizga men qatnasha olmasam kerak, chunki yosh ijrochilar ishtirokida o‘tkaziladigan konsertga bormoqchi edim (variantlar: do‘stlarim bilan uchrashib sayr qilmoqchi edim, sport musabiqalarida ishtirok etmoqchiman, darslardan toliqdim, dam

olmoqchi edim)). Bu gapga sizning munosabatingiz qanday bo‘ladi? Quyida keltirilgan variantlardan birini tanlang.

1. “Darsimga qatnashmay ko‘r-chi.”

2. “Agar sen mening navbatdagi darsimga qatnashmasang, keyingi safar ta‘lim muassasasiga o‘t-onangni taklif etamiz!”

3. “Bu sening ishing, imtihon (sinov) topshiradigan sen, men emas. Qoldirgan darslaringni bari bir o‘zlashtirishing kerak, chunki men ularni sendan so‘rayman.”

4. “Mening nazarimda, sen mashg‘ulotlarga mas‘uliyat bilan yondashmaysan.”

5. “Balki sen o‘qimasdan ta‘lim muassasasini umuman tashlab ketarsan?”

6. “Agar sen hozir o‘qimay qo‘ysang, keyin nima bilan mashg‘ul bo‘lmoqchisan?”

7. Konsertga borishing (do‘stlaring bilan sayr qilishing, musobaqani tomosha qilishing) sen uchun ta‘lim muassasasidagi mashg‘ulotga qaraganda ham qiziqmi? Buning sababi bo‘lsa kerak, bilsak bo‘ladimi?”

8. “Albatta, men seni tushunaman. Dam olish, konsertga borish, musabotalarni tomosha qilish, haqiqatan ham sen uchun ta‘lim muassasasida o‘qishdan ko‘ra qiziqroq. Shunday bo‘lsa-da, men buning nega aynan sen uchun muhimligini bilishni istayman.”

9.

Oltinchi vaziyat. Sinfga kirib kelganingizdan keyin o‘quvchilardan biri sizga qarab shunday deydi: “Domla, bugun negadir siz ancha horg‘in va toliqqan ko‘rinasiz. Tobingiz yo‘qqa uxshaydi?”. Siz o‘quvchining bu gapiga qanday munosabat bildirgan bo‘lardingiz?

1. “Mening nazarimda, sening menga bunday tanbeh berishing odobdan emas.”

2. “Ha, to‘g‘ri aytasan, men o‘zimni negadir yomon his qilayapman.”

3. “Men haqimda qayg‘urmay qo‘ya qol, yaxshisi o‘zingning ahvolinga bir nazar tashlab ko‘r.”

4. “Bugun men yaxshi uxlay olmadim, ishlarim esa juda ko‘p.”

5. Sen tashvish chekma, mening bu holatim mashg‘ulot o‘tkazishimga sira xalaqit bermaydi.”

6. “Sen juda e‘tiborli o‘quvchisan-da, menga g‘amxo‘rliging uchun senga rahmat!”

7.

Yettinchi vaziyat. O‘quvchi o‘qituvchiga dedi: “Mening his qilishimcha, siz o‘tkazayotgan mashg‘ulotlardan men uchun biror foyda bo‘lmasa kerak. Shuning uchun mening mashg‘ulotga umuman qatnashmaganim ma‘qul deb o‘ylayapman”. O‘quvchining bu fikriga sizning munosabatingiz?

1. “Bunday be‘mani gaplarni so‘zlama!”

2. “Seni qara-yu, nimalarni o‘ylamaysan-a!”

3. “Balki sen boshqa o‘qituvchidan saboq olarsan?”

4. “Men senda nima uchun bunday istak paydo bo‘lgani sababini batafsil bilishni xohlayman?”

5. “Sening muammolaringni hal etishga ikkalamiz birgalikda urinib ko‘rsak yaxshi bo‘larmidi?”

6. “Ehtimol, sening muammongni boshqa yo‘l bilan hal etish mumkindir?”

7.

Sakkizinchi vaziyat. O‘quvchi o‘ziga haddan tashqari ishongan holda o‘qituvchiga shunday dedi: “Mening qo‘limdan kelmaydigan biror ishning o‘zi yo‘q, faqat menda xohish bo‘lsa bas, hamma yumushni uddalayman. Shu jumladan, siz saboq berayotgan o‘quv predmetini ham hech qanday qiyinchiliksiz o‘zlashtira olaman”. O‘quvchining bu fikriga siz qanday munosabat bildirasiz?

1. “Sen o‘z imkoniyatlaring to‘g‘risida hech o‘ylab ko‘rganmisan?”

2. “Senda bunday qobiliyat borligiga men shuhba bilan qarayman!”

3. “Bunday balandparvoz gaplaringa qaraganda, sen o‘zinga haddan ortiq bino qo‘ygansan shekli? Kamtarroq bo‘lganing yaxshi.”

4. “Albatta, hech shubham yo‘q, bilamanki, agar sen astoydil harakat qilsang, hamma ishni eplaysan.”

5. “Hoynahoy, bu sendan juda katta kuch talab qilsa kerak.”

6. “O‘ziga haddan ortiq ishonish - ishga zarar keltiradi.”

7.

To‘qqizinchi vaziyat. O‘qituvchining tanbehlariga e‘tiroz bildirgan holda o‘quvchi o‘quv predmetini yaxshi o‘zlashtirishi uchun unga ortiqcha topshiriqlarning kerak emasligini aytdi va deydi: “Meni qobiliyati yuksak o‘quvchi deb hisoblashadi”. Quyida keltirilgan javob variantlardan birini tanlang.

1. “Ehtimol, bu fikrga sen unchalik munosib emasdiansan.”

2. “Mening kuzatishimcha, shu vaqtgacha sen duch kelgan qiyinchiliklar va bugungi kundagi bilimning darajasi sening qobiliyating yuksakligidan dalolat bermaydi.”

3. “Ko‘p odamlar o‘zini qobiliyatli hisoblaydi, aslida ular qobiliyatli bo‘lmaydi.”

4. “Men o‘zing haqingda shunday yuksak fikrda ekaningdan xursandman. Faqat inson o‘z fikriga munosib bo‘lishi kerak, albatta.”

5. “Bu sendan o‘qishingda yanada katta kuch sarflashingni talab etadi.”
6. “Bu gap sening o‘z qobiliyatinga ishonmayotganingdan dalolat beradi.”
7.

O‘ninch vaziyat. O‘quvchi o‘qituvchiga dedi: “Men daftarimni olib kelishni (uy vazifasini bajarish)ni yana yodimdan chiqaribman”. Bu gapga sizning munosabatingiz qanday bo‘ladi?

1. “Ana xalos, dars tayyorlash yana yodingdan chiqibdi-da.”
2. “Bu senga mas‘uliyatsiz ekaningni namoyon etmayaptimi?”
3. “O‘ylaymanki, sen endi bu ishga jiddiy munosabatda bo‘lasan.”
4. “Men buning sababini bilishni istayman.”
5. “Ehtimol buning uchun sening imkonning bo‘lmagandir?”
6. “Sen hech o‘ylab ko‘rganmisan, nima uchun men bu haqida har doim senga eslataman?”
7.

O‘n birinchi vaziyat. O‘quvchi o‘qituvchi bilan gaplashish jarayonida unga shunday dedi: “Men boshqa o‘quvchilarga qaraganda sizning menga yaxshiroq munosabatda bo‘lishingizni istayman”. Quyida keltirilgan javob variantlaridan birini tanlang va belgilang.

1. “Nima uchun boshqa o‘quvchilarga qaraganda senga men yaxshiroq munosabatda bo‘lishim kerak?”
2. “Men o‘quvchilarni yaxshi va yomonga ajratmayman, hammaga bir xil munosabatda bo‘laman.”
3. “Men senga o‘xshab gap uqtiradigan o‘quvchilarni yoqtirmayman.”
4. “Nima uchun men seni boshqa o‘quvchilardan ko‘ra ko‘proq yaxshi ko‘rishim kerak? Buning sababini bilsam bo‘ladmi?”
5. “Agar men seni boshqa o‘quvchilarga qaraganda ko‘proq yaxshi ko‘raman deb aytsam, sen o‘zingni yaxshiroq his qilgan bo‘larmiding?”
6. “Seningcha, aslida men senga qanday munosabatdaman?”
7.

O‘n ikkinchi vaziyat. O‘quvchi o‘qituvchi saboq berayotgan o‘quv predmetini yaxshi o‘zlashtirish imkoniyati bo‘yicha o‘z fikrini izhor qilib, o‘zining quyidagi mulohazalarini bildirdi: “Men sizga ilgari nimadan tashvishlanayotganim haqida aytgan edim. Siz menga ayting-chi, buning sababi nimada va sizningcha, endi men o‘quv predmetlarini yaxshi o‘zlashtirishim uchun nima ish qilishim kerak?” Keltirilgan javob variantlaridan o‘zingizga ma‘qulini tanlang.

1. “Mening nazarimda, sening ancha-muncha kamchiliklaring borgan o‘xshaydi.”
2. “Sening o‘quv predmetlarini o‘zlashtirish bo‘yicha tashvishlanishingga hech qanday asos yo‘q deb o‘ylayman.”
3. “Men senga biror asosli fikr aytishimdan oldin sening muammong mohiyati nimada ekanini yaxshi tushunishim kerak.”
4. “Mayli, bir oz vaqt o‘tsin, birgalikda ishlab natijalarni ko‘raylik, keyin bu masalani muhokama qilamiz. Men o‘ylaymanki, bu muammoning yechimini sen bilan birgalikda topa olamiz.”
5. “Men senga hozir biror aniq javob aytishga tayyor emasman, men bu haqda o‘ylab ko‘rishim kerak shekilli.”
6. “Sen tashvishlanma, men ham o‘quvchilik paytimda dastlab o‘quv predmetlarini o‘zlashtirishda ancha qiynalgan edim. Mehnat qilsang hamma narsaga erishasan.”
7.

O‘n uchinchi vaziyat. O‘quvchi o‘qituvchiga dedi: “Sizning mashg‘ulotlarda so‘zlayotgan gapingiz va ko‘tarayotgan masalangiz menga yoqmaydi.” Keltirilgan javob variantlaridan o‘zingizga ma‘qulini tanlang.

1. “Bu – yomon.”
2. “Sen, ehtimol, bu masalani yaxshi tushunmayotgandirsan.”
3. “Men umid qilamanki, kelgusida, bizning mashg‘ulotlarimizda sening bu fikring o‘zgaradi.”
4. “Nima uchun?”
5. “Sen ko‘proq qaysi mavzu va masala haqida ma‘ruza tinglashni xohlaysan?”
6. “Har kimning didi o‘zgacha va har kim har xil rangni yaxshi ko‘radi.”
7. “Bu gaplarni nima uchun gapirayotganim haqida hech o‘ylab ko‘rganmisan?”
8.

O‘n to‘rtinchi vaziyat. O‘quvchi o‘z sinfdoshlarining biriga nisbatan yomon munosabatda ekanini namoyon etib, o‘qituvchiga shunday dedi: “Men u bilan birga ishlash (o‘qish)ni istamayman”. O‘quvchining bunday gapga sizning munosabatingiz qanday?

1. “Xohlamasang, nima bo‘pti?”
2. “Ilojning qancha, bari bir birga ishlashingga to‘g‘ri keladi.”

3. “Bunday qaysarlik qilishing yaxshi emas.”
4. “Nima bo‘pti, bu gapingni eshitgandan keyin u ham seni bilan birga ishlashni xohlamaydi.”
5. “Nima uchun?”
6. “Men o‘ylaymanki, sen nohaqsan?”
7.

Muhokamalar va natijalar. Sinaluvchining har bir javobi jadvalda keltirilgan “kalit”ga muvofiq ravishda baholanadi. Jadvalda chapda vertikal bo‘yicha pedagogik vaziyatlar tartib raqamlar bilan ko‘rsatilgan, o‘ngda yuqorida tartib bilan ularning bu vaziyatlardagi muqobil javoblari keltirilgan.

Jadvalda turli pedagogik vaziyatlar uchun keltirilgan javoblarning turli variantlari uchun beriladigan ballar ko‘rsatilgan (jadvalga qarang).

“Pedagogik vaziyatlar” testi kaliti

Eslatma: erkin javoblar alohida baholanadi va tegishli ballarning umumiy yig‘indisiga qo‘shiladi.

Vaziyatlar raqami	Javob variantlari va har bir javob variantining balli bahosi							
	1	2	3	4	5	6	7	8
1	4	3	4	2	5	5	-	-
2	2	2	3	3	5	5	-	-
3	2	3	4	4	5	5	-	-
4	2	3	3	4	5	5	-	-
5	2	2	3	3	2	4	5	5
6	2	3	2	4	5	5	-	-
7	2	2	3	4	5	5	-	-
8	2	2	4	5	4	3	-	-
9	2	4	3	4	5	4	-	-
10	2	3	4	4	5	5	-	-
11	2	2	3	4	5	5	-	-
12	2	3	4	5	4	5	-	-
13	3	2	4	4	5	4	5	-
14	2	2	3	4	4	5	-	-

Pedagogik vaziyatlarning to‘g‘ri yechimini topa bilish qobiliyati sinaluvchining barcha pedagogik vaziyatlar bo‘yicha (ushbu testda 14 ta pedagogik vaziyat keltirilgan) to‘plagan ballarini 14ga bo‘lish natijasida olingan qiymat bilan belgilanadi.

Agar sinaluvchi 4,5 balldan ortiq o‘rtacha bahoga ega bo‘lsa (ayni metodika bo‘yicha), uning pedagogik qobiliyati ancha rivojlangan hisoblanadi.

Agar sinaluvchi olgan o‘rtacha baho 3,5 dan to 4,4 ballar oralig‘ida bo‘lsa, u holda bu qiymat o‘sha o‘qituvchi pedagogik qobiliyatining rivojlanish darajasi o‘rtacha ekanini ko‘rsatadi.

Agar o‘rtacha baho 3,4 balldan kichik bo‘lsa, bu hol uning pedagogik qobiliyati unchalik rivojlanmaganidan dalolat beradi.

Xulosa. “Pedagogik vaziyatlar” testining taqdim etilayotgan variantini amaliyotda tatbiq etishdagi o‘ziga xosliklar quyidagilardan iborat:

1. O‘qituvchi tomonidan o‘zini doimiy ravishda pedagogik qobiliyati darajasini baholab borish imkonini beradi.

2. O‘qituvchining pedagogik qobiliyatini o‘rganishga bag‘ishlangan psixologik-pedagogik tadqiqotlarda tatbiq etish mumkin.

3. Ta’lim muassasasi psixologi uchun o‘qituvchining pedagogik qobiliyatini o‘rganishida ishchi quroli sifatida xizmat qiladi.

4. Ta’lim muassasalardagi pedagogik tanlovlarda talabgorlarning pedagogik qobiliyatlari yuzasidan dastlabki diagnostik natijalar olishda foydalanishga qo‘l keladi.

“Pedagogik vaziyatlar” testi singari psixodiagnostika metodikalarini etnomadaniy muhit uchun tayyorlash psixologik-pedagogik tadqiqotlarning ilmiy ahamiyati va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Abdullayeva Sh.H. Pedagog professional kompetentligini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari. Psixologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. -Toshkent, 2018. -61 b.

2. Асадов Ю.М. Индивидуально – психологические особенности учителя как факторы развития профессионализма: Дис. канд.психол.наук. – Ташкент: НУ Уз, 2007.-155 с.
3. Бекназаров А.А. Психологические особенности взаимоотношений между учителем и учащимся: Дис. канд.психол.наук. –Ташкент: ТГПИ, 994.-146 с.
4. Jabborov A.M. O‘zbek maktabi o‘qituvchining etnik xususiyatlari. Psixolog. fan. dokt. diss.. - Toshkent: O‘zMU, 1999. -317 b.
5. Капланова М. Психологические особенности личности учителя узбекской школ: Дис. канд.психол.наук. – Ташкент: ТГПИ, 1993. -137 с.
6. Mashkurov A.M. Pedagogika oliy o‘quv yurtlari ta’limi jarayonida matematika o‘qituvchisining kasbiy sifatlarini shakllantirish: Psixol. fan. nomz.diss... –Toshkent: TDPI, 1994. -143 b.
7. Nemov R.S. Psixologiya // Oliy pedagogik o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik (uch tomlik, 3-kitob). -M.: “VLADOS”, 1995. -512 b.
8. Rasulov A.I. O‘qituvchi shaxsini psixodiagnostik tashxis etish // Zamonaviy ta’lim. -Toshkent, 2018. № 10. B.9-17
9. Saipova M.L. Pedagog shaxsida makiavellizmga moyillikni diagnostika va korreksiya qilishning ilmiy-metodik imkoniyatlarini takomillashtirish: Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. -Toshkent, 2018. -46 b.
10. Сапаров Ш.Б. Личности-профессиональные особенности преподавателей специальных дисциплин средних специальных профессиональных учебных заведений: Дис. канд.психол.наук. – Ташкент: ТГПИ, 1999. -136 с.
11. Turayeva D.R. Kasb-hunar kolleji o‘qituvchilari faoliyati uslubining psixologik xususiyatlari. Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. -Toshkent, 2018. -46 b.
12. Eshmetov Sh. A. Ustoz - shogird munosabatlarining ijtimoiy-psixologik fenomenlari. Psixol. fan. nom.diss... – T.: O‘zMU, 2005. -147 b.

Marhabo ASHUROVABuxoro davlat universiteti
mustaqil izlanuvchisi**HUSAYN VOIZ KOSHIFIYNING “FUTUVVATNOMAI SULTONIY” ASARIDA
USTOZ-SHOGIRD MUNOSABATLARINING YORITILISHI**

Mazkur maqolada Husayn Voiz Koshifiyning “Futuvvatnomai Sultoni” asaridagi ustoz-shogird munosabatlari imon, e’tiqod, ilm, bilim, axloqiy tarbiya tushunchalari asoslangan bo‘lib, tariqatda har bir murid, albatta, komil pirga ehtiyoj sezishi qayd etiladi. Koshifiyning shayxlik isboti “daryo kabi saxovatli bo‘lish” va muridning boyligi “pok e’tiqod va ravshan ko‘ngil” deb ta’kidlaydi. Koshifiyning bu boradagi fikrlari, bugungi kun uchun ham o‘z qimmatini yo‘qotgani yo‘q, albatta.

Kalit so‘zlar: imon, e’tiqod, ilm, bilim, axloqiy tarbiya, sabr, qanoat, pir, ustoz, murid, shogird.

Данная статья основана на понятиях веры, веры, науки, знания, нравственного воспитания в произведении Хусейна Ваиза Кашифи “Футувватномаи Султани”. Доказательством шейха Кашифи “щедрость, как река” и богатство мурита являются “чистая вера и ясное сердце”. Взгляды Кашифи на этот счет, безусловно, не утратили своего значения и по сей день.

Ключевые слова: вера, убеждение, наука, знание, нравственное воспитание, терпение, довольство, пир, учитель, ученик, ученик.

This article is based on the concepts of faith, faith, science, knowledge, moral education in the work of Hussein Vaiz Kashifi “Futuvvatnomai Sultani”. The proof of Sheikh Kashifi’s “generosity, like a river” and the wealth of the murid are “pure faith and a clear heart.” Kashifi’s views on this matter, of course, have not lost their significance to this day.

Key words: faith, belief, science, knowledge, moral education, patience, contentment, pir, teacher, disciple, student.

Kirish. Yangi O‘zbekiston deb ataladigan keyingi uch yillikni haqiqatdan ham o‘ziga xos o‘zgarishlar davri desak yanglishmaymiz. Chunki bu davrda har bir sohadagi ayniqsa, kelajak ilm-fani taraqqiyoti rivojiga, jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi, 2017-yil 28-iyuldagi “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko‘tarish to‘g‘risida”gi PQ-3160-sonli Qarori, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24-maydagi PQ-2995-son “Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ‘ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi” Qarorlari, shular jumlasidandir. Yuqoridagi har bir huquqiy-me’yoriy hujjat bugungi kun yoshlarini ma’naviy-axloqiy tarbiyasi uchun dasturulamal bo‘lib xizmat qilishi kerak.

Asosiy qism. XV asrning ikkinchi yarmida ilm-fan rivojiga, ayniqsa, voizlik (notiqlik) san’ati orqali butun dunyoga tanilgan Kamoliddin Husayn Voiz Koshifiy (1440-1505) o‘zining qarashlari: jamiyat, inson, hayot tarzi, odamiylik, muruvvat, futuvvat, saxovat, kasb-hunarni egallash, insonning turli-tuman ehtiyojlari, ilm-fanning jamiyatdagi o‘rni haqida o‘z mulohazalarini bayon qiladi, odamlarda uchraydigan tuban illatlarni qoralaydi. Bu mavzularda uning 200dan ortiq (tadqiqotchi O.Usmonova), ba’zi ma’lumotlarda 40dan ortiq asarlari mavjud bo‘lib, O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Abu Rayxon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik va H.Sulaymonov nomidagi Qo‘lyozmalar institutlarida 45 nomdagi asarlarining 196 ta qo‘lyozma va 75ta toshbosma nusxalari saqlanmoqda. Koshifiy o‘z davrida fors tilida ijod qilgan bo‘lsa ham uning o‘zi bir necha tillarni mukammal bilgan va axloq, falsafa, siyosat, tarix, kimyo, adabiyotshunoslik, musiqa, fiqh, tibbiyot, matematika, voizlik, astronomiya, she’r san’ati, tilshunoslik fanalariga bag‘ishlangan asarlarini ko‘rishimiz mumkin.

Qadimiy Xuroson, Movarounnahr shaharlarida X asrdan boshlab, javonmardlik yoki futuvvatchilik harakati ancha keng yoyilgan bo‘lib, ular ma’lum qonun-qoidalar asosida ish yuritib, mardlik va oliyjanoblik namunasini ko‘rsatar, adolat uchun kurashdilar. Futuvvatchilar fikrida dunyo boylıkları emas, inson qadri ustun turgan, oltin-kumushni ular nazarpisand qilmaganlar, balki uni ma’naviyat taraqqiyoti uchun bir vosita deb qaraganlar.

Arab sayyohi Ibn Batuta (XV asr) “Safarnoma” kitobida yozadi: “Men dunyoni kezib, bunday odamlar (ya’ni javonmardlar)dan ko‘ra ezgu xulqli kishilarni ko‘rmadim. Sheroz va Isfaxon aholisi garchi o‘zlarini javonmardlarga o‘xshatsalarda, ammo ular (ya’ni Xorazm va Movarounnahr javonmardlari) g‘arib-musofirlarni siylash va mehmondorlikda ulardan baland turadilar. Bu borada Muhammad ibn Ali Termiziy: “Futuvvat (javnomardlik) - bu ahli xonadoning va kelgan mehmonni birday ikrom etishidir” [1, 207],

deganlar. Ularni (javnordlarni) Iroqda shotir, Xurosonda sarbador, Mag'rida (Andalusiyada) sukra deydilar. Ularga tobe joylarda adolat rasmi shunday rivojlanganki, ularning lashkargohlari xonalarida oltin va kumush tangalar yerga sochilib yotadi va egasi topilmaguncha hech kim bu pullarga tegmaydi” [2, 289].

Javnordlar oddiy xalq ichidan chiqqan hunarmandlar, sipohiyar, ko'chalarda tomosha ko'rsatuvchi xalq teatrlari vakillari, pahlavonlar, qiziqchilar toifalarini tashkil etgan. Ular o'z jamoasi, piri, ta'lim beruvchi ustozlari, yig'iladigan joylari bo'lgan. Pirga qo'l berib, ustoz oldida mardlik belbog'ini bog'lagan javnord bir umr o'z ahdiga sodiq qolishga, o'z shaxsiy hayotini jamoa hayoti uchun, birodarlari uchun fido etgan. Javnordlar jamoasiga qabul qilingan yosh yigit (“fatii” degani ham, javnord degani ham yosh, mard yigit ma'nosini beradi) “farzand” deb, uni beliga ahd belbog'ini bog'lagan ustoz “ota” deb yuritilgan. Javnordlar shu zaylda bir-birlarini aka-ukalar, birodarlar hisoblaganlar va birodar birodari uchun jonini berishga tayyor turgan.

Javnordlar mazlumlarni zolim shohlar, mahalliy hokimlardan himoya qilish, moddiy yordam ko'rsatishdan tashqari, uyushib tashqi dushmanlarga qarshi kurashganlar va ular orasidan atoqli lashkarboshilar, xalq qahramonlari yetishib chiqqan. Abu Muslim, Muqanna, Ya'qub ibn Lays, Mahmud Tarobiy kabi arab istilochilari va mo'g'ul bosqinchilariga qarshi janglarda boshchilik qilgan qahramonlarni olimlar javnordlar vakili deb hisoblaydilar. Ibn Battutaning sarbadorlarni javnordlardan deb aytishi ham shuni tasdiqlaydi. Futuvvatning asosini shahar hunarmandlari tashkil qilgan va albatta murid biror kasb bilan shug'ullanishi shart bo'lgan.

Futuvvat haqida arab va fors tillarida yozilgan kitoblar ko'p, bundan tashqari mashhur pandnomalar tasavvuf haqidagi risolalarda ham javnordlarning rasmi-rusumi odobi xususida fikrlar keltiriladi. Husayn Voiz Koshifiyning “Futuvvatnomai sultoni” nomli asari bu ilmning aniq qoida-nizomlarini qamrab olganligi bilan ajralib turadi.

Koshifiy “Futuvvatnomai sultoni”da javnordlik ilmi bilan birgalikda ustoz-shogird masalalariga ham alohida to'xtalib, “agar muridning odobi nechta, deb so'rasalar, sakkizta deb aytil. “Avval shuki, u o'z ishiga puxta bo'lishi kerak, pok niyat bilan ish boshlashi darkor. Ikkinchidan, sobit e'tiqod bilan sulukni boshlasin. Uchinchidan, pining nazariga tushgach, o'z halovati va odatlaridan voz kechsin. To'rtinchidan, ko'rishi lozim bo'lmagan barcha narsalardan ko'z yumsin. Beshinchisi, eshinishi noravo hisoblangan narsalardan quloqni berkitsin. Oltinchisi, qilinishi man etilganlardan qo'lini tortsin. Yettinchidan, o'z pining muxoliflari bilan muomala-munosabatda bo'lmasin” [2, 317].

Muhokamalar va natijalar. Diniy kitoblarda “Agar bilmaydigan bo'lsangiz, zikr ahllaridan so'rangiz” [4, 14] (Nahl surasi, 43-oyat), deyiladi va bu har bir insonga ilm o'rganishi uchun yetuk bir ustoz kerakligini bildiradi. Muallimning yana bir muhim jihati “o'zi mutaxassis bo'lmagan ilmdan boshqa ilmlarni qoralamaslik, o'z talabasini qo'lga topshirilgan omonat deya” [5, 372] bilishi zarurligi aytiladi.

Koshifiy shayxlik odobi borasida, hech kimga xiyonat ko'zi bilan qaramaslik va barchaga mehribon, rahmdil bo'lish kerakligini alohida ta'kidlaydi. Uning fikricha shayxlik isboti daryo kabi saxovatli bo'lish, ya'ni, hech bir vaziyatda o'zgarmasdan mustahkam turish va hamma narsani fikr andisha bilan hal qilish kerakligini aytib o'tadi. Koshifiy shayxlik ruknlarini sanar ekan, ular yettita: “birinchidan, komil ma'rifat egasi bo'lsin, ya'ni o'zini tanigan bo'lsin, ikkinchidan, o'tkir farosatli, odamshunos kishi bo'lsinki, bir nigohi bilan muridning qobiliyatini ilg'ay olsin, uchinchidan, yetuk ruhiy ma'naviy quvvati bo'lsin, toki murid (tariqat yo'lida adashsa), unga ma'naviy madad berib, mushkulini oson qilolsin, to'g'ri yo'lga solsin. To'rtinchidan, yetarli darajada odam bo'lsin, ya'ni hech narsaga muhtojligi bo'lmasin. Beshinchidan, ixlosi mustahkam bo'lib, riyo va tamani tark etsin, mol va mansab deb birovga sarg'aymasin, egilmasin. Oltinchidan, rostlik va beg'araz do'stlikni shior qilsin, haq so'zni har yerda, har qanday sharoitda ayta olsin, gapirganda ikkiyuzlamachilik qilmasin. Yettinchidan, qalbida shafqat nuri porlab tursin, murid manfaatini va umum manfaatini o'z manfaatidan ustun qo'ysin” [2, 315]. Muallimlar “mudarris (arabchada dars beruvchi) deyilgan, ilohiyot fanidan dars bergan va hozir esa dunyoviy fanlardan dars beruvchilar ham” [6, 165] shu nom bilan yuritiladi. Koshifiy fikrini davom ettirib, “pir-muridlikning bezagi nimadir, deb so'rasalar muriddan xizmatu vafo, pirdan esa himmatu ato (lutf ehson), deb javob bergil [2, 316], deydi. Ilm yo'lga kirgan inson albatta bir pirga ehtiyoj sezar ekan, bu borada Mavlono Rumiyning ham o'z fikri bor:

Pir yozdir, o'zgalar misli kuzak,
Xalq tundur, pir misoli oy demak.
Yo'lni bilgan pir holidin sen gapir,
Pirni tanla, so'ngra faqir yo'lga kir.

Ilm yo'lini tanlagan inson albatta qiyinchiliklarga uchraydi va bu yo'lda unga piru-ustoz hamroh va hamdard bo'ladi.

Kimnikim ustodi yo'q, ham ishin bunyodi yo'q,
Ma'ni yo'lida g'aribdir, kimnikim ustodi yo'q [2, 312].

Koshifiy ustozga ergashmasdan kishining mehnati samara bermaydi va uning natijasi arziyas bo‘ladi deb, tushuntiradi.

Shu o‘rinda futuvvat g‘oyalari ibn Battutaning “Safarnoma” asarida qo‘yidagicha ifoda etilishi Koshifiy qayd etgan futuvvatdagi uch martaba: saxo - bor narsani hech kimdan qizg‘anmaslik; safo - qalbni kibru havo, gina-qudrat, qasd-g‘azabdan xoli va pok tutish; vafo - hamma vaqt xalq xizmatida bo‘lish kerakligi, tariqatlardagi piri murshid singari futuvvat tashkilotlarida payg‘ambarlardan pirlar bo‘lishi: hazrati Odam - dehqonlar piri, hazrati Shis - paxtachilar piri, hazrati Idris - tikuvchi va xattotlar piri, hazrati Nuh - savdogarlar, hazrati Solih - tuyakashlar, hazrati Ibrohim - sutchi va duradgorlar, hazrati Ismoil - ovchilar, hazrati Ishoq - cho‘ponlar, hazrati Zulkifl - novvoylar, hazrati Lut - tarixchilar, hazrati Uzayr - bog‘bonlar, hazrat Ilyos - to‘qimachilar, hazrati Dovud - temirchilar, hazrati Luqmon - hakimlar, hazrati Yunus - baliqchilar, hazrati Iso -sayyohlar, Muhammad (s.a.v.) - bog‘bon va savdogarlar piri ekani aytilgan.

Shu o‘rinda bir narsani aytishni joiz deb bildik, agar shogird uch narsasini ilm yo‘liga bag‘ishlamasa u yuqmaydi: aqlini, vaqtini hamda boyligini. Koshifiy bu borada “shogirdlikning binosi nimaning ustiga quriladi, deb so‘rasalar, irodat ustiga, irodat nimadir, deb so‘rasalar, samo va toatdir, samo (eshitish) va toat nimadir, deb so‘rasalar, ustoz nimaiki aytsa uni jon qulog‘i bilan eshitish, chin ko‘ngil bilan qabul qilish va vujud a‘zolari orqali amalda ado etishdir” [2, 323], deb ta’kidlaydi. G‘azzoliy fikricha esa “yumshoq tuproqqa ekilgan urug‘ yaxshi hosil beradi”, talaba ustoziga nisbatan yumshoq tuproqdek bo‘lishi kerak [7, 162], deb fikr bildiradi. Koshifiy “Agar shogird uchun nima yaxshi, deb so‘rasalar, pok e‘tiqod deb ayt, chunki faqat e‘tiqod kishini murodiga yetkazadi” [2, 323], deb aytadi. Agar shogirdning niyati pok bo‘lsagina iymoni mustahkam bo‘ladi, haqiqiy ilm yo‘lini o‘zi tanlay oladi. Koshifiy fikrini davom ettirib, “Agar shogird nima orqali matlubi maqsadiga yetadi, deb so‘rasalar, xizmati orqali”, deb aytgin, “Agar xizmatining binosi nimaga qurilgan, deb so‘rasalar rohatni tark etish va zahmatni chekish asosiga” [2, 324]dir deb, ta’kidlaydi.

Koshifiy shogirdlikni ruknlari to‘g‘risida to‘xtalib, ular to‘ttadir: birinchisi, mard bo‘lib ishgah kirishish, futuvvat yo‘lini mardona qabul qilish, kirishmasdan qo‘rqib turish, orqaga surish va yo‘ldan qaytishdan ko‘ra yomonroq ekanligini, ikkinchisi - sidqidildan xizmat qilish, uchinchisi - ko‘ngil va til bir-biriga muvofiq kelishi, to‘g‘ri gapirib, to‘g‘ri amal qilish, to‘rtinchisi - nasihatga quloq solish hamda ustozdan eshitganlarini yodda tutib, unga amal qilish kerakligini aytib o‘tadi. Albatta shogird ustozini sabr, qanoat orqali jon qulog‘i bilan tinglab anglasagina to‘g‘ri yo‘lda ekanligiga ishoch hosil qiladi.

Koshifiy fikrini davom ettirib, shogirdlikni ustoz oldidagi o‘z odoblari borligini aytadi: avval ustoz qabuliga kirganda salom berish kerakligi, ustoz oldida kam gapirish, boshni oldinga egib turish kerakligi, ko‘zni har tomonga yugurtirmaslik, agar masala so‘ramoqchi bo‘lsa, oldin ustozdan ijozat olishi, ustoz javob aytganda, e‘tiroz bildirmaslik, ustoz oldida boshqalarni g‘iybat qilmaslik, o‘tirib-turishda hurmatni to‘liq saqlash kerakligi shular jumlasidandir.

Koshifiy murid tushunchasini ham izohlab, “Agar “murid” so‘zining ma‘nosi nima deb so‘rasalar, javob berib aytki, muridning lug‘aviy ma‘nosi istovchi, xohlovchi demak”dir. Chunki murid botinida xohish bo‘lmasa zohirda hech bir amal ko‘zga tashlanmaydi. Tariqat ahillari ko‘ra “murid”ning ma‘nosi, nafsning barcha istaklaridan qutulgan odamga aytadilar. Chunki nafi so‘ragan narsani bermaslik muridlik yo‘lining bosqichlaridandir. Bunday odamning esa pirning xohishidan o‘zga xohishi bo‘lmaydi. Koshifiy “Agar muridlikning ruknlari (ustuni) nechta, deb so‘rasalar, oltita deb aytil, ya‘ni farmonga itoat etmoq, rost so‘zlamok, vafoli bo‘lmoq, nasihatga quloq solmoq, dilozorlik qilmaslik va sirni saqlamoq” [2, 317], deb tushuntiradi. Koshifiy muridlikning “javhari” (mag‘zi) bu - tariqat birodarlarining xursandligi, muridning “sarmoyasi” (boyli) esa pok e‘tiqod va ravshan ko‘ngildir, muridlikning “qonun”i esa o‘ziga ravo ko‘rgan narsalarni o‘zgalarga ravo ko‘rish va o‘ziga ravo ko‘rmagan narsani o‘zgalarga ham ravo ko‘rmaslik, deb ta’kidlaydi.

Koshifiy bir qancha axloqiy qoidalar to‘g‘risida fikr bildirar ekan, “Axloqi Muhsiniy”da “Sabrning ma‘nosi Haq taolodan kelgan baloga toqat qilmoq va ango o‘zni to‘xtatmoq bo‘lur”, deydi va “Hayoning ma‘nisi yomon ish qilmoqdan uyalmok bo‘lur”, “Shijoat, fazilat anolaridir”, deb yozadi. Koshifiy asardagi mazkur tushunchalarni qo‘llash orqali, kitobxonga ularning mazmun-mohiyatini yaxshiroq anglab olishi uchun juda sodda usullardan foydalanadi.

Biz bilamizki har bir narsada me‘yor va o‘lchov bo‘ladi, shunday ekan Koshifiy aytganidek, shayxlikning ham o‘z me‘yorlari bo‘ladi va bu buzilsa mezon o‘zgaradi. Bu borada Koshifiy “agar shayxlik me‘yori nima, deb so‘rasalar, bu - uning qalbidan muridning chuqur joy olishi, murid murodining hosil bo‘lishidir”, deb javob bergil, deganlar. Ustozning zarurlari nimadan iborat degan savolga esa ular to‘rtta deb ayt: birinchi - muridni barcha g‘am - anduh zulmatdan xalos etish; ikkinchi - muridga ravo deb buyurilgan qoidalarga o‘zi ham amal qilish, murid uchun man etilgan narsalarni o‘zi ham tark etish; uchinchisi - o‘zini bamisoli cho‘pon, muridlarni esa rama hisoblab, har qanday sharoitda ham murid himoyasidan bosh

tortmaslik; to‘rtinchi-muridning mol-mulkini o‘z manfaati uchun ishlatmaslik va o‘zlashtirmaslik deb, javob berganlar.

Xulosa. Boshqacha aytganda, Voiz Koshifiy futuvvatni tariqatning bir bo‘lagi deb qaraydi, chunki futuvvatning asosi bilan tasavvuf g‘oyalari bir-biri bilan nihoyatda mos kelishidir. Futuvvat ahillari ham tasavvuf birodarlari ham inson axloqining buyuk sifatlarini: mehru shafqat, mardlik, fidoiylilik, rostgo‘ylik, o‘zni fidoiylilik yo‘lida qurbon qilish, axloqan pok, ilm yo‘lidagi sabr, tavba, qanoat, parhez va asosiysi bu tushunchalarni amalda qo‘llash javonmardlikning tub mohiyatini tashkil etadi. Futuvvat ahillari tomonidan axloqiy - tarbiyaviy g‘oyalar tadbiiq etilsa, tasavvufda nazariy - e‘tiqodiy tushunchalar o‘z aksini topadi. Shuning uchun ham futuvvatni tasavvuf tushunchalarisiz anglash qiyin. Zero, falsafa fanlari doktori E.Yusupov aytganidek, “Inson hayot tajribasi, faoliyati, bilimi, ilmi, odob-axloqi, xatti-harakati bilan ma‘naviy hayotini boyitib boradi. Aqlan va axloqan boyib borgan sari o‘z oldiga ajoyib vazifalarni qo‘yib, unga erishish uchun harakat qiladi. Harakat esa ma‘naviy zaminni talab qiladi. Ma‘naviy kamolot jarayonida inson xarakteri toblanadi”. Inson xarakteridagi fazilatlarining axloqiy negizi Koshifiyning “Futuvvatnomai sultoniyy” asarida mujassamdir.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmon.
2. 2017-yil 28-iyuldagi “Ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko‘tarish to‘g‘risida”gi PQ-3160-sonli Qaror.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24-maydagi PQ-2995-son “Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ‘ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi” Qaror.
4. Shayx Ahmad Ibn Muhammad Abdulloh. “Axloqus solihiy (Yaxshilar axloqi). –Toshkent: “Azon kitoblari” nashriyoti, 2020-y. 207-b.
5. Husayn Voiz Koshifiy. Axloqi Muhsiniy. Futuvvatnomai Sultoniyy. -Toshkent. “O‘zbekiston”, 2019. 289-b.
6. Ishoqjon Muhammadjon o‘g‘li. Ta’lim va tarbiya. –Toshkent: “Hilol nashr”, 2018. 14-b.
7. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Ijtimoiy odoblar. –Toshkent: “Hilol nashr”, 2016. 372-b.
8. Islom Ensiklopediyasi. Zuhridin Husniddinov tahriri ostida. –T.: “Davlat ilmiy nashriyoti”, 2004. 165-b.
9. Firuz Muzaffarov. G‘azzoliy insonga oid ta’limotining ilmiy-falsafiy asoslari. –Toshkent: “Turon zamin ziyo”, 2014. 162-b.
10. Ashurova M. Futuvvat (Javonmardlik) -axloqiy tarbiya asosi // “Pedagogik mahorat” Ilmiy-nazariy metodik jurnal. 2021-yil 2-son. 106-b.
11. Ashurova M. Jaloliddin Rumi ta’limotida “borliq” muammosi. Imom Buxoriy saboqlari. Ma‘naviy-ma‘rifiy, ilmiy-adabiy jurnal. 2019-yil, 4-son. 126-b.
12. Raxmatov N. Professor-o‘qituvchilar faoliyati va uning samaradorligini oshirishning nazariy sotsiologik asoslari. Ijtimoiy tadqiqotlar jurnali. 7-son. 3 jild. –Toshkent, 2020-y.127-b.

Farida OCHILOVASamarqand davlat tibbiyot instituti
pedagogika va psixologiya kafedrası
o'qituvchisi**Durdona DAVLATOVA**Samarqand davlat tibbiyot instituti
pediatriya fakulteti 2-kurs talabasi**BOLALAR NEVROZINI BARTARAF ETISHDA ART-TERAPIYA USULLARIDAN FOYDALANISH**

Maqolada bolalardagi nevroz kasalligini psixologik korreksiyaning yo'nalishlaridan biri bo'lgan art-terapiya usuli orqali bartaraf qilish, ruhiy xotirjamlikni ta'minlovchi mashg'ulotlar, art-terapevtik mashg'ulotlar asosida bolalar nevrozini bartaraf etish yo'llari bayon qilingan.

Kalit so'zlar: art-terepiya, korreksiya, nevroz, ijodkorlik, stress, tuyg'u, ruhiy holat, terapiya.

В статье описаны пути преодоления невроза у детей методом арт-терапии, являющейся одним из направлений психологической коррекции, тренинги, обеспечивающие душевное спокойствие, способы преодоления детского невроза на основе арт-терапевтического тренинга.

Ключевые слова: арт-терапия, коррекция, невроз, творчество, стресс, эмоции, психическое состояние, терапия.

The article describes ways to eliminate neuroses in children through the art therapy method, one of the directions of psychological correction, exercises that provide mental calmness, bartaf children's neuroses on the basis of art-therapeutic exercises.

Key words: art-terepia, correction, neurosis, creativity, stress, feeling, mood, therapy.

Kirish. Hozirgi vaqtda bolalarning shaxs bo'lib voyaga yetishida uchraydigan turli salbiy o'zgarishlarni bartaraf qilish eng asosiy vazifalardan biriga aylangan. Bu borada davlatimizda katta ishlar amalga oshirilmoqda.

Prezidentimiz Sh. Mirziyoyev “Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz” [1] deb aytgan fikrlari biz uchun asosiy vazifa hisoblanadi. Chunki yoshlarning kamoli davlatimizning kelajagi poydevori bo'lib hisoblanadi.

Asosiy qism. Bolalarni ilmiy, ijodkor, teran fikrli bo'lishida ota-onaning namuna sifatidagi o'rni beqiyosdir. Bolalar rivojlanishida esa, ming afsuski, turli muammoli holatlar uchrashi mumkin. Bu kabi muammolarni bartaraf qilish hozirgi zamon mutaxassislaridan katta mas'uliyat talab qilinadigan jarayondir.

Quyida bolalarning shakllanishi jarayonida uchraydigan bolalar nevrozi va uni bartarafishtirish mexanizmlari haqida to'xtalamiz.

Nevroz - bu nima? Ushbu kasallik guruhini e'tiborsiz qoldirishning asosiy sababi ularning mohiyatini va jiddiyligini tushunishning yetishmasligi. Ota-onalar nevrozni sinchkovlik bilan o'rganishlari muhimdir: tibbiyotda nima bor, qanday sabablar bor va u bilan qanday kurashish kerak. Mutaxassislar, bu patologiyani to'satdan, o'tkir yoki uzoq davom etgan psixologik jarohatlarda insonning reaksiyasidan kelib chiqqan kasallik deb ataydi. Kasallik 3 yoshdan oldin sodir bo'lmaydi. Maktabgacha yoshdagi bolalar va o'smirlarga tashxis qo'yiladi. Voyaga yetmaganlarning ruhiy rivojlanish darajasi shaxsiy reaksiyalar uchun juda oddiy ko'rinishda uchraydi.

Nerv-psixik doirasi holatining muhim ko'rsatkichlaridan biri bolaning uyqusidir. U tez uxlaydimi, uyqusida gapiradimi, uyqusirab turmaydimi, qanday tushlar ko'radi? Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, nerv psixikasi doirasi va uyqu buzilishiga muhit sharoitining noqulay ta'siri, chunonchi, noto'g'ri tarbiya, haddan tashqari ish bilan band bo'lish, yoshga mos bo'lmagan adabiyotlar o'qish va boshqalar sabab bo'ladi [3, 43].

Bolalarda shaxsiy rivojlanish buzilishining eng keng tarqalgan shakli sifatida nevroz muammosi dolzarb bo'lib qolmoqda. Jahon adabiyotida nevrozlarning ko'plab sabablari keltirilgan. Bu sabablarga quyidagilar kiradi:

- psixologik tabiat omillari (psixotravmatik vaziyatlar, shaxsning premorbid xususiyatlari va boshqalar);
- ijtimoiy omillar (noto'g'ri tarbiya, noqulay oilaviy sharoitlar va boshqalar);
- biologik omillar (irsiyat va konstitutsiya, uzoq muddatli somatik kasalliklar va boshqalar);
- psixotravmatik omillar;

Bir qator mualliflar nevrozlar dinamikasining uch ko'rinishini taklif qiladilar: nevrasteniya, isteriya va obsesif-kompulsiv xulqiy buzilish.

Nevrasteniya - yuqori asabiy faoliyatning qo'zg'alish xususiyati yoki tormozlash jarayonining haddan tashqari kuchlanishi va zaiflashuv mavjudligida buzilish natijasida yuzaga keladigan holat.

Isterik nevroz (isteriya) nevrotik holatning bir turi bo'lib, bu haddan tashqari o'zini namoyon qilish, e'tiborni jalb qilish va o'z-o'zini atrofdagilarga ko'rsatish bilan tavsiflanadi.

Obsesif-kompulsiv buzqlik (psixasteniya) nevrotik holat sifatida tushuniladi, unda odam o'zining aqliy zaifligi, o'ziga ishonchsizlik hissini boshdan kechiradi.

Psixiatrlarning ta'kidlashicha, bolalarning haddan tashqari qattiqqo'llik bilan tarbiyalash, unda nevrozlarni va psixosteniyanini keltirib chiqaravchi omillardan biridir.

Albatta, har bir bolaning oiladagi munosabatlari o'ziga xos hamda takrorlanmasdir. Biroq, ota-ona va bola munosabatlarining lunximiy jihatlari ham mavjuddir. Ota-onalar bolalar xulq-atvorini boshqarishda qanday usullardan foydalanishariga ko'ra o'rtadagi munosabatlar ko'pincha “demokratik” va “avtoritar” nazorat qilinuvchi kabilarga ajratiladi [2, 72]. Ota-onaning bola bilan muloqotini to'g'ri tashkil qilish muhim, sababi bolaning nerv sistemasiga bu juda katt aahamiyatga ega.

Bolalardagi nevrozni davolashda dori-darmonlardan ko'ra ko'proq rivojlantiruvchi va davolovchi psixologik mashg'ulotlarni taklif qilish samaradorlidir.

Psixokorreksion mashg'uloitlarning keng tarqalgan art-terapiya yo'nalishida olib boriladigan mashg'ulotlar bolalarni asabiy holatlarini barqarorlashtirishga yordam beradi.

Ushbu turdagi terapiyaning kelib chiqishi:

Asrlar davomida odamlar o'zlarini ifoda etish va muloqot qilish uchun san'atdan foydalangan bo'lsalar-da, art-terapiya faqat o'tgan asrning 20-yillaridan qo'llanila boshlandi. O'sha paytda sog'liqni saqlash xodimlari ruhiy kasalliklarga chalingan bemorlar o'zlarini rasm yoki boshqa badiiy shakllar orqali ifoda etishga moyilligini angladilar, bu esa terapevtik strategiya sifatida san'atdan foydalanishni o'rganishga olib keldi. “Art terapiya” atamasi o'tgan asrning 40-yillarida inglizlar tomonidan kiritilgan shifokor va rassom Adrian Hill. U ijodkorlik sil kasalida (kasalxonada birga ishlagan) tezroq tiklanishiga yordam berishini payqagan. Aytish joizki, san'at qadimgi davrlarda paydo bo'lganligi sababli, uning terapevtik ta'siri ilgari qayd etilgan, ammo faqat bizning davrimizda ijodkorlikning ushbu funksiyasiga alohida qiziqish mavjud.

Muhokamalar va natijalar. Art-terapiya (art-terapiya) - psixokorreksiya usuli bo'lib, birinchi marta 1938-yilda A.Hill tomonidan psixoterapiyada qo'llanilgan. Ko'proq bolalarning o'yin-kulgilari, mashqlarini eslatuvchi mashqlar orqali, siz nafaqat har qanday odamning (kattalar ham, bolaning ham) ruhiy holatini tashxislash, balki ko'plab asab kasalliklari bilan muvaffaqiyatli kurashishingiz mumkin.

Art-terapevt qanday foydalanadi? Art-terapiya ikki yo'nalishni birlashtiradi: psixologiya va san'at. Psixologiya inson ongi va xulq-atvori, uning jarayonlari va rivojlanishi haqidagi bilimlarga hissa qo'shadi.

Art-terapiya - bu usul ekspresif terapiya badiiy ijodiy jarayonni bemorning jismoniy va psixologik farovonligini yaxshilash uchun ishlatadigan psixokorreksion usuldir. Mashg'ulot bolaga his-tuyg'ularini san'at orqali ifoda etishga, o'tmishdagi muammolarni hal qilishga va o'z-o'zini bilish, o'zini qadrlash, hissiy nazoratni yaxshilash, stress, xavotirni kamaytirish, ong, e'tibor, ijodkorlikni yaxshilashga yordam beradi.

Art-terapiya 3-4 yoshli bolalarga dunyoni o'rganishga, obyektlar va moddalarning xususiyatlarini o'rganishga, nozik vosita ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Art-terapiya ruhiy kasalliklarga chalingan bemorlar bilan, mahkumlarni rehabilitatsiya qilish, yoshlarga ta'lim berish, sog'lom odamlarning farovonligini oshirish va boshqalar bilan ishlaydi. Urushdan keyingi mojarolar, jinsiy zo'ravonlik yoki tabiiy ofatlar natijasida kelib chiqadigan shikastlanishdan keyingi stressli odamlarda qo'llaniladi; saraton kabi jismoniy kasalliklarga chalingan shaxslar bilan; autizm, demans yoki Altsgeymer, depressiya va boshqa psixologik xususiyatlarga ega bo'lgan shaxslar bilan ham katta ijobiy natija beradi. San'at haqidagi bilimlar muhimdir, chunki art-terapevt o'z bemorlari bilan ishlash uchun turli xil vositalar va texnikadan foydalanadi (rasm, rasm, dramatik san'at, fotosurat, haykaltaroshlik va boshqalar).

Art-terapiyaning afzalliklari. Art-terapiyaning eng muhim jihatlari o'rganib chiqib, quyida biz umumiy tarzda qisqacha bayon qilamiz: odamga his-tuyg'ularini, fikrlarini va his-tuyg'ularini ifoda etishga imkon beradi, shuning uchun u miyadagi turli salbiy o'y-fikrlardan ozod bo'lish usuli sifatida ishlaydi. Bundan tashqari, o'zlarini ifoda etishda va muloqot qilishda qiynalayotgan odamlarga yordam berishning samarali usuli. Hissiy o'z-o'zini anglashga va xatti-harakatlarni tartibga solishga yordam beradi, rehabilitatsiya, ta'lim va ruhiy salomatlik kabi sohalarida foydalidir. Hayot sifatini yaxshilashga yordam beradi. Art-terapiya hissiy, jismoniy, vosita yoki ijtimoiy moslashuv muammolaridan aziyat chekadigan odamlar bilan juda samarali. O'qish qobiliyati cheklangan bolalar va o'spirinlar bilan qo'llanilganda ijobiy natijalarga erishilgan. Bundan tashqari fobiyalarni davolash uchun ishlatilishi mumkin, stress va xavotirni kamaytirish, diqqat yetishmasligi, giperaktivlik buzilishi alomatlarini yaxshilashga yordam beradi. Inson

ovqatlanish buzilishida va tana qiyofasida juda samarali, giyohvandlikni davolash uchun samarali qo'llaniladi. O'z-o'zini hurmat qilishni kuchaytiradi va depressiya bilan og'riqan bemorlarga yordam beradi.

Art-terapiya turlari quyidagilardan iborat: so'zning tor ma'nosida art-terapiya - bu tasviriy san'atga asoslangan rangtasvir terapiyasi, biblioterapiya (shu jumladan, ertak terapiyasi) - adabiy kompozitsiya va adabiy asarlarni ijodiy o'qish, musiqa terapiyasi, raqs terapiyasi, qo'g'irchoq terapiyasi kabilardan mavjud. Bundan tashqari quyidagi yo'nalishlari ham mavjud:

Izoterapiya - bu tasviriy san'at yordamida davolash. Bugungi kunda ushbu texnika eng mashhurlaridan biridir. Chizish odamga chuqur mojarolarni yengish, g'azab, tajovuz va umidsizlikni tashlash imkoniyatini beradi. Bundan tashqari, bemor ish oxirida qoniqish his qiladi. Shaxs tomonidan yaratilgan rasmlar yoki boshqa san'at asarlari ijtimoiy ma'qullashga, o'z-o'zini hurmat qilishni oshirishga, izolyatsiya va komplekslarni yengishga yordam beradi.

Taxminan 3 yoshda bola o'zini alohida shaxs sifatida anglay boshlaydi. Bu yoshda, avtoportret yordamida uning hissiy holatini tahlil qilishga harakat qilish mumkin. Quyida sizlarga bir qancha mashg'ulotlarni taklif etamiz.

1-mashg'ulot: “Men - bu men” Kichkintoydan o'zini ko'rganidek, o'zini chizishini so'rang. Bola o'zini chizishi jarayonida nimalarga e'tibor berayotganini ahamiyat beriladi. Mavzuni yanada rivojlantirish uchun boladan o'z oilasi a'zolarini tasvirlashini so'rang. Qarindoshlar bolaning hayotida qanday o'rin egallashi va ularning har biri bilan qanday aloqasi borligi haqida bunday rasmdan ko'p narsalarni bilib olishingiz mumkin. Mashg'ulot bolada o'z menini his qilishga kuchli tomonlarini anglashiga yordam beradi.

2-mashg'ulot: “G'or” Bir qahramoningizni tasavvur qiling, (bu qahramon ertak, multfilm, hayotingizdagi ideal inson yoki o'zingiz bo'lishingiz mumkin) tasavvur qilgan qahramoningiz xazina topish maqsadida yo'lga chiqdi, bu uzun yo'l, g'orga eltadi, u yerda xazina yashiringan. Qahramoningiz xazinani olishga qayday holatda boradi, o'zi bilan nimalarni oladi deb aytiladi va ushbu holatni chizish taklif etiladi. Bola rasmni tasvirlagandan so'ng yaratgan qahramoni qanday holatda qaytganini chizish taklif etiladi va chizgan rasmi bo'yicha suhbat o'tkaziladi. Ushbu mashg'ulot bolalarning ichki resuslarini rivojlantirishga katta imkoniyat beradi.

3-mashg'ulot: “Bolaligimning eng yorqin xotiralari” boladan bolalalikdagi eng yorqin xotiralarini har xil usullar asosida tasvirlash taklif etiladi. Bolaga kollaj, rasm chizish, hikoya yozish asosida o'zining bolalikdagi xotiralari haqida o'z fikrlarini bildirish so'raladi va bolalikdagi xotiralarini eslash jarayonida ularda bolalikning eng shirin damlari haqida so'zlab berish taklif qilinadi va his-tuyg'ularini bo'lishishga imkoniyat beriladi. Bolalar uchun bolalikdagi yorqin xotiralarini so'zlash ijobiy tuyg'u bag'ishlaydi, rohatlanishadi, ishonch hissi oshadi.

4-mashg'ulot: “Mening hayotim, mening his-tuyg'ularim” kollaj tayyorlash (turli rasmlar jurnallardan rasmlar tanladi va qirqib olinadi). Bolaga o'zi uchun ishlashi qulay bo'lgan joyni tanlash taklif etiladi. Turli mavzudagi qirqish uchun mo'ljallangan jurnallarni olish va asta-sekin 20 daqiqa davomida ularning rasmlarini ko'rib chiqish taklif etiladi. O'zining hayotini, qiziqishlarini aks ettiradigan matn, rasmlarga e'tibor berish, uni jalb qilinganlarini kesib olish taklif etiladi. Kesib bo'lgandan so'ng, tanlangan rasm parchalarini qog'ozga joylashtirish aytiladi, yelim bilan yopishtirib chiqish taklif etiladi. Bola ishni bajarib bo'lgach tayyorlagan kollaji bo'yicha suhbat o'tkaziladi.

Xulosa. Art-terapiya mashg'ulotlari bolalardagi turli asabiy buzilishlarni bartaraf qilishda qulay usul hisoblanadi. Psixologiyaning ushbu yo'nalishi hozirgi kunda keng ommaga qo'llanilmoqda va ijobiy natijalar olingan. Yuqoridagi mashg'ulotlar ham bolalarda qo'llanilgan va samarali ko'rsatkichga ega bo'lgan. Ushbu mashg'ulotlar 30-25 tadan ziyod bolalarga Samarqand shahrida joylashgan SOS Bolalar mahallasi tarbiyalanuvchilarida o'tkazilgan, 60% foiz bolalarda o'ziga nisbatan ishonchining oshishi, muloqotda faollik kuzatilishi, enurez holatlarining bartaraf bo'lishi va uyqularining yaxshi bo'lganliklari bilan kuzatildi.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.: “O'zbekiston” NMIU, 2016.
2. Nishanova Z.T., Alimova G.K., Turg'unboyeva A.G'. Asranboyeva M.X. Bolalar psixologiyasi va psixodiagnostikasi. –Toshkent, 2017. 72-bet.
3. Daminov T.A., Xalmatova B.T., Boboyeva U.R. Bolalar kasalliklari. –Toshkent: “Tafakkur bo'stoni”, 2012-yil.

Ziyodullo ELOV

Buxoro davlat universiteti
psixologiya kafedrası o'qituvchisi,
psixologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)

NUTQDA UCHRAYDIGAN BUZILISHLAR VA ULARNI YUZAGA KELTIRUVCHI SABABLARNING BOLA RUHIYATIGA PSIXOLOGIK TA'SIRI

Maqolada bola shaxsida nutqning o'rni va nutqdagi ayrim nuqsonlarning ruhiyatga psixologik ta'siri haqida fikr yuritilib, nuqtii nuqsonlarga sabab bo'luvchi ayrim omillarga to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: *ekzogen, endogen, embrion, miya chayqalishi, pereferik buzilishlar, funksional buzilishlar, alaliya, afaziya, dizatriya.*

В статье обсуждается роль речи в личности ребенка и социально-психологическое влияние определенных речевых дефектов на психику с акцентом на некоторые факторы, приводящие к точечным дефектам.

Ключевые слова: *экзогенный, эндогенный, эмбриональный, сотрясение мозга, периферические нарушения, функциональные нарушения, алалия, афазия, дизартрия.*

The article discusses the role of speech in the personality of a child and the socio-psychological impact of certain speech defects on the psyche, with an emphasis on some factors leading to point defects.

Key words: *exogenous, endogenous, embryonic, concussion, peripheral disorders, functional disorders, alalia, aphasia, dysarthria.*

Kirish. Bolalarda uchraydigan nutq nuqsonlari tug'ma yoki orttirilgan bo'lishi mumkin. Homiladorlikning dastlabki uch oyligida onaning virusli kasalliklar bilan qattiq shamollashi, ularni davolamasdan oyoqda o'tkazishi, o'zboshimchalik bilan turli dori-darmonlarni qabul qilishi, ota yoki onaning giyohvand moddalar, alkogol va tamaki mahsulotlarini iste'mol qilishi, radiastiya, tos suyagining torligi natijasida tug'uruqda bola miyasining lat yeyishi, kindigiga o'ralishi, bo'g'ilib qolishi, yo'ldosh ko'chib qolishi natijasida bolaga kislorod yetib bormaslik holatlari uchraganda bolada nutqiy nuqsonlar kelib chiqishi mumkin.

Bolalarda nutq buzilishini yuzaga keltiruvchi sabablar ichida, tashqi (ekzogen) va ichki (endogen) omillar, shuningdek, atrof-muhitning tashqi sharoitlari farq qilinadi. Zamonaviy psixologiyada boladagi nutqiy nuqsonning turli sabablarini ko'rib chiqishda evolyusion-dinamik yondashiladi. Bu nuqsonning yuzaga kelish jarayonini tahlil qilishdan, anomal rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini va har bir yosh davrida nutqning rivojlanish qonuniyatlarini hisobga olishdan iboratdir.

Bolaning tevarak-atrofida sharoitni alohida o'rganish talab qilinadi. Psixik (shu bilan birga nutqiy) jarayonlarning shakllanishida biologik va ijtimoiy jarayonlarning birligi prinsipi nutqiy jarayonning rivojlanishiga nutqiy muhit, muomala, emotsional aloqa va boshqa faktorlarning ta'sirini aniqlash imkonini beradi.

Shuningdek, bola tug'ilgandan to uch yoshga to'lgunga qadar og'ir infeksiya kasalliklarga chalinishi, turli miya jarohatlarini olishi, bolaning ilk rivojlanish paytidan unga gapirmaslik, so'zlarni to'liq va o'z nomi bilan aytmaslik, tilga kira boshlaganda savollariga javob bermaslik, tovushlarni to'g'ri talaffuz qilmaslik ham nutqdagi kamchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

Asosiy qism. Eshitishi normal bo'lgan bolaning kar-soqov ota-ona qo'lida tarbiyalanuvchi, surunkali kasal bo'lib tez-tez kasalxonalarda davolanuvchi bolalarda nutqning rivojlanmay qolishi, oilada uzoq vaqt davom etuvchi ruhiy shikastlanish va ikki tillik bolada duduqlanishning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi nutqiy muhitning nutq rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishiga misol bo'ladi.

Bugun tibbiyot psixologiyasida bolalardagi nutqiy nuqsonlarning asosiy sabablari sifatida [3]:

1. Embrion rivojlanish davridagi turli xil patologiyalar.
2. Homiladorlik vaqtidagi toksikozlar, virusli va endokrin kasalliklar, jarohatlar, qonning rezus-faktorga mos kelmasligi.
3. Tug'ruq vaqtidagi shikastlanish va asfiksiya.
4. Bola rivojlanishining birinchi yilidagi bosh miya kasalliklari (meningit, enstofamit).
5. Miyaning chayqalishi bilan birga sodir bo'ladigan bosh miya jarohatlari.
6. Nasliy faktorlar. Bunday hollarda nutq buzilishlari umumiy nerv sistema buzilishlarining bir qismini tashkil etib, intellektual va harakat kamchiliklari bilan birga kuzatiladi.

7. Ijtimoiy muhitning yomonligi. Bu holat ijtimoiy pedagogik qarovsizlikka, vegetativ disfunktsiyaga, emotsional-irodaviy muhitning buzilishlariga va nutqning rivojlanmay qolishiga sabab bo'ladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan sabablar, ayrim hollarda ularning birgalikda qo'shilib kelishi nutqning turli tomonlarining buzilishiga sabab bo'lishi mumkin. Hamma nutq buzilishlari kelib chiqishiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi:

1. Organik xarakterdagi nutq buzilishlari.
2. Funksional xarakterdagi nutq buzilishlari.

Organik nutq buzilishlari o'z navbatida ma'lum joyning zararlanishiga ko'ra markaziy va pereferik xarakterda bo'ladi. Markaziy buzilishlar: markaziy nerv sistemasini u yoki bu qismlarining buzilishi, zararlanishi natijasida kelib chiqadi. Markaziy xarakterdagi organik nutq buzilishlariga: alaliya, afaziya, dizartriya nutq kamchiliklari kiradi.

Pereferik buzilishlar: artikulyatsion apparatning noto'g'ri tuzilishi yoki buzilishi va pereferik nerv artikulyatsion organlar invetsiyasining buzilishidan kelib chiqadi. Pereferik xarakterdagi organik nutq buzilishlariga: rinolaliya, prognatiya, progeniya kiradi.

Funksional buzilishlar: bunda nutq jarayonida ishtirok etadigan a'zolar tuzilishida hech qanday o'zgarishlar bo'lmaydi. Funksional xarakterdagi nutq buzilishlariga - dislaliya, duduqlanish kabi nutq nuqsonlari kiradi. Turli nutq buzilishlarining rivojlanishini oldindan aniqlash katta ahamiyatga egadir. Agarda nutqiy nuqson bolaning maktabga kelgan vaqtida ilk bor aniqlansa, u holda uni tuzatish qiyinchiliklari kuzatilib, o'zlashtirishga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Agarda bolaning nutq nuqsoni maktabgacha yoki yasli yoshida aniqlansa, tibbiy va pedagogik tuzatish maktabda to'laqonli ta'lim olish imkonini beradi. Rivojlanishida kamchiliklar bo'lgan bolalarni erta aniqlash ishlari birinchi navbatda "oilaviy muhiti yaxshi bo'lmagan" oilada o'tkaziladi. Bunday oilalarga quyidagilar kiradi:

1. U yoki bu nuqsonga ega bo'lgan bola bor oila.
2. Ota-onalarning birida yoki ikkalasida fiziologik eshitishi buzilgan, aqli zaiflik, shizofreniya kasalligi bor oilalar.
3. Homiladorlik vaqtida yuqumli kasalliklar, og'ir toksikoz o'tkazgan ayol bor oilalar.
4. Embrionlik davrida gipoksiyani, tug'riq vaqtida asfeksiya, jarohat yoki neyroinfeksiyani boshidan kechirgan, hayotning birinchi oylarida bosh miya jarohatlari olgan bola bor oilalar.

Bizning jamiyatimizda ona va bola sog'lig'ini saqlash borasida uzluksiz ravishda choralar ko'rilmogda. Shularning ichida birinchi navbatda homilador ayollar dispanserizatsiyasini, surunkali kasalliklar bilan og'ruvchi, manfiy rezus-faktorga ega ayollarni doimiy ravishda kasalxonalarda davolash va boshqalarni aytib o'tish mumkin. Nutqiy rivojlanishdagi nuqsonlarning oldini olishda tug'ilish vaqtida shikastlangan bolalarni dispanserizatsiyasi muhim rol o'ynaydi.

Ota-ona, bobo-buvilar farzandi yo nevarasining har bir harakatidan suyunib, unga "bola tilida" gapirishni xush ko'radi. Nonni "nana", mushukni "miyov", kuchukni "vov-vov" deb aytganda bola ularning nomini shu holda eslab qoladi. Natijada esa bolada nutqning kechikishi kuzatiladi.

Bulardan tashqari, ota-ona e'tibor berishi kerak bo'lgan jihatlardan yana biri - bolaning ovqatlanish ratsioni. Tishlari chiqqa boshlagandan keyin bo'tqa va pyurelar, oson yutiladigan ovqatlar qatoriga chaynaladigan taomlar, meva-sabzavotlarni ham qo'shish kerak. Ko'p hollarda ota-onalar bolasi qattiq narsani tishlab qiynalib qolmasin deb, ularga turli usullar bilan yordam berishadi.

Ammo, doimiy ravishda bunday yo'l tutish noto'g'ri. Bola chaynashni o'rganolmaydi. Tishning vazifasi chaynash va chiqqandan keyin buni bajarishi kerak. Chaynash tishlar qatorining va jag'larning to'g'ri rivojlanishiga, til harakatchanligi yaxshilanib, bola tovushlarni o'zining yoshiga mos talaffuz qilishiga yordam beradi.

Muhokamalar va natijalar. Bugun psixologlar nutq rivojlanishidagi me'yor - ikki yoshda 80 ta, besh yoshdan keyin 3000ga yaqin so'z bo'lishi kerakligini ta'kidlashmoqda.

Eshitish va miya faoliyati me'yorida bo'lgan bolalar 1,5-2 oylikdan boshlab "agu-gugu"lashni boshlaydi. Yaqinlari u bilan gaplashganda, bola "agu-gugu" deb javob qaytaradi. 5-6 oylikdan, 8-11 oylikkacha talaffuzi oson bo'lgan lab-lab tovushlari, lab-til tovushlarini talaffuz qiladi.

Sog'lom bola bir yoshida o'ntacha so'zni osonlik bilan talaffuz qila olishi kerak. Umuman olganda, bir yosh ruhiy, nutqiy va jismoniy rivojlanishlar parallel holda boshlanadigan payt. Bola bilan ko'p gaplashish shu davrdan kechikmasligi kerak.

Masalan, mashinada birga ketayotgan bo'lsa, "bu mashina, u bizni manzilimizga olib boradi" deb mashina haqida kam bo'lsa ham tasavvur berish kerak. Yoki bolaga olma kesib berayotganda uning shakli, rangi, ta'mi, qayerdan olib kelingani va foydalari haqida aytib yedirish lozim. Bular bolaning xotirasida o'rnatilib, leksik lug'at boyligini tobora oshiradi.

Bir yarim - ikki yoshda bola sodda gaplarni tuza oladi. Sababi bu davrda uning nutqida fe'llar paydo bo'la boshlaydi. Ikki yoshgacha bola ishlata oladigan so'zlar miqdori 60-80 taga yetishi kerak. Ana shundan keyin **u x, y** tovushlarini ayta boshlaydi. Bu paytda u hali **r, sh, j, l, ch** kabi ayrim tovushlarni aytmaligi mumkin va bu me'yor sanaladi.

Umuman olganda, ikki yoshligida bolaning nutqida tovush talaffuzidan ham oldin gapirish muhim o'rinda turadi. Ya'ni tovushlar talaffuzida kamchiliklar bo'lishi mumkin, ammo bo'g'inlar, so'zlar, sodda gaplarni gapira olishi kerak.

Ikki yoshga to'lganda ham gapirmasligi tashvishlantiradigan holat. Bunga yuqorida sanab o'tilgan omillardan tashqari, nevrologik, eshitish organlaridagi kasalliklar ham sabab bo'lishi mumkin. Shunda bolani logopedga olib borish zarur. U esa qayerida muammo borligini tekshirib, audiolog, nevroptolog, psixonevrolog, lor kabi mutaxassislariga yo'naltiradi.

Bola uch yoshdan to'rt yoshgacha - 1000 ta, to'rt yoshdan besh yoshgacha - 2000 ta, besh yoshdan oshganda esa 3000 ga yaqin so'zni bilsa va qo'llay olsa, uning nutqiy rivojlanishi me'yor darajasida bo'ladi. Besh yoshli bolada barcha tovushlar talaffuzi shakllangan bo'lib, u rasm asosida biror hikoyani qayta gapirib bera oladi.

Xulosa. Nutqdagi kamchiliklarni bartaraf etish bolalik davrida nisbatan osonroq kechadi. Shuning uchun nutqida ma'lum nuqsoni bor bola bilan bog'cha va maktablardagi psixolog va logopedlar mashg'ulotlar olib borishlari zarur.

Adabiyotlar

1. Беккер К.П. Совак М. Логопедия. –Москва, 1981.
2. Ibodullayev Z. Tibbiyot psixologiyasi. –Toshkent, 2006.
3. Elov Z.S. Qobiliyatning shaxs psixologiyasidagi o'rni va Danning-Kryuger effekti. // Pedagogik mahorat (Ilmiy nazariy metodik jurnal) 5/2021. 143-144.
4. Elov Z.S. Nutqdagi ayrim nuqsonlarning bola ruhiyatiga psixologik ta'siri // Zamonaviy dunyoda amaliy fanlar: muammolar va yechimlar (Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi) 2021-yil oktabr 3(03).
5. Тяпугин Н.П. Заикание. –Москва, 1994 г.

Anjim SHAMSHETOVA

O'zbekiston davlat jahon
tillari universiteti dotsenti,
psixologiya fanlari nomzodi

EKOLOGIYA VA BIZ

Ekologik muammolarning psixologik oqibatlarini tahlil qilishning o'zi bir qator ilmiy tadqiqotlarni talab qiladi. Ekologik muammolar aholining salomatligiga, ularning aqliy quvvatiga, atrof-muhitga bo'lgan munosabatlariga va xulq-atvoriga asta-sekinlik bilan salbiy ta'sir o'tkazib borishi tabiiy. Bunday ekologik qiyin vaziyatlarda aholiga psixologik xizmat ko'rsatishning uzluksizligini ta'minlab borishimiz zarur.

Kalit so'zlar: atrof-muhit psixologiyasi, ekologik psixologiya, psixik taraqqiyot, ekologik ong, ekologik muammolar.

Сам анализ психологических последствий экологических проблем требует проведения ряда научных исследований. Естественно, что экологические проблемы постепенно негативно сказываются на здоровье населения, их умственных способностях, их отношении к окружающей среде и их поведении. Мы должны обеспечить непрерывность психологического обслуживания населения в таких экологически сложных ситуациях.

Ключевые слова: экологическая психология, психологическое развитие, экологическое сознание, экологические проблемы.

The analysis itself of the psychological consequences of environmental problems requires a number of scientific research. It is natural that environmental problems gradually adversely affect the health of the population, their mental capacity, their attitude to the environment and their behavior. We must ensure continuity of psychological service to the population in such environmentally difficult situations.

Key words: ecological psychology, psychological development, ecological consciousness, ecological problems.

Kirish. Inson faoliyati ta'sirida biosferaning o'zgarishi juda tezlik bilan bormoqda. Insoniyatning tabiiy jarayonlarga ana shunday ta'sirda yoki munosabatda bo'lishi natijasida XX asr o'rtalarida ekologik muammolar juda avj olib ketdi. Ekologik muammo insonning tabiatga ko'rsatayotgan ta'siri bilan bog'liq. Insoniyat sivilizatsiyasida hali mutlaqo kuzatilmagan global isish, dengiz va yer ekotizimlarining misli ko'rilmagan darajada kamayib borishi-yu, yer yuzining turli mintaqalarida qurg'oqchilik, suv toshqinlari kabi bir qator salbiy holatlar ham yuz berayotganligi barchamizga birdek ayondir. Bir so'z bilan aytganda insonning tabiatga aralashuvi aqlga sig'maydigan darajaga yetishga ulgurdi.

Asosiy qism. Ekologik masalalar so'nggi paytlarda ilmiy tadqiqotlarda mustahkam o'rin egallamoqda. Dunyo - halokat yoqasida turibdi. Global isish sabab sayyoramizda jiddiy o'zgarishlar kuzatilmogda deyiladi BMTning atrof-muhit bo'yicha dasturi (UNEP) va butunjahon meteorologik tashkilotning hisobotida. Hozirgi kundagi ekologik muammolarning kelib chiqish sabablarini minglab misollar bilan keltirib o'tishimiz mumkin. Jumladan: Antarktida muzlari erishining yillik ko'rsatkichlari 40 yil avvalgi raqamlardan olti baravarga oshganligi, "Atmosferaning dimiqishi" hodisasi, "Ozon qatlaminin siyraklanishi" hodisasi, "Chuchuk suv" muammolari, Orol dengizining qurib ketishi va boshqada qator ekologik muammolarni misol qila olamiz.

Ekologik muammolarning kelib chiqishiga, albatta, odamning tabiatga ta'sirini ko'rsatib o'tamiz, yerning beqiyos keng hududlarida fauna va florani, o'simliklarning kamayishi, ayrim o'simlik va hayvon turlarining qirilib ketishi va bir qator antropogen omillarning natijasini ko'rib turibmiz.

Ko'p olimlarning ilmiy fikriga ko'ra, ekologik inqirozga asosan g'oyaviy, falsafiy, psixologik va mafkuraviy inqiroz sabab bo'ladi - deb ta'kidlab o'tishmogda. Insoniyotning ekologik halokatga duch kelish sababini faqatgina fan-texnikaning rivojlanishi va ekologik savodsizlik deb qaramaslik kerak, balki bu bizning psixikamizda yashiringan muammolarning oqibatidir. Inson ongli mavjudot-ku, chuqur o'y-fikr qiladigan bo'lsak, bilib turib ham ongli mavjudot sifatida tabiatga juda katta zararni qilayotganimiz bizni hayron qoldiradi.

Darhaqiqat, yuqoridagi ekologik salbiy omillar inson psixofiziologik mexanizmiga ta'sir etib, psixik faoliyatning buzilishiga olib keladi. Atrof-muhitni barcha tabiiy idrok etishi va tabiat resurslariga bo'lgan insonning munosabatlari vaqt o'tishi bilan deyarli o'zgarib bormoqda.

Tabiiy obyektlarga nisbatan insoniy xatti-harakatlar ular qanday his-tuyg'ularga, shaxsning semantik shakllanishlariga va ular qanday bog'langanligiga, ularga nisbatan qanday qiymat yo'nalishlari,

munosabatlar shakllanganligiga va hokazolarga bog‘liq eng umumiy shaklda, insonning muayyan tabiiy obyektni qanday qabul qilishi bilan belgilanadi.

Ekologik muammolarning psixologik oqibatlarini tahlil qilish, ruhiy salomatlikning buzilishi, atrof-muhitni, inson idrokining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish, jinoyatchilik o‘sishi, demografik o‘zgarishlar, ekologik xatti-harakatlarning motivatsiyasini o‘rganish, atrof-muhitni asrash mas’uliyatini rivojlantirish va boshqada insonga xos bo‘lgan psixologik xususiyatlar har tomonlama psixologlar tomonidan ilmiy tadqiqot ishlarini talab qiladi.

Muhokamalar va natijalar. Xorijda olib borilgan bir qator ilmiy tadqiqotlarni ko‘rib chiqamiz. G.B.Barishnikovaning tadqiqot ishida Rossiya mamlakatining o‘zida hozirda o‘qituvchilarning atrof-muhitdagi ekologik muvozanat haqida xavotirlanishi 80%, vaqtning yetishmasligi 32%, ekologik madaniyatni tarbiyalashdagi zamonaviy texnologiya qo‘llanmalarining yetishmasligi 11%, oilaviy yordamning yetarli emasligi 7%, metodik qo‘llanmalarining yo‘qligi 40%, maktab ma‘muriyati tomonidan yordamning yetarli emasligi 10% ekanligi kabi ma‘lumotlar o‘rganilib chiqilgan. Inson o‘z faoliyati tufayli kimyoviy, elektromagnitli radiatsiyaga to‘yingan chiqindilar muhitida istiqomat qilmoqda. Tipik manba bo‘lib kimyoviy korxona o‘zining chiqindilarini havoga, suvga, yerga chiqarishi, ayniqsa, o‘ta zararli guruhdagi og‘ir metall tuzi, ko‘p miqdorda avtomobildan chiqadigan gazlar, qo‘rg‘oshin tuzi o‘ta xavflidir. Amerikalik olimlar o‘z tadqiqotlarida zavodlarga yaqin yashaydigan aholi va maktab o‘quvchilarining psixik holatlari tekshirilib, inson uyqusizlik, nevroz, surunkali charchoq, bosh aylanish, xotiraning pasayishi holatlariga duch kelishi ko‘rsatilgan.

Markaziy Osiyo davlatlarining diqqati, balki butun jahon hamjamiyatining ham e‘tibori Orol va Orolbo‘yi muammolariga qaratilgan.

Markaziy Osiyo, balki butun dunyo miqyosidagi global ekologik muammolarning biri Orolbo‘yi mintaqasidagi og‘ir ekologik vaziyatlardir. Orolbo‘yi mintaqasida sodir bo‘layotgan ekologik vaziyatda ekologik munosabatlarni tartibga solish atrof-muhitga mas‘uliyatli munosabatni shakllantirish kabi ishlar hali o‘zining ilmiy yondashuvlarini kutayotgani tabiiy.

Qachonlardir jahondagi eng katta ko‘llarning to‘rtinchi bo‘lgan Orol dengizini qurishi dunyodagi eng yirik ekologik fojialardan biri bo‘lib, mintaqadagi hukumatlar va hamjamiyatlar uchun qator ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy, tibbiy va gumanitar muammolarning sababchisi, deb hisoblanadi.

Ichimlik suvi muammosi dunyo aholisini qiynab kelayotgan muammolarning eng oldi qatoridan o‘rin olgan. Foydalanish uchun suv yetarli bo‘lmagan, toza ichimlik suvini topish borgan sari katta muammoga aylanib borayotganini Orolbo‘yida yashayotgan aholi juda yaxshi biladi.

Orolbo‘yi mintaqasidagi salbiy ekologik vaziyat aholiga, ularning psixik rivojlanishiga, etnik psixologik xususiyatlarining qay darajada ta‘sirini o‘tkazib qo‘ymoqda, masalan bir ko‘z oldimizga keltirib ko‘ramiz:

- Orol fojiasi mintaqadagi iqlim sharoitini og‘irlashib borishi;
- dengizdagi suvning sho‘rlanish darajasi 25 marotabaga oshganligi;
- 5,5 million gektarga teng bo‘lgan qum-tuz cho‘li yuzaga kelishi;
- 75 million tonnadan ko‘proq qum va tuzning atmosferaga tarqalishi.

Orolbo‘yida vujudga kelgan ekologik tannazulning aholi salomatligiga ta‘siri natijasida turli kasalliklar, jumladan, ayollar o‘rtasida keng tarqalgan kamqonlik, saraton kasali, oshqozon-ichak kasalliklari paydo bo‘lishi kuzatiladi. Qoraqalpog‘iston Respublikasi bo‘yicha sil kasalligidan kasallanish ko‘rsatkichi esa O‘zbekiston ko‘rsatkichida ancha yuqoriligi statistik ma‘lumotlarda keltirilmoqda. Hozirgi kunda sil kasalligi bo‘yicha epidemiologik ko‘rsatkichlar jahon miqyosida jiddiy tibbiy va ijtimoiy muammolardan bo‘lib qolayotganligi, sil bilan kasallanish ko‘rsatkichining keng ko‘lamda o‘sishiga noqulay ijtimoiy iqtisodiy, ekologik va demografik omillar, migratsiya jarayonlari hamda odam immuniteti tanqisligi virus infeksiyali shaxslar kontingentining ko‘payishi ta‘sir ko‘rsatayotganligi ta‘kidlanadi. Orolbo‘yi mintaqasidagi og‘ir ekologik vaziyatni tasavvur qilishimiz qiyin emas, yuqorida keltirib o‘tilgan misollar dastlab inson kayfiyatini o‘zgartirib qo‘yadi. Ekologik tanglik holatida yashayotgan aholi kayfiyatining o‘zi tez-tez o‘zgarib turishi, aqliy quvvatining, ishchanlik qobiliyatining pasayishi, o‘ylash va fikrlash qobiliyatining o‘zgaruvchanligi kelgusi ishlariga ishonchsizlikning ortirib borishi har qanday jamiyatning strategik ishlariga teskari ta‘sir ko‘rsatishi tabiiy. Salbiy ekologik omillar inson aqliy quvvatini zaiflashtirib boradi, xulq-atvoriga salbiy ta‘sir o‘tkazadi, psixologlar aynan ushbu jihatlariga befarq bo‘lmazligi kerak.

Ekologik vaziyatda inson hayot kechirishi uchun ekologik savodxonlikning talab darajasida bo‘lishi ijtimoiy zaruratga aylanib bormoqda. Ekologik muammolarni hal qilishda bir qator ishlar amalga oshirildi. Ekologik muammolarning psixologik oqibatlarini tahlil qilishning o‘zi bir qator ilmiy tadqiqotlarni talab qiladi.

Ekologik tanglik va uning og‘ir oqibatlari inson psixikasiga va turli-tuman ijtimoiy, milliy, ekologik, manaviy-ma‘rifiy va etnik xususiyatlariga kuchli ta‘sir ko‘rsatadi. Qolaversa, inson salomatligining buzilishi, uning xulq-atvori va moslashuvining buzilishi jiddiy o‘zgarishlarga olib kelsa, turli sohalarida ishlaydigan mutaxassislarning mehnat samaradorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi.

Ekologik buzilishlarga qarshi kurashish uning oldini olish, qator iqtisodiy, ijtimoiy, tibbiy, biologik muammolarni hal etish bilan bir qatorda psixologik muammolarning ham maqsadga muvofiq hal etilishini taqozo etadi. Hozirgi vaqtda dunyoning rivojlangan mamlakatlarida ekologik o‘zgarishlarga odamlarni psixologik tayyorlash, ekologik ong, ekologik madaniyat saviyasini oshirish masalalariga alohida e‘tibor qaratib kelinmoqda.

Xulosa. Bugun Orolbo‘yi mintaqasidagi ekologik falokatni bartaraf etishning yo‘li ekologik ta‘lim-tarbiyani kuchaytirish hisoblanadi. Bundan tashqari barcha ijtimoiy sohalarida psixologik xizmat ko‘rsatishni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yishdir. Ekologik muammolarning insonga salbiy ruhiy ta‘sirini bartaraf etish uchun aholi o‘rtasida psixologik xizmatning maxsus yo‘nalishini tashkil etishni talab qiladi. Aholining ekologik ongi rivojlanishini, mavjud etnik yoki milliy streotiplarni o‘rganishda kompleks tarzda psixologik yondashuvlar maqsadga muvofiqdir. Ekologik ta‘lim-tarbiya masalalarida psixologik bilimlardan foydalanish samaradorligini oshirib borishimiz kerak. Ekologik qiyin vaziyatda yashovchi insonlarga psixologik tashxis qo‘yish, psixoprofilaktika va psixokorreksiya ishlarining uzluksizligini ta‘minlash zarurdir.

Adabiyotlar

1. 2017-2021-yillarda Orolbo‘yi mintaqasini rivojlantirish davlat dasturi.
2. Shavkat Mirziyoyevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 75-sessiyasidagi nutqi. 23.09.2020.
3. Тарасов В.В. Экология человека в чрезвычайных ситуациях. -М.: МГУ, 1992. -127 с.
4. Ясвин В.А., Дерябо С.Д. Экологическая психодиагностика. Тесты по изучению экологичности личности. -М., 1994. -187 с.

Firuza SIROJIDDINOVA

Andijon mashinasozlik instituti

gumanitar fanlar kafedrası

tayanch doktoranti

MEHNAT FAOLIYATINING PSIXOLOGIK TARKIBI XUSUSIDA MULOHAZA

Maqolada insonning mehnat faoliyati to'g'risidagi psixologik bilimlarning roli, ko'plab mehnat turlari ularning murakkabligi, mehnatning psixologik qonuniyatlari vazifalari, odam va vositalarning o'zaro moslashishi, psixologiya va mehnatning o'zaro munosabati, atrofdagi dunyoni o'zgartirishning ijtimoiy-iqtisodiy jarayoni sifatida mehnat psixologiyasining mohiyati to'g'risidagi fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: mehnat psixologiyasi, mehnatni psixologik qonuniyatlari, kasbiy vazifa, funksional vazifalar, mehnat predmeti, kasb, mutaxassislik.

В данной статье рассматривается роль психологических знаний о трудовой деятельности человека, о многообразии видов и сложности труда, о задачах психологических закономерностей труда, о взаимной адаптации человека и средств, о взаимосвязи психологии и труда, о сущности психологии труда как социально-экономического процесса преобразования окружающего мира.

Ключевые слова: психология труда, психологические закономерности труда, профессиональная задача, функциональные обязанности, предмет труда, профессия, специальность.

In this article, the role of psychological knowledge about human labor, the complexity of many types of labor, the functions of the psychological laws of labor, the interaction of man and means, the relationship between psychology and labor, the changing world the essence of labor psychology as a socio-economic process is considered.

Key words: labor psychology, psychological legalities of labor, professional duty, functional duties, subject of labor, profession, specialty.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda insonning mehnat faoliyati to'g'risidagi psixologik bilimlarning roli hayotimizning barcha sohalari va shakllarining ijtimoiy-iqtisodiy va texnikaviy rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari, ko'plab mehnat turlarining murakkabligi, javobgarligi va xavfliligi, kasbiy vazifalarni bajarishda insonning funksional zaxiralari darajasiga talablarning oshishi bilan ortib bormoqda.

Asosiy qism. Mehnat faoliyati psixologiyasi - bu insonning mehnat faoliyati subyekti sifatida faoliyat ko'rsatishi va shakllanishi sohasidagi amaliy muammolarning ilmiy asoslangan yechimlari shartlari, yo'llari va usullarini o'rganadigan psixologiya fanining bir tarmog'i. Mehnat psixologiyasining asosiy vazifalari quyidagi muammolar bo'yicha amaliy tavsiyalarni o'rganish va ishlab chiqishdir: 1) kasbiy faoliyatning muayyan turlarining psixologik xususiyatlari; 2) shaxsning individual psixologik xususiyatlarining mehnatning samaradorligi, ishonchliligi, xavfsizligiga ta'siri; 3) shaxsning kasbga yaroqliligini shakllantirishning psixologik qonuniyatlari (kasbga yo'naltirish, kasb tanlash, o'qitish, mehnatga moslashish); 4) mehnat predmetining funksional holati (charchoq, hissiy stress, stress, monotoniya va boshqalar) va ularni tashxislash, oldini olish va tuzatish usullari; 5) inson va texnologiyaning o'zaro ta'sirining psixologik qonuniyatlari; 6) yangi jihozlarni yaratish va ishlatish jarayonlarini injiniring va psixologik qo'llab-quvvatlash (loyihalash, baholash) va boshqalar.

Mehnati faoliyati psixologiyasi nafaqat faoliyatni takomillashtirish usullari, usullari va vositalarini o'rganish va asoslash bilan, balki inson psixikasining fundamental hodisalarini (mehnati predmetini shakllantirish, holatlarni tartibga solish mexanizmlari, shaxsiy xususiyatlarning mehnati xatti-harakatlaridagi o'rni, kasbiy qobiliyatlarni shakllantirish va boshqalar) o'rganish bilan ham shug'ullanadi.

Psixologiya va mehnatning o'zaro munosabati atrofdagi dunyoni o'zgartirishning ijtimoiy-iqtisodiy jarayoni sifatida mehnati psixologiyasining mohiyati to'g'risidagi bir qator fundamental qoidalarga asoslanadi:

- bu nafaqat inson mehnatini engillashtirishga qaratilgan, balki uni yanada samarali, ijodiy, xavfsiz, qoniqarli va moddiy boylikka aylantirishga intiladi;

- u mehnatni odamga va odamga mehnatga moslashtirishga intiladi (odamning tabiat, texnologiya, boshqa odamlarga nisbatan hukmronligi g'oyasi munozarali va ba'zida bema'ni);

- bu ishdagi turli odamlarga xos bo'lgan ruhiyat holatidagi sezilarli o'zgaruvchanlik va muhim individual farqlarni aks ettiradi.

Mehnati, kasb, mutaxassislik. Mehnati - bu odamning ehtiyojlarini qondirish uchun atrofimizdagi dunyoni o'zgartirish uchun munosib faoliyat. Mehnati insonning ongli faoliyatining asosiy turlaridan biri

bo‘lib, u shaxsiy va ijtimoiy hayotda o‘zini o‘zi anglash vositasi va usuli, o‘zini va dunyoni bilish, o‘zini shaxs sifatida rivojlantirish, o‘zini o‘zi tasdiqlash, moddiy va ma‘naviy qadriyatlar va shaxsiy boyliklarni yaratishdir.

Muhokamalar va natijalar. Muayyan kasbning o‘ziga xos xususiyatlari ma‘lum bir mehnat faoliyatining mazmunini aks ettiradi, garchi uning elementlari boshqa kasblarga xos bo‘lishi mumkin va kasb tushunchasi faqat shu faoliyatning mohiyatini tavsiflash bilan cheklanmaydi. Kasb - bu obyektning o‘ziga xos xususiyatlari, tarkibi, vositalari, tashkiloti, mehnat natijasi va mehnat predmetini tayyorlashga qo‘yiladigan talablar bilan birlashtirilgan faoliyat shakllari. Ushbu konsepsiya muayyan ish turlarining turli darajalari va turli tomonlarini aks ettiradi:

- 1) mehnat obyekti va subyekti, uning mazmuni, shartlari va tashkil etilishi;
- 2) obyektiv funktsiya va mehnat natijasining tabiati;
- 3) mehnat predmetining xususiyatlari - uning bilimlari, ko‘nikmalari, qobiliyatlari;
- 4) iqtisodiy va ijtimoiy jihatlar - bandlik, moddiy ehtiyojlarni qondirish, ijtimoiy maqomni tasdiqlash;
- 5) yagona fan sohasiga jalb qilingan, yagona diqqat markazida birlashtirilgan odamlar jamlanishiga

xos bo‘lgan faoliyat turi.

Mutaxassislik - bu mehnat predmetini maqsadlari, jarayoni, mehnat vositalari va kasbiy tayyorgarligining o‘ziga xos xususiyatlari bilan tavsiflanadigan faoliyatning o‘ziga xos shakli. “Mutaxassislik” tushunchasi odatda nisbatan xususiy va o‘ziga xos faoliyat turini (kasb doirasidagi) xarakterlash uchun ishlatiladi, bu ko‘proq yoki kamroq kasrlar taqsimoti (masalan, kasb - bu shifokor, kasb - terapevt, jarroh, optometrist va boshqalar).

Mehnatning psixologik tarkibi. Mehnat faoliyatining har bir o‘ziga xos turi ma‘lum bir me‘yoriy tasdiqlangan (eng samarali, iqtisodiy) usulda amalga oshiriladi. Kasbni o‘zlashtirish jarayonida inson ushbu belgilangan usulning o‘ziga xos xususiyatlariga, shu jumladan, psixologik xususiyatlarini aks ettiruvchi shaxsga aylantiradi. Kasbni o‘zlashtirishning ichki, samimiy tomoni - bu mehnat predmetining individual fazilatlarini asosida, ma‘lum bir faoliyatning funksiyalarini bajarish uchun tashkil etilgan aqliy xususiyatlar, mehnat predmetining fazilatlarini to‘plami sifatida faoliyatning psixologik tizimini shakllantirish.

Faoliyatning psixologik tizimi - muayyan faoliyat funksiyalarini bajarish uchun tashkil etilgan aqliy xususiyatlar, mehnat predmetining fazilatlarini to‘plami. Faoliyatning psixologik tizimining rivojlanishi mehnat predmetini kasbiy tayyorlash jarayonida ham, kasbdoshning keyingi shakllanishida va uni takomillashtirishda ham sodir bo‘ladi. Ushbu tizimning shakllanishi predmetning kasbiy muhim funksional bloklari faoliyatini o‘zlashtirish jarayoniga qo‘shilish, ularni obyektivlashtirish, muayyan ish funksiyalarini amalga oshirishga yo‘naltirish, shuningdek, alohida bloklar o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rnatish va birlashtirishni anglatadi.

Mehnatni psixologik o‘rganish usullar va xususiy metodik uslublar (metodlar) kombinatsiyasidan foydalanishni o‘z ichiga oladi. Psixologik hodisalar, inson mehnatining qonuniyatlari va uni takomillashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalarni asoslash, ishning samaradorligi va xavfsizligini ta‘minlash ilmiy dalillarni, ishning psixologik xususiyatlari to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni olish va ulardan foydalanishni o‘z ichiga oladi.

Mehnat mavzusining professionalligi. “Mehnat predmeti” tushunchasi psixologiyaning asosiy kategoriyasidir. Bu odamning ongli, faol, maqsadli harakat qilish qobiliyatini, ya‘ni obyektiv dunyoni aqliy aks ettirish asosida va atrofdagi voqelikni anglash va o‘zgartirish manfaatlarini aks ettiradi. Mehnat predmeti nafaqat ma‘lum bir shaxs (shaxs), balki ijtimoiy guruh (mehnat jamoasi) ham bo‘lishi mumkin.

Xulosa. Shunday qilib, mehnat predmeti - bu ong va iroda bilan individual va ijtimoiy guruhni biladigan va o‘zgartiradigan faol harakat qiluvchi shaxs. Mehnat predmeti - bu faol, kognitiv va o‘zgaruvchan, ongli va irodali shaxs yoki ijtimoiy guruh. Mehnatni psixologik o‘rganish, mehnat mavzusining professionalligi, kasbiylashtirish shaxs va jamiyatning funksiyasidir va ushbu jarayonning samaradorligini baholash faoliyat samaradorligi va mehnat predmetining rivojlanishining ijtimoiy va shaxsiy ko‘rsatkichlari amalga oshiriladi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. O‘zbekiston Milliy axborot agentligi, 20.01.2020.
2. Boymurodov. N. Rahbar psixologiyasi. -Toshkent “Yangi asr avlodi”, 2016.
3. Haitov O., Umarova N. Boshqaruv psixologiyasidan qisqacha izohli lug‘at. -25 b.

Shavkat G'AFOROV

Buxoro davlat universiteti
tayanch doktranti**IJTIMOY MADANIY MUHIT VA SHAXSNING PSIXOLOGIK SALOMATLIGI**

Maqolada ijtimoiy-madaniy muhit tushunchasi rivojlanayotgan shaxsni shakllantirish jarayonini va uning ijtimoiy xulq-atvorini belgilaydigan, tabiatni aks ettiruvchi bir qator ierarxik tashkil etilgan tizimlardan (mikrotizimlar, mezotizimlar, ekosistemalar, makrotizimlar, megatizimlar) iborat murakkab hodisa sifatida ochib berilgan.

Kalit soʻzlar: *ijtimoiy-madaniy muhit, shaxs shakllanishi, mikrotizim, mezotizim, ekzotizim, makrotizim, megatizim, ijtimoiy xulq-atvor, psixologik salomatlik.*

В статье раскрывается понятие социокультурной среды как сложного явления, состоящего из ряда иерархически организованных систем (микросистем, мезосистем, экосистем, макросистем, мегасистем), отражающих процесс формирования развивающейся личности и ее социального поведения. психологическое здоровье.

Ключевые слова: *социокультурная среда, формирование личности, микросистема, мезотизм, экзотика, макросистема, мегатизм, социальное поведение, психологическое здоровье.*

The article reveals the concept of the sociocultural environment as a complex phenomenon consisting of a number of hierarchically organized systems (microsystems, mesosystems, ecosystems, macrosystems, megasystems), reflecting the process of formation of a developing personality and its social behavior. psychological health.

Key words: *sociocultural environment, personality formation, microsystem, mesotism, exoticism, macrosystem, megatism, social behavior, psychological health.*

Kirish. Shaxsning shakllanishi, uning psixologik salomatligining tabiati, birinchi navbatda, insonning hayotiy faoliyati amalga oshiriladigan ijtimoiy-madaniy muhitning xususiyatlari bilan belgilanadi, bu sharoitda u uchun hayotiy muammolarni hal qilishning oʻziga xos usuli, shuningdek, qadriyatlar tizimi, axloqiy tushunchalar, his-tuygʻular, odatlar va axloqning boshqa ongsiz tarkibiy qismlari, u bogʻliq boʻlgan qiyofa shakllanadi.

Asosiy qism. Zamonaviy jahon hamjamiyatida insonning hayot sohasi - bu bir qator ierarxik tarzda tashkil etilgan tizimlardan iborat ijtimoiy-madaniy muhit: shaxs va uning yaqin atrof-muhit (oila, mahalla, tengdoshlar guruhlar, taʼlim, jamoat) oʻzaro taʼsiri bilan bogʻliq mikromuhit va boshqalar); ikki yoki undan ortiq mikromuhitlarning oʻzaro bogʻlanishi natijasida hosil boʻlgan mezomuhit (masalan, oila va maktab yoki maktab va tengdoshlar guruhi oʻrtasidagi rasmiy va norasmiy aloqalar); shaxsning toʻgʻridan-toʻgʻri tajribasi doirasidan tashqarida boʻlsa-da, unga taʼsir qiladigan ijtimoiy muhit yoki ijtimoiy tuzilmalarning sharoitlariga taalluqli ekosistema (masalan, yashash joyi va turiga koʻra ajralib turadigan yashash sharoitlari - viloyat, qishloq, shahar); shaxs (mamlakat, etnik guruh, jamiyat, davlat) yashaydigan madaniyatning hayotiy qadriyatlari, vazifalari va anʼanalarini oʻz ichiga olgan makrotizim; maʼlum darajada toʻgʻridan-toʻgʻri, lekin, asosan, boshqa omillar guruhlar orqali sayyoramizning barcha aholisi hayotiga taʼsir qiladigan yoki taʼsir qilishi mumkin boʻlgan megamuhitlar (kosmos, sayyora, dunyo, internet) (T.V.Andreyeva, 2005-yil; E.N.Belinskaya, T.G.Stefanenko, 2000; E.P.Belinskaya, O.A.Tixomandritskaya, 2000; B.A.Dushkov, 2001-yil; I.S.Kon, 2003-yil; A.V.Mudrik, 2004-yil; D.V.Olshanskiy, 2002; Y.P.Platonov, 2001-yil; A.V.Sharikov; E.A.Baranova, 1999 va boshqalar).

Insonning psixologik salomatligi, birinchi navbatda, mikromuhit omili bilan belgilanadi, uning tarkibida ota-onalar oilasi yetakchi rol oʻynaydi: maʼqullash, qoʻllab-quvvatlash, befarqlik yoki begonalashtirish yoshning ijtimoiy daʼvolariga taʼsir qiladi, yordam beradi yoki toʻsqinlik qiladi. Unga qiyin hayotiy vaziyatlardan chiqish yoʻllarini izlash, oʻzgargan hayot sharoitlariga moslashish, oʻzgaruvchan ijtimoiy sharoitlarga qarshilik koʻrsatish imkonini beradi. Oilada insonning ijtimoiy va millatlararo munosabatlar sohalarida asosiy qadriyat yoʻnalishlari shakllanadi. Bu yerda yosh kishilar oʻrtasidagi oʻzaro munosabatlarni tartibga soluvchi va jamiyatdagi ijtimoiy xulq-atvorning barqarorligini belgilovchi meʼyorlar, sanksiyalar va xulq-atvor namunalari majmuini oʻrganadi. Katta yoshli oila aʼzolarining xatti-harakatlarini odatiy hol sifatida qabul qilish, oʻsmirlar va yigitlar jamiyat nuqtayi nazaridan qanchalik toʻgʻri ekanligi haqida oʻylamasdan, oʻz ota-onalariga hissiy jihatdan mos keladi va ularning xatti-harakatlaridagi stereotiplarni takrorlaydi. Erta bolalik davrida ota-onaning iliq munosabati yoʻqligi oʻsmirlik davrida ijtimoiy xulq-atvorda anomaliyalarga, shuningdek, oʻsmirlik davrida zaiflik, ogʻir asabiy taranglik va

tajovuzkorlikning kuchayishiga olib keladi. O‘g‘il va qizlarning ijtimoiy barqaror xulq-atvori mexanizmlarini shakllantirishga ota-onaning haddan tashqari mehr-muhabbati ham to‘sqinlik qiladi, bu kattalar bolalarida xudbinlik, hissiy sovuqlik yoki infantilizmning rivojlanishiga yordam beradi, natijada o‘z-o‘zini buzg‘unchi xatti-harakatlarga olib keladi.

Oila qo‘shnilar, tengdoshlar guruhlar, turli jamoat, davlat, diniy va boshqa tashkilotlarni o‘z ichiga olgan ma‘lum bir mikro jamiyatda ishlaydi, ular ham shaxsning shakllanishiga, uning ijtimoiy xulq-atvorining barqarorligi, beqarorligiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi.

Rivojlanayotgan shaxs uchun bunday guruhlar va tashkilotlar, ota-onalar bilan bir qatorda, psixologik salomatlik ko‘rsatkichi sifatida barqaror, beqaror xatti-harakatlarning eng muhim omili hisoblanadi, chunki ular nafaqat yoshlarga jamiyatda ajralib turishga yordam beradi, balki kattalardan avtonomiya uchun sharoit yaratadi, shuningdek, ota-ona, oilasi, gender rol xulq-atvorini o‘rgatadi, “bu yerda va hozir” o‘zini o‘zi anglash va o‘zini o‘zi tarkib toptirish yo‘llarini tanlashga yordam beradi. Urbanizatsiya o‘g‘il va qizlarning ko‘plab tengdoshlari bilan muloqot qilish imkoniyatiga ega bo‘lishiga olib keladi, ular bilan muloqot kattalarning nazorati ostida bo‘lishi maqsadga muvofiqdir. Turli ma‘lumotlarning mavjudligi (ijobiy va salbiy), yoshlar o‘rtasida giyohvandlik va zaharli moddalarning tarqalishi, ichkilikbozlik, fohishabozlik, qimor o‘yinlari - bularning barchasi o‘g‘il va qizlarning xatti-harakatlariga, ularning psixologik salomatligining tabiatiga tabiiy ravishda ta‘sir qiladi. Ba‘zilar uchun - vasvasa, tahdid, deviant xulq-atvor imkoniyati sifatida; boshqalar uchun - ularga nisbatan o‘zlarining barqaror munosabatini, himoya qilish va ulardan kelib chiqadigan xavf-xatarlardan himoya qilish usullarini rivojlantirishni talab qiladigan tarzda namoyon bo‘ladi.

Rivojlanayotgan shaxsning psixologik salomatligiga bilvosita katta ta‘sir ko‘rsatadi, uning ijtimoiylashuvining ko‘p jihatlar ham ekzo-ekologik omil, shu jumladan yashash joyining tabiiy-iqlim, ijtimoiy-iqtisodiy va ijtimoiy-demografik xususiyatlari bilan ta‘sir qiladi. Hududning ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari yoshlarni kasbiy jihatdan aniqlash imkoniyatlarini belgilaydi, yoshlarning turmush darajasi va uslubiga ta‘sir qiladi. Mintaqaning ijtimoiy-demografik xususiyatlari aholining milliy-etnik tarkibi, jinsi va yoshi tarkibi, oila turlari, migratsiya jarayonlaridir. Mintaqaviy xususiyatlar (urf-odatlar va belgilar, an‘analari, xalq bayramlari va o‘yinlari, xalq og‘zaki ijodi, arxitektura va turar-joylarning ichki qismi, shuningdek, noqonuniy xatti-harakatlar va jinoyatlarning darajasi va tabiati) birinchi navbatda, yoshlarning qadriyatlarini va turmush tarzini shakllantirishga ta‘sir qiladi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, qishloq aholisining ijtimoiy hayoti ko‘p darajada “ommaviy” bo‘lib, shaxslararo o‘zaro ta‘sir jarayonida, birinchi navbatda, ommaviy, guruhli ongning namoyon bo‘lishi, bu esa oila, sulola, “Biz” individual “men” ustidan yuqoriroq turishini ko‘rsatadi. Katta, o‘rta va yosh avlod o‘rtasidagi munosabatlar an‘analari bilan belgilanadi, ularning buzilishi ijtimoiy tartib choralari qo‘llashga olib keladi.

Ekzofaktor sifatida shaharning eng muhim xususiyati o‘ziga xos shahar turmush tarzidir: bir tomondan, shaxslararo muloqotda anonim, ishbilarmonlik, qisqa muddatli, qisman va yuzaki aloqalarning tarqalishi, oiladan tashqarida qizg‘in muloqotning tarqalishi ustun. Turmush tarzining xilma-xilligi, madaniy stereotiplar, qadriyat yo‘nalishlari, inson xulq-atvori ustidan zaif ijtimoiy nazorat mavjud ekanligi bilan alohida ajralib turadi.

Har qanday mintaqada yoshlar psixologiyasi va xulq-atvorining ijtimoiy-madaniy tarkibiy qismining asosini etnik guruhning tarixan shakllangan mentalitetini, mamlakatdagi ijtimoiy munosabatlar yig‘indisini, shuningdek, ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish siyosatini o‘z ichiga olgan makro omil tashkil qiladi. Etnosning mentaliteti kognitiv, affektiv va pragmatik darajada uning vakillariga xos bo‘lgan atrofda dunyoni ko‘rish va idrok etish usullarini belgilaydi. Etnik guruh mentalitetining insonning psixologik salomatligiga ta‘siri yosh odamda etnik o‘zini o‘zi anglash, “biz” tuyg‘usini rivojlantirishga olib keladi, bu, albatta, ushbu “biz”ning ba‘zi “biz” bilan o‘zaro bog‘liqligini anglatadi. Natijada etnosentrizm ko‘pincha o‘smirlik davrida paydo bo‘ladi, barcha hayotiy hodisalarni o‘z etnik guruhining pozitsiyasidan qabul qilish tendensiyasi standart sifatida qabul qilinadi. O‘zining ekstremal shaklida etnosentrizm boshqa etnik guruhlariga nisbatan tajovuzkor xatti-harakatlarni taxmin qilish bilan ularni rad etishda namoyon bo‘ladi.

Makro omil mamlakatda shakllangan, tuzilishini ijtimoiy, yosh, kasbiy va boshqa nominal va real guruhlardan tashkil topgan kishilar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlar majmui sifatida jamiyatning ta‘sirini ham o‘z ichiga oladi. Jamiyatning yosh tabaqalanishi avlodlararo munosabatlarning xarakterini belgilaydi, bu jamiyatning beqaror rivojlanishi davrida oqsoqollar ijtimoiy o‘ziga xoslik inqirozini boshdan kechirayotgani, o‘zgaruvchan sharoitlarda ijtimoiylashgan yoshlar esa ularga ko‘proq moslashganligi bilan murakkablashadi. Jamiyatning gender tuzilishi yoshlarning barqaror ijtimoiy xulq-atvorini shakllantirishga ta‘sir qiladi, erkaklar va ayollarning jinsiy xulq-atvori bilan bog‘liq g‘oyalar va talablar to‘plamini, har ikkala jinsning maqom pozitsiyasi haqidagi g‘oyalarni, jinsiy rolli xatti-harakatlarning stereotiplarini belgilaydi.

Jamiyatning iqtisodiy rivojlanish darajasi, ya'ni odamlarning moddiy va madaniy ehtiyojlarini qondirish darajasi, chunki u har bir alohida oilaning turmush darajasini belgilaydi, rivojlanayotgan shaxsning shakllanishiga, uning ijtimoiy rivojlanishiga alohida ta'sir ko'rsatadi. Xulq-atvor va psixologik salomatlik nafaqat turli kasbiy va ijtimoiy guruhlar va qatlamlarning turmush darajasini belgilashda, balki uning vektori (iqtisodiy o'sish, iqtisodiy turg'unlik, yomonlashuv) yoshlarning umidlari, kayfiyati va xatti-harakatlariga ta'sir qilishi bilan ham namoyon bo'ladi. Muayyan (jumladan, jinoiy) qatlamlar va guruhlar vakillarining qadriyatlar va turmush tarzi yoshlar uchun ular tegishli bo'lgan guruhlar va qatlamlarning qadriyatlaridan ham ko'proq ta'sir qilishi mumkin bo'lgan o'ziga xos standartlarga aylanishi mumkin.

Shaxsning rivojlanishi ham zamonaviy jamiyatda sodir bo'layotgan siyosiy, mafkuraviy va ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan bog'liq holda sezilarli darajada o'zgardi.

Yot g'oya va mafkura har bir shaxsning o'z ma'naviy va mafkuraviy qirralarini ongli va mas'uliyat bilan tanlashini nazarda tutuvchi mafkuraviy plyuralizm bilan almashtirildi. Shu munosabat bilan, shaxsning o'zini o'zi anglashi, o'z taqdirini o'zi belgilash, o'z "men"ni topish juda katta rol o'ynaydi, bu insonning ijtimoiy xulq-atvori uchun variantlarning xilma-xilligini belgilaydi, har bir aniq holatda uning natijalarining noaniqligiga olib keladi. Yosh fuqarolarning rivojlanishi va o'z-o'zini anglashi uchun muayyan turmush sharoitlarini yaratishga qaratilgan davlat siyosati ham yoshlarning psixologik salomatligini mustahkamlashda muhim omil bo'lmoqda. Bu davlat ta'lim tashkilotlarining maxsus tizimini yaratish, ularning vazifalarini shakllantirish va mazmunini aniqlash, moddiy bazani rivojlantirish, boshqaruvning maqbul shakllarini izlash va faoliyatini muvofiqlashtirish orqali nisbatan ijtimoiy nazorat ostida ijtimoiylashuvini amalga oshiradi. Bularning barchasi ma'lum darajada yoshlarning voyaga yetishi, kasbiy va shaxsiy rivojlanishi jarayonida o'z-o'zini o'zgartirishga ta'sir qiladi.

Muhokamalar va natijalar. XXI asrda yosh avlodning rivojlanishi globallashuv jarayonlari va shaxsning shakllanishi jarayoniga, uning jamiyatdagi qadriyat yo'nalishlari va munosabatlariga bevosita yoki bilvosita ta'sir ko'rsatadigan muammolar ta'siri ostida davom etmoqda. Ularning aksariyati o'g'il-qizlarning sog'lig'i va ruhiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi, jinoyatchi, g'ayriijtimoiy, o'z-o'zini buzg'unchi xulq-atvorni rag'batlantiruvchi qurbonlik omillari hisoblanadi. Bu ta'sir turli yo'llar bilan namoyon bo'ladi.

Ommaviy axborot vositalari shaxsni, uning psixologik salomatligi tabiatini shakllantirishda alohida rol o'ynaydi, uning rivojlanishi dunyo hamjamiyati sifatida aholining katta guruhlariga bevosita ta'sir ko'rsatishiga olib keldi. Buning oqibatida yoshlarning hayot haqidagi tasavvuridagi o'zgarishlar bo'ldi: yoshlarning potensial imkoniyatlari sezilarli darajada boyidi, ijtimoiy-madaniy g'oyalari kengaydi.

Zamonaviy o'smirlar va yigitlarning rejaları, intilishlari, orzulari shakllanadi, ular nafaqat ularning yaqin atrof-muhitiga xos bo'lgan me'yorlar, qadriyatlar, turmush tarziga, balki o'zlarini chaqiradigan, hatto, erishib bo'lmaydigan naqshlarga ham e'tibor qaratadi. Ijtimoiy hayotning turli naqsh va me'yorlarini (jinsi va yoshi, kasbiy, mintaqaviy, ijtimoiy, sayyoraviy va boshqalar) o'zaro tatbiq etish, ularning ba'zi nomuvofiqligi va noaniqligi tufayli va ularga qaramay, har bir zamonaviy o'g'il va qizni mustaqil ongli tanlov qilishga undaydi.

Samarali ijtimoiylashuv - bu shaxsning jamiyatda ma'lum bir moslashuv va izolyatsiya balansiga erishishi, bu uning psixologik salomatligi darajasini tavsiflaydi. Bir qator belgilar insonning jamiyatga qanchalik moslashganidan dalolat beradi: hayotning turli sohalarida (oilaviy, kasbiy, ijtimoiy) jamiyatga xos bo'lgan ko'rsatmalarning rol talablarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va munosabatlarni o'zlashtirish darajasi, dam olish va boshqalar; muayyan jamiyatda real hayotiy maqsadlarni, qadriyat yo'nalishlarini rasmiylashtirish o'lchovining mavjudligi; uning tashuvchilari xulq-atvori, o'zaro ta'siri va munosabatlari normalari; real guruhlardagi holat tuzilishi; afzal ma'lumot manbalarining ierarxiyasi; o'ziga xos sevimli mashg'ulotlari, ta'mi; bo'sh vaqt yo'llari va uni amalga oshirishning ijtimoiy maqbul usullari va usullari haqidagi g'oyalar (ya'ni, shaxsning o'zini o'zi baholashi va da'volarining uning imkoniyatlari va ijtimoiy muhit voqeligiga muvofiqligi o'lchovi); bu yoshda talab qilinadigan ta'lim darajasi.

Shaxsning jamiyatdan ajralib turishi, uning psixologik salomatligi darajasini aks ettiruvchi belgilar sifatida quyidagilarni ko'rib chiqish mumkin: o'z qarashlarining mavjudligi, ularni o'zgartirish va yangilarini rivojlantirish qobiliyati (qadriyat avtonomiyasi); o'z-o'zini anglashning mavjudligi va tabiati, o'z-o'zini hurmat qilish va o'zini o'zi qabul qilish darajasi, o'z-o'zini hurmat qilish (psixologik avtonomiya); o'zini o'zi anglashga, o'zini o'zi tarkib toptirishga xalaqit beradigan hayotiy vaziyatlarga qarshi turishga tayyorlik va qobiliyat o'lchovi; moslashuvchanlik va ayni paytda o'zgaruvchan vaziyatlarda barqarorlik, hayotga ijodiy yondashish qobiliyati - ijodkorlik (xulq-atvor avtonomiyasi).

Xulosa. Shaxsning psixologik salomatligining sanab o'tilgan mazmunli xususiyatlari ko'p jihatdan uning butun ijtimoiy voqelik va alohida segmentlar bilan vaqtinchalik aloqalari tizimini aniqlaydi: o'ziga bo'lgan munosabat (ular o'zlarini qanday ko'rishadi, o'zini o'zi qanday tasvirlaydi), o'z-o'ziga munosabati, (o'z-o'zini hurmat qilish va o'z-o'zini idrok etish), dunyoga munosabat (insonning butun borliqni, o'z

mamlakatini, o‘zi yashayotgan jamiyatni, tabiatni qanday ko‘rishini belgilaydigan tabiiy va ijtimoiy muhitga qarashlarning umumlashtirilgan tizimi, u mansub bo‘lgan guruhlar va jamoalar, uning atrofidagi aniq odamlar) va dunyo bilan munosabatlar (insonning hayotining ma’lum sohalarida o‘zini o‘zi anglashi va yoki buning uchun tanlagan yo‘llar va shakllardagi munosabatlar).

Adabiyotlar

1. Andreyeva T. V. Zamonaviy oila psixologiyasi // Monografiya. -Sankt-Peterburg: “Rech”, 2005. - 436 b.
2. Belinskaya E.P., Stefanenko T.G. O‘smirning etnik ijtimoiylashuvi. -M.: MPSI, 2000. -208 b.
4. Belinskaya E.P., Tihomandritskaya O.A. Shaxsning ijtimoiy psixologiyasi. -Moskva: “Aspect Press”, 2001. -301 b.
5. Dushkov B.A. Mikrokosmoslar psixologiyasi va sotsiologiyasi (inson, guruh, jamiyat, insoniyat). - M.: “Smena”, 2001. -221 b.
6. Kon I.S. Bola va jamiyat. -M.: “Akademiya”, 2003. -336 b.
7. Mudrik A.V. Insonning ijtimoiylashuvi. -M.: “Akademiya” nashriyot markazi, 2004. -304 b.
8. Olshanskiy D. V. Siyosiy psixologiya. -Sankt-Peterburg: “Piter”, 2002. -576 b.
9. Platonov Y.P. Etnik psixologiya. -Sankt-Peterburg: “Rech”, 2001. -320 b.
10. Sharikov A.V., Baranova E.A. Qiymat va ommaviy kommunikatsiya yo‘nalishlari o‘rtasidagi bog‘liqliq haqida // Psixologik jurnal. 1999. No 3. B. 28–47.

Go‘zal YUNUSOVA

Farg‘ona davlat universiteti
psixologiya kafedrası dotsenti,
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa
doktori (PhD)

O‘SMIRLARDA DEVIANT XULQNI SHAKLLANTIRUVCHI IJTIMOY- PSIXOLOGIK OMILLAR VA UNING PROFILAKTIKASI

Maqolada, o‘smirlik davrida deviant xulqni shakllantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillari va uning oldini olish yo‘l va usullari to‘g‘risidagi pedagog va psixolog olimlar tadqiqotlaridan na‘munalar keltirilgan bo‘lib, xulosa qismida tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: o‘smirlik davri, psixologiya, bolalik, balog‘at davri, birinchi tip, ikkinchi tip, uchinchi tip, krizis davri, motivatsiya, liderlik.

В статье приведено примеро из исследований педагогов и психологов о социально-психологических факторах, формирующих девиантное поведение в подростковом возрасте, и способах его предотвращения, а в заключении дано рекомендации.

Ключевые слова: подростковый период, психология, детство, период полового созревания, первый тип, второй тип, третий тип, кризисный период, мотивация, лидерство.

The article provides examples from studies of teachers and psychologists on the socio-psychological factors that form deviant behavior in adolescence and ways to prevent it, and in conclusion recommendations are given.

Key words: adolescence, psychology, childhood, puberty, first type, second type, third type, crisis period, motivation, leadership.

Kirish. Ma‘naviy-axloqiy jihatdan muammosi bor, ya‘ni notinch oila farzandlari, jinoyatchilikka moyil bo‘lgan yoki profilaktik ro‘yxatda turadigan yoshlar bilan individual tarzda ish olib borishga ko‘proq e‘tibor qaratish lozim. Iqtidorli, tarbiyali bolalar bilan ishlash oson, lekin hayotda qoqilgan yoki yomon muhitga tushib qolgan yoshlarni to‘g‘ri yo‘lga, ezgu maqsadga da‘vat qilish, ishontirish qiyin. Uyushmagan yoshlar bilan ishlash bo‘yicha har tomonlama asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish zarur.

Asosiy qism. O‘smirlik davrida psixologik muammolarni bartaraf etish hamda tarbiyalash masalalari hozirgi davrning eng dolzarb muammosiga aylangan. Oila, maktab, jamiyatning o‘ziga kelayotgan avlodga bo‘lgan axloqiy-ma‘naviy, siyosiy-ijtimoiy, ideologik talablari kun sayin ortib bormoqda.

O‘smirlik davrini o‘rganuvchi ko‘pchilik olimlar agressiya, emotsional qo‘zg‘alishni, jahl chiqqan holatlarda balog‘atga yetmagan bolalarda psixologik muammolar qanday namoyon bo‘lishiga ko‘proq e‘tibor qaratadilar. Chunki bu yoshda ularda hayot tajribalari yetarli bo‘lmaydi, lekin boshqalar tomonidan tan olinishga va mustaqil bo‘lishga intiladilar. O‘smirlik davri insonni bolalikdan yoshlikka o‘tuvchi va, o‘z navbatida, boshqa davrlardan o‘zining nisbatan keskinroq, murakkabroq kechishi bilan farqlanib turuvchi inson ontogenetik rivojlanishining eng xarakterli davrlaridan biridir.

O‘smirlik davrning og‘ir, murakkab davr ekanligi ko‘plab psixologik, fiziologik, ijtimoiy omillar bilan bog‘liq. Bu davrda rivojlanishning barcha jihatlari: jismoniy, aqliy, axloqiy, ijtimoiy va shu kabilarning mazmun mohiyati ham o‘zgaradi. Bu davrda o‘smir hayotida, uning ruhiyati, organizmining fiziologik hamda ijtimoiy holatida jiddiy o‘zgarishlar sodir bo‘ladi. Aksariyat holatlarda ularda bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan turli xil holatlar kuzatiladi. Bu davrga kelib bola endi “bola” emas va, shu bilan birga, hali “katta” ham emas. Uning o‘z-o‘ziga va atrofdagilarga nisbatan bo‘lgan munosabatlari butunlay boshqacha xarakter kashf etib boradi.

O‘smirlik davrining yirik tadqiqotchilaridan biri nemis faylasufi va psixologi E.Shpranger o‘smirlik yoshi qizlarda 14-18 va o‘g‘il bolalarda 13-19 yoshlargacha davom etib, uning birinchi bosqichi 14-17 yoshlarga to‘g‘ri kelishi, bu yoshda bolalikdan qutilish sodir bo‘lishini izohladi. U o‘zining o‘smirlik yoshining madaniy-psixologik konsepsiyasida rivojlanishining uch tipi mavjudligini ajratadi.

Birinchi tip - keskin, krizisli, shiddatli kechadi va o‘smir o‘zining ikkinchi tug‘ilishini his etadi, oqibatda yangi “Men” vujudga keladi.

Ikkinchi tip - o‘smirning kattalik hayotida bosiqlik, sokinlik, uzluksizlik sezilib, uning shaxsiyatida chuqur va jiddiy o‘zgarishlar ro‘y bermaydi.

Uchinchi tip - bu rivojlanish jarayonining shunday bosqichiki, o‘smir o‘z ichki kechinmalari va krizislarini matonat bilan yengib, o‘zini faol anglagan holda, shakllantiradi hamda tarbiyalaydi. Shunday

qilib, E.Shpranger mazkur yoshning tashkil etuvchilari o‘z individualligini anglash, refleksiyaning vujudga kelishi, “Men”ning ochilishi ekanligini isbotlab, o‘smirning dunyoqarashlarini, qadriyatlarini, o‘zini o‘zi anglashini o‘rganishning sistematik tadqiqotiga asos soldi.

O‘smirlardagi deviant xulqli, bolalarning kelib chiqishida ijtimoiy-psixologik omillar mavjud bo‘lib, quyida ularga alohida-alohida to‘xtalib o‘tamiz.

O‘smirlarda nojo‘ya xatti-harakatlar paydo bo‘lishining sabablari va turtkilari har xildir. Shaxsning biologik o‘lishidagi nuqsonlar, sezgi organlarining kamchiliklari ya‘ni ko‘rish, eshitishning pastligi, rasmiy nogironlik, o‘qishga salbiy ta‘sir etuvchi oliy nerv faoliyati va temperament, xarakterdagi qusurlar tarbiyasi qiyinlarni keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, shaxsning psixik o‘lishidagi kamchiliklar, chunonchi, aqli-irokning zaif rivojlanganligi, irodaning bo‘shligi, hissiyotning kuchsizligi, zarur ehtiyoj va qiziqishlarning mavjud emasligi, o‘smirning intilishi bilan mavjud imkoniyati o‘rtasidagi nomutanosiblik va hokazolar taraqqiyotni izdan chiqaradi. Shaxsning fazilatlarini tarkib topishidagi nuqsonlar axloqiy hislarning etishmasligi, oila a‘zolari bilan noto‘g‘ri muloqoti, ishyoqmaslik, bo‘sh vaqtni to‘g‘ri taqsimlamaslik va boshqalar ham salbiy qiliqlarni vujudga keltiradi. Shaxsning bilim, o‘quv faoliyatidagi kamchiliklari; aqliy faoliyat usullaridan keng foydalana bilmaslik, eng muhim bilim, ko‘nikma malakalarni egallashdagi uzilishlar; maktab faoliyatidagi o‘qitishdagi nuqsonlar, tarbiyaviy chora va tadbirlardagi xatolar ham shular jumlasiga kiradi. Tarbiyasi qiyin o‘smirning shakllanishi sabablaridan biri o‘quvchining o‘qishiga bo‘lgan salbiy munosabatidir. Buning sabablari o‘quv faoliyati usullari, ko‘nikmalar malakalarning yetarli darajada tarkib topmaganligi, fikrlash qobiliyatining pastligi, ta‘limda o‘qituvchining buni hisobga olmasligi natijasida kelib chiqadi. Bunday o‘smirlarning bilim va xulq darajasi o‘qituvchilar tomonidan noto‘g‘ri baholanadi. Yuqoridagilarning barchasi o‘smirlarni maktabdan bezdirib qo‘yadi.

O‘smirning darslarni yaxshi o‘zlashtirmasligining sabablari bilim olish aktivligining pastligi, bilimga qiziqishining kuchsizligi, zarur yordam bo‘lmaganligidan ayrim fanlarni o‘zlashtira olmasligi, aqliy o‘lish nuqsonlarining patologik ko‘rinishlari mavjudligi.

Maktabdan tashqari muhitning ta‘siridagi nuqsonlar, chunonchi, balog‘atga yetmagan tengqurlarning ta‘siri, madaniy-ma‘rifiy, ishlab chiqarish jamoalari hamda jamoatchilik qurshovidagi kamchiliklar ham tarbiyasi qiyin o‘smirlar ko‘payishiga sabab bo‘ladi.

Amerikalik psixolog R.Kulenning fikricha, o‘smirlik davrida **uchta asosiy ijtimoiy-axloqiy tamoyil** mavjud bo‘lib, ular:

- emansipatsiya (kattalar ta‘siridan qutulish) va mustaqillikka erishish;
- hayot yo‘li va kasb-hunar tanlashga jiddiy munosabatda bo‘lish;
- zarur ijtimoiy-axloqiy normalarni o‘zlashtirishdan iboratdir.

Uning fikricha, bola yuqoridagi muammolarga e‘tibor bermas ekan, o‘smirlik davri qancha bo‘lishidan qat‘iy nazar, u bolaligicha qolaveradi.

1. Emansipatsiya reaksiyasi. Bu kattalarning qaramog‘idan, nazoratidan va homiyligidan ozod bo‘lishga intilishda ko‘rinadi. Reaksiya kattalar tomonidan belgilangan tartib, qoidaga qarshi yo‘naltirilgan. “Ozod bo‘lish” ehtiyoji mustaqil hayotga intilish bilan bog‘liq bo‘lib, bu reaksiya o‘g‘il bolalarda ko‘proq bo‘ladi.

2. Tengqurlari bilan guruhlashgan reaksiya. Buning ikki turi mavjud.

Birinchi, bir jinsga asoslanib, unda doimiy lider va guruh a‘zolarining vazifalari, ularning guruhdagi o‘rni belgilangan. Bu guruhda “liderning adpyutanti” unda intellektual qobiliyat yo‘q bo‘lsada, lekin jismoniy kuchli bo‘ladi, “antilider” - liderning o‘rnini egallashga harakat qiladigan, “ikki yuzlamachi” - u tomonga ham, bu tomonga ham o‘tib yuradigan o‘smirlar bo‘ladi. Bunday guruhning o‘z hududi bo‘lib, unga begonalar yaqinlashtirilmaydi. Guruhning tarkibi barqaror bo‘ladi va yangi a‘zolari faqat sinovlar asosida qabul qilishadi.

Ikkinchi turdagi guruhda rollar qat‘iy taqsimlanmagan va doimiy lider yo‘q. Liderning vazifalarini guruhning turli a‘zolari bajaradi. Guruh a‘zolari ikki jins vakillaridan tashkil topadi va uning tarkibi barqaror emas.

3. Qiziqish - xobbi reaksiyasi.

O‘smirlik davri uchun qiziqish - xobbi muhim hisoblanadi. Uning quyidagi turlari mavjud:

1. Intellektual-estetik qiziqishlar predmetga, musiqaga, radiotexnika, tasviriy san‘at, adabiyotga nisbatan.

2. Jismoniy qiziqishlarga kuchi, chidamliligi, chaqqonligini oshirishga bo‘lgan xatti-harakatlar kiradi.

3. Liderlikka qiziqish boshqalarga rahbarlik qilishga intilish uchun bo‘lgan harakatda namoyon bo‘ladi.

4. Yig‘ishga qiziqish-turli xildagi kolleksiyalarni yig‘ishda ko‘rinadi.

5. Egotsentrik qiziqishlar. Atrofdagilarning diqqat markazida bo‘lishga intilish.

6. Jo‘shqin qiziqish. Karta o‘yini, qimor, qaltis tavakkal qilish.

7. Informatsion kommunikativ qiziqish yangi axborotlarga ega bo‘lishga intilish, tasodifiy suhbatlar va detektiv filmlar ko‘rish.

O‘smirlarning qiziqishlari tizimi, ijtimoiy yo‘nalganligi qaytadan shakllanadi, **o‘z-o‘zini anglashi, o‘z-o‘zini baholashi, qadriyatlar tizimi** o‘zgaradi.

Muhokamalar va natijalar. Bolalar oiladan tashqarida o‘z tengqurlari bilan bo‘lgan munosabatda ham agressiv xatti-harakatlarni o‘zlariga singdiradilar. Ko‘pgina hollarda bolalar tengdosh do‘stlarining xatti-harakatlarini kuzatgan tarzda, o‘zlarini agressiv boshqarishga urinadilar. Haddan tashqari agressiv bolalar o‘z tengdoshlari orasidan siqib chiqariladilar. Bunday bolalar o‘zlarini xo‘rlangandek his qilib, o‘zlari kabi agressiv bolalar guruhidan joy topadilar. Bu esa muammoning ustiga yana muammo tug‘dirmasdan qolmaydi.

O‘smirlar muammosiga e‘tiborni kuchaytirish zarurligining asosiy sabablari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

- fan va texnika rivojlanishi natijasida madaniyat, san‘at va adabiyot, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarning o‘zgarayotgani;

- ommaviy axborot ko‘lamining kengayishi tufayli o‘smirlar ongliligi darajasining ko‘tarilgani;

- o‘g‘il va qizlarning dunyo voqealaridan, tabiat va jamiyat qonunlaridan yetarli darajada xabardorlik;

- ularning jismoniy va aqliy kamolotining jadallashgani;

- o‘smirlar bilan ishlashda g‘oyaviy-siyosiy, vatanparvarlik va baynalminal tarbiyaga alohida yondashish zarurligi;

- oshkoralik, ijtimoiy adolat, demokratiya muammolarining ijtimoiy hayotga chuqur kirib borayotgani;

- o‘quvchilar uchun mustaqil bilim olish, ijodiy fikr yuritish, o‘zini o‘zi boshqarish, anglash, baholash va nazorat qilishga keng imkoniyat yaratilgani.

O‘smir pozitsiyasini tushunish uchun avvalo uning xulq-atvor motivini aniqlash zarur. Chunki har qanday motivning asosida uning ehtiyojlari yotadi.

Ehtiyojlar asosan ikki turga bo‘linadi:

1. Biologik ehtiyojlar – a) fiziologik, b) jinsiy, d) hayotiy yo‘nalganlik.

2. Ijtimoiy ehtiyojlar – a) bilishga intilish, b) mehnat qilish, d) ma‘naviy-madaniy ehtiyojlardir.

Bu yerda biologik ehtiyojlar insoniyat turini saqlab qolishning asosiy sharti hisoblanadi.

Shaxs xulq-atvori va tarbiya tizimida biologik ehtiyojlardan hayotiy yo‘nalganlik muhim o‘rin egallaydi.

Hayotiy yo‘nalganlik ehtiyoji uch xil faoliyatda ko‘rinadi:

1. Shaxsning noma‘lum narsalarni bilishga intilishi ehtiyoji.

2. Atrofdagilar bilan hissiy-emotsional aloqalarni o‘rnatishga intilish ehtiyoji.

3. Ijtimoiy hayotda o‘ziga munosib o‘rin topishga intilish, ya‘ni hayot mazmunini topishga intilish ehtiyoji.

Ba‘zan motivlar bir-biriga qarama-qarshi bo‘lib qolishi mumkin. Bu holat, ayniqsa, o‘smir bolalarda o‘z tengdoshlari bilan emotsional aloqada bo‘lish ehtiyoji o‘z-o‘zidan namunali o‘g‘il (yoki qiz, yoki o‘quvchi) bo‘lish ehtiyoji bilan qarama-qarshi kelib qolish ko‘p kuzatiladi. Yoki ba‘zi ota-onalar tomonidan yaxshi tarbiyachi, na‘munali ota-ona bo‘lish motivlari orqali bolalarini qattiq nazoratda tutishadi. Bunday qattiq nazoratda ushlash bolani atrofdagilar bilan kirisha olmaydigan, uning xulqini boshqarib bo‘lmaydigan qilib qo‘yadi. Shaxsdagi bunday motivlar kurashi og‘ir kechib, bolaning xotirjamligini yo‘qotadi. U tengdoshlari orasidan emotsional aloqalarni izlaydi, atrofidagi kattalar uni tushunmayotganini, adolatsizlik qilayotganidan noliydi. Asabiy taranglik, qo‘zg‘aluvchanlik, zo‘riqish kuchayadi va har qanday atrofdagilarning yordamiga ishonchsizlik bilan qaraydigan bo‘lib qoladi. Bolada yolg‘izlik, monotoniya, tungi psixika, zerikish, hayotdan qoniqmaslik va boshqa psixik holatlar yuzaga keladi.

O‘smirlarda deviant xulq profilaktikasi yuzasidan nimalarga e‘tibor qaratish zarur?

Bunda bola shaxsi shakllanishining o‘ziga xos xususiyatlari, dunyoqarashlari va ijtimoiy hayotdagi faol ishtiroki kabi ijtimoiy kategoriyalar bilan bog‘liq bo‘lgan ayrim uslubiy qoidalarni ko‘rib chiqishni taqozo etadi.

O‘smirlarning hayotiy faoliyati ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lmaydi va o‘rganishlardan ma‘lum bo‘lishicha, ular asosan bekorchilik yoki bo‘sh vaqtlarida jinoyat yoki huquqbuzarlik sodir etadilar.

Har bir o‘smirni tarbiyalashda uning shakllangan muhiti va shakllanishiga ta‘sir qilgan omillar hisobga olinadi.

Afsuski, o‘smirlarga nisbatan amalda turli so‘zlar bilan pand-nasihatlar qilishdan nariga o‘tilmaydi, shaxsiy ibrat ko‘rsatilmaydi. Bunday vaziyatda, ayniqsa, deviant xulqli bo‘lgan o‘smirlarga nisbatan g‘oyat

ustalik bilan yaxshi muomala qilish, ularning ishonchini qozonishning eng murakkab imkoniyatlaridan foydalanish kerak bo‘ladi.

Bola tarbiyasi bilan faqat tarbiya va o‘quv muassasalari shug‘ullanishi kerak, degan fikr mutlaqo noto‘g‘ridir, eng asosiy tarbiya, eng avvalo oilada olinadi. Ammo o‘quv yurtlari ham tarbiya ishlaridan soqit qilinmaydi. Maktab – bilim o‘chog‘i bo‘lish bilan bir qatorda pedagogik tarbiyaning ham markazi hisoblanadi. Bola maktab orqali ijtimoiy hayotga kirib boradi.

Xulosa shuki, zamonaviy global axborot muhiti, axborot tig‘izligi va kuchli bosimi sharoitida milliy tarbiya usullari va vositalari kerakli samarani bermayapti. Azaldan shakllangan o‘zaro ta’sir vositalari va tarbiya usullari sanalgan pand-nasixat, ommaviy tadbirlar, shaxsiy na’muna o‘zining ta’sir kuchini yo‘qota boshlayapti. Shaxs, shu jumladan voyaga etmaganlar ham asta-sekin o‘z xulqini turli manbalardan tarqatilayotgan axborot, ma’lumotga moslashtirishga intilyapti, turli shakldagi taqdim qilinayotgan xulq modellari an’anaviy milliy xulq modellarini siqib chiqarmoqda. Qolaversa, global axborot muhiti aniq maqsad ko‘zlab yoshlarning psixik barqarorligini buzishga harakat qilmoqda.

Aytilganlardan endi voyaga etmaganlar xulqini ijobiy korrektsiya qilish mumkin emas ekan, degan xulosa chiqmasligimiz kerak, psixolog olimlar ta’kidlashganidek, har qanday deviant xulqni ijtimoiy foydali xulqqa aylantirish, odamga har doim hayot mazmunini topishga yordam berish mumkin.

Birinchidan, bolaning xaqiqiy qiziqishi, maqsadini aniqlash yoki unga hayot maqsadini shakllantirishga yordam berish, yana ham ochiqrog‘i uni maqsad bilan tashvishga ko‘mish, o‘z-o‘zi bilan yolg‘iz qolishga vaqt qoldirmaslik. Fan to‘garaklari bu jarayonda samara bermaydi, chunki hamma ham o‘rta, o‘rta maxsus ta’limdan keyin o‘qishni davom ettirishni xohlamaydi. Bu maqsad bozor iqtisodining asosiy qoidasi pul topish bilan bog‘liq bo‘lsa, unga yoshligidan daromad manbai bo‘la oladigan mashg‘ulot turini topib olishga yordam berish lozim. Har qanday kasbni egallash uchun shogird maqomidagi faoliyat shu vazifani bajara oladi.

Ikkinchidan, nafaqat voyaga etmaganlar, ularning ota-onalari bilan turli manbalardan tarqatilayotgan axborotdan foydalanish madaniyatini shakllantirish yo‘nalishida muntazam ishlash, ayniqsa xozir namoyish qilinayotgan seriallarning xulqqa zararli ta’sirini anglatish.

Uchinchidan, huquqiy madaniyat va savodxonlikni ko‘tarish, bolaga o‘z xulq usuli va hatti-harakatining oqibatlarini qanday bo‘lishini anglatish, ya’ni unda amalga oshirayotgan xulq usulining natijasini tasavvur qilish malakasini shakllantirish.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. –Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017.
2. Маерс Д. Социальная психология. 6-е изд., перераб. и доп. – СПб: Питер, 2001. – 750с.: ил. – (Серия “Мастера психологии”).
3. Фернхем А., Хейвен П. Личност и социальное поведение. – СПб.: Питер, 2001. – 368 с.: ил. – (Серия “Мастера психологии”).
4. Фрейд Зигмунд “Я” и “Оно”. Труды разных лет, пер. с нем. книга 2. Сост. А.Григорашвили. – Тбилиси: “Мерани”, 1991 – 427с.
5. Шоумаров Г’Б. Влияние психологических особенностей узбекской семьи на воспитание молодежи.
6. Virginia Nicolas Quinn. Northern Virginia College. Applying psychology. Third edition. 2000.
7. Robert B. Cialdini. Influence, science and practice. Fourth edition. 2001.
8. Allport G.W. (1986b). Personality: Contemporary viewpoints (1). In D. Sills (Ed.). International encyclopedia of the social sciences. New York: Macmillan and Free Press.
9. Maslow A.H. (1987). Motivation and personality (3rd ed.). New York: Harper and Row.
10. Atadjanov M. Voyaga yetmaganlar o‘rtasida jinoyatchilik profilaktikasining psixologik mexanizmlari. -Farg‘ona, 2017.

MAKTABGACHA VA BOSHLANG'ICH TA'LIM

Nigora MUXITDINOVA

Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi

“ILK QADAM” O'QUV DASTURIDA JISMONIY TARBIYA MASALALARINING YORITILISHI

Mazkur maqolada “Ilk qadam” o'quv dasturida jismoniy tarbiya masalalarining o'ziga xos xususiyatlari hamda maqsad va vazifalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: jismoniy rivojlanish, bola kompetensiyasi, sog'lom turmush tarzi, jismoniy faollik, ijodiy qobiliyat, motorika (yirik, mayda, sensomotorika).

В статье описаны особенности, цели и задачи физического воспитания по программе “Первый шаг”.

Ключевые слова: физическое развитие, детская компетентность, здоровый образ жизни, физическая активность, творческие способности, моторика (большая, малая, сенсомоторная).

This article describes the specifics, goals and objectives of physical education in the “First step” curriculum.

Key words: physical development, child competence, healthy lifestyle, physical activity, creative ability, motor skills (large, small, sensomotor).

Kirish. Har bir mamlakatning iqtisodiy qudrati, ijtimoiy-ma'naviy hayot darajasining yuksalishi ta'lim tizimining raqobatbardoshligi, ilm-fan taraqqiyoti bilan belgilanadi. Shu bois, ta'lim sohasini tubdan takomillashtirish, ta'lim sifatini oshirish, intellektual salohiyatli, jismoniy barkamol avlodni shakllantirish, aniq fanlarni chuqurlashtirib o'qitish va iqtisodiyotning turli sohalari uchun malakali kadrlarni tayyorlash ustuvor vazifalar sifatida belgilangan bo'lib, pirovardida bugungi davr talabiga javob bera oladigan ta'lim tizimini yaratish ko'zda tutildi. Mazkur dasturda muvofiq ta'lim yo'nalishida belgilangan vazifalar besh yil mobaynida keng ko'lamli salmoqli ishlar amalga oshirildi. Jumladan, maktabgacha ta'lim tizimida boshqaruv mexanizmi tubdan takomillashtirildi, nodavlat ta'lim xizmatlari ko'rsatish tizimi isloh qilindi, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'lim tizimi qayta ko'rib chiqildi, oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish choralari kuchaytirildi, oliy o'quv yurtidan keyingi ta'limning ikki pog'onali tizimi joriy etildi [1].

Asosiy qism. Uzlüksiz ta'lim tizimining birlamchi bo'g'ini hisoblangan maktabgacha ta'lim sohasi har tomonlama sog'lom va barkamol bola shaxsini tarbiyalash va maktabga tayyorlashda g'oyat muhim ahamiyat kasb etadi. Lekin, tahlillar shuni ko'rsatdiki, oxirgi yillarda turli omillar ta'sirida maktabgacha ta'lim tizimida bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash borasida rivojlanish o'rniga, orqaga ketish holatlari, yil davomida maktabgacha yoshdagi bolalarni maktabgacha ta'lim tashkilotlariga qamrab olish ko'rsatkichlari o'sishi tendensiyasi kuzatilmadi. Aksincha, so'nggi 20 yil davomida davlat tasarrufidagi maktabgacha ta'lim tashkilotlari soni 45 foizdan ziyodroq kamayib, bugungi kunda respublika bo'yicha bolalarning maktabgacha ta'lim bilan qamrab olinishi 30 foizni tashkil etdi. Bunga mavjud maktabgacha ta'lim tashkilotlarining moddiy-texnika bazasi zamonaviy talablarga javob bermasligi, tizimda variativ dasturlar, bolalarni maktabga tayyorlash bo'yicha muqobil shakllarning ishlab chiqilmaganligi, rivojlangan mamlakatlarning tajribasi yetarli darajada o'rganilmaganligi, faoliyat yuritayotgan pedagog kadrlarning aksariyati oliy ma'lumotli emasligi, ta'lim sifati monitoringi yuritilmaganligi kabi omillar sabab bo'ldi.

Tadqiqot natijasi hamda muhokamasi: Darhaqiqat, o'tgan qisqa vaqt mobaynida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “2017-2021-yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi, “Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi, “O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida”gi farmon va qarorlari mazkur sohani yanada rivojlantirish uchun asos bo'ldi desak mubolag'a bo'lmaydi [2].

Mamlakatimizda ilg'or xorijiy tajribani hisobga olgan holda bolalarni har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlantirish sharoitlarini yaratish, maktabgacha ta'lim sifatini oshirish, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarni maktabga sifatli tayyorlashni tubdan yaxshilash, ta'lim-tarbiya jarayoniga jahon amaliyotida keng qo'llaniladigan zamonaviy ta'lim dasturlari va texnologiyalarini joriy etish, maktabgacha ta'lim tashkilotlariga pedagog kadrlarni tayyorlash va malakasini oshirish mexanizmini takomillashtirishdan iborat dolzarb vazifalar qo'yildi.

Maktabgacha ta'lim uzluksiz ta'limning boshlang'ich qismi hisoblanadi. U bolaning sog'lom va rivojlangan shaxs bo'lib shakllanishini ta'minlab, o'qishga bo'lgan ishtiyoqini uyg'otib, tizimli o'qitishga tayyorlab boradi. 6-7 yoshgacha bo'lgan maktabgacha ta'lim davlat va nodavlat bolalar maktabgacha ta'lim tashkilotlarida va oilada amalga oshiriladi. Maktabgacha ta'limning maqsadi – bolalarni maktabdagi o'qishga tayyorlash, bolani sog'lom, rivojlangan, mustaqil shaxs bo'lib shakllantirish, qobiliyatlarini ochib berish, o'qishga, tizimli ta'limga bo'lgan ishtiyoqini tarbiyalashdir. Shu maqsadda ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarni jismoniy, intellektual va estetik-axloqiy jihatdan kamol topishi yo'lida “Ilk qadam” o'quv dasturi ishlab chiqildi.

“Ilk qadam” o'quv dasturi O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligining 2018-yil 7-iyuldagi 4-sonli Hay'at yig'ilishi qarori bilan tasdiqlangan. Maktabgacha ta'lim tashkilotining davlat o'quv dasturi (quyida: “MTT davlat o'quv dasturi”) O'zbekiston Respublikasining ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarni rivojlantirish borasidagi Davlat talablariga muvofiq ishlab chiqilgan me'yoriy-huquqiy hujjat bo'lib, unda maktabgacha ta'lim tashkilotining maqsad va vazifalari, o'quv-tarbiyaviy faoliyatning asosiy g'oyalari ifodalangan, shuningdek, bolaning ta'limning keyingi bosqichiga o'tishidagi asosiy kompetensiyalari belgilangan.

Davlat o'quv dasturi O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan quyidagi ta'lim tashkilotlarida qo'llash uchun majburiy:

- davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari;
- maktabgacha ta'lim sohasida xizmat ko'rsatuvchi nodavlat tashkilotlari;
- maktabgacha guruhlariga ega bo'lgan “Mehribonlik” bolalar uylari;
- maktabgacha va boshlang'ich ta'limni nazorat qiluvchi boshqaruv organlari.

Davlat o'quv dasturi variativ o'quv dasturlarini yaratishda majburiy tayanch hujjat hisoblanadi.

Ta'lim tashkilotlari Maktabgacha ta'lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan variativ o'quv dasturlaridan foydalanish huquqiga ega.

Ta'lim tashkiloti Davlat o'quv dasturi asosida o'zining MTT ishchi o'quv dasturini ishlab chiqish huquqiga ega. Ta'lim tashkilotining ishchi o'quv dasturi tashkilot pedagoglari tomonidan ota-onalarni jalb etgan holda tuziladi va amaldagi qonunchilik tartibida tasdiqlanadi.

MTTning maqsad va vazifalari quyidagilardan iborat:

bolaning individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishiga oid Davlat talablari asosida hamda Davlat o'quv dasturiga muvofiq uning har tomonlama va barkamol rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish;

maktabgacha yoshdagi bolalarning o'quv-tarbiyaviy faoliyatini tashkil qilish va amalga oshirish;

bolalarning ilk rivojlanishi masalalarida ota-onalar va jamiyatga tegishli bilimlar berishni tashkil etish va amalga oshirish;

bolalarning ilk rivojlanishi masalalarida oila va jamiyat bilan o'zaro hamkorlikni tashkil qilish va amalga oshirish.

MTTda ta'lim jarayonini tashkil qilish tamoyillari

MTT ta'lim jarayonining tamoyillari quyidagilardan iborat:

- bola huquqlari, o'ziga xos rivojlanish xususiyat va salohiyatlarini hisobga olish;
- ta'lim jarayonida barcha turdagi rivojlanish sohalarining o'zaro bog'liqligi;
- bola salomatligini asrash va mustahkamlash, uning ehtiyojlari, shu jumladan, uning harakatlanish ehtiyojlarini qondirish;

- bolaning ijodiy qobiliyatlarini qo'llab-quvvatlash;

- o'yin orqali ta'lim berish va rivojlantirish;

- bolaning rivojlanishi va ijtimoiy moslashishi uchun qulay muhit yaratish;

- bola uchun xavfsiz muhitni ta'minlash;

- MTMning oila, mahalla va maktab bilan hamkorligi;

- milliy madaniy an'analar qadriyatini oshirish va boshqa millatlar madaniyatiga hurmat, boshqa millatlar madaniyatining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish;

Bolaning maktabgacha ta'lim tashkilotidagi rivojlanishini qo'llab-quvvatlash jamoaviy ish hisoblanadi va uning amalga oshirilishi uchun maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbari javobgar bo'ladi.

Bolaning rivojlanish sohalarini kompetensiyalari. Bolaning kompetensiyalari bola rivojining quyidagi sohalarida belgilanadi:

- jismoniy rivojlanish va sog'lom turmush tarzining shakllanishi;
- ijtimoiy-hissiy rivojlanish;
- nutq, muloqot, o'qish va yozish malakalari;

- bilish jarayonining rivojlanishi;
- ijodiy rivojlanish.

“Jismoniy rivojlanish va sog‘lom turmush tarzining shakllanishi” sohasi quyidagi kichik sohalarga bo‘linadi:

- yirik motorika;
- mayda motorika;
- sensomotorika;
- sog‘lom turmush tarzi va xavfsizlik.

“Jismoniy rivojlanish va sog‘lom turmush tarzini shakllantirish” sohasi kompetensiyalari

“Jismoniy rivojlanish va sog‘lom turmush tarzining shakllanishi” sohasidagi o‘quv-tarbiyaviy faoliyat yakunlanganidan so‘ng 6-7 yoshli bola:

• o‘z imkoniyatlari va yoshi bilan bog‘liq jismoniy rivojlanish me‘yorlariga mos ravishda jismoniy faollik ko‘rsatadi;

- turli harakatchanlik faolligini uyg‘un ravishda va maqsadli bajarishni biladi;
- turli hayotiy va o‘quv vaziyatlarida mayda motorika ko‘nikmalaridan foydalanadi;
- o‘z harakatlarini hissiyot va sezgi organlari yordamida boshqaradi;
- shaxsiy gigiyena malakalarini qo‘llaydi;
- sog‘lom turmush tarzi va ovqatlanish asoslarini biladi;
- xavfsiz hayotiy faoliyat asoslari qoidalariga rioya qiladi.

Mazkur dastur bola rivojiga individual yondashuv, uning shaxsini hurmat qilish, uning manfaatlari, ehtiyojlari va rivojlanish darajasini hisobga olish, hissiy qulaylik borasida g‘amxo‘rlik qilish, erkin ijodiy o‘z-o‘zini ko‘rsatishi uchun sharoitlar yaratishga intilishni ko‘zda tutadi. Shu sababli, rejalashtirish bilan bir qatorda, bola rivojlanishini kuzatib borish pedagog faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagog bolani va uning o‘zini tutishi sabablarini yaxshiroq tushunish, bola rivojini, uning ichki dunyosini ko‘rish, qo‘llab-quvvatlash, rivojlanish yo‘llarini belgilash, ehtiyoj va manfaatlarini aniqlash uchun bola hayotini sistematik kuzatib boradi. Pedagogik kuzatuvlar asosida ta‘lim faoliyatini rejalashtirish ishlab chiqiladi va takomillashtirib boriladi [3].

“Ilk qadam” dasturining mazmun – mohiyatiga e‘tibor qaratar ekanmiz maktabgacha ta‘lim tarbiyalanuvchilarining kompetentligini rivojlantirishga qaratilganligiga guvoh bo‘lamiz, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan tasdiqlangan ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarni rivojlantirishga qo‘yiladigan Davlat talablarining yangilanganligini alohida e‘tirof etish lozim. Davlatning bu ikki hujjati maktabgacha ta‘lim sohasidagi boshqaruvchilar, maktabgacha ta‘lim tizimidagi pedagoglar turli, xildagi maktabgacha ta‘lim tashkilotlarida ta‘lim oluvchi har bir bolaning yuqori sifatli ta‘lim olishini ta‘minlash maqsadlarida yo‘riqnoma sifatida foydalanadigan asosiy hujjatlar bo‘lib hisoblanadi.

Jismoniy tarbiya yo‘riqchisining yillik ish rejasi

Jismoniy tarbiya bo‘yicha yo‘riqchining yillik ish rejasi “O‘zbekiston Respublikasi ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo‘yiladigan davlat talablari” hamda “Ilk qadam” o‘quv dasturi asosida har bir guruhi kesimida tuziladi. Rejada o‘quv yili davomida har bir oy uchun asosiy harakat turlari bo‘yicha mashqlar va harakatli o‘yinlar nomi belgilanadi.

(1- jadval)
Tasdiqlayman”

- sonli DMTT

direktori _____

O‘RTA GURUH

yurish	yugurish	Sakrash va emaklash	Irg‘itish o‘yinlari	Harakatli o‘yinlar	Umumiy soni
15	15	12	10	20	72

Sentabr	Asosiy harakatlar		Harakatli o‘yinlar
	yurish	Ketma-ket yurish, juft-juft bo‘lib yurish	
	yugurish	Oyoq uchida yugurish, tizzalarni baland ko‘tarib yurish	
	sakrash	Turgan joyda ikki oyoqlab sakrash, aylanib sakrash	
	irg‘itish va emaklash	To‘pni bir-biriga irg‘itib ilib, olish, 10 m masofaga emaklash	

Oktabr	yurish	Oyoq uchida yurish, tizzalarni baland ko'tarib yurish	“Ko'z boylag'ich” “Chitti gul” “Qoch bolam, qush keldi” “Kim topqir”
	yugurish	Tovonda yugurish, katta qadamlar bilan yugurish	
	sakrash	Turgan joyda ikki oyoqlab sakrash, aylanib sakrash	
	irg'itish va emaklash	To'pni bir-biriga irg'itib olib olish, 10 m masofaga emaklash	
Noyabr	yurish	Tovonda yurish, oyoq kaftlarining yon tomoni bilan yurish	“Tortishmachoq” “Qushim boshi” “Do'ppi tashlar” “Kim chaqqon”
	yugurish	Safda juft bo'lib yugurish, turli yo'nalishda yugurish	
	sakrash	Qo'llarni yuqoriga ko'tarib sakrash, oldinga qarab yurish vaqtida sakrash	
	irg'itish va emaklash	100-150 cm oraliqdagi to'pni olib olishga harakat qilish, turli balandlikdagi buyumlar ostidan emaklab o'tish	
Dekabr	yurish	Turli buyumlarni oralab yurish, yonlamasiga yurish, oldinga, orqaga chapak chalib yurish	“Quyosh va yomg'ir” “Bog'lam” “Kesak qo'ydi” “Do'ngdan-do'ngga”
	yugurish	Doira bo'ylab yugurish, qo'lni ushlab yugurish, qiya taxtadan oyoq uchida yurish	
	sakrash	Bir oyoqda turgan joyda sakrashlar (o'ng va chap oyoqda), yurgan holda sakrash	
	irg'itish va emaklash	To'pni 2 m masofaga bir qo'llab irg'itish, to'rt oyoqlab yurish	
Yanvar	yurish	Harakat maromi va yo'nalishini o'zgartirib yurish, safda yurish	“Estafeta” “Buyumni o'rni qo'y” “Daladagi qo'zichoq” “Tramvay”
	yugurish	Chiziqchani ustidan yugurish, ilon izi bo'lib yugurish	
	sakrash	To'siqlardan sakrab o'tish, 70 cm uzunlikka sakrash	
	irg'itish va emaklash	To'pni ko'krak ustidan, boshdan oshirib otish, 20-30 cm balandlikdagi arqon tagidan emaklash	
Fevral	yurish	Tovonda ilon izi bo'lib yurish, qavariq taxta ustida oyoq uchida yurish	“Marrani egalla” “Mening sho'x koptogim” Tulki tovuqxonada “Qo'chqor”
	yugurish	Yugurishni yurish bilan almashtirib yugurish, to'siqlar orasida yugurish	
	sakrash	20-30 cm balandlikdan sakrab o'tish, arqon bilan sakrash, narvonchaga tirmashib chiqib uzoqqa sakrash	
	irg'itish va emaklash	To'pni yuqoriga otib olib olish, halqa orasidan emaklab o'tish	
Mart	yurish	Qiya taxtadan muvozanat saqlab yurish, ilon izi bo'lib yurish, qadamma-qadam doira bo'ylab to'g'ri chiziq bo'ylab yurish, chap va o'ng tomonlarga yurish	“Buyumga qo'lingni tekkiz” “Ovchi va quyonlar” “Qushga o'xshab uch” “Nishonga tekkiz”
	yugurish	To'g'ri yo'lka bo'ylab yengil yugurish, oyoq tizzalarini baland ko'tarib, katta qadamlar bilan yugurish, qatorda juft bo'lib, doira bo'ylab yugurish	
	sakrash	Ikki oyoqlab sakrab o'tish, predmetlar orasidan sakrab o'tish, chapga, o'ngga burilib sakrash	
	irg'itish va emaklash	Qum xaltachani uzoqqa irg'itish, stollar tagidan emaklab o'tish, koptokni yerga urib olib olish, koptokni uzoqqa otish	
Aprel	yurish	Cho'kkalab yurish, qavariq taxta ustida tovonda yurish, mayda va katta qadam tashlab yurish, oyoq uchi va tovonda yurish	“Xo'roz” “G'ozlar-g'ozlar” “Toshni kim uzoqqa otadi”. “Ot o'yini”
	yugurish	80-100 m masofaga asta yugurish, signalga qarab qatordagi o'rnini topib, sherigini ushlab va turli vaziyatlarda undan qochib yugurish, yugurishni yurish bilan almashtirish	
	sakrash	Doirachalar ichidan sakrab o'tish, qiya taxtachadan yurib sakrash, oyoqlarni juftlashtirib va ochib ikki oyoqlab sakrash	
	irg'itish va	O'rindiqlar tagidan emaklab o'tish, buyumlar tagidan	

	emaklash	o'ng va chap tomonga emaklab o'tish, buyumlar ostidan o'tish	
May	yurish	Harakat tezligi va yo'nalishini o'zgartirib, yo'nalishini almashib qatorda yurish, chap va o'ng tomonlarga yurish chalkash qadam tashlash oyoq tovonidan oyoq uchiga o'tib yurish	“Qopqon” “Quyuncha hamon o'tiribdi “Quloq cho'zish” “Oq suyak”
	yugurish	Sekin yugurish, 100 metrga chiziq bo'ylab bir me'yorda yugurish 10 metrga tez yugurish, mokisimon yugurish	
	sakrash	Qisqa tanaffuslar bilan 20 martadan sakrash, oldinga yurib kelib sakrash, chambarakdan - chambarakka sakrash	
	irg'itish va emaklash	10 m masofaga ilon izi bo'lib emaklash, koptok, chambaraklarni buyumlar orasida dumalatish, koptokni yerga urib ilish, koptokni pastdan bosh ustidan otish, 2 m bo'lgan masofadan bir qo'llab to'siqdan oshirib otish.	

Xulosa. Davlat dasturi sifatida “Ilk qadam” dasturining alohida muhimligi shundan iboratki, bunda u o'z ichiga o'qitishning pedagogik maqsadlarini oladi, kun davomida bolaning ta'lim olishi tuzilmasini ta'minlaydi, shuningdek, pedagoglar uchun bola rivojlanishining qaysi eng muhim jihatlariga o'z diqqatlarini qaratishlari lozimligi belgilab qo'yilgan. Davlat dasturi bo'lish bilan birga “Ilk qadam” dasturi butun maktabgacha ta'lim tizimini to'liq qamrab oladigan va uni tartibga soladigan hujjat hisoblanadi. “Ilk qadam” dasturi turli xil bolalar guruhlariga har xil provayderlar tomonidan taqdim etiladigan maktabgacha ta'limning bir xil sifatini ta'minlashga mo'ljallangandir. Dastur pedagoglarga bolalar uchun rag'batlantiruvchi o'qitish muhitini qanday qilib yaratish va bunga ota-onalarni ham qay yo'l bilan jalb qilishni tushunish va bilib olishga yordam beradi. Xulosa qilib aytganda, mazkur dasturning yosh avlod ta'lim-tarbiyasidagi o'rni va ahamiyati beqiyos.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Miziyoyevning “2017-2021 yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-2707-sonli Qarori. 2016.29.12.
2. “Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PF- 5198 sonli Farmoni. 2017.30.09.
3. “Ilk qadam” o'quv Dasturi. 2018. 07.07.

Go‘zal QURBONOVA

Buxoro davlat universiteti

tayanch doktoranti

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARI KATTA GURUH BOLALARIDA GENDER TOLERANTLIKNI SHAKLLANTIRISHDA O'YIN TEXNOLOGIYALARI

Maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlari katta guruhi bolalarida gender tolerantlikni shakllantirishda o'yin texnologiyalarining roli bo'yicha fikrlar keltirilgan. Maqolada tarbiya hamda ta'lim berish jarayonidagi geymifikatsiya – o'yinni ta'limning turli sohalarida qo'llashning o'qitish va tarbiyalash usuli sifatida, ham ta'lim shakli sifatida, ham yaxlit ta'lim jarayonini tashkil etish vositasi sifatida talqin qilish imkoniyatlari ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: gender, tolerantlik, o'yin, individ, qiziqish, istak, chegaralangan erkinliklar, stereotiplar, majburiyatlar stressi, geymifikatsiya, oila, video o'yinlar, yetuk, barkamol shaxs.

Представлены мнения о роли игровых технологий в формировании гендерной толерантности у детей большой группы дошкольных образовательных учреждений. В статье показаны возможности интерпретации игры в процессе воспитания и обучения - использование игры в различных областях образования как метода обучения и воспитания, как формы обучения, так и как средства организации всей учебной деятельности. процесс.

Ключевые слова: пол, толерантность, игра, личность, интерес, желание, ограниченные свободы, стереотипы, стресс обязательств, геймификация, семья, видеоигры, зрелый, дееспособный человек.

Opinions on the role of play technologies in the formation of gender tolerance in children of a large group of preschool educational institutions are presented. The article shows the possibilities of interpreting the game in the process of upbringing and education - the use of the game in various fields of education as a method of teaching and education, both as a form of education and as a means of organizing the whole educational process.

Key words: gender, tolerance, play, individual, interest, desire, limited freedoms, stereotypes, commitment stress, gamification, family, video games, mature, competent person.

Kirish. Barchamizga ma'lumki, faoliyat va faollik turlari ichida o'yin faoliyati inson hayotining barcha bosqichlarida qiziqish, motivatsiya hamda intilishni stimullovi xususiyati bilan ajralib turadi. O'yin faoliyati psixologik nuqtayi nazardan qaralganda, asosan kichik yoshdagi bolalar hayotida muhim o'rin tutadi. Buning sababi, maktabgacha yoshdagi bola uchun o'yin, bolaning individdan shaxs sari shakllanayotgan “Men”ining qiziqishlari, manfaatlari, istak va hayollarini ro'yobga chiqarish, har ikkala jins vakillari bilan o'zaro munosabatda bo'lishda tajriba orttirish, tanlov erkinligining mavjudligi, tashabbuskorlik, mustaqillik, kreativlikda deyarli tasavvur yetgan hamma imkoniyatlarni taxminlash ehtimoli mavjud bo'lgan maxsus dunyo hisoblanadi.

Asosiy qism. O'yin maktabgacha ta'lim muassasalarida tarbiyalanayotgan bolaga turli xil ijtimoiy-madaniy, jinsiy rollar, munosabatlar (o'yin jarayonida ham, real hayotda ham) sinab ko'rish, shuningdek, ko'plab ijobiy his-tuyg'ular, taassurotlar, unutilmas, quvonchli daqiqalarni boshdan keyichishga sharoit yaratadi.

Maktabgacha ta'limda bolalikning quvnoq, cheklovlarsiz hayot tarzi, odatda, gender tengligi, gender tolerantligi haqidagi bilimlarni berishga unchalik ham moslashtirilmagan. Shu sababli ham, bola uchun bir jinsga mansub hamda qarshi jins vakillariga bir xil munosabatda bo'lish doimiy, tabiiy jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Undan qarshi jins vakiliga nisbatan alohida, boshqacha munosabatda bo'lishning talab qilinishi, dastlabki hollarda tushunmovchiliklar va inkor, isyonlarga olib kelishi mumkin. Yoki oilada tarbiya, yanada batafsil aytganda, oilada gender intolerantligi kuzatilgan hollarda, bolaning o'zga jins vakiliga uyida ko'rgani kabi salbiy munosabat shakllanishi mumkinligi ham aksariyat hollarda ko'p uchraydi.

Bola qolipga solingan, chegaralangan erkinliklar, stereotiplar, majburiyatlar stressni, urinishlari muvaffaqiyatli chiqmagan taqdirda esa depressiyani keltirib chiqaradi. Natijada, maktabgacha ta'lim muassasasi katta guruhi bolasida o'qish, jamiyat, hayot va insonlarga nisbatan qiziqishning so'nishi kelajakda uning yaxshi kadr, yetuk, barkamol shaxs bo'lib yetishishiga jiddiy to'siq paydo bo'ladi.

Shu sababli ham ko'pchilik bolalarda kichik yoshdan boshlab axborot kommunikatsiya vositalari, gadjetlar, kompyuter, telefon, ijtimoiy tarmoqlar, video o'yinlarga qaramlik va o'zaro kommunikatsiyaga kirisha olmaslik, munosabatlarda to'siqlar muammosi paydo bo'ldi. Ammo bu qiziqishlar bolalarda

odamovilik, agressiya, qoʻrquv, inkor etish kabilarni ham shakllantirdi. Bu jarayonni hozirgi raqamlashtirish va axborot texnologiyalari asrida toʻxtatish yoki oldini olish imkonini yoʻq. Biz faqat bu vaziyatdan taʼlimiy maqsadda foydalana olamiz, xolos, yaʼni, vaziyatni oʻz foydamizga hal qilishimiz mumkin. Umuman olganda, yuqoridagilardan kelib chiqib, bola oʻynashni xohlaydi, degan xulosaga kelishga asos boʻladi. Bugungi tarbiya va taʼlimning vazifasi esa unga ushbu imkoniyatni berishdir.

Dastlab, “geymifikatsiya”, yaʼni “oʻyinlashtirish” atamasiga toʻxtalish lozim. Mazkur atama inglizcha “gamification” soʻzidan kelib chiqqan. U oʻyin texnikasini oʻyinga aloqasi boʻlmagan jarayonlarga nisbatan qoʻllashni anglatadi. Geymifikatsiya komponentlari global marketing, resurslar va kadrlar menejmenti hamda innovatsiyalarni boshqarish sohalarida muvaffaqiyat bilan qoʻllanilmoqda. Oʻyin texnologiyalarini qoʻllash mohiyati, tarbiyani geymifikatsiyalash texnologiyasi miyaning tanish xususiyatidan foydalanishga, yaʼni, bajarilgan ish uchun mukofot olishga asoslangan. Yuqorida aytganimiz kabi, har bir bola oʻz istaklarini amalga oshirishni, vaqtincha boʻlsa ham erishishni xohlagan narsalar, qadriyatlarga ega boʻlishni istaydi. Maʼnaviy manfaat esa bolaning ichki qoniqishida, bola uchun ideal boʻlgan hayol modelini ifodalaydi.

Qisqa qilib aytganda, geymifikatsiyani bolaning diqqatini jalb qilish va muammolarni hal etishga oid bilimlarini anglash va amalga oshirish uchun oʻyin orqali tafakkurdan va oʻyinsiz kontekstdagi oʻyin mexanizmidan foydalanish texnologiyasi sifatida eʼtirof etish maqsadga muvofiq.

Taʼlim-tarbiya jarayoniga geymifikatsiyani joriy etishning bir qancha ustunliklari mavjud:

- bolaning gender tolerantlik haqida shakllantirilishi lozim boʻlgan mashgʻulotga chinakam qiziqishini taʼminlash;
- bolaning eng “zerikarli” deb hisoblaydigan mashgʻulotlarda ham motivatsion yondashib ishtirok etishini ragʻbatlantirish;
- gender rollariga oid maʼlumotlarni yetkazish, gender tolerantligini shakllantirishda oʻyin faoliyati ishtirokchilarining diqqat, tushunish, qiziqish, idrok, fikrlash kabi aqliy jarayonlari faollashtirish [11].

Muhokamalar va natijalar. Gender rollari nazariyasidan kelib chiqqanda, shuni taʼkidlash mumkinki, turli jinsga mansub bolalarni oʻyinlari ham bir-biridan sezilarlicha farq qiladi. Masalan, qiz bolalarning oʻyinlari koʻpincha yaqindan koʻrishga tayanadi: qizlar oʻzlarining xazinalari va boyliklari boʻlgan qoʻgʻirchoqlar, turli matolar, taqinchoq, qizlarga xos boʻlgan yoqimli deb hisoblanadigan buyumlarini bir joyga qoʻyishadi va odatda, chegaralangan hududda oʻynaydilar. Olimlarning fikricha, qiz bolalar oʻyin oʻynashlari uchun ularga kichkinagina joy yetarli. Oʻgʻil bolalarning oʻyinlari esa, koʻp hollarda, uzoqdan koʻrishga asoslangan, odatda, oʻgʻil bolalar bir-biri bilan quvlashmashoq oʻynashi, hamma yoqqa “burun suqishi”, tevarak-atrofdagi barcha teshik-boʻshliqlarni topib, berkinishi yoki biror buyum yo oʻyinchoqlarni yashirib qoʻyishlari mumkin, kattalarning hayoliga ham kelmaydigan uzoqlikdagi joylardan nishon sifatida foydalanishi va ularga toʻp, tosh, rogatka va hokazolarni otib oʻynashlari mumkin. Oʻgʻil bolalarning aqliy rivojlanishiga qizlarnikiga qaraganda koʻproq boʻshliq, joy kerak. Qiz bolalar esa, oʻgʻil bolalarga nisbatan psixologik va irsiy oʻziga xosliklarga asosan, koʻproq moslashuvchan boʻladilar, shu sababli, ularning aqliy rivojlanishi uchun keng makon talab qilinmaydi. Qiz bolalarda tasavvur, hayolot va fantaziya ham oʻgʻil bolalarnikiga nisbatan kengroq rivojlanadi, shu sababli ham bir xil sharoitda oʻsib-ulgʻaygan qiz va oʻgʻil bolalarda ruhiy-psixik rivojlanishi turlicha boʻlishi kuzatilgan. Shuningdek, torroq xonalarda oʻynaydigan oʻgʻil bolalar tavakkalni yaxshi koʻradilar, baland shkaf yoki stol va hokazo vertikal boʻshliqdagi mebellarning ustiga chiqib olishi, sakrash, mebellar ichiga, stol taglariga yashirinish mumkin. Bu holat ulardagi tabiiy tanlanish jarayonidagi raqobat, boshqalardan ajralib turish, oldinda turishga intilish, ustunlik hissini shakllantirish zaruriyatini ifodalaydi. Shuningdek, oʻgʻil bolalar oʻrtasidagi doʻstona tortishuvlar ularning aqliy va hissiy rivojlanishi uchun ijobiy zamin yaratadi. Tarbiyachi-oʻqituvchilar esa, har doim ham oʻgʻil bolalarning bunday ehtiyojlarini toʻgʻri anglamaydilar va tanbeh berish, maʼnaviy uyaltirish orqali oʻzida bolalarni quvonchidan mahrum qilishlari yoki tabiiy rivojlanishga toʻsqinlik qilishlari mumkin.

Maktabgacha yoshdagi bola uchun oʻyin - bu oʻz manfaatlarini, istaklari, afzalliklari, hayollarini roʻyobga chiqarish, har ikkala jins vakillari bilan oʻzaro munosabatda boʻlish tajribasini toʻplash, selektivlik, tanlov erkinligi, tashabbuskorlik, mustaqillik, ijodkorlik ehtimoli mavjud boʻlgan maxsus dunyo. Oʻyin maktabgacha yoshdagi bolaga turli xil ijtimoiy rollarni, munosabatlarni (oʻyin va haqiqiy) sinab koʻrishga, koʻplab ijobiy his-tuygʻularni, taassurotlarni, unutilmas, quvonchli daqiqalarni topishga imkon beradi. 5-6 yosh atrofidagi maktabgacha taʼlim tashkilotlarida tarbiya olayotgan bolalar oʻynay boshlagan rolli oʻyinlar bolalarda gender tanish, gender oʻziga xosliklarni ajratish jarayoni boshlanganini koʻrsatadi. Bunda bolalar oʻyin faoliyatida ayollar va erkaklarning kasbiy, shaxsiy fazilatlarini va koʻnikmalarini oʻzlariga taqlid uchun qabul qila boshlaydilar, yaʼni bolalar oilada, ijtimoiy muhitda yoki koʻchada, ommaviy axborot vositalari

orqali ko‘rgan, eshitgan, o‘rgangan narsalarini o‘ynashadi, shu bilan birga ota-onalar va boshqa kattalar o‘rtasidagi munosabatlarga taqlid qila boshlaydilar.

Rolli o‘yinlar salbiy rol o‘ynash stereotiplarini yengishning eng yaxshi usuli hisoblanadi. Masalan, “Doktor va bemor”, “Ota va onamga sovg‘a”, “Kim bo‘lmoqchiman?” kabi o‘yinlar mazkur maqsad uchun aynan mos. Masalan, yuqorida keltirilgan har bir o‘yinda jinsiy rollarni almashtirish mumkin. Masalan, “Doktor va bemor” o‘yinida o‘g‘il bolani shifokor sifatida biror “bemor” rolini o‘ynayotgan bolaga g‘amxo‘rlik qilishga undash mumkin, “Kim bo‘lmoqchiman?” o‘yinida esa, qiz bolalarga odatda hayotda yigitlar bajaradigan kasblardan biri (haydovchi, uchuvchi, quruvchi va hokazo)ni tanlab, yigit rolini o‘ynashga qiziqtirish mumkin.

Tadqiqotlardan ma‘lum bo‘lishicha, aksariyat hollarda qizlar bolalarning rolli o‘yinlardagi yo‘nalishlari o‘g‘il bolalarnikiga nisbatan qarama-qarshi jinsga ko‘proq o‘zgaradi. Tarbiyachi va ota-onalar o‘yindagi rollarini taqsimlash va syujetga o‘zgarish kiritish orqali bolalarning ayrim negativ xususiyatlarini tuzatishlari mumkin. Jinsiy o‘ziga xosliklarni inobatga olgan holda bolaga ta‘lim-tarbiya berish unga o‘zini u yoki boshqa jinsning vakili sifatida aniqroq va ravshanroq anglashiga yordam berish uchun mo‘ljallangan. Mazkur rolli o‘yinlar natijasida, bolalar gender barqarorligini rivojlantirish mumkin, masalan: “Men qiz bo‘laman va men doimo qiz bola bo‘lib qolaman” yoki “Man o‘g‘il bo‘laman va men doimo o‘g‘il bola bo‘lib qolaman”. Ushbu jarayonda jinsiy tanish va anglanganlikning o‘zbek mentaliteti va milliy qadriyatlarga mos va xos tarzda olib borish, gender tolerantligini ta‘minlash imkonini mavjud. Masalan, o‘g‘il bolalar kelajakdagi oila boshlig‘i va suvanchig‘i, erkak sifatida, o‘zlarining shaxsiy ko‘rinishlarida nafaqat erkaklik, irodalilik, mardlik va “temir” mushaklarini namoyish etishlari, shu bilan birga, adolatli, saxiy, mehribon, muloyim, hamdard bo‘lishlari va boshqa insonlar, qarindosh va do‘stlariga g‘amxo‘rlik ko‘rsatishlari kerak. Qizlar, kelajakdagi ona, rafiqqa sifatida, an‘anaviy qabul qilingan ayollik fazilatlaridan tashqari, faol va tashabbuskor bo‘lishlari va o‘z manfaatlarini himoya qila olishlari kerak. Bu holat o‘zbek milliy tarbiyasi uchun aynan maqsadga muvofiq, hamda jamiyatda yuz berishi mumkin bo‘lgan bir jinslilar nikohlari, noodatiy jinsiy mo‘ljalga ega bolalarning shakllanishi yoki rivojlanishining oldini oladi. Shu bilan birga, mazkur masalaga G‘arb hamjamiyati negativ nazar bilan (masalan, individning tabiiy rivojlanishiga qarshilik, yanada aniqroq aytganda, insonning tanlash huquqiga dahl, to‘siq bo‘lish) bilan qarashi mumkin.

Xulosa. Maktabgacha ta‘lim muassasasi tarbiyalanuvchisiga tarbiya hamda ta‘lim berish jarayonidagi geymifikatsiya – o‘yinni ta‘limning turli sohalarida qo‘llash jarayoni bo‘lib, o‘yinni ham o‘qitish va tarbiyalash usuli sifatida, ham ta‘lim shakli sifatida, ham yaxlit ta‘lim jarayonini tashkil etish vositasi sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Birlashgan Millatlar tashkiloti Bosh Assambleyasining 75-sessiyasidagi nutqi// Xalq so‘zi-2020. 24-sentabr № 202.
2. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. -Toshkent: “Davlat” nashriyoti, 2001 – 2006.
3. Иванова Л.М. Формирование толерантности в системе современного менталитета учащихся старшего школьного возраста: автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01 / Якут. гос. ун-т им. М.К. Аммосова. – Якутск, 2003. – 18 с.
4. Ильин, Е. П. Пол и гендер. – Санкт-Петербург: “Питер”, 2010. – 688 с.
5. Ro‘ziyeva D.I. Yoshlarda tolerantlik fazilatlarini shakllantirish – pedagogikaning dolzarb muammosi sifatida // The culture of tolerance in the context of globalization: methodology of research, reality and prospect: materials of the international scientific conference on May 13–14, 2014. – Prague: Vědecko vydavatelské centrum “Sociosféra-CZ”. – 240 p.
6. Karimova E. O‘zbek tolerantligining o‘ziga xos xususiyatlari: o‘quv qo‘llanma.- T.: “O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi adabiyot jamg‘armasi” nashriyoti, 2006 . – 64 b.
7. Koshifiy. Axloqi Muhsiniy. 20-bob. - B. 77.
8. Shomiy Nizomiddin. Zafarnoma. – T.: “O‘zbekiston”, 1996.
9. Amir Temur Ko‘ragon. Temur tuzuklari –T.: “Fan va texnologiya”, 2014. -196 bet.
10. Камилова Г.А, Курбанова Г.Р, Джаббарова С.З. Особенности формирования педагогических навыков у воспитателей дошкольно-образовательных учреждений.// АКАДЕМИЯ.Научно-методический журнал,2020 №5 (56).С.25-27.
11. Пономарёв Александр. Школьники участвуют в ролевых играх прямо во время уроков. <https://www.oblgazeta.ru/newage/20433/>.

Shabnam YUSUFZODABuxoro davlat universiteti
Boshlang'ich ta'lim metodikasi
kafedrası o'qituvchisi**BOSHLANG'ICH SINIF HUSNIXAT DARSLARINI INNOVATSION
TEKNOLOGIYALAR ASOSIDA TASHKIL ETISH**

Maqolada dars jarayoniga hozirgi kunda yuqori imkoniyatlarga ega bo'lgan innovatsion texnologiyalarni joriy qilish imkoniyatlari bayon qilingan. Innovatsion ta'lim vositalarining yuqori darajadagi imkoniyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: texnologiya, innovatsion texnologiya, dastur, kompyuter, axborot texnologiyalari, elektron interfaol doska, SMART Notebook.

В статье описаны возможности внедрения в учебный процесс инновационных технологий, которые в настоящее время имеют высокий потенциал. Анализируется высокий потенциал инновационных средств обучения.

Ключевые слова: технология, инновационная технология, программное обеспечение, компьютер, информационные технологии, электронная интерактивная доска, SMART Notebook.

The article describes the possibilities of introducing innovative technologies into the teaching process, which now have high potential. The high potential of innovative educational tools is analyzed.

Key words: technology, innovative technology, software, computer, information technology, electronic interactive whiteboard, SMART Notebook.

Kirish. Innovatsion ta'lim sharoitida axborot texnologiyalarning jadal rivojlanishi keyingi yillar ichida insoniyat shaxsining shakllanishiga juda katta hamda salmoqli iz qoldirmoqda. Zamonaviy axborotlar, reklamalarning tezda kirib kelishi, televideniya kompyuter texnologiyalarining qo'llanishi, elektron o'yinchoqlar va kompyuterlarning keng tarqalishi bola tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada u yaxshi ko'rgan o'yinlar va sevimli qahramonlari ham o'zgaradi. Bu holat bora-bora bolaning qiziqishlariga ham ta'sir o'tkazmay qolmaydi.

Mubolag'a emas, umumta'lim maktablarida, hatto, boshlang'ich sinflarda ham o'qish boshlanganda bu ma'lum qulaylikni his etish mumkin. Bugungi kunda barcha maktablarda texnologik sinflar bor. Maktab ta'limini rivojlantirish Davlat umummilliy dasturini amalga oshirishning yo'nalishlaridan biri "Maktablarni zamonaviy o'quv va laboratoriya uskunalari, kopyuter texnikasi, darsliklar va o'quv-usubiy materiallar bilan ta'minlash" [1] hisoblanadi. Bu Dasturning amalga oshirilishi maktablarimiz hayotini tubdan o'zgartirib yuborishga qodirdir.

Ta'kidlash joizki, eskirgan o'quv dasturlari va metodik usullar o'quvchilar bilimining pasayishiga olib keladi. O'qituvchilardan esa o'qitishning yanada zamonaviy usul va vositalarini izlashga undaydi. Bunday vositalardan biri bu innovatsion texnologiyalardir.

Umumta'lim maktabining o'quv va o'quv jarayonidan tashqari faoliyatida innovatsion texnologiyalarning qo'llanilishi bolada o'qish motivatsiyasi o'sishining va ijodiy imkoniyatlari rivojlanishining samarali xususiyatlaridan biridir.

Bir qator pedagoglar boshlang'ich sinf o'quvchilarida kompyuter savodxonligining erishishida ikkilanadilar. Ularning ba'zilar kompyuterlar faqat sinfda bolaning e'tiborini chalg'ituvchi yana bir vosita deb hisoblasalar, boshqalari esa hisoblash texnikasi sohasida jiddiy professional tayyorgarliksiz o'qituvchilarning darslarda kompyuterlardan foydalanishi va kompyuter savodxonligiga bolalarni o'rgatish mumkin emas deb ta'kidlaydilar. Uchinchilari esa kompyuterlardan doimiy foydalanish maktabda shunday bir holatga olib keladiki, unda insoniyat kompyutersiz sonlarni na qo'shish, na hisoblay olishga qodir bo'lishi xavfini ifodalaydilar. Yana bir muhim qarshilik mavjud bo'lib, u bolalarning bir-biri bilan kam muloqotda bo'lishi muammosidir. Chunki kompyuter zamonida ular vaqtlarining ancha qismini kompyuterda o'tkazishadi.

Ayni zamonda maktabni informatsion asrga adaptatsiyalanishidan boshqa chorasi yo'q. Hisoblash texnikasi bilan tanishish bunday adaptatsiyaning faqat bir qismi sanaladi. Adaptatsiyaning asosiy maqsadi shundaki, bolalarni axborot - ma'lumotlarni qayta ishlashga o'rgatish, topshiriqlarni bajara olishga, insonlar bilan muloqot qilish va jamiyatdagi o'zgarishlar mohiyatini tushunishga o'rgatish zarurdir. Kompyuter maqsadlari matematika, ijtimoiy fanlar, tabiyot va ona tili darslarida amalga oshirilishi lozim. Bunday integratsiya bir yil davomida tugatilishi yoki bir qaysidir loyihani amalga oshirilish natijasi bo'la olmaydi.

Aksincha, bu oxiri yo‘q jarayondir. U o‘quv jarayonini umumiy kompyuterlash maqsadlarining birligini o‘z ichiga oladi. Uning amalga oshirilishi ma‘muriyat o‘qituvchi va pedagoglarning hamkorlik ishi natijasida erishish mumkindir. Kompyuterlashtirishning sotsial qirralari, asosiy usullar va vazifalar yechimidagi yondashuvlar, ma‘lumotlarni qayta kompyuterda ishlash usullari sekin-asta murakkablashadi va matematika, tabiyot, ijtimoiy fanlar va ona tili darslarida turli usullar bilan muhokama etiladi. Bunday vaziyatda kompyuter o‘quvchi va o‘qituvchi o‘rtasida axborot - ma‘lumot almashish vositasi bo‘lib qoladi.

Innovatsion ta‘lim sharoitida innovatsion texnologiyalarning qo‘llanishi diapazoni juda katta: innovatsion texnologiyalar ham ta‘lim obyekti, ham ta‘lim vositasi (usuli)dir. Ya‘ni kompyuterlashtirish ta‘limotining 2 yo‘nalishi bo‘lishi mumkin: informatika o‘rganish va turli predmetlarni (fanlarni) o‘rganishda undan foydalanish. Bunda innovatsion texnologiyalar o‘rganish samaradorligining oshirilish usuli hisoblanadi. Innovatsion texnologiyalar o‘quv ma‘lumotlarini taqdim etish imkoniyatlarini ancha kengaytirdi. Rang, grafika, tovush, videotexnikaning zamonaviy vositalarini qo‘llash turli holat va muhitni modellashtirishga imkon beradi.

Innovatsion texnologiyalar o‘quvchi motivatsiyasini kuchaytiradi. Innovatsion texnologiyalardan foydalanib turib, o‘quvchi topshiriqning yechimini kerakli yordamga tayangan holda oxirgacha yetkazish imkoniga ega bo‘ladi. O‘quvchi bajarayotgan topshiriqlarning tiplari anchagina kengayadi: tuzish, dasturlash va hokazo.

Innovatsion texnologiyalar o‘quvchi faoliyati ustidan nazoratni sifatli o‘zgartirishga imkon beradi, ko‘pgina hollarda esa nafaqat xatoni hisobga olib ko‘rsatadi, balki uning paydo bo‘lish sababini o‘z vaqtida aniqlab, bekor qilish uchun xarakterini aniq belgilaydi. Kompyuter o‘quvchilarga “2” baho qo‘ysa, ular tezda buni tuzatishga shoshiladilar. O‘qituvchi o‘quvchini tartib-intizom va e‘tiborli bo‘lishga chaqirishi shart emas. Chunki ekranda 2-3 daqiqadan so‘ng keyingi topshiriq paydo bo‘ladi.

Innovatsion texnologiyalar o‘quvchilarda o‘z faoliyatlari refleksiya qilish sharoitiga yordam beradi. Innovatsion texnologiyalarning qo‘llanilishi darsni yanada qiziqarli, zamonaviy qiladi, individual o‘rganish yo‘lga qo‘yiladi, Baholash sistemasi yanada adolatli bo‘ladi, shubha hamda gumonlarga, bahs-u munozaralarga o‘rin qoldirmaydi.

O‘quvchi shaxsining ehtiyojlari, qiziqishlarining rivojlanishi va shakllanishi turli usullar bilan , shuningdek, tasviriy san‘at usullari bilan ham amalga oshiriladi.

O‘quvchilar mustaqil tasviriy faoliyat bilan birga rasmlar, haykallar, arxitektura va dekorativ-amaliy san‘at asarlarini qabul qilishga tayyor bo‘lgandagina muvaffaqiyatga erishishi mumkin.

Boshlang‘ich maktab o‘qituvchisi bolalarni o‘qishga o‘rgatishi, ularning bilish ehtiyojlarini rivojlantirishi shart. Zaruriy ilmiy asoslarni o‘zlashtirib olish uchun bilish vositalarni ta‘minlashi lozim. Shuning uchun asosiy maqsadlardan biri o‘quv-biluv jarayonlarini rivojlantirishdir. O‘quv-biluv faoliyati biluv jarayonlarni, mantiqiy fikrlashni, e‘tiborni, xotirani, nutqni, tasavvurni rivojlantiradi, o‘qishga bo‘lgan qiziqishni qo‘llab-quvvatlaydi. Bu barcha jarayonlar o‘zaro bog‘liqdir.

Elektron interfaol doska – bu sensorli kopyuterga ulangan ekran bo‘lib, kompyuterga ishni boshlash uchun interfaol doska yuziga qo‘l tegizsangiz bo‘ldi, u ishlab ketadi.

SMART Notebook nomli maxsus ta‘minlash dasturi esa interfaol doskalarda ishlashni osonlashtiradi, matnlar va audio - videomateriallar ustida ishlashni ta‘minlaydi.

SMART Technologies Inc. (www.smarttech.cjm) kompaniyasi 1991-yil birinchi interfaol doskani chiqardi. Shundan beri SMART mahsuloti butun dunyoda cheksiz muvaffaqiyat qozonib kelmoqda.

Doska (sinf taxtasi) taraqqiyotining eng yuqori cho‘qqisi bu elektron interfaol doskalar hisoblanadi. Bu doskalar ham xuddi oddiy doskalarga o‘xshaydi. Lekin unga har nima yozilsa tezda shaxsiy kompyuter ekraniga chiqadi. Yozilgan informatsiya fayl shaklida saqlanadi hamda printerdan chiqarilishi mumkin. Elektron interfaol doskalarning eng yaxshi va qulay tomoni shundaki, unda animatsiyalar imkoniyati juda yuqori. Rasm chizish, qo‘shish, ma‘ruza matnlarini tayyorlash va boshqa shunga o‘xshash ishlarni rangli va animatsiyalar yordamida tez va sifatli bajarish imkoniyati mavjud.

Rossianing umumta‘lim maktablarida 1996-yildan beri bu doskalardan foydalanadilar. Mazkur doskalardan boshlang‘ich sinflarda keng foydalanish yaxshi samara beradi. Elektron interfaol doskalar o‘zining katta imkoniyatlari bilan kishini lol qoldiradi. O‘quvchi unda oddiy bo‘r bilan emas rangli “qalamchalar” bilan yozishi va chizishi mumkin. Bu ishda hech qanday chegara yo‘q. O‘quvchilar katta qiziqish bilan bu doskadan foydalanadilar. O‘zlarining layoqatlarini bu doska orqali yanada kengroq namoyon etish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Ustozlarimiz uchun ham bu elektron interfaol doskalar katta imkoniyatlar eshigini ochib beradi. Masalan, ustozlarimiz boshlang'ich sinflarda husnixat darslarini ushbu doska orqali nihoyatda qiziqarli hamda samarali tashkil etish imkoniyatini qo'lga kiritadilar.

Ustozlarimiz tajribalaridan ayonki, birinchi sinfda yozuv mashqlarini tashkil etish birmuncha murakkab vazifa hisoblanadi. Bu uchun birinchi navbatda tayyorgarlik mashqlarini yaxshi tashkil etish zarur. Oddiy doskada tayyorgarlik mashqlarini bajarish uchun o'quvchilarni qora va rangli bo'rlar bilan ta'minlash lozim. Agar elektron interfaol doskadan foydalanilsa bo'r va lattaga umuman hojat qolmaydi. Elektron interfaol doskalarda xohlagan narsani xohlagan rangda yozish mumkin. Bu ham ortiqcha mehnat va pulni tejaydi,

tozalik gigiyenasini ta'minlaydi hamda o'quvchilar qiziqishini yuqori darajada ko'tarib, samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Tayyorgarlik davrida o'tkaziladigan mashqlar ma'lum darajada guruhlariga bo'lib, avval sodda, keyin murakkabroq mashqlarni bajarish lozim. Masalan, birinchi guruh mashqlarida o'quvchilar chiziq ustida muayyan masofalarda nuqta qo'yib chiqish mashqini bajarishlari kerak. Bu hol o'quvchilarga zerikarli tuyuladi. Shu bois o'qituvchi rangli bo'rlardan foydalanib, shogirdlari qiziqishini oshirishga erishadi. Elektron interfaol doskalarda esa bu ish oddiy tus oladi. O'quvchi nuqtalarni xohlagan rangda yozishi mumkin. Masalan, birinchi nuqtani ko'k rangda, ikkinchisini qizil rangda, uchinchisini yashil rangda va hokazo. Tayyorgarlik mashqlari sirasiga turli xildagi geometrik figuralar, bayroqchalar, daraxtlar maketi, turli shakl va hajmdagi tayyoqchalarni chizish ham kiradi. Bu ishlarni elektron interfaol doskalar yordamida tez va sifatli tarzda o'quvchilarga o'rgatish mumkin. Masalan doskaning bir burchagida chizilgan kichik ilmoqchani sinf oxirida o'tirgan o'quvchi yaxshi ko'rolmasligi mumkin. Elektron interfaol doska orqali har bir yozilgan va chizilgan narsa xohlagan kattalikda ko'rsatilishi mumkin. Bu imkoniyat husnixat darslari samaradorligini oshirishga katta yordam beradi. Mazkur doskalarni osonlik bilan bir necha qismga bo'lib, birdaniga bir necha o'quvchiga topshiriqni bajartirish mumkin. Bajirilgan topshiriqlar kompyuter xotirasiga kiritilib boriladi. Ma'lumot xohlagan vaqtda orqata qaytarilib, qayta-qayta ko'rilish mumkin. Oddiy doskada esa yozilgan narsa o'chirilsa tamom. Uni qayta ko'rish imkoniyati yo'qoladi. Elektron interfaol doskada esa uni xohlagan vaqtda qaytadan ko'rish va tahrir etish imkoniyati mavjud.

Alifbe davrida bolalarni yozishga o'rgatish juda muhimdir. Bu davrda o'quvchilarga harf va uning unsurlari amaldagi "Alifbe" kitobida ko'rsatilgan tartibda o'rgatiladi.

Alifbe davrida bajariladigan asosiy grafik ishlar quyidagilardan iborat:

- kichik va bosh harflarni alifbe tartibida yozish;
- harflarni bo'g'in va so'zlarda qo'shib yozish;
- qo'l harakatini uzmay yozishga o'rgatish;
- harflarning qiyaligini va enini to'g'ri saqlashga o'rgatish.

Mazkur ishlarni oddiy doska yordamida o'quvchilarga o'rgatish o'qituvchidan katta zahmatni talab etadi. Ustoz bu ishni samarali tashkil etishi uchun katta hajmda ko'rgazma qurollar tayyorlashi lozim. Agar ushbu ishlar elektron interfaol doskalar yordamida o'quvchilarga tushuntirilsa ham samarasi katta bo'ladi ham o'qituvchining mehnati ancha yengil bo'ladi. Ijodkor o'qituvchi elektron interfaol doskalardan juda yaxshi foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Mazkur doska yordamida "Alifbe" darsligining xohlagan varag'i va yo sahifasini o'quvchilarga kattalashtirilgan holda ko'rsatish mumkin. Unda har bir o'tilishi lozim bo'lgan harfni unsurlarga bo'lib o'tish imkoniyati nihoyatda kattadir.

Ikkinchi, uchinchi va to'rtinchi sinflarda ham o'quvchilarni chiroyli yozishga o'rgatishga elektron interfaol doskalardan foydalanish mumkin.

Husnixat darslarini elektron slaydlardan ham foydalangan holda samarali va qiziqarli tashkil etish hamda o'tkazish mumkin. Elektron slaydlar kompyuter orqali tayyorlanadi. Dars mashg'ulotini ham elektron slayd tarzida tayyorlash mumkin. Bunda turli xildagi animatsiyalardan keng foydalanish imkoniyati mavjud.

Har bir harfni o'rgatish uchun maxsus elektron slaydlar tayyorlash mumkin. Bu ham qiziqarli ham samarali bo'ladi. O'quvchi darsni o'qituvchi so'zidan emas, balki kompyuterda chiroyli animatsiyalar bilan jihozlangan o'yinlar orqali o'zlashtirib boradi. Umuman olganda husnixat darslarini elektron slaydlar orqali o'rgatib, yuqori samaradorlikka erishish mumkin.

Adabiyotlar

1. 2004-2009-yillarda maktab ta’limini rivojlantirish davlat umummilliy dasturi to’g’risida. – O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. Xalq so‘zi. 22-may 2004- yil №108 (3383).
2. Yusufzoda S., Ortiqova S. Improving the methods of developing thinking ability of primary school students in mathematics //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2021. – T. 11. – №. 4. – C. 1458-1463.
3. Y. S. DEVELOPMENT OF LOGICAL THINKING IN MATHEMATICS LESSONS AS THE BASIS FOR IMPROVING THE QUALITY OF THE EDUCATIONAL PROCESS.
4. Yunus Y. S. et al. Use of innovative technologies in improving the efficiency of primary school students //Middle European Scientific Bulletin. – 2021. – T. 11. – №. 1.
5. YUSUFZODA S. O‘QUVCHI MANTIQIY TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISH OMILLARI //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ. – 2020. – Т. 1. – №. 1.
6. Yunus Y. S. Features of Logical Thinking of Junior Schoolchildren //Middle European Scientific Bulletin. – 2021. – T. 10. – №. 1.
7. Yusufzoda S. Organization of independent work of students in mathematics //Bridge to science: research works. – 2019. – C. 209-210.
8. Yunus Y. S. Methodology Of Teaching Assignments To Work With Non-Standard Solution In Primary School Mathematics Education //The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2021. – T. 3. – №. 02. – C. 439-446.
9. Azimov Y., Babaeva S. Use of innovative technologies in lessons of writing in primary classes //Bridge to science: research works. – 2019. – C. 214-218.
10. YARASHOV M. BOSHLANG ‘ICH SINF MATEMATIKA TA’LIMINI IJODIY TASHKIL ETISHDA TA’LIM TAMOYILLARINING O ‘RNI //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ. – 2020. – Т. 1. – №. 1.
11. Jobirovich Y. M. The Role Of Digital Technologies In Reform Of The Education System //The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2021. – T. 3. – №. 04. – C. 461-465.
12. Косимов Ф. М., Ярашов М. Ж. ТВОРЧЕСКИЕ САМОСТОЯТЕЛЬНЫЕ РАБОТЫ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ //ИННОВАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ РАЗВИТИЯ НАУКИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ: ДОСТИЖЕНИЯ И ИННОВАЦИИ. – 2020. – С. 178-181.
13. Jobirovich Y. M. Advantages of the Introduction of Digital Technologies into the Educational Process //Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT. – 2021. – T. 7. – C. 17-20.
14. Olloqova M. O. Intensive education and linguistic competence in mother tongue //ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL. – 2021. – T. 11. – №. 1. – C. 580-587.
15. Olloqova O. M. ONA TILI DARSLARIDA INTENSIV TA’LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH //Scientific progress. – 2021. – T. 2. – №. 6. – C. 1025-1029.
16. Mamanazarovna O. U., Gulnoza M. USE OF DIDACTIC GAMES IN MOTHER TONGUE LESSONS. – 2021.
17. Sayfullaev G., Alimova L., Olloqova U. Formation of environmental knowledge in pupils of second class in the lessons the world around us //Bridge to science: research works. – 2019. – C. 206-208.
18. OLLOQOVA O. ONA TILI TA’LIMIDA INTENSIV TA’LIM TEXNOLOGIYALARINI QO‘LLASHNING NAZARIY METODOLOGIK ASOSLARI //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – Т. 1. – №.

O‘g‘iljon OLLOQOVABuxoro davlat universiteti
Boshlang‘ich ta‘lim metodikasi
kafedrası o‘qituvchisi**INTENSIV TA‘LIM ASOSIDA BOSHLANG‘ICH SINIF ONA TILI DARSLARINI
TASHKIL ETISH**

Maqolada rivojlangan mamlakatlarda ta‘limning intensivlashtirilishi natijasida erishilgan bilim sifati, intensiv ta‘limning mazmun-mohiyati bayon qilingan. Bundan tashqari, kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan o‘quv dasturi va milliy dasturning o‘zaro tafovutlari ko‘rsatilgan. Boshlang‘ich sinf ona tili va o‘qish savodxonligi darslarining intensivlashtirilishi haqidagi ayrim mulohazalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: ta‘lim, intensiv ta‘lim, o‘qitishni intensivlashtirish, Amerika ta‘limi, rus maktablari, dars jadvali, maktab, mashg‘ulot, davlat ta‘lim standartlari, o‘quv dasturlari, milliy dastur, ona tili va o‘qish savodxonligi, kompetensiyaviy yondashuv.

В статье раскрывается качество знаний, получаемых в результате интенсификации образования в развитых странах, сущность интенсивного образования. Кроме того, показаны различия между учебной программой и национальной программой, основанной на компетентностном подходе. Приведены некоторые соображения об интенсификации занятий по родному языку и чтению грамоты в начальных классах.

Ключевые слова: образование, интенсивное обучение, интенсификация обучения, американское образование, российские школы, расписание занятий, школа, обучение, государственные образовательные стандарты, учебная программа, Национальная программа, родной язык и грамотность чтения, компетентностный подход.

The article describes the quality of knowledge acquired as a result of intensification of education in developed countries, the essence and significance of intensive education. It also shows the cross-sectional differences between the curriculum and the national programme based on the competency approach. Some feedback on the intensification of the lessons of primary school mother tongue and reading literacy are given.

Key words: education, intensive education, intensification of teaching, American education, Russian schools, timetable, school, occupation, state educational standards, curriculum, national program, native language and reading literacy, competency approach.

Kirish. Dunyo miqyosida ilm-fanning taraqqiy etishi kundan-kunga tezlashib, ilgarilab bormoqda. Barcha sohalar singari ta‘lim tizimiga ham yangi texnika, texnologiyaning kirib kelishi bu sohada tub burulish yasamoqda. Barcha rivojlangan mamlakatlar singari yurtimizda ham ta‘limga qaratilayotgan e‘tibor o‘tgan yillarga nisbatan yanada kuchliroq tus olmoqda. Keyingi yillarda mamlakatimizda ta‘limni keng ko‘lamli modernizatsiya qilish jarayoni davom etmoqda.

Ta‘lim barcha sohani rivojlantirishdagi asosiy mexanizm ekanligi, kundan-kunga ushbu sohaning o‘rni va ahamiyati ortib borayotgan bir zamonda bir qancha yechimini kechiktirib bo‘lmas muammolar ko‘ndalang turibdi. Ushbu muammolarni hal qilish, ta‘lim tizimini modernizatsiyalash, islohotlarni bekamuko‘st amalga oshirish masalasi kun tartibidagi asosiy masaladir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tomonidan 2022-yil 28-yanvar kuni o‘tkazilgan ta‘lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan videoselektorda “Bu sohadagi islohotlarni kechiktirishga haqqimiz yo‘q. Maktab ta‘limida poydevorni bugundan mustahkam qo‘yishimiz kerak. Bunga barcha e‘tiborimiz va resurslarimizni safarbar qilamiz. Qiyin yo‘lni tanlayapmiz, lekin shu yo‘l muammolarni yechadi”, – deb ta‘kidladi. Davlatimiz rahbari tomonidan imzolangan “2022 - 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmonida ham ta‘lim tizimidagi dolzarb muammolarni hal qilishga qaratilgan bir qancha maqsadlar belgilandi. “Shu paytgacha foydalanib kelinayotgan ta‘lim standartlari, o‘quv dasturlari faqat nazariy bilim berishga yo‘naltirilgan bo‘lib, bolalarni mantiqiy fikrlashga, amaliyotga, hayotga o‘rgatmayapti. Taraqqiyot strategiyasida to‘rtinchi ustuvor yo‘nalish ham, “Inson qadri uchun – 100 ta maqsad”ning 5 ta maqsadi hamda undagi 18 ta vazifalar ham bevosita maktab ta‘limi bilan bog‘liq”.

Taraqqiyot strategiyasiga ko‘ra 2022-2026-yillarda maktablarni rivojlantirish milliy dasturini joriy etish orqali xalq ta‘limi tizimida qo‘shimcha 1,2 million o‘quvchi o‘rni yaratish; 2026-yilga qadar o‘quv dasturlari va darsliklarni ilg‘or xorijiy tajriba asosida to‘la qayta ko‘rib chiqib, amalda joriy etish kabi ustuvor maqsadlar maktab ta‘limini rivojlantirish, o‘sib kelayotgan yosh avlodni jahon standartlariga mos

keluvchi dastur va darsliklar asosida tarbiyalash, o'qituvchilarning malakasini doimiy ravishda oshirib borish kabi bir qancha masalalarni ijobiy hal qilishga qaratilgan.

Asosiy qism. Ko'pgina mamlakatlar singari O'zbekistonda maktab ta'limini yangi bosqichga ko'tarishda rivojlangan mamlakatlarning tajribasiga tayanadi. Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, maktab ta'limi bugunga kunga qadar rivojlanishning bir qancha bosqichlaridan o'tgan. O'quv jarayonini tashkil etishda bir qancha ta'lim tizimlari amalga kiritilgan. O'zini oqlamagan tizimlar o'rnini boshqasi egallab boravergan. Buni birgina Amerika ta'limi misolida ham ko'rishimiz mumkin.

XX asrning so'nggi choragiga kelib AQShdagi davlat maktablaridagi ta'lim sifati ko'pchilikni xavotirga sola boshladi. Chunki davlat maktablarida tahsil olayotgan o'rtahol oilalarning 17 yoshgacha bo'lgan bolalari o'rtasida savodsizlik ko'rsatkichlari 13 foizni tashkil etgan bo'lsa, 40 foizga yaqinida fikrlash va yozish qobiliyati past edi. Bu esa millat kelajagi uchun katta xavf tug'dirishi tabiiy hol edi. Qolaversa, ishlab chiqarish korxona va tashkilotlari ham ischi kuchining yangi avlodidan xavotirga tusha boshladilar. Korxona va tashkilot egalari ta'limni rivojlantirish uchun mablag' ajratib, o'quvchilarni o'qish, yozish, matematik ko'nikmalarini shakllantirish lozimligi haqida shikoyat qila boshlashdi.

Davlat tashkilotlari tomonidan davlat maktablarini takomillashtirish zarurati keng e'tirof etilganligi sababli maktablar intensivlashitirila boshlangan. O'quv dasturlari va yuqori standartlarga yo'naltirilgan islohotlarni chuqurlashtirish ishlari boshlangan. O'qituvchilarning akademik qobiliyatlari qayta sinovdan o'tkazilib, ularning ish haqlari oshirilgan, o'quvchilarga yuqori akademik talablar qo'yilgan, ulardan orasida tez-tez sinov topshiriqlari olingan, ijtimoiy yordamga muhtoj bolalarga yordam berilgan. Qilingan sa'y-harakatlar natijasida ta'lim sifati asta-sekinlik bilan yuqori pog'onalariga ko'tarila boshlagan. Bunda o'quv jarayoniga intensiv ta'limning tatbiq etilishi alohida ahamiyatga ega bo'lgan.

Intensiv ta'lim (pedagogik ensiklopediyada) - fransuzcha “intensif”, lotincha “intension” – “g'ayrat qilish”, “kuchayish” “jadal” so'zlaridan olingan bo'lib, tezkor amalga oshiriladiga o'quv jarayonini ifodalaydi.

Amerikalik pedagog olim Fallon Karin 90-yillarda intensiv ta'lim orqali maktab ta'limini rivojlantirish borasida o'z ilmiy izlanishlarini olib boradi. U maktablar haqida quyidagicha fikr bildiradi: “Mukammal holda maktab - bu tuzilgan tashkilot, chunki u o'qish va o'qitish jarayonini optimallashtirishga imkon beradi, shu bilan birga, maktabning markaziy ishi o'qitish va o'rganish. Maktabning mahsulotlari - bu bilim, ko'nikma, malaka, kompetensiyaga ega bo'lgan bitiruvchilardir. Maktab kam mahorat, bilimga ega va yomon xulqli bo'lgan o'quvchilarni tarbiyalasa, jamoatchilik maktablar o'z ishlarini to'g'ri bajarmayotganidan tashvishlanadi”.

Fallon Karin maktablarda intensiv ta'limni joriy etishda bir qancha savollarga javob topishga harakat qiladi:

- 1) bu maktablarni tashkil qilishning eng yaxshi usuli, o'qitish va o'rganishni kuchaytiradigan usulmi?
- 2) intensiv ta'lim o'qituvchilar va talabalar uchun eng yaxshi ish joyi sharoitlarini yaratadimi?
- 3) yaxshi maktab qanday tuzilishi kerak?
- 4) ta'lim va tarbiya uchun eng yaxshi sharoitlar qanday?

Amerika maktablarida intensiv ta'limning joriy etilishida eng avvalo maktab dars jadvallari qayta ko'rib chiqilgan. Maktab o'qituvchilari 30 kun davomida 1 fanni o'qitishgan. O'quvchilar kun davomida faqat bitta o'qituvchi bilan qolib, 4 soatlik akademik mashg'ulotlarni bajarishgan. O'qituvchilar bitta kichik guruh bilan 30 kun yoki 120 soat davomida intensiv ishlagan.

Maktablarda intensiv o'qitishni joriy etish orqali bir qancha yutuqlarga erishilgan:

1. Intensiv talim a) sinf o'quvchilar hajmini kamaytirgan; b) sinfda o'qish davrlarini uzaytirgan; d) o'qituvchilar har kuni o'qitadigan mavzular sonini kamaytirgan.	2. Dars jadvalidagi o'zgarishlar quyidagi jarayonlardagi o'zgarishlarning rivojlanishiga ko'maklashgan. a) o'zaro aloqalar; b) o'qitish usullari; d) mavzuga jalb qilish; e) o'qituvchining professionalligi;	3. Yaratilgan sharoitlar tufayli amalga oshirilgan ushbu jarayonlar quyidagi imkoniyatlarni taqdim etadi. a) akademik yutuqlar; b) yaxshi munosabatlar; d) faol ishtirok etish; e) qoniqish.
---	--	---

Fallon Karinning fikriga ko‘ra intensiv ta‘lim bir qancha yo‘nalishlarda rivojlanish imkoniyatlarini yaratadi:

- ilmiy yutuq;
- o‘qituvchilar va o‘quvchilar o‘rtasidagi yaxshi munosabatlar;
- o‘quvchilar o‘rtasidagi ko‘proq ijobiy munosabatlar;
- o‘quvchilarning o‘z tushunchasining yaxshilanishi.

Fallon Karinning ilmiy mulohazalariga mutanosib ravishda Barbara Schieffelinning fikri quyidagicha bo‘lgan: “Intensiv ta‘lim - bu muqobil ta‘lim usuli bo‘lib, unda o‘quvchilar kuniga bir yoki ikkita fanni haftalar davomida o‘rganadilar”. Bundan tashqari Amerikada intensiv ta‘lim nafaqat maktablarda, balki yozgi maktablar va kollejlarda ham tashkil etilgan. Kerol, Kusik, Uolles, Bevan, Deveny & Bookout kabi bir qancha tadqiqotchilar bu borada ilmiy izlanishlar olib borib, yaxshi natijaga erishishgan.

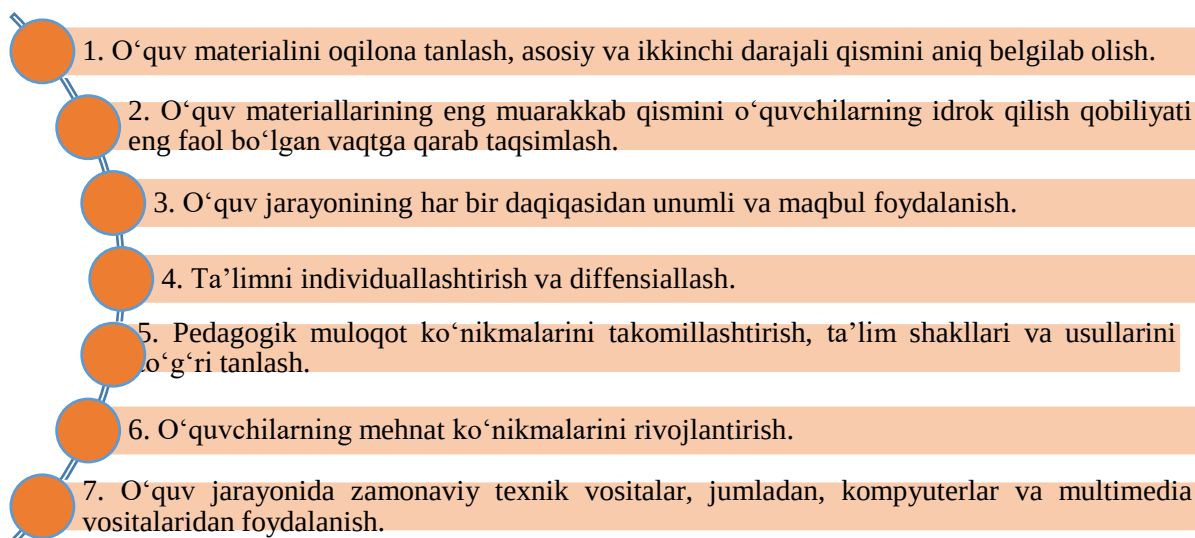
Amerika maktablari kabi Rossiya maktablarida ham intensiv ta‘limning joriy etilishiga alohida e‘tibor qaratilgan. Biroq rus maktablaridagi holat Amerika maktablaridan biroz farq qilgan.

Amerikaliklar ta‘limni intensivlashtirishda dars jadvalidagi mavjud holatga o‘zgartirish kiritishgan bo‘lishsa, rus maktablarida esa odatiy o‘quv soati amal qilavergan.

Rus pedagoglari ta‘limni intensivlashtirish - bu bilim berishning sifat va talablarini kamaytirmasdan o‘qitishning o‘zgarmas davomiyligi bilan katta hajmdagi axborotni uzatishdir deya e‘tirof etishgan.

Ta‘limning intensivlashtirilishi o‘quv jarayonining har bir daqiqasi davomida o‘qituvchi va talabaning ish samaradorligini oshirishdir. Intensiv ta‘limda an‘anaviy ta‘lim tizimi kabi o‘quv soatining belgilangan vaqti o‘zgarmaydi. Biroq, beriladigan bilim hajmi ancha keng qamrovli bo‘ladi.

Rus pedagogi L.Y.Lepeshkina o‘quv faoliyati mazmunini intensivlashtirish va optimallashtirishga yordam beruvchi asosiy bir qancha parametrlarni ajratib ko‘rsatadi.

-
1. O‘quv materialini oqilona tanlash, asosiy va ikkinchi darajali qismini aniq belgilab olish.
 2. O‘quv materiallarining eng muarakkab qismini o‘quvchilarning idrok qilish qobiliyati eng faol bo‘lgan vaqtga qarab taqsimlash.
 3. O‘quv jarayonining har bir daqiqasidan unumli va maqbul foydalanish.
 4. Ta‘limni individuallashtirish va diffensiallash.
 5. Pedagogik muloqot ko‘nikmalarini takomillashtirish, ta‘lim shakllari va usullarini o‘g‘ri tanlash.
 6. O‘quvchilarning mehnat ko‘nikmalarini rivojlantirish.
 7. O‘quv jarayonida zamonaviy texnik vositalar, jumladan, kompyuterlar va multimedia vositalaridan foydalanish.

Muhokamalar va natijalar. Biz yuqorida Amerika va Rossiya davlatlarida intensiv ta‘limning joriy etilishining ayrim jihatlariga to‘xtaldik. Shu o‘rinda tabiiy savol tug‘iladi: O‘zbekiston ta‘lim tizimida intensiv ta‘lim joriy qilinganmi, uning o‘rni va ahamiyati qanday? Maktablarda o‘quv jarayonini jadallashtirishning joriy holati qay darajada? Ushbu savollarga javob berishga harakat qilib ko‘raylik.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach ta‘lim berish sifatini oshirish, kuchli bilim va salohiyatga ega bo‘lgan kadrlarni tayyorlash, keng dunyagarashga ega bo‘lgan, o‘z fikr-mulohazasini erkin bayon qila oladigan yoshlarni tarbiyalash maqsadida bir necha bor davlat ta‘lim standartlari va o‘quv dasturlari yangilanib, takomillashtirib borilmoqda. Har bir qabul qilingan o‘quv dasturi avvalgisidan farq qilib, bilim berishning zamonaviy tendensiyalariga va jahon ta‘lim standartlariga yaqinlashtirib borish nazarda tutiladi. Xususan, fikrimiz dalili sifatida yaqin o‘tmishda amalda bo‘lgan bo‘lgan 2017-yil qabul qilingan kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan o‘quv dasturi va 2021-yil qabul qilingan milliy dasturlarni o‘zaro taqqoslab ko‘raylik:

- nazariy soatlar qisqartirilib, amaliy soatlar hajmi umumiy holatda milliy dasturda 22 foizdan 50 foizgacha oshirildi;
- o‘quvchilarning individual istaklari va qobiliyatlarini inobatga olish imkoniyatini beruvchi variativ o‘quv rejalar asosida o‘qitish tizimini joriy qilish imkoniyati kengaytirilmoqda;
- o‘quvchilar yoshidan kelib chiqib, xalqaro tajribalar, psixologik va sanitariya normalariga asoslanib haftalik normativlar sinflar kesimida qayta ko‘rib chiqilib, bosqichma-bosqich o‘quv yuklama soatlari qisqartirildi;

- yangi milliy o'quv dasturida barcha sinflar kesimidagi haftalik yuklama 314 soat etib belgilandi. Bu esa 2019-yildagiga nisbatan 25 soat kam.

- umumiy holatda o'rganiladigan mavzular soni 6789 tadan 1057 taga qisqartirilib, 5732 taga kamaytirildi. Birgina boshlang'ich sinf ona tili darsliklaridagi 18 mavzu qisqartirildi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib aytish mumkinki, milliy dasturga binoan boshlang'ich sinf ona tili darslari intensivlashtirilgan deyishga asosimiz bor. Chunki ona tili va o'qish darslarining integratsiyalanishi natijasida haftalik o'quv soatlar hajmi 10 soatdan 7 soatgacha qisqartirildi. O'rganiladigan o'quv materiallari mazmuni tubdan o'zgartirilib, o'quvchilarni xalqaro baholash tizimi talablariga javob berishga tayyorlaydigan, ularni tanqidiy va mantiqiy fikrlashga o'rgatadigan mashqlar kiritildi. Bundan tashqari, o'quvchilarga bitta mavzu doirasida bir paytning o'zida fonetik, leksik, morfologik, sintaktik bilimlar kompleks o'rgatiladi. Berilgan matn asosida o'quvchilar ham fonetik, ham leksik, ham grammatik, ham orfografik bilimga ega bo'lishadi. Birgina ona tilida o'rganiladigan so'z turkumlari mavzusini olib ko'raylik. Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan o'quv dasturi asosida yaratilgan 1-sinf ona tili darslarida so'z turkumlaridan faqat 4 tasi o'rganilar edi: shaxs va narsaning nomini bildirgan so'zlar, shaxs va narsaning harakatini bildirgan so'zlar, shaxs va narsaning belgisini bildirgan so'zlar, shaxs va narsaning miqdorini va tartibini bildirgan so'zlar.

Milliy dastur asosida yaratilgan ona tili va o'qish savodxonligi darslari intensivlashtirilishi natijasida, 1-sinf darsligining 1-bo'limidan boshlab o'quvchilar gaplar yig'indisi va matnni farqlashi, matndagi gaplar o'rtasidagi bog'liqlikni tushunishi, matn yaxlitligiga xizmat qiladigan vositalarni (mantiqiy bog'lanish, olmoshlar) tushunishi kerak. O'quvchilar kishilik olmoshlaridan foydalanib, o'z fikrini erkin bayon qila olishi kerak. Vaholanki, kishilik olmoshlari 4-sinfda o'ragatilar edi.

Yana bir misol tariqasi boshlang'ich sinflarda fe'l so'z turkumini o'rgatish tizimini olaylik. Milliy dasturga asosan o'quvchilarga yangi tushuncha, fe'l nisbatlari o'rgatiladi. 4-sinfda ular majhul va ortirma nisbatdagi fe'llarning farqi, ularning ma'no ifodalashdagi o'rnini anglashga, ma'lumotni majhul nisbat orqali berishda uning mazmuniy va shakliy o'zgarishlarini anglash ustida mashq va topshiriqlarni bajaradilar.

Xulosa. Yuqoridagilardan xulosa qilib aytishimiz mumkinki, ona tili va o'qish savodxonligi darslarini intensivlashtirish yilda-yilga ortib bormoqda.

Adabiyotlar

1. Prezident Shavkat Mirziyoyev raisligida 28-yanvar kuni “Maktab ta’limini rivojlantirish masalalari” bo’yicha videoselektor yig’ilishidagi ma’ruzasi. 28.01.2022.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni, 28.01.2022.
3. Olloqova M. O. Intensive education and linguistic competence in mother tongue //ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL. – 2021. – T. 11. – №. 1. – C. 580-587.
4. Olloqova O. M. ONA TILI DARSLARIDA INTENSIV TA’LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH //Scientific progress. – 2021. – T. 2. – №. 6. – C. 1025-1029.
5. Mamanazarovna O. U., Gulnoza M. USE OF DIDACTIC GAMES IN MOTHER TONGUE LESSONS. – 2021.
6. OLLOQOVA O. ONA TILI TA’LIMIDA INTENSIV TA’LIM TEXNOLOGIYALARINI QO‘LLASHNING NAZARIY METODOLOGIK ASOSLARI //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – T. 1. – №. 1.
7. Yusufzoda S., Ortiqova S. Improving the methods of developing thinking ability of primary school students in mathematics //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2021. – T. 11. – №. 4. – C. 1458-1463.
8. Yunus Y. S. et al. Use of innovative technologies in improving the efficiency of primary school students //Middle European Scientific Bulletin. – 2021. – T. 11. – №. 1.
9. YARASHOV M. BOSHLANG ‘ICH SINF MATEMATIKA TA’LIMINI IJODIY TASHKIL ETISHDA TA’LIM TAMOIYILLARINING O ‘RNI //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ. – 2020. – T. 1. – №. 1.
10. Jobirovich Y. M. The Role Of Digital Technologies In Reform Of The Education System //The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2021. – T. 3. – №. 04. – C. 461-465.

FILOLOGIYA VA TILLARNI O'QITISH

Muqaddas TO'RABOYEVA

Namangan davlat universiteti
katta o'qituvchisi,
pedagogika fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)

8-SINF ONA TILI DARSLARIDA TOPSHIRIQLAR ASOSIDA O'QUVCHILARNING LINGVISTIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Maqolada ona tili ta'limini o'qitish jarayonida mavzularda berilgan topshiriqlarning o'quvchilarga bajaritirish metodlari va ta'lim texnologiyalari yoritilgan. Shuningdek, o'quvchilar uchun ona tili darslarida lingvistik kompetensiyani rivojlantirishga qo'yilgan talablarni ketma-ketlikda tushuntirish yo'llari ilmiy jihatdan asoslangan.

Kalit so'zlar: ona tili ta'limi, o'qitish jarayoni, mavzular uzviyligi, lingvistik kompetensiya, ona tilining keng imkoniyatlari, lingvistik kompetensiyani shakllantirish, tobe so'zlar, hokim so'zlar, topshiriqning bosqichlari, ona tili darsligi, o'qituvchi va o'quvchi.

В статье описаны методы и образовательные технологии выполнения учащимися заданий по темам в процессе обучения родному языку. Также научно обосновано последовательное разъяснение требований к развитию лингвистической компетенции на занятиях по родному языку.

Ключевые слова: обучение родному языку, учебный процесс, тематическая интеграция, лингвистическая компетенция, широкий спектр возможностей родного языка, формирование лингвистической компетенции, придаточные предложения, доминантные слова, этапы задания, учебник родного языка, учитель и ученик.

The article describes the methods and educational technologies regarding completing assignments by students on topics in the process of teaching mother tongue. It is also scientifically based to consistently explain the requirements for the development of linguistic competence in mother tongue classes for students.

Key words: mother tongue education, teaching process, topic integration, linguistic competence, wide range of mother tongue capabilities, formation of linguistic competence, subordinate clauses, dominant words, task stages, mother language textbook, teacher and student.

Kirish. Yangilanayotgan O'zbekistonda ta'lim tizimiga doir islohotlar doirasida xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida “o'qitish usullarini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish, o'quvchida kichik yoshdan ta'lim olishga sog'lom, kuchli va ta'sirchan motivatsiyani shakllantirish” [1] kabi muhim vazifalar belgilangan. Bu, avvalo, umumiy o'rta ta'lim, jumladan, umumiy o'rta ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, xalqaro ta'lim standartlari asosida o'quvchilarning og'zaki va yozma savodxonligini rivojlantirish, o'quvchilarning o'ziga xos ijobiy xususiyatlarini aniqlash, rag'batlantirish hamda milliy qadriyatlarni uyg'unlashtirgan holda Vatan va xalqning sodiq fidoyi farzandi etib tarbiyalash, zamonaviy va innovatsion pedagogik usullarini ta'lim-tarbiya jarayoniga singdirish hamda axborot-kommunikatsion texnologiyalarni keng joriy etish orqali sifatini oshirish kabi talablarni vazifa qilib belgilaymiz. Darhaqiqat, Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, “Har birimiz davlat tiliga bo'lgan e'tiborni mustaqillikka bo'lgan e'tibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni ona Vatanga ehtirom va sadoqat deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz lozim. Bu oliyjanob harakatni barchamiz o'zimizdan, o'z oilamiz va jamoamizdan boshlashimiz, ona tilimizga, urf-odat va qadriyatlarimizga hurmat, Vatanga mehrimizni amaliy faoliyatda namoyon etishimiz kerak” [2]. Bunday yuksak hamda muhim ijtimoiy vazifani bajarishda boshlang'ich sinflarda ona tili ta'limini, xususan, o'quvchilarni til va nutqqa doir ilmiy-nazariy bilim va amaliy malaka hamda ko'nikmalarni izchil, uzviy, mukammal, ijodiy va mustaqil o'zlashtirishga yo'naltiruvchi, muayyan tartib hamda qoidalarga asoslangan topshiriqlar tizimini yaratish, takomillashtirish muhim ahamiyatga ega.

Asosiy qism. Bugungi kunda umumiy o'rta ta'lim maktablarida Ona tili fanini o'qitishning asosiy maqsadi - o'z fikrini og'zaki va yozma tarzda to'g'ri va ravon bayon qiladigan, kitobxonlik madaniyati shakllangan, mustaqil va ijodiy fikrlay oladigan, o'zgalar fikrini anglaydigan — muloqot va nutq madaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirishdan iborat.

8-sinf Ona tili darsligida berilgan o‘quvchilarning lingvistik kompetensiyani shakllantirish quyidagi pedagogik texnologiya asosida amalga oshiriladi:

23-dars. Teng va tobe bog‘lanish

Birgina topshiriqni bajarish mobaynida bir nechta zarur lingvistik kompetensiya shakllantirishga erishish texnologiyasi

1-topshiriq. Matnni o‘qing.

Hunar xosiyati

Aytishlaricha, Gushtpast (Erondagi kayoniylar sulolasining beshinchi humdori) kunlarning birida o‘z Vatanidan ayrilib, begona bir shaharga kelib qoldi. Uning yonida biror chaqa ham yo‘q edi. Yeyishga narsa topolmay, och qoldi. Birovdan so‘ray desa, izzat-nafsi yo‘l qo‘ymas edi. Unig yodiga yoshligi tushdi. U bolalik paytida maktabga borar ekan, yo‘l chetida joylashgan temirchi do‘koni oldida biroz to‘xtab, temirchilarning pichoq va bolta yasashlarini tomosha qilar edi va uning siridan birmuncha voqif bo‘lib qolgan edi. Gushtpast ko‘p o‘ylab o‘tirmay, temirchilarning oldiga bordi va ularga dedi:

-Ey birodarlar, temirchilik siridan ancha xabardorman, meni ham o‘zlaringga sherik qilib olsalaringiz.

Temirchilar rozi bo‘lishibdi. Gushtpast bir necha muddat ishlab, pul yig‘di. So‘ng Vataniga qaytib bordi. U martabaga erishagan paytida barcha yosh-u qarini kasb-hunar o‘rganishag da‘vat qildi.

Bolalarni kunning avvalida o‘qitib, ikkinchi qismida hunar o‘rgatishaga farmon berdi.

21-topshiriq. Birinchi guruh bog‘lanishdagi tobe va hokim so‘zlarni aniqlang.

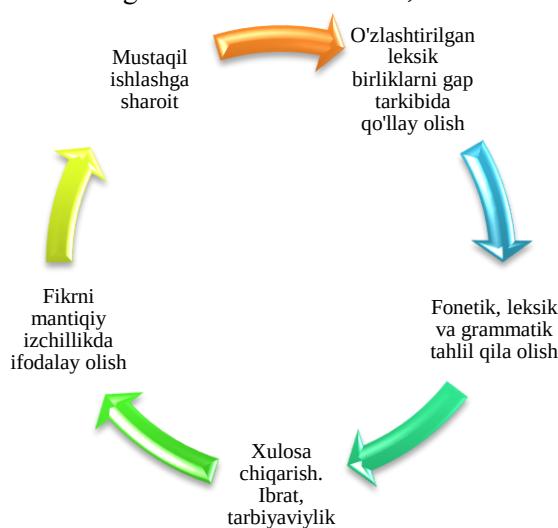
Tobe so‘zlar

Hokim so‘zlar

- 1) o‘z vatani
- 2) begona shaharga
- 3) uning yonida
- 4)

22-topshiriq. Tobe va hokim so‘zga nima vositasida bog‘lanishi asosida ularni uch guruhga ajrating:

- 1) qo‘shimchalar yordamida bog‘lanish: uning yodiga, temirchi do‘koni
- 2) ko‘makchilar yordamida bog‘lanish: meni ham o‘zlariga,...
- 3) qo‘shimcha va ko‘makchilarsiz bog‘lanish:temirchilar rozi, bir necha muddat,...

Lingvistik kompetensiya

Muhokamalar va natijalar. Dars jarayonida amalga oshirayotgan pedagogik texnologiya o‘qituvchidan yuksak mahorat talab qiladi. O‘qituvchi, avvalo, har bir berilgan yangi mavzuni atroflicha tushuntirish lozim. Shuningdek, har bir o‘quvchini boshqarish va yo‘naltirish vazifasini bajaradi. Topshiriqni bajarish uchun o‘quvchida yangi mavzu teng va tobe bog‘lanish bo‘yicha yetarlicha bilim bo‘lishi lozim.

Topshiriqning bosqichlari ketma-ketlik asosida bajariladi. Ya‘ni bunda o‘quvchi oldin o‘tilgan mavzu yuzasidan bilim, ko‘nikma va malakaga ega bo‘lishi shart. Birinchidan, tishunoslikning sintaksis bo‘limi haqida; ikkinchidan, so‘z birikmasi yuzasidan tushunchalarni anglay olishi kerak. Dars jarayonida masalan, uch bosqichli topshiriq bo‘lsa, bitta topshiriqni to‘liq bajargan “qoniqarli”; ikkitasini to‘liq bajargan “yaxshi” va uchalasini ham to‘liq bajargan o‘quvchi “a‘lo” baholanishi ko‘zda tutilgan. Bu o‘quvchilarni monitoring qilishda o‘qituvchiga ham juda qo‘l keladi.

Qo‘llanilishi:

1. Dastlab berilgan matnning ma’nosini tushuntirib berish so‘raladi. Bunda o‘qituvchi “Aqliy hujum” metodidan foydalanadi. 4 daqiqa ichida 7 nafar o‘quvchi matn haqida o‘z fikrini bildirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. O‘qituvchi bu payt ichida tobe va hokim so‘zlar haqida aytib o‘tadi. Ularga tobe va hokim so‘zlar bo‘yicha eslatma beradi. Asosiysi: **leksik va grammatik tahlil qila olish**.

2. Topshiriqning qolgan ikki bosqichi yozma bo‘lib, unda barcha o‘quvchi faol ishtirok etadi. O‘quvchilar soniga qarab kichik guruhlariga bo‘linadi. Guruhlarga nom beriladi. O‘quvchilar tobe va hokim so‘zga nima vositasida bog‘lanishi asosida to‘g‘ri aniqlashadi. Ayrim xato va kamchiliklar o‘qituvchi tomonidan izoh asosida aytilib, tuzatiladi, tushuntiriladi. Asosiysi: **Hamkorlikda o‘quvchilar bilan ishlashga sharoit yaratiladi**.

3. Tobe va hokim so‘zga nima vositasida bog‘lanishi asosida ularni uch guruhga ajratish, shuningdek, qo‘shimchalar yordamida bog‘lanish, yordamchilar yordamida bog‘lanish hamda ko‘makchilar yordamida bog‘lanishni o‘qituvchi tushuntirdi. Asosiysi: fikrni mantiqiy izchillikda ifodalay olish ustida ishlandi.

4. O‘quvchilarga uchinchi topshiriqni bajarishi asosida 5-6-7-sinflar kesimida o‘tilgan mavzularni, ya’ni so‘z va uning ma’nolari, qo‘shimchalar, qo‘shimchalarning turlari, yordamchi so‘zlar haqidagi bilimlarini takrorlab oldi. Asosiysi **o‘quvchi tilshunoslikning leksikologiya va morfologiyabo‘limlarini takrorlashga erishadi**.

5. Darsning tarbiyaviy maqsadi masalasiga kelinsa, berilgan matn orqali kitobxonlik madaniyati shakllangan, mustaqil va ijodiy fikrlay oladigan, o‘zgalar fikrini angelaydigan — muloqot va nutq madaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirishdan iborat. Bugungi darsda o‘quvchini ma’lum ma’noda tarbiyalashga ham erishiladi.

O‘quvchilarga bunday topshiriqlar berilganda ularga aforizmlar, donolar hikmatlaridan topib, ularni izohlash, munosabat bildirishga o‘rgatish, shu asosda matn yaratish yoki matn tuzishda fikrni asoslash uchun qo‘llash ko‘nikmalarini shakllantirish mumkin. Topshiriqqa bunday yondashish darsni samarali tashkil qilish va o‘quvchiga ko‘proq foydali bilim, ko‘nikma va malaka berishga imkoniyat yaratadi.

Bu kabi topshiriqlarni tuzishda va grammatik tahlil qilish hamda so‘z birikmasi ustida ishlash foydali ekanligi inobatga olingan. Qolaversa, o‘quvchi mashhur kishilarning hayot haqidagi qarashlarini o‘rganishga qiziqadi. Eng muhimi, ona tilining keng imkoniyatlaridan unumli foydalangan holda to‘g‘ri va ravon bayon eta olishni rivojlantirishga qaratilgan lingvistik kompetensiyalarni shakllantirishdan iborat.

Mavjud darsliklarda bunday matnlarni kengroq berilishi lozim. Biroq ular asosida berilgan topshiriqlarni takomillashtirish lozim. Darslikning asosiy vazifasi o‘qituvchini, ko‘proq o‘quvchini yo‘naltirish ekan, biz, avvalo, mashqni topshiriqdan farqlab ularning shartlarini o‘quvchida lingvistik ko‘nikmalarni shakllantira oladigan holatga keltirishimiz zarur.

Bugungi kunda ta’limga qo‘yiladigan talablar o‘qituvchini ijodiy izlanishga undamoqda. Dars jarayonida berilayotgan topshiriq birgina ko‘nikmani hosil qilishga qaratilgan bo‘lsa, u bugungi kun talabiga to‘la javob berishi qiyin. Bir topshiriqni bajarish mobaynida bir nechta ko‘nikmani shakllantirish payti allaqachon kelgan. Darslik hamda o‘quv qo‘llanmalarining aksariyatida mashq va topshiriqlardan unumli foydalanilmaydi. Ya’ni birgina topshiriq bilan kifoyalaniladi.

Bizningcha, bir paytning o‘zida bir necha topshiriq berish samaraliroq natija beradi:

- birinchidan, tildan unumli foydalanish imkoniyatini kengaytiradi;
- ikkinchidan, maktabda o‘qitiladigan boshqa fanlar, jumladan, matematika, fizika, kimyo kabilardan masala berilganda o‘quvchi qiynalmaydi.

Chunki u ona tili darslarida bu shakldagi muammoli topshiriqqa ko‘p duch kelgan va bosqichma-bosqich hal etilishi topshirilgan topshiriqlarni bajarishga odatlangan bo‘ladi.

Lingvistik kompetensiyani kompleks tarzda shakllantiruvchi topshiriqlarning tarkibi quyidagicha:

2-jadval. Topshiriqning bosqichlari

Topshiriqning bosqichlari			
O‘quvchini mustaqil va ijodiy fikrlashga undovchi	Tafakkurni rivojlantirishi	Muloqot va nutq madaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirishi	Kitobxonlik madaniyatini shakllantirishi

Agar har bir topshiriqlar tuzishda yuqoridagi to‘rt tarkibiy qismga asoslanilsa, o‘quv materiallarining saviyasi yanada ortadi. Topshiriq ayni vaqtda amalda bo‘lgan ona tili darsliklarida yangilik sifatida qiritilgan. Albatta, bu ijobiy hodisa. Biroq ulardan dars jarayonida har bir mutaxassis o‘qituvchi o‘rinli, samarali foydalanish yanada muhim ahamiyatga ega.

Topshiriqlar, asosan, lingvistik kompetensiyani shakllantirishga, bilim olishga xizmat qiladi, o‘quvchilarning mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi, shuning uchun ularning qo‘llanish o‘rinlarini ham aniqlab olish lozim.

Quyidagi bo‘limlarni o‘qitishda ko‘proq topshiriqqa tayanish kerak:

3-jadval. Topshiriqning qo‘llanilish o‘rinlari

Topshiriq			
Leksikologik	Morfologik	Sintaksis	Uslubiyat

Xulosa. Sintaksisga doir o‘quv materiallarini o‘qitishda, asosan, mashq turlaridan unumli foydalanish, qolaversa, leksikologiya, morfologiya, sintaksis, uslubiyat va, albatta, husnixat bilan bog‘liq darslarda lingvistik kompetensiyani shakllantirish uchun topshiriqdan ko‘ra mashqqa ko‘proq ehtiyoj borligini unutmaslik kerak. 3-jadvalda uning ifodasini ko‘rish mumkin.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi “Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712-son Farmoni. – Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 06/19/5712/3034-son, 2019, 29.04.
2. Prezident Shavkat Mirziyoyevning “O‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilgani”ning o‘ttiz yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi // <https://uza.uz/oz/politics/prezident-shavkat-mirziyevning-zbek-tiliga-davlat-tili-ma-o-21-10-2019>.
3. Bobomurodova A.Y. Ona tili ta’limi jarayonida o‘yin-topishmoqlardan foydalanish. Ped. fan nomzodi diss. – Toshkent, 1996. – 146 b.
4. Saidov M. O‘zbek maktablarining 5-sinflarida ona tili ta’limi jarayonida tafakkurni rivojlantiruvchi o‘quv topshiriqlari va ulardan foydalanish metodikasi. Ped.fan.nom.diss.avref. –Toshkent: TDPI, 2000. -25 b.
5. G‘aniyev T. Ona tili bo‘yicha mashqlar bajarish jarayonida o‘quvchilarning bilim faoliyatini faollashtirish. Ped. fan. nom. diss. avtoref.–T., 1991. – 22 b.
6. Qodirov M., Ne‘matov H., Abduraimova M. va boshqalar. 8-sinf. Ona tili. –T.: “Cho‘lpon”, 2019. – 144 b.

Дилором ШОДИЕВА

преподаватель кафедры узбекского
и русского языковПедагогический институт Бухарского
государственного университета

ПРОЕКТНАЯ РАБОТА ПО ПРИОБРЕТЕНИЮ ОБЩИХ И ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ЯЗЫКОВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТАМИ ВУЗОВ НА ПРИМЕРЕ ОРГАНИЗАЦИИ ПОЛИЛОГА-ДИСКУССИИ

В данной статье в развёрнутом виде предлагается проведённое исследование в виде проектной работы по дисциплине русский язык как иностранный в школах и вузах. Урок-исследование (с применением форм инновационного обучения и информационных технологий, где учащиеся самостоятельно изучают учебный материал), с применением интерактивных методов обучения: в данном подходе смена форм и видов деятельности. Результатом, проведенного исследования является приобретение студентами профессионально-языковых компетенций по теме исследования.

Ключевые слова: компетенция, профессиональные компетенции, языковые компетенции, проектная работа, компьютер, интернет, дискуссия, дебаты.

Ushbu maqolada, kengaytirilgan shaklda, rus tili intizomi bo'yicha maktab va universitetlarda chet tili sifatida loyiha ishi shaklida olib borilgan tadqiqotlar taklif etiladi. Dars-o'rganish (innovatsion ta'lim va axborot texnologiyalari shakllaridan foydalangan holda o'quvchilar o'quv materiallarini mustaqil o'rganadilar), interaktiv ta'lim usullaridan foydalangan holda: ushbu yondashuvda shakl va faoliyat turlarini o'zgartirish. Tadqiqot natijalari talabalar tomonidan tadqiqot mavzusi bo'yicha professional va lingvistik vakolatlarni olish hisoblanadi.

Kalit so'zlar: kompetensiyalar, professional kompetensiyalar, til bilimi, loyiha ishi, kompyuter, Internet, muhokamarlar, munozaralar.

This article offers in a detailed form the conducted research in the form of a project work on the discipline Russian as a foreign language in schools and universities. Lesson-research (using forms of innovative learning and information technology, where students independently study educational material), using interactive teaching methods: in this approach, the change of forms and types of activities. The result of the conducted research is the acquisition by students of professional and linguistic competencies on the topic of the study.

Key words: competence, professional competencies, language competencies, project work, computer, Internet, discussion, debate.

Современные информационные технологии стремительно вторгаясь в учебный процесс от современного педагога требует высокой компетенции не только по своей специальности, но и по компьютерной техники и Интернету. Но каждому ясно, что педагог, имея навыки работы с компьютером и Интернетом, если не имеет языковые компетенции во всех его видах (говорение, письмо, чтение и аудирование), то обучаемому в доступной форме не сможет передать нужную информацию. Каждая дисциплина, которая входит в учебный план курса вуза предусматривает формирование каких-либо общих компетенций у будущего учителя, без которых нельзя обойтись современному учителю в своей профессиональной деятельности. В рамках данной статьи, мы постарались дать полезную методическую разработку-информацию для специалистов, ведущих дисциплину Русский язык как иностранный в школах и вузах, рассчитанную на общее количество 6 часов, (для студентов 1-курса вузов): 4 часа вне аудитории, как самостоятельная работа студентов под руководством преподавателя и 2 аудиторных часа.

Темой обсуждения полилога-дискуссионного характера выбрана “Роль компьютерной техники и Интернета в жизни молодого поколения”.

Вид и форма учебного занятия. Урок-исследование (с применением форм инновационного обучения и информационных технологий, где учащиеся самостоятельно изучают учебный материал), с применением интерактивных методов обучения: в данном подходе смена форм и видов деятельности.

Целью обучения данного учебного проекта являются следующие: на основе знаний, полученных по дисциплинам информатики, русского и иностранного языков перевести на

узбекский/на русский язык информацию, предложенную преподавателем; обобщить имеющуюся информацию у студентов по теме “Компьютерная техника и Интернет”; на основе новых понятий систематизировать их знания; студенты получают обзорную характеристику основных терминов, умеют отвечать на вопросы по теме, что способствует приобретению языковых компетенций в итоге они умеют, присоединяться к непринуждённой беседе по теме. Научатся самостоятельной, поисковой и творческой деятельности, что приобретают профессиональные компетенции.

Планируемые учебные результаты: студенты должны уметь отвечать на вопросы и задавать вопросы о компьютерной технике, об Интернете и об их роли в современной жизни, об их предназначении и применении людьми в разных сферах социальной жизни. Студенты приобретают навыки владения компьютерной техникой и Интернетом – компетенции работой компьютерной техникой, расширяют знания по теме.

Порядок выполнения проекта: можно применить как в аудиторных и внеаудиторных дебатах, дискуссиях, презентовать на практических занятиях и можно сдать в виде “портфолио” в определённый срок, презентовать в программе “Power Point”.

Учебный проект: “Роль компьютерной техники и Интернета в жизни молодого поколения”.

ХОД ПРОЕКТА

Вводная часть. Образованность – это не только освоение определенного объема знаний, но и умение постоянно пополнять и расширять эти знания, а также способность задумываться над возникающими вопросами и самостоятельно их решать. И эти навыки приобретения знания необходимо воспитывать в себе уже сейчас.

Приобретению каких необходимых компетенций способствуют данная работа?

Здесь уместно вспомнить высказывания К. Паустовского о книге.

“Человек, любящий и умеющий читать, – счастливый человек. Он окружён множеством умных, добрых друзей. Друзья эти – книги”.

Прежде чем приступить к проектной работе студенты должны для себя уточнить круг ответов на следующие вопросы.

- В каком веке мы с вами живём?
- Что в нашем веке определяет судьбу молодого поколения?
- Студенты должны обосновать свой ответ?
- Выводы по рассуждениям стоит записать в тетради.

Студенты должны сравнить свои ответы и выводы предложенными ответами и обобщениями: мы вступили с вами в XXI век. В век цивилизации, в век техники, где судьбу человека определяет его знания. Без знания нельзя работать, а без работы нельзя устроить счастливую жизнь. Надо много учиться: надо каждый день приобретать что-то новое для себя: надо идти, не отставая от современной жизни; ведь только в молодости ум человека наиболее восприимчив. Нельзя переставать учиться, потому что все учёные не только учили, но и сами учились до конца своей жизни. Если человек перестанет учиться, то не сможет учить, отстанет от времени, с ним не интересно будет общаться.

Прежде чем приступить к изучению текста, студентам рекомендуется, ознакомиться с опорной лексикой занятия.

Проблема, которая должна решаться за время работы над проектом: чтобы учащиеся осмыслили сущность темы, они заранее познакомятся значительным материалом, который предварительно представляет преподаватель. **Задача студентов** найти ответы на поставленные вопросы, имеющийся огромный учебный материал переделать, упростить и представить в виде графического организатора или используя компьютерную технику презентовать. В итоге у студентов формируется новые, более совершенные понятия о компьютерной технике, и о роли Интернета в социальной, научной, экономической и политической жизни общества.

Цель проекта: (с какой целью осуществляется проект) развить компетенции самостоятельной, творческой работы студентов; умение находить, собирать, сортировать и презентовать изученный материал. Умение применять изученный материал при необходимости: при непринуждённой беседе и в дискуссиях по теме.

Педагогическая деятельность: направляет учащихся к учебной деятельности, мотивирует интерес к изучению темы так, чтобы цель занятия стала личной целью студента, т.к. цели, выбранные самостоятельно, являются лучшим стимулом, чем цели, навязанные извне. *Личный смысл определяет личную цель.*

Масштаб проекта:

Время на выполнение проекта: две недели (14-15 неделя).

Количество участников проекта: одно подгруппа (10-15 участников) группа делится на 3 или 5 малых групп из 3 участников.

Задачи и виды деятельности участников проекта.

I. Сбор информации по следующим вопросам:

Приложение №1.

Вопросы и задания для первой группы

1. Что такое компьютер?
2. Можно ли представить себя 21 век без компьютера?
3. Как выглядели первые компьютеры? Что для них требовалось?
4. На чём работали первые компьютеры?
5. Каждый ли человек мог себе позволить пользоваться компьютером?
6. Когда были изобретены транзисторы и к чему это привело?
7. Примерно когда был выпущен первый мини компьютер?
8. Что дало изобретение интегральных схем?
9. Когда был изобретён микропроцессор и как он назывался?
10. Какая возможность появилась с изобретением интерпретатора языка?
11. Работу каких профессий облегчали программы для просчёта?
12. Кто является одним из первых производителей персональных компьютеров?
13. Что вы можете сказать о компании Hewlett-Packard?

Вопросы и задания для второй группы

1. Что такое Интернет?
2. Как он возник или что способствовало его развитию?
3. Примерно сколько пользователей объединяет Интернет?
4. Как облегчает работу учащегося, студента, преподавателя или работников других отраслей компьютер и Интернет?
5. В каких целях используют компьютер и Интернет в торговых сетях, в банковском деле, в аэропортах и т.д?
6. Как вы понимаете выражением культура Интернета?
7. Чем можно назвать Интернет?

Вопросы и задания для третьей группе

I. Задание. Используя словарь из текста, который даётся на узбекском языке, передайте основную информацию на русском языке. При передаче информации, обратите внимание на освещение следующих вопросов.

II. Вопросы.

- Когда был создан “ZiyoNET”?
- Расскажите о предпосылках, которые послужили толчком для создания “ZiyoNET”?
- Какие интересные сведения получили прочитав текст о “ZiyoNET”?
- Какую статистику можете привести о развитии Интернета?
- Какую пользу приносит обществу национальная Интернет сеть?
- Как пользуются “ZiyoNET” учащиеся и студенты?

Вопросы и задания для четвёртой группы

1. Учащиеся четвёртой группы освещают тему “Средства мобильного обучения” в виде презентации.
2. Вопросы, которые должны осветить учащиеся четвёртой группы.
3. Что такое мобильное обучение?
4. Что входит к средствам мобильного обучения?
5. Этапы развития мобильного обучения.
6. Организация процесса мобильного обучения.
7. Преимущества и недостатки мобильного обучения.

Вопросы и задания для пятой группы

Задание. Провести рейтинг - Интернет-опрос с целью узнать, как пользователи компьютеров видят его роль в своей жизни.

Вопросы.

1. Как часто вы пользуетесь Интернетом?
2. Какие достоинства Интернета важны для вас?
3. Какие возможности открывает перед вами компьютер?
4. Читаете ли вы газеты, журналы в Интернете или получаете их по почте.

5. Как долго вы пользуетесь компьютером?

6.. Как вы относитесь к дистанционному, мобильному обучению ?

Анкетирование среди учащихся школы

Возраст от 13 до 16 лет.

1. Вопрос. Сколько вам лет и как долго вы являетесь пользователем компьютера?

2. Вопрос. Сколько в среднем часов в сутки вы проводите за компьютером?

3. Вопрос. Для чего вы используете компьютер?

4. Вопрос. Отмечаешь ли ты вредные факторы использования компьютера? Какие?

5. Вопрос. Имеется ли у вас подключение к Интернету?

6. Вопрос. В чем, по- вашему мнению, состоит его польза?

7. Вопрос. Имеются ли вредные факторы использования Интернета?

Запись полученной информации.

Подготовка презентации в виде графических организаторов (з\у\х.з, кластер, презентация в программе Power Paint)

Методические указания для выполнения заданий проекта

Выбирается лидер группы.

Распределяются задания и виды деятельности между участниками проекта в малой группе.

- Составляется план работы над проектом.

Виды работ и распределение заданий (задание в таком виде распределяется на каждого студента)

Ф.И. участника	Задачи и виды деятельности	Содержание работы	Результат работы	Время на выполнения
Ашурова Лайло	Средства мобильной связи и их значение в процессе учёбы	Найти с интернета информацию о мобильных устройствах	Подготовить презентацию в программе Power Paint	С 5.05. до 17.05
Шарипов Бахром Муродова Нилуфар	Провести рейтинг - Интернет-опрос с целью узнать, как пользователи компьютеров видят его роль в своей жизни.	Снять интервью с учащихся школ, лицеев, колледжей и вузов и работников различной отрасли	Видеорепорта ж, результаты опроса привести в виде презентации	С 5.05. до 17.05
Салимова Хилола Аэропетенц Камилла	Найти информацию о “ZiyoNET»	Найти информацию о “ZiyoNET» в интернете, перевести её на русский язык и презентовать	Подготовить презентацию	С 5.05. до 17.05

Уточните источники информации, соберите информацию, и переделайте её в виде диалога, составьте к ним вопросы, переведите с узбекского на русский язык, приготовьте слайды, нарисуйте схемы.

1 – группа готовит информацию в виде вопроса и ответа и демонстрирует в слайдах.

2 – группа в виде графического организатора

3 – группа информацию в виде текста готовит в программе Power Point

4 – группа готовую презентацию переводит с родного языка на русский язык.

5 - группа выполняет задание в виде опроса, как журналист.

Тема урока: Роль компьютерной техники и Интернета в жизни молодого поколения

Положительное (Что я вижу положительного в компьютере и Интернете?)

Отрицательное (Почему я должен остерегаться от компьютера и Интернета?).....

Конфликт (между старшим и младшим поколением: родителями и детьми, между учителями и учащимися).....

Отношения	Старшее поколение	Причины такого отношения и советы для родителей	Подростающее поколение	Причины такого отношения и советы для учащихся
-----------	-------------------	---	------------------------	--

Отношение к компьютеру и Интернету				
Отношение к воспитанию и образованию				
Отношение к новейшим технологиям				

Каждому студенту раздаются оценочные листы для анализа деятельности учащихся в группе
Оценочный листок _____

Оценивается по 5 бальной системе.

№	Ф.И студента.	Название темы	Умение раскрытия темы	Творческий подход в раскрытии темы	Умение работы в компьютере	Развитость речи	Общая оценка
1.							
2.							
3.							

Теоретическая информация по теме:

1. История возникновения компьютера, какие предпосылки были для возникновения Интернета.

2. Роль компьютера и Интернета в современной жизни.

3. Об основателях современной техники и о его производителях.

4. Что в современной жизни заменили компьютеры: в быту, в промышленности, в торговле, в туризме...

5. Как облегчают они работу учащихся, студентов, преподавателей...

Как работать над проектом и планирование работы.

Приложение № 2.

Опорно – ключевые слова и выражения (во время урока могут не писать новые слова, просто пользуются словарём для перевода).

Приложение № 3. История развития компьютера (прикрепляется данный текст).

Приложение № 3.1 Список и адрес интернет-сайтов, где можно получить информацию об этих сайтах. (прилагается соответствующая информация для студентов)

Приложение № 4. Интернет (прилагается соответствующий текст)

Приложение № 5

Задание для четвёртой группы. Переведите информацию о “ZiyoNET” и передайте содержание текста в упрощённом виде.

Приложение № 6

Задание для четвёртой группы. Презентация на узбекском языке, ваша задача перевести её на русский язык и презентовать.

Приложение № 7

Правила составления синквейна (от франц. Означает нерифмованное стихотворение)

1. Название темы одним словом – существительным.

2. Описание темы двумя прилагательными.

3. Описание действия в рамках этой темы, тремя глаголами.

4. Фраза из четырёх слов, характеризующая отношение к теме

5. Последняя строка – синоним, одно слово, повторяющее суть темы.

Компьютер

информационный, интеллектуальный
помогает, информирует, путешествует

Интернет великое изобретение науки

Источник

Рабочий лист студента

Студентам предлагается рабочая тетрадь для анализа темы занятия и своей деятельности
(образец рабочей тетради, заполненной учителем)

Литература

1. Курс “Элементы” Intel® Teach: Курс “Методы проектов”.
2. История создания Интернета (офиц. версия).
3. История возникновения Интернета (неофиц. версия).
4. Google .Краткая история создания компании Google.
5. Facebook . История Facebook — крупнейшей социальной сети в мире.
6. Twitter. История создания и развития Твиттера.
7. Яндекс. История компании Яндекс.
8. Ziyonet образовательная сеть.
9. “Письма о добром и прекрасном”. Д.С. Лихачев. М. 1985.
10. Language portfolio - a tool for self-realization of professional-language competencies of a student. Shodiyeva D.Y. International Scientific Journal ISJ Theoretical & Applied Science Philadelphia, USA issue 11, volume 79 published November 30, 2019 of publication with Impact Factor.
11. Языковой портфель инструмент самореализации, профессионально-языковых компетенций студента. Шодиева Д.Ю. Инновационные пути реализации компетентностного подхода в условиях модернизации современного образования: теория, практика, перспективы: Международный междисциплинарный сборник научных трудов. Киев, Педагогическая мысль. 2019 сентябрь. Стр. 200-210.
12. Международное сотрудничество как эффективный путь реализации русского языка с функциональной точки зрения. Шодиева Д.Ю. <http://www.esa-conference.ru/>
13. Языковой портфель как инструмент самореализации профессионально-языковых компетенций студента. Шодиева Д.Ю. Международный аспирантский вестник. Русский язык за рубежом. ELIBRARY ID: 44487585. 2020/4 30-35.
14. Шодиева Д.Ю. Применение инновационных методов обучения на практических занятиях по предмету “Русский язык”. “Pedagogik mahorat”. Илмий назарий ва методик журнал (Issn 2181-6883) № 4 (dekabr, 2018).
15. Шодиева Д.Ю. Поиск эффективных методов обучения русскому языку. “Pedagogik mahorat” илмий-назарий, методик журнал № 3. 2019.Issn 2181-6883.
16. Шодиева Д.Ю. Международное сотрудничество — шаг к повышению уровня профессиональной компетентности специалистов по русскому языку. “Методика преподавания иностранных языков и РКИ; традиции и новации” мавзусидаги Курск Давлат тиббиёт университети хамкорликда ташкил этган IV-халқаро илмий-методик онлайн-конференцияда. 14 май 2019. ISBN 978-5-7487-2477-7

Akram QILICHEV

Buxoro davlat universiteti
psixologiya kafedrası o'qituvchisi**RUS XALQ MAQOLLARIDA “AYOL” KONSEPTINING SALBIY XUSUSIYATLARI**

Ushbu maqola ayollar haqidagi rus maqollari tahliliga bag'ishlangan. Gender masalasi tilda aks etadi, muayyan xalqning etnomadaniy o'ziga xosligi, an'anaviy madaniyati va tarixini o'z ichiga olgan gender cheklovlari esa paremik birlarda yorqin ifodasini topgan. Muayyan jamiyatda qabul qilingan ayollikning ijtimoiy va madaniy shartli modeli ayol va jamiyat o'rtasidagi o'zaro ta'sir jarayonini aks ettiradi, shuning uchun “Ayol” konsepti dunyoning lisoniy manzarasida muhim ahamiyat ega. Ayol obrazini, uning xususiyatlarini o'rganish yangi ijtimoiy-iqtisodiy voqeliklar kontekstida ikki jins o'rtasidagi munosabatlarning ifodasi sifatida dolzarblik kasb etadi. Mazkur maqolada “Ayol” konseptining turli subyektiv qarashlar doirasida ifodalanishiga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: paremiologiya, tushuncha, jins, ayol, salbiy baho, ayol, maqol.

Данная статья посвящена анализу русских пословиц о женщинах. Гендер, несомненно, находит своё отражение в языке, а наиболее колоритными и экспрессивными средствами являются паремические изречения, несущие ограничения по полу, которые содержат информацию об этнокультурной специфике, традиционной культуре и истории конкретного народа. Социально и культурно обусловленная модель женственности, принятая в конкретном обществе, отражает процесс взаимодействия женщины с социумом, поэтому концепт “женщина” относится к категории ключевых в языковой картине мира. Изучение образа женщины, ее черт и качеств представляется актуальным с связи с трансформацией взаимоотношений двух полов, вызванного новыми социально-экономическими реалиями. В данной статье уделено внимание на выражение концепта “женщина” в рамках различных субъективных взглядов.

Ключевые слова: паремология, концепт, гендер, отрицательная оценка, женщина, пословица.

This article is devoted to the analysis of russian proverbs about women. Gender is undoubtedly reflected in the language, and the most colorful and expressive means are paremic sayings that carry gender restrictions, which contain information about the ethnocultural specifics, traditional culture and history of a particular people. The socially and culturally conditioned model of femininity adopted in a particular society reflects the process of interaction between a woman and society, therefore the concept of “woman” belongs to the category of key in the linguistic picture of the world. The study of the image of a woman, her traits and qualities seems relevant in connection with the transformation of the relationship between the two sexes caused by new socio-economic realities. In this article, attention is paid to the expression of the concept of “woman” within the framework of various subjective views.

Keywords: paremiology, concept, gender, woman, negative assessment, woman, proverb.

Kirish. Xalq og'zaki ijodida insonni ifodalovchi konseptlar unchalik ham ko'p emas. Ular orasida “Erkak” va “Ayol” konseptlari nisbatan ko'proq uchraydi. Shunisi qiziqki, erkak haqidagi yoki uning sifatleri aks etgan maqollar nisbatan tez-tez uchraydi. Biroq bu holat “Ayol” konseptining ahamiyatini aslo kamaytirmaydi. Aytish mumkinki, “Ayol” dunyoning asosiy konseptlaridan biridir. Ayol - bu ona, yangi tug'ilgan chaqaloq bilan muloqot qiladigan birinchi shaxs. Ayol uning ko'zlari orqali kichik jonot atrofida dunyoga nazar tashlaydi va uni o'rganib boradi. Boshqacha aytganda, ona farzandining ongiga o'z xalqi va millatiga xos bo'lgan olam manzarasi asoslarini singdiradi. Qolaversa, u bolaga ayolga nisbatan to'g'ri munosabatni shakllantirishga yordam beradi. Buyuk amerikalik yozuvchi Teodor Drayzer shunday degan edi: “Onaning muhabbati hamma narsaga qodir, uning kelib chiqishi ibtidoiy tabiatga egadir. Bu muhabbat beminnat va biror narsaga tobe emas”. Haqiqatan ham aynan ayoldan odamning yerdagi hayoti boshlanadi. Ayol doimo qandaydir sir egasi bo'lib yashaydi. Farzand tug'ilishi shunday sirlardan biri bo'lib, boshqalar uchun abadiy maxfiylichiga qolaveradi.

Asosiy qism. Onalik ayol zimmasiga yuklatilgan asosiy vazifa hisoblanadi. Ammo shu vazifa va farqlanish ayolning ma'lum davrlarda kamsitilishiga sabab bo'lgan. Hamma sohada yetakchilik qilib kelgan erkaklar ongosti darajasida bu vazifani bajarish huquqi mutlaq ayolga tegishli ekanini qabul qila olmay, ayolni kamsitish orqali o'z g'ururlarini tiklashga harakat qilgan, degan qarash ham yo'q emas.

Ammo muqaddas islomda er va xotinlik munosabati eng muqaddas insoniy aloqa sifatida baholanib, mazkur aloqalar qay shaklda yo'lga qo'yilishi kerakligi qayta-qayta ta'kidlangan. Qur'oni karim oyatlari va Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning hadislarida ham bu masala atroflicha yoritilgan. Islomga ko'ra,

xotinning er zimmasidagi haqqi urning o‘ziga ham, moliga ham tegishlidir. Xotinning eri zimmasida mahr va nafaqa singari moliyaviy va shaxsiy haqlari bor. *Xotinning er zimmasidagi haqlaridan birinchisi er tomonidan unga yaxshi va adolatli muomala qilinishidir.* Zero, Alloh taolo O‘z kitobida: “وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ”, ya’ni “Ayollar bilan yaxshilikda umrguzaronlik qilinglar!”, deya amr etgan. Imom Termiziy rivoyat qilgan quyidagi hadisda: *وَحَيَارُكُمْ حَيَارُكُمْ لِنِسَائِهِمْ*, ya’ni “Sizlarning eng yaxshilaringiz xotinlariga nisbatan yaxshilaringizdir”, - deb aytilgan. Ko‘rinib turibdiki, hamisha ezgulik va a’lo xulqqa da’vat qilib kelgan muqaddas kitoblarda ayolga hurmat masalasi ustuvorlik kasb etib, tabiiy ravishda xalq og‘zaki ijodida ayolga munosabatni shakllantirish an‘anasiga ta’sir o‘tkazgan. Muqaddas Injilda ham ayolni e’zozlash va uning huquqlarini kamsitmaslik masalasi bir necha bor qayd etilgan.

XIX asrning oxiri XX asr boshlarida nafaqat ilmiy-texnologik sohadagi yuksalish, balki “Ayol” konseptining tubdan qayta shakllanishi ham yuz berdi. Ayol jamiyatning to‘laqoni a’zosi, o‘z huquqlariga ega bo‘lgan shaxs ekanligini baralla aytishga imkon topdi. Bu davrdagi ijtimoiy-siyosiy voqeliklar mazkur konsept strukturasi va mohiyatini ham o‘zgartirib yubordi.

Tan olish kerakki, ayollar ta’lim olish, erkaklar kabi ishlash va daromad keltirish, saylovlarda ovoz berish, mashina boshqarish kabi huquqlarni qo‘lga kiritgan bo‘lsa, bu erkinliklar har doim ham erkaklarga yoqqan emas. Shu bois bunday norozilik turli xildagi frazeologizmlarda o‘z aksini topa borgan. Ya’ni avvalgidek ochiqchasiga o‘z noroziligini bildirgan olmagan erkak aynan maqollar yordamida ustunligini bildirishga harakat qilgan.

Muhokamalar va natijalar. Masalan, bu holat rus maqollarida quyidagicha aks etgan: “*Плохая жена и хорошего мужа портит*” (Yomon xotin yaxshi erni ham buzadi), “*Завел жену, забудь тишину*”, (Uylanding - tinchlikni unut), “*Бог сотворил мужчину и отдыхал, а сотворил женщину - и все потеряли покой*” (Erkakni yaratib Xudo dam oldi, ayolni yaratdi - tinchlik yo‘qoldi) [3].

To‘plangan ma’lumotlar dunyoda ayol sifatlarining o‘ta marakkabligi va ko‘p qirraligini ko‘rsatadi. Bu holat insoniyatning ko‘p asrli tajribasi mahsuli bo‘lgan maqollarda ham o‘z aksini topgan. Ular orasida ayolni salbiy jihatdan baholagan maqollar mavjud. Ayni rus maqollarida ayol kutilmagan xatti-harakat qiluvchi, xavfli, janjalkash, shaxsiy manfaat asosida ish tutuvchi, erkaklarga doimo muammo keltiruvchi shaxs sifatida namoyon bo‘ladi. Yetarli kuchi bo‘lmagan va o‘zini himoya qila olmaydigan ayol to‘laligicha erkakning amriga bo‘ysunishga majbur bo‘lgan. Shu munosabat bilan ayolni kamsitish timsoli vazifasini bajaruvchi paremlar shakllangan. Ularda ifodalanishicha, ayolning vazifasi – bola tug‘ish va erkakning ehtiyojlarini qondirishdir. Quyidagi maqollar orqali ayolning befahmliigi, janjalkashligi va ayyorligiga ishora qilingan: “*Женщина б не жила, если б не ссорилась*” (Ayol janjal qilmay yashay olmas), “*Женщина без мужа – как конь без узды*” (Ayol janjal qilmay yashay olmas), “*Женщина без разговора, что двор без забора*” (Gapsiz xotin – devorsiz hovlidir), “*Женские слезы не вода, а невода*” (Ayolning ko‘z yoshlari suv emas, to‘rdir), “*На женский норов нет угадчика*” (Ayolning makrini bilib bo‘lmas), “*Красивая женщина для глаз - рай, для души - ад, а для кармана - чистилище*”, (Chiroyli ayol ko‘zga jannat, ko‘ngilga jahannam, cho‘ntakka o‘g‘ri) [3].

Yoki:

“*Без мужа жена всегда сирота*” (Ersiz xotin doim yetim), “*Ехал бы прямо, да жена упряма*” (To‘g‘ri yurardim-u, xotin qaysar), “*У женщины правды не спрашивай*” (Ayoldan haqiqatni so‘rama).

Yuqorida qayd etilgan salbiy tavsiflardan tashqari, rus maqollari orasida shundaylari borki, ularda ayolga yengil tabiatli, shaytonga moyil va asl muhabbatni zar bilan o‘lchaydigan shaxs sifatida qaraladi. Masalan,

“*Есть женщины, которые годятся только в любовницы и больше ни во что*” (Shunday ayollar borki, o‘ynashlikdan boshqasiga yaramaydi), “*Любовница и ведьма. Одно стоит другого*” (Ayol va alvasti – bita odam), “*Золото пробуют огнем, женщину - золотом, а мужчин - женщиной*” (Oltin olov bilan, ayol taqinchoq bilan, erkak ayol bilan sinaladi).

Rus xalq og‘zaki ijodida “**ona**”, “**buvi**” va “**singil**” so‘zlariga nisbatan salbiy ma’nodagi maqollar qayd etilmagan bo‘lsa-da, rus mentaliteti va maishiy urf-odatlar (xususan, ichkuyovlik) kontekstida qaynonaga qaratilgan ko‘plab salbiy ma’noni ifodalovchi maqollar uchraydi: “*Жениться надо на сироте, дабы не обременять себя тещей*” (Qaynona bo‘lmasligi uchun yetimga uylanish kerak), “*Не меняй тещу опрометчиво - следующая может оказаться ещё хуже*” (Qaynonani almashtirishga shoshilma, keyingisi battar bo‘lishi mumkin), “*Невозможно угодить всем на свете и своей теще*” (Bu dunyoda hech kimga va qaynonaga yoqib bo‘lmaydi), “*Тёщин язык доведёт до развода*” (Qaynonaning tili ajralishgacha olib boradi), “*Тёщин язык, куда не завались, достанет*” (Qaynonaning tili qayerga yashirinsang ham, baribir, topadi), “*Тещу в дом - чёрта в дом*”, (Qaynonangni uyga keltirsang, shaytonni keltirding), “*У кого свищи орехи, а у тещи зубы*” (Birovning yong‘og‘ini o‘g‘irlasang, qaynonaning tishini o‘mar), “*Тёща - это горшок: что не влей - всё кипит*” (Qaynona go‘yoki qozon – nima solsang

ham qaynaydi), “Тёща - это мать, которая уже не нужна” (Qaynona - kerak bo‘lmay qolgan ona), “Тёща до свадьбы лисица, а после - львица” (To‘ygacha qaynona tulki, to‘ydan so‘ng sher), “Выбирать невесту – глупо! Главное – выбрать тещу!” (Xotin tanlash befoyda, qaynona tanlash lozim).

Rus maqollarining tahlili yana shuni ko‘rsatadiki, ularda ayolni hayvonga qiyoslash holatlari ham yo‘q emas. Ba‘zi rus maqollarida ayol shu darajada kamsitilganki, ularda ayol insoniy qadr-qimmatdan butunlay mahrum qilingan jonot sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan: “Курица не птица, а баба не человек” (Tovuq qush emas, ayol odam emas).

Ko‘plab xalqlar, xususan, rus madaniyatida uzun sochlar doimo ayol go‘zalligining timsoli bo‘lib kelgan. Maqollarda esa ushbu go‘zallik ayolning aqlsizligi bilan qiyoslanadi, ya‘ni ayolning sochi qanchalik uchun bo‘lsa, aqli shuncha kam bo‘ladi: “У Бабы ума – что волос на яйце” (Tuxumda qancha soch bo‘lsa, ayolning aqli ham shuncha); “У Бабы ума – что волос на камне” (Toshda soch yo‘q, ayolda ham aql yo‘q); “Бабий умок короткий” [10] (Ayolning aqli qisqa).

Biroq dalillar shuni ko‘rsatadiki, bizni o‘rab turgan olamning 75 foizi ayol tabiatiga nisbat beriladi. Hattoki asrlar davomida tomonlar o‘rtasida ashaddiy va qonli urushlar sababi bo‘lgan yerga nisbatan ham Ona yer deyiladi.

Ayollar tabiati, xulq-atvori va erkaklarga munosabati masalasi qanchalik munozarali bo‘lmasin, aynan ayol yuksak marralar sari yetaklovchi ulkan kuch, xilqat va sir bo‘lib qolaveradi.

“Ayol” konseptining yuqoridagi barcha ko‘rinishlari uning leksik ifodasiga ta‘sir etib, asta-sekin mazkur konsept o‘zagiga yangi ma‘nolar qo‘shib borgan. Ammo bir narsa o‘zgaras va shubhasizdir: bu konsept dunyoning barcha lisoniy va nolisoiniy manzarasi uchun ustuvor ahamiyatga ega.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan tahlillar asosida quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

1. Boshqa millat madaniyatining o‘ziga xos xususiyatlarini bilmasdan turib, o‘z madaniyatining ahamiyatini anglash mushkul.

2. Maqollar dunyo insoniy manzarasining konstantalari sifatida etnosning dunyoqarashini mujassam etgan o‘ziga xoslikni namoyon qiladi.

3. Maqollarda ayol xususiyatlari keng va atroflicha qamrab olingan. Lekin shunga qaramay, ayollarga nisbatan shakllangan subyektiv munosabat bilan birga, aynan maqollarda insoniy munosabatlar tadriji va tarixini kuzatish mumkin. Shubhasizki, bu kabi meros kelajak avlod tarbiyasi uchun, xususan, genderga oid tushunchalarni vujudga keltirish, ayolga nisbatan hurmat va e‘zoz tuyg‘ularini shakllantirishda qo‘llanma va yo‘nalish bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Теодор Драйзер. Финансист. -М.: Изд-во “Эксмо”, 2020 г.
2. Арутюнян О.А., Богатырёва Ж.В. Структурный анализ текста. Мир науки, культуры, образования. 2015; 5 (54): 458 – 459.
3. Даль В.И. Пословицы и поговорки русского народа. -Москва: “ЭксмоПресс”, 2000 г.
4. Qur’oni karim. Niso surasi, 19-oyat.
5. Абдулаева П.З., Абдулаева Х.С., Алибекова З.Н., Алиева У.Г., Березова Н.В., Богатырева Ж.В., Везетиу Е.В., Вовк Е.В. и др. Психолого-педагогические проблемы развития высшего образования в России в условиях реализации ФГОС: коллективная монография. -Москва, 2018.
6. Абдулгалимов Р.М., Асадулаева Ф.Р., Богатырева Ж.В., Валиева П.В., Везетиу Е.В., Вовк Е.В., Гаджиева П.Д., Джаватова Г.А., Джамбекова Т.Б., Джигоева А.Р., Джигоева Г.Х., Дубовицкий И.Н., Зинченко А.С. и др. Психологические и педагогические аспекты совершенствования учебно-воспитательного процесса в системе образования России: коллективная монография. -Москва, 2018.
7. Филицина В.П., Прохоров Ю.Е. Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения: Лингвострановедческий словарь. Институт русского языка им. А.С. Пушкина. -Москва, 1979.
8. Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок. 3-е издание. -Москва, 1968.
9. Зими́на Н.Ю. Использование тропов и выявление их символики в орнаментальном стиле Виктора Пелевина. Актуальные вопросы филологических исследований. -Краснодар, 2013: 168 – 171.
10. Жуков В.П. Словарь русски пословиципоговорок. 3-е издание. -Москва, 1968.

Sitora MUXAMEDJANOVA

Buxoro muhandislik-texnologiya instituti
xorijiy tillar kafedrası o‘qituvchisi,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa
doktori (PhD)

BO‘LAJAK MUTAXASSIS KADRLARNING INGLIZ TILIDA KOMMUNIKATIV MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING LINGVODIDAKTIK TEXNOLOGIYASI

Ushbu maqolada bo‘lajak oliy ma‘lumotli mutaxassislarning o‘quv materiallari ishlab chiqilgan. Ingliz tilini kasbiy faoliyatga yo‘naltirilgan o‘qitish sohasida kommunikativ madaniyatni yanada rivojlantirish va metodik takomillashtirish masalasi bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: kommunikativ madaniyat, lingvodidaktika, bo‘lajak mutaxassis, nofilologik OTM, energetika yo‘nalishi, integratsiya, ehtiyoj, chet tili, muloqot, autentik vaziyat, leksik material.

В данной статье разработаны учебные материалы будущих специалистов с высшим образованием. Изложен вопрос дальнейшего развития и методического совершенствования коммуникативной культуры в сфере профессионально-деятельностного обучения английскому языку.

Ключевые слова: коммуникативная культура, лингводидактика, будущий специалист, нефилологический вуз, направление энергетики, интеграция, потребность, иностранный язык, общение, аутентичная ситуация, лексический материал.

This article has developed educational materials of future higher education professionals. The issue of further development and methodological improvement of communicative culture in the field of vocational training of English language is described.

Key words: communicative culture, lingvodidactics, future specialist, non-philological universities, direction of energy, integration, needs, foreign language, communication, authentic situation, lexical material.

Kirish. Hozirgi davrda zamonaviy bo‘lajak mutaxassis kadrlar sohasiga oid yangiliklarni va istiqbolli ishlanmalarni kuzatib turish talab etiladi. Tanlagan mutaxassislari bo‘yicha chet tilini ishonchli va chuqur egallagan taqdiridagina, o‘z oldiga qo‘ygan maqsadiga erishish mumkin. Texnika oliy o‘quv yurtlari bo‘lajak mutaxassislari doimiy ravishda oshib borayotgan talablar va shu kabi mutaxassislarni shakllantirish uchun ushbu talablarning bajarilishini ta‘minlashda an‘anaviy ta‘lim modelining cheklangan imkoniyatlari bilan zamonaviy jamiyatning samarali ish faoliyatiga bo‘lgan ehtiyoji o‘rtasida ma‘lum ziddiyatlar kelib chiqishi mumkin. Uzluksiz kasbiy ta‘lim tizimi va bunday ta‘limning ijtimoiy-pedagogik asoslari yetarli darajada rivojlanmayotganligi tobora ko‘proq tan olinmoqda.

Darhaqiqat, ta‘lim-tarbiya islohotlari asosida uzluksiz ta‘lim tizimida o‘quv-tarbiya jarayonining sifat va samaradorligini zamon talablari darajasiga ko‘tarish, davlat ta‘lim standartlari doirasida yoshlarni mukammal bilim sohibi etib yetishtirish, ma‘naviy-axloqiy jihatdan barkamol shaxslarni tarbiyalash, ularda muloqot madaniyatini rivojlantirish, ta‘lim va tarbiyada ta‘lim muassasalari, oila, mahalla va jamoatchilik hamkorligini kuchaytirish ta‘lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan hisoblanadi. Shu munosabat bilan oliy o‘quv yurtini bitirgan yosh mutaxassislarning malakaviy tavsiflari orasida chet ellik sheriklar bilan aloqada bo‘lish, axloq va madaniyatga ega bo‘lish, ish va jamiyatdagi professional masalalarni tezda hal qilish qobiliyatining rivojlanishi zarurati tug‘ildi. Bu esa xorijiy tillarni, ayniqsa, ingliz tili fanini o‘qitish jarayonini tubdan o‘zgartirishni taqozo etdi [22, 384]. Chunki ingliz tili mashg‘ulotlarida autentik muloqot, ya‘ni talabalar uchun kasbiy faoliyatga yo‘naltirilgan, qiziqarli va dolzarb bo‘lgan masalalar muhokama qilinganida o‘quv mashg‘ulotida tashkil qilinishi mumkin bo‘lgan haqiqiy muloqot alohida o‘rin tutadi. Bu holatda talaba o‘z nomidan gapirib, unga biriktirilgan istalgan vazifalarni bajaradi. O‘qituvchi esa muloqot tashkilotchisi yoki uning ishtirokchisi, shuningdek, “ma‘lumotlar banki” rolini bajaradi. Ingliz tili mashg‘ulotlari jarayonida muloqotning barcha ishtirokchilari teng huquqli bo‘ladi, har bir kishi istalgan jarayon haqida va nimani lozim deb bilsa gapirishi mumkin. Muloqotning mazkur turi muloqot qiluvchilar real ahamiyatli masalalarni yechadigan va aniq maqsadlarni ko‘zlaydigan yagona turidir. Har bir kishi o‘zining shaxsiy fikrini ifodalaydi, o‘zini qiziqtiradigan narsa haqida gapiradi, shu sababli o‘z hamkorlariga doimo biron yangilikni aytadi. Muloqotning mazkur turi muhokama qilinadigan masalalar ahamiyatidan kelib chiqadigan yuqori motivatsiya, fikrlar originalligi va hammaning to‘g‘ri yechimini topishga qiziqishi bilan ajralib turadi.

Asosiy qism. Ingliz tilida muloqotni o‘rgatish kommunikativ topshiriqlar orqali tashkil qilinadi. Y.I.Passov “kommunikativ topshiriqlar talabalar uchun muammoli vaziyat yaratishi kerak” deb ta‘kidlaydi. Kommunikativ topshiriq bu muayyan bir mavzu asosida tuziladigan, juft bo‘lib ishlab, ko‘p marta takror

asosida o'zlashtirishga mo'ljallangan, birinchi talabanning savoliga ikkinchi talaba tomonidan talaffuz taqlidiga, audio-vizual, ekstralingvistik va emotsional ta'sir vositalariga tayanib javob berishga asoslangan kichik mikrodialogdir [15, 40].

Kommunikativ topshiriqlar orqali talabalarning o'quv faoliyatini tashkil qilish va boshqarish an'anaviy o'qitish metodikasidan farqli o'laroq o'quv materialining talaffuzini, yangi leksikasini, grammatik materialini, eshitib va o'qib tushuniladigan matnlarini, fikrni yozma bayon qilish usullarini muloqot jarayonida kompleks o'zlashtirishni ko'zda tutadi [14, 464].

Kommunikativ yondashuv an'anaviy o'qitish metodikasida shakllangan o'quv materialini tushuntirish, mustahkamlash, nazorat va baholash kabi bir qolipga solingan usullardan farqli o'laroq, ta'limni talabalarni muloqotga o'rgatishdan boshlaydi. R.P.Milrud talqiniga ko'ra, kommunikativ yondashuv – bu chet tillarni o'qitish va o'rganish nazariyasi bo'lib, muloqotning ustuvorligi, uning maqsadi va vositasi sifatida e'tirof etiladi [13, 253]. Muloqot ko'nikmalarini shakllantiruvchi bunday mashqlarning aynan mana shu talablarga javob bera olishi ularning an'anaviy o'qitish jarayonida bajariladigan mashqlardan farqli hisoblanadi.

Morena Brakajning fikriga ko'ra, nofilologik OTMlarda tahsil olayotgan bo'lajak mutaxassis kadrlarning dars mashg'ulotlari mutaxassislikka oid autentik matnlarga asoslangan va o'quv materiallari to'g'ri tanlangan bo'lishi kerak. To'g'ri tanlangan leksik materiallar bo'lajak mutaxassislarning kasbiy faoliyatiga yo'naltirilgan kommunikativ madaniyatini rivojlantiradi. Bu esa, o'z navbatida, bo'lajak kadrlarning boshqa ko'nikmalarni rivojlantirishi uchun ham xizmat qiladi [21, 40-49].

Ilmiy-texnikaga oid leksik matnlar va kasbiy faoliyatga yo'naltirilgan kommunikatsiya, avvalo, ma'lum bir faoliyat sohasidagi mutaxassislar foydalanadigan maxsus til mavjudligi bilan tavsiflanadi. D.E.Rozentalning so'zlariga ko'ra, “Maxsus leksika – bu inson mehnat faoliyatining turli sohalariga oid obyektlar va tushunchalarni nomlaydigan so'zlar, so'z birlikmalari, iboralar to'plamidir. U ma'lum bir soha vakillari tomonidan qo'llanadigan manba hisoblanadi” [17]. Maxsus kasbiy maqsadlar uchun tilning xarakterli xususiyati atamalar va kasbiy faoliyatga boy bo'lgan leksik materialda namoyon bo'ladi.

A.A.Mirolubov ta'kidlaganidek, muloqotning kommunikativ xususiyatlari quyidagilardan iboratdir: aloqa jarayonida kommunikativ rollarning o'zgarishi - har bir ishtirokchi tinglovchi, so'ngra ma'ruzachi sifatida harakat qiladi; muayyan muloqot vaziyatiga qo'shilish. Muloqotning muhim xususiyati suhbatdoshning fikrini kuzatib borish, ba'zan kutilmaganda mavzularni o'zgartirishga olib keladi [14, 464].

Kommunikativ topshiriq asosida bajariladigan bunday mustahkamlovchi mashqlarning asosiy vazifasi nutqiy harakatlarga o'rgatishdir. Kommunikativ topshiriqqa oid matnni tinglab tushinish, o'qib tushinish, fikrni yozma bayon qilishga mo'ljallangan mashg'ulotlar tashkil qilinadi. Bu bosqichda talabalar ilk bora o'zlari muloqot jarayonida o'zlashtirgan leksik birliklarning yozilish timsollari, grammatik va sintaktik qurilmalar bilan tanishadilar. O'rganilgan mavzu bo'yicha fikrlarni yozma bayon qilishga o'rgatish darslarida talabalar muloqot jarayonida o'zlashtirgan turli leksik, grammatik mashqlarni yozma shaklda bajarishga, savollarga yozma javob berishga, mavzu bo'yicha kichik bayonlar yozishga o'rganadilar. O'quv mashg'ulotlarini kommunikativlik tamoyillariga asoslanib tashkil qilish, shunday qilib, dars samaradorligini oshishiga, mashg'ulotlarni no'anaviy shakllarda, interfaol usullarda tashkil qilishga, talabalarda kommunikativ salohiyatni shakllanishiga, turli kommunikativ vaziyatlarda o'z fikrlarini erkin bayon qilishlariga olib keladi [20, 130].

Talabalarga chet tilidagi nutqiy muloqotni o'rgatishning samarali jarayonini tashkil etish va qayta ishlashni hisobga olishni nazarda tutadigan nutqning asosiy psixolingvistik xususiyatlarini hisobga olish kerak.

Bizning fikrimizcha, ingliz tilini o'qitishning psixolingvistik jihatlari, nofilologik OTM talabalarida shakllanishi A.N.Leontev fikriga asoslanadi. Chunki olimning ta'kidlashicha, chet tilini o'zlashtirish jarayoni kommunikativ, shaxsiy, kognitiv tamoyillari orqali shakllantiriladi [10, 338].

Kommunikativ tamoyil asosida biz muloqotni ta'minlaydigan insonlar o'rtasidagi o'zaro muloqot jarayonini tushunamiz. Kognitiv tamoyil esa bu til ko'nikmalarini egallash va tilni idrok etish jarayonidir.

Shaxsiy tamoyil mahorat va ko'nikmalarni o'tkazish uchun mas'uldir. O'quv jarayonida talabalarning individual strategiyalarini, mahoratlarini va ularning qiziqishlarini hisobga olgan holda, muloqot o'tkazishga javobgardir. Eng muhim aqliy jarayon bu xotira yoki, aniqrog'i eslab qolishdir. Ko'pgina psixolingvistlar bu haqida gapirganda, xotira nutqni shakllantirishda katta rol o'ynaydi. Tavsifni yodlash, saqlab qolish va keyinchalik qayta ishlab chiqishning eng murakkab ruhiy jarayoni bo'lib hisoblanadi [2, 61].

Xotirani yaxshilash maqsadida, vizual ko'rgazmali materiallardan va texnik vositalardan oqilona foydalanish zarur. Nutq ko'nikmalarini rivojlantirish uchun ingliz tilidagi amaliy mashg'ulotlarda autentik muammoli vaziyatlardan, leksik materiallardan va mashqlardan foydalanish talab etiladi. Autentik muammoli vaziyatlar o'quv jarayoniga tegishli bo'lishi va uni rivojlantirishi lozim. Autentik muammoli vaziyatlar aynan bo'lajak mutaxassisning kasbiy faoliyatidan kelib chiqqan holda, ingliz tilida muloqot qilish va kommunikativ madaniyatini rivojlantirishga olib keladi.

O.I.Jdankoning fikriga tayangan holda, bo'lajak mutaxassis kadrlarning kasbiy faoliyatiga yo'naltirilgan ingliz tilida kommunikativ madaniyatini shakllantirish jarayoni uzluksizlik tamoyillarga rioya

qilgan holda bosqichma-bosqich o'tishi lozim. Ingliz tilining asosiy kursi keyinchalik uning kasbiy faoliyatga yo'naltirilgan kursi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Til tayyorgarligining uslubiy ta'minoti nafaqat nazariy materiallarni, balki tegishli mavzuning autentik materiallarini o'z ichiga oladi [5, 118].

Adabiyotlar tahlili asosida “Autentik materiallar” tushunchasi muloqot qiluvchilarning real o'zaro munosabatlari dinamik tizimi ekanligi, u idrokda o'zining aks ettirilganligi sababli maqsadga yo'naltirilgan faoliyatga va qo'yilgan muammo yechimini topishga shaxsiy ehtiyojini yaratishi aniqlandi. Tadqiqotning mazmunidan kelib chiqib, talabalarda kommunikativ madaniyatni rivojlantirishda “Autentik - muammoli vaziyat” funksiyalarini aniqlashtirish lozim deb topildi [16, 166].

Rus olimi G.A.Vorobyov “Autentik muammoli vaziyatning ommalashuvi til o'rganuvchilarga interaktiv til muhitini yarata olishidir”, - deb ta'kidlaydi [3, 33].

Agar biz bo'lajak mutaxassislariga tilni o'qitishda autentik-muammoli vaziyatlardan foydalanadigan bo'lsak, eng avval, autentik muammoli vaziyatlarni keltirib chiquvchi materiallarni tasniflashimiz lozim. Y.M.Goryunovning fikricha, autentik muammoli vaziyat materiallari 3 toifaga bo'linadi. Bular: 1. Autentik tinglash materiallari: intervyular, televizion reklamalar, viktorinalar, multfilmlar, yangiliklar kliplari, hajviy ko'rsatuvlar, filmlar, seriyali operalar, professional tarzda audio lentaga olingan qisqa hikoyalar va romanlar, radio reklamalar, qo'shiqlar, hujjatli filmlar va savdo maydonchalari.

2. Autentik vizual materiallar: slaydlar, fotosuratlar, rasmlar, bolalar rasmlari, tayoqcha rasmlari, so'zsiz ko'cha belgilari, siluetlar, jurnal rasmlari, siyoh qorishmalar, postkartalar rasmlari, so'zsiz rasmlar kitoblar, shtamplar va rentgen nurlari.

3. Autentik bosma materiallar: gazeta maqolalari, kino reklamalari, astrologiya ustunlari, sport hisobotlari, obzor ustunlari, maslahatlar ustunlari, qo'shiqlar lirikasi, restoran menyusi, ko'cha yozuvlari, don qutilari, konfet paketlari, turistik ma'lumotlar risolalari, universitet kataloglari, telefon kitoblari, xaritalar, televizion qo'llanmalar, hajviy kitoblar, tabriknomalar, oziq-ovqat kuponlari, xabarlar joylashtirilgan pinlar va avtobuslar harakat jadvallari [4, 180].

Aytib o'tilgan fikrlarni inobatga olgan holda, bo'lajak oliy ma'lumotli mutaxassis kadrlarning kasbiy faoliyatiga yo'naltirilgan ingliz tilidagi kommunikativ madaniyatni rivojlantirishda autentik-muammoli vaziyatlardan samarali foydalanish dars mashg'uloti jarayonida kasbiy faoliyatga yo'naltirilgan real vaziyatni olib kirishga yordam beradi va bu talabalarni sezilarli darajada jonlantiradi. Kasbiy faoliyatga yo'naltirilgan ingliz tilini o'rganishda bo'lajak kadrlar mavzuni chuqur anglashga qiziqish hosil qiladi.

Ta'lim mazmunini tanlashda biz o'quv mashg'ulotining 3 ta asosiy guruhini taklif qilamiz: leksik mavzu, grammatik ko'nikma va fonetik mashqlar. Leksik qismida mutaxassislik bo'yicha tegishli matn tanlanadi, kerakli yangi so'z va iboralar matni keltiriladi. Masalan: “Electrical connectors” (Elektr ulagichlar) matni bilan bog'liq so'z va iboralar bilan tanishamiz: terminal block connectors (terminal blok ulagichlar), plug and socket connectors (vilka va rozetka ulagichlar), and clamp connectors (qisqich ulagichlar).

O'quv mashg'ulotning grammatikaga o'rgatish qismida, murakkab gaplar (Somposite sentences) o'rganildi. Chunki bu mavzu darsning leksik qismini mustahkamlaydi. Energetika yo'nalishlarida ta'lim olayotgan bo'lajak mutaxassislar elektr uzatgichlar turlarini ko'rib chiqqandan so'ng, ulardan foydalanib qo'shma gaplar tuzishlari va mavzu bo'yicha taklif berishlari mumkin. Masalan: 1. We carry post connectors, blade connectors, ring terminals and spade terminals. Or perhaps you need to connect wires to other wires. 2. If this is the case, we can provide you with a variety of solder less connectors. Bunday holda, leksik ko'nikmalar va grammatik qobiliyatlar o'rtasida bog'lanishni ta'minlashimiz mumkin. Fonetik mashqlar uchun “S” undosh harfi tanlandi. “S” harfi kezi kelganda [s] va [k] tovushlarini beradi. Ularni farqlay bilishni va shu undosh tovushlar misolida turli xil so'z, iboralarni tinglash orqali eshitish qobiliyati rivojlanib, o'qish, yozish va so'zlashganda to'g'ri tovushni talaffuz qilishga harakat qilinadi. Masalan: [s] - specific, [k] - connectors. Bunday faoliyatni tashkil qilish orqali, birinchidan, gapirish, o'qish, yozish va eshitish kabi barcha ko'nikmalarni singdirishimiz mumkin, shuningdek, texnologik energetika yo'nalishlarida ta'lim olayotgan bo'lajak mutaxassislarining so'z boyligini kerakli kasbiy faoliyatiga yo'naltirilgan so'zlar va atamalar bilan boyitishga, o'z fikrlarini grammatik jihatdan to'g'ri ifodalay olishlariga erishishi mumkin.

Tegishli o'quv materiallarini ishlab chiqish ingliz tilini kasbiy faoliyatga yo'naltirilgan o'qitish sohasida kommunikativ madaniyatni yanada rivojlantirish va metodik takomillashtirishga yordam beradi. Agar lingvistik kompetensiya til materialini (fonetika, lug'at, grammatika) bilishni nazarda tutsa, u holda kommunikativ kompetensiya nutq faoliyatining barcha turlarini (tinglash, gapirish, o'qish) o'rganilayotgan til madaniyati vakillari bilan muloqot qilish uchun yetarli darajada o'zlashtirishni nazarda tutadi.

Bo'lajak mutaxassislarining ingliz tilida kommunikativ madaniyatni o'qitishning uslubiy asoslarini tahlil qilib, L.V.Medvedeva “qo'shimcha kasbiy bilim olish va shaxslarning kasbiy ahamiyatli sifatlarini shakllantirish maqsadida o'rganilayotgan tilning maxsus fanlar bilan integratsiyasi kasbiy faoliyatga yo'naltirilgan ta'limning ishonchli xususiyatlaridan biridir” - deb ta'kidlaydi [12, 3].

Ta’kidlab o’tish joizki, lingvodidaktikada bo’lajak mutaxassis kadrlarni chet tilida kasbiy faoliyatga yo’naltirilgan kommunikativ madaniyatini rivojlantirishda integratsiyani hisobga olish juda muhim hisoblanadi. Ilm-fan taraqqiyotining zamonaviy bosqichi fanlararo aloqalar ta’siri bilan tavsiflanadi. O’quv fanlari o’rtasidagi integratsiya, avvalambor, bo’lajak mutaxassis kadrlarning kasbiy faoliyatiga yo’naltirilgan rolini belgilovchi bo’lib, ilm-fan va texnika o’rtasidagi bog’liqlikning mavjudligini aks ettiradi.

Texnika OTMlari energetika yo’nalishlarida ingliz tilini o’qitish mazmunini belgilash, fanlararo aloqalarni hisobga olish, bo’lajak mutaxassis kadrlarning kelajakda kasbiy faoliyatiga yo’naltirilgan turli fanlardan olgan bilimlarini foydalana olishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ya’ni, chet tilini o’rganish jarayonida bo’lajak mutaxassislar o’z mutaxassisliklari bo’yicha chuqur bilimga ega bo’lishi lozim. Shu asnoda ular o’z kommunikativ madaniyatini va kasbiy mahoratini rivojlantirib boradi. Bo’lajak kadrlarning ish faoliyati sharoitlariga tez moslashishi uchun o’quv dasturlarda asosiy sanoat korxonalarning maqsad va vazifalari hisobga olinishi kerak [6, 146].

Muhokamalar va natijalar. Yuqoridagi fikrlar asosida tavsiya etilayotgan innovatsion metodni taklif qilmoqchimiz. Developing of communicative culture technology (DCCT) metodini darslarni tashkil qilishda samarali deb hisoblaymiz. Energetika yo’nalishida ta’lim oluvchi bo’lajak mutaxassis kadrlarning kasbiy faoliyatidan kelib chiqqan holda, ingliz tilini o’rgatish jarayonida “Developing of communicative culture technology” (“Kommunikativ madaniyat texnologiyasini rivojlantirish”) metodikasini qo’llash talabalarning qiziqishlari, istaklari va ularning ehtiyojlariga asoslanadi.

(DCCT) tavsifi: bu kommunikativ madaniyat texnologiyasini rivojlantirish metodi bo’lib, ko’p tarmoqli, muammoli mavzularni mumkin qadar qisqa vaqtida sifatli va tizimli o’zlashtirishga qaratilgan. Metodni qo’llash texnologiyasining mohiyati shundan iboratki, bunda bo’lajak oliy ma’lumotli mutaxassis kadrlarning kasbiy faoliyatiga yo’naltirilgan ingliz tilida kommunikativ madaniyatini rivojlantirishning turli yo’nalishlari bo’yicha innovatsion axborotga ega bo’ladi. Ayni paytda ularning alohida elementlari muhokama etiladi. Masalan, ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik va kamchiliklari belgilanib, guruhning jamoaviy muzokarasi mobaynidagi fikrlari asosida qaror qabul qilinadi. Bu esa bo’lajak oliy ma’lumotli mutaxassis kadrlarning kasbiy faoliyatiga yo’naltirilgan ingliz tilida kommunikativ madaniyatini rivojlantirishda muhim omil bo’lib xizmat qiladi.

(DCCT) maqsadi: talabalarni kasbiy faoliyatiga yo’naltirilgan ingliz tilida erkin, mustaqil, tanqidiy fikrlashga, jamoa bo’lib ishlashga, izlanishga, fikrlarni jamlab taqqoslash yordamida mavzudan kelib chiqqan holda, o’quv muammosining yechimini topishga, kerakli xulosa yoki qaror qabul qilishga, jamoaga o’z fikri bilan ta’sir etishga, uni ma’qullashga, shuningdek, berilgan muammoni yechish hamda mavzuga umumiy tushuncha berishda o’tilgan mavzulardan egallagan bilimlarni qo’llay olishga o’rgatish.

(DCCT) qo’llash texnologiyasi: amaliy mashg’ulotlarda yoki kichik guruhlariga ajratilgan tartibda o’tkazish, shuningdek, mustaqil vazifalar berishda ham qo’llash mumkin.

(DCCT)ni o’tkazish tartibi:

- pedagog talabalarni soniga qarab 3-5 kishidan iborat kichik guruhlariga ajratadi;
- o’qituvchi talabalarni mashg’ulotning maqsadi va o’tkazilish tartibi bilan tanishtiradi va har bir kichik guruhga qog’ozning yuqori qismida yozuvi bo’lgan, ya’ni asosiy muammo undan ajratilgan o’quv muammolari va ularni yechish yo’llari, xulosa yozma bayon qilinadigan varaqlarni tarqatadi;

- har bir guruh a’zolari o’zlariga tushgan varaqlardagi muammolarning afzalligi va kamchiliklarini aniqlab, o’z fikrlarini yozma bayon etadilar. Yozma bayon etilgan fikrlar asosida ushbu muammo yechimini topib, optimal variant sifatida umumiy xulosa chiqaradilar;

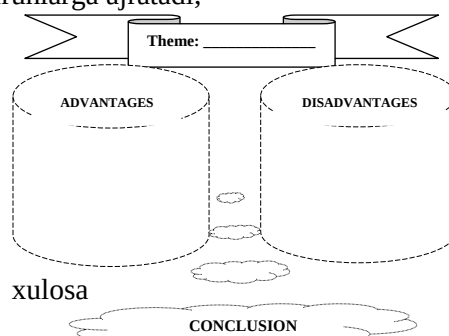
- kichik guruh a’zolaridan biri tayyorlangan materialni jamoa nomidan taqdimot qiladi. Guruhning yozma bayon etgan fikrlarini o’qib eshittiradi, lekin xulosa qismi bilan tanishtirmaydi;

- o’qituvchi boshqa kichik guruhlardan taqdim etgan guruhning xulosasini so’rab, ularning fikrini aniqlaydi, guruhlar fikridan so’ng taqdim etgan guruh o’z xulosasi bilan tanishtiradi;

- pedagog guruhlar tomonidan berilgan fikrlarga yoki xulosalarga izoh berib, ularni baholaydi, so’ngra mashg’ulotni yakunlaydi;

Javoblarga ko’ra, o’qituvchi mavzu bo’yicha talabalarning bilim darajasi qanchalik o’zgarganligini va ularning bu metod bo’yicha ishlash istagi qanday ekanligini bilib olishi mumkin. Vaqt o’tishi bilan talabalar ushbu mavzu bo’yicha har qanday yangi savollarni qo’shishlari mumkin. Aynan shu jarayonda ingliz tili o’qituvchisi talabalarning javoblariga binoan ularning yozma nutqini (writing), gaplarning grammatik tuzilishini va iboralarning to’g’riligini, shuningdek, so’zlardan o’rinli foydalanganligini tekshiradi.

Xulosa. Ko’rinib turibdiki, DCCT metodi nafaqat o’qish ko’nikmalarini, balki bo’lajak mutaxassis

kadrlarning yozish va nutq qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Yuqorida keltirilgan rasm turli shakllarda bo'lishi, unga ayrim ma'lumotlarni qo'shish va olib tashlash mumkin. Bunday vaziyatda talabalarining nutqini rivojlantirish maqsadida tinglashni va qo'shimcha ma'lumot sifatida esa audio materiallarni qo'shishimiz mumkin. Yuqorida bayon etilgan fikrlar talabalarda kommunikativ madaniyatni rivojlantirish jarayonini amalga oshirish metodikasini ishlab chiqish va bu metodikani tajriba-sinov jarayonida sinab ko'rishni taqozo etdi.

Adabiyotlar

1. Аксёнова Д.К. Межпредметные связи в преподавании информатики. Уральск. –4 стр. Электронный ресурс: library.wksu.kz
2. Акишина А.А., Каган О.Е. Введение в психолингвистику. – М., 1999. 26-128 с.
3. Воробев Г.А. Иностранне языки в школе (Foreign Languages at School). № 2.– М.: “Methodological mosaic”, 2003. –33 p.
4. Горюнова Е.М. Развитие коммуникативных способностей студентов технического вуза при обучении иностранному языку (на примере английского языка). Дис. канд. психол. наук. -Тула, 2004.
5. Жданько О.И. Методика формирования профессионально ориентированной лексической компетенции обучающихся в техническом вузе: дис. кан. пед. наук. -Нижний Новгород, 2016. -118 с.
6. Исроилова Д.М. Профессионально ориентированное обучение студентов английскому языку с учётом межпредметных связей в нефилологических вузах (на примере технологического факультета): дис... канд. пед. наук (PhD) – Т., 2020. –146 с.
7. Котельникова Е.Ю., Шпортько И.А. Из опыта обучения иностранному языку для профессиональных целей в техническом вузе. -Пермь, 2016. 113-119 с.
8. Kushiyeva N.N. Talabalarga ingliz tilini o'qitishda klasterli yondashuv xususiyatlari. Ped. fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. – Т., 2020. –49 b.
9. Левченко В.В. Интегрированный подход к профессионально педагогической подготовки специалистов. Монография изд-во МПСИ. -М., 2007. -287 с.
10. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. 4-е изд. МГУ. –М., 1981. –338 с.
11. Маргарян Т.Д., Гурова Г.Г., Алявдина Н.Г. Профессионально ориентированное обучение английскому языку с использованием информационно-коммуникативных технологий в техническом университете// Вопросы современной науки и практики. №3 (57). – М., 2015. 188-195 с.
12. Медведева Л.В. Профессионально ориентированное обучение иностранному языку будущих юристов. -Волгоград, 2005. 1-5 с.
13. Мильруд Р.П. Методика преподавания английского языка. English teaching methodology. – М.: “Дрофа”, 2005. –253 с.
14. Миролюбов А.А. Методика обучения иностранным языкам. Традиции и современность. – М., 2010. –464 с.
15. Пассов Е.И. Упражнение как средство обучения. Серия “Методика обучения иностранным языкам”, №6. Воронеж: НОУ “Интерлингва”, 2002. –40 с.
16. Rahmonova Sh.T. Chet tili darslarida autentik audio-video materiallardan foydalanish. O'zbekistonda xorijiy tillar” ilmiy-metodik elektron jurnal. № 5. – Т., 2019. 164-173 b.
17. Розенталь Д.Э. и др. Словарь лингвистических терминов. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/DicTermin.php (дата обращения: 12.10.2012).
18. Стрижнёв А. П. Межпредметные связи как фактор повышения эффективности историко-обществоведческого образования. ГОУ Синненск, 2013. 2-5 с.
19. Харченко М.Н. Использование межпредметных связей для создания системы заданий по физике. Житомирский государственный университет, 2013. 4 (36). –233 с.
20. Hoshimov O., Yoqubov I. Ingliz tili o'qitish metodikasi. O'zDJTU, “Sharq” nashriyoti-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. – Т., 2003. –130 b.
21. Morena Bracaj. Teaching English for specific purposes and teacher training European Scientific Journal January 2014. Vol.10, №2. 40-49 p.
22. Waite B.R. The Role of Communicative competence and culture in current foreign language teaching. Doctor of Philosophy. – University of Colorado. 2006. –384 p.

Marhabo AVAZMATOVA

O‘zbekiston Milliy universiteti
tayanch doktoranti

CHET TILLARINI ONLAYN TARZDA SAMARALI O‘QITISHNING NAZARIY ASOSLARI

Ushbu maqolada chet tillarini onlayn o‘qitish, uning turlari hamda onlayn ta’limning boshqa ta’lim turlaridan farqli jihatlarini ilmiy tahlil etilgan holda onlayn ta’limni samarali tashkil etish uchun ishlab chiqilgan: tadqiqotlar ham jamiyati va konnektivizm nazariyalari qiyoslangan holda tadqiq etildi.

Kalit so‘zlar: onlayn ta’lim, masofaviy ta’lim, sinxron onlayn dars, asinxron onlayn dars, nazariya, tadqiqotlar hamjamiyati, konnektivizm.

В данной статье исследован онлайн-обучение иностранному языку, виды онлайн-обучения и различия между онлайн-образованием и другими видами образования. В исследовании сравниваются теории онлайн-образования: исследовательское сообщество и коннективизм, которые разработаны для организации эффективного онлайн-образования.

Ключевые слова: онлайн-образование, дистанционное обучение, синхронный онлайн-курс, асинхронный онлайн-курс, теория, исследовательское сообщество, коннективизм.

This article provides a scientific analysis of online language teaching, its types, and the differences between online education and other types of education. The study compares the learning theories of online education: community of inquiry and connectivism that are developed to organize effective online education.

Key words: online learning, distance learning, synchronous online learning, asynchronous online learning, theory, community of inquiry, connectivism.

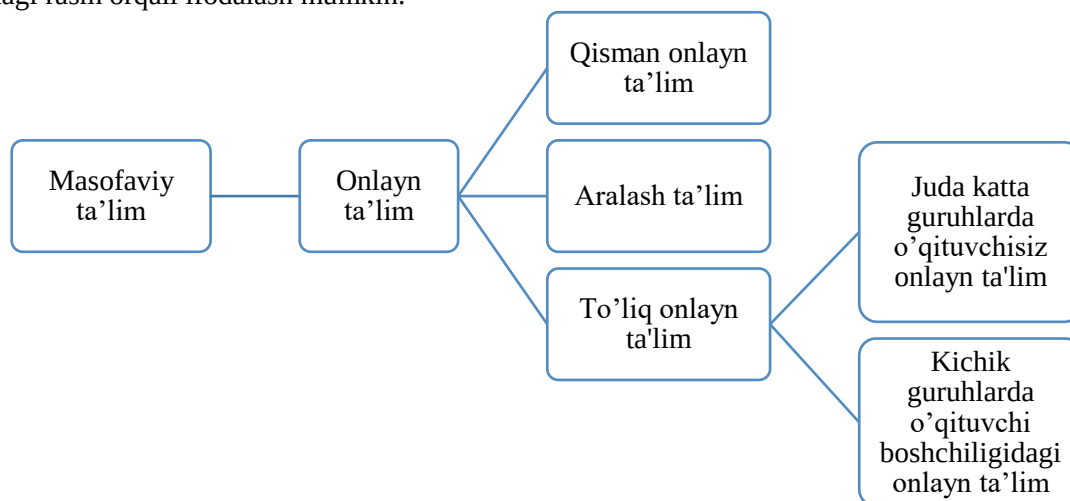
Kirish. 2019-2020-o‘quv yilida COVID-19 kasalligi butun dunyo mamlakatlarida har bir sohaga o‘z ta’sirini o‘tkazdi. Albatta, bu kasallik tufayli joriy etilgan pandemiya ta’lim tizimiga ham katta ta’sir o‘tkazdi. Natijada, dunyoning boshqa mamlakatlari qatori O‘zbekiston ta’lim tizimi ham bir necha tasodifiy qarorlar olishga majbur bo‘ldi. Bularidan biri COVID-19 pandemiyasi tufayli barcha oliy ta’lim muassasalari vaqtincha karantin uchun yopildi va o‘qitish tizimi to‘liqligicha onlayn shaklda olib borildi. Hech qanday tayyorgarliksiz onlayn tarzda o‘qitish talabalarga ham o‘qituvchilarga ham birdek ba’zi qiyinchiliklarni vujudga keltirdi. Onlayn o‘qitish davomida ba’zi kamchiliklarga yo‘l qo‘yilgan bo‘lsada, bu O‘zbekiston ta’lim tizimiga birinchi marta onlayn ta’limning kirib kelishi sifatida metodist olimlar oldiga onlayn ta’lim shaklini ilmiy o‘rganishdek muhim vazifani qo‘ydi. An’anaviy ta’limni samarali tashkil etish uchun bir necha yillardan buyon olimlar tomonidan nazariyalar tavsiya etilib kelinganidek, onlayn ta’limni muvaffaqiyatli olib borish uchun ham ma’lum bir nazariyalar ishlab chiqilgan. Onlayn ta’limni samarali olib borish uchun tavsiya etilgan ta’lim nazariyalarini muhokama qilishda noldin, onlayn ta’limga olimlar tomonidan berilgan ta’riflarni tahlil etgan holda ushbu ta’limni boshqa ta’lim turlaridan farqini ko‘rsatib o‘tamiz. Bir necha ilmiy tadqiqot ishlarini tahlil qilish chog‘ida onlayn ta’lim atamasi masofaviy ta’lim, virtual ta’lim, aralash ta’lim, elektron ta’lim atamalarini bilan sinonim sifatida almashtirilib ishlatilishi ma’lum bo‘ldi. Lekin S.Bartley va J.Goleklarning ta’kidlab o‘tishlaricha onlayn ta’lim masofaviy ta’limning shaklidir va so‘nggi yillarda masofaviy ta’limning eng yirik sektoriga aylandi [2].

Respublikamiz olimlaridan D.M.Sayfurov onlayn ta’limni kompyuterli tarmoq texnologiyalari deb ataydi va bu ta’lim shaklini masofadan o‘qitishning bir turi sifatida keltirib o‘tadi [20]. O‘z navbatida, N. Mannanova ham o‘zining falsafa doktorligi uchun yozilgan dissertatsiyasida onlayn ta’limni masofaviy ta’limning bir turi sifatida keltirib o‘tgan [15]. A.E.Ibraymov esa onlayn ta’limni masofaviy ta’limni tashkillashtirishdagi texnologiyalardan biri sifatida sanab o‘tadi va uni elektron texnologiya deb atagan holda unga quyidagicha ta’rif beradi: “Internet tarmog‘i orqali tinglovchilarni o‘quv-metodik materiallar bilan ta’minlash hamda turli xil interfaol aloqalar vositasida tyutor bilan tinglovchining o‘zaro o‘quv faoliyatini tashkil etish orqali amalga oshiriladi. Bu bugungi kunda istiqboli porloq va rivojlanib borayotgan masofaviy o‘qitish texnologiyasi hisoblanadi” [11, 36]. Masofaviy ta’lim M.Mooreva, G.Kearsleyning ta’riflashicha, “Bu rejalashtirilgan ta’lim bo‘lib, unda o‘qitish odatda ta’lim olish joyidan boshqa joyda sodir bo‘ladi, ta’limni olib borish uchun texnologiyalarni hamda maxsus institutsional tashkilotni talab qiladi” [14, 2]. Masofaviy ta’limni respublikamiz olimlaridan A.A.Abduqodirov, A.X.Pardayev, A.D.Asqarov, G‘.V.Eldasheva, A.Ibraymovlar ilmiy o‘rgangan bo‘lsalar, Rossiya olimlaridan A.L.Abramovskiy, A.A.Andreyevlar ilmiy tadqiq etganlar. Yuqorida berilgan olimlarning ilmiy ishlarini o‘rganib, quyidagi xulosaga kelish mumkin masofaviy ta’lim pochta, radio, e-mail, televideniya yoki internet orqali olib

borilishi mumkin. Internet orqali amalga oshirilgan masofaviy ta'lim bu onlayn ta'limdir. Ilmiy izlanishlar chog'ida masofaviy ta'lim ustida bir necha ilmiy ishlar olib borilganligiga guvoh bo'ldik, lekin ularning hech biri onlayn ta'limga to'liq to'xtalib o'tmagan yoki ilmiy tadqiq etmagan. Bu esa bizning oldimizga Oliy ta'lim muassasalarida to'liq onlayn ta'limni ilmiy tadqiq etishni oldimizga maqsad qilib qo'yishimizga sabab bo'ldi.

Asosiy qism. O'z navbatida onlayn ta'limga ham turli xil ta'riflar berilgan. Ensiklopediya onlayn ta'limga Internet orqali amalga oshiriladigan har qanday ta'limni o'z ichiga olgan moslashuvchan o'qitish tizimi sifatida ta'rif beradi. O.Pastae onlayn ta'lim internetga asoslangan elektron ta'limdir deb ta'rif bersa [16], P.Gudyear onlayn ta'lim – bu o'quvchilar va o'qituvchilar o'rtasidagi o'zaro interaktsiyani ta'minlab beruvchi internet aloqa texnologiyalari: elektron pochta yoki kompyuter konferensiya dasturlaridan foydalangan holda tashkil etiladigan ta'limdir deb ta'rif beradi [8].

Onlayn ta'limning tarixi va kelib chiqishi haqida so'z yuritadigan bo'lsak, Linda Harasimning ta'kidlashicha, 1981-yilda tarixda birinchi to'liq onlayn kurs tashkil etildi [9]. 1991-yilda www dunyo bo'ylab o'rgimchak to'ring insonlar hayotiga kirib kelishi ta'lim sohasida ham tub burilishlar yasadi va onlayn ta'limning butun dunyo bo'ylab keng tarqalishiga turtki bo'ldi [22]. Bu voqeadan buyon butun dunyo bo'ylab universitetlar nafaqat onlayn kurslar, balki butunlay to'liqligicha onlayn o'quv dasturlari (1-kursdan 4-kursgacha) tashkil etilib kelinmoqda [24]. Onlayn ta'lim ham o'z navbatida uch xil turdagi muhitda olib boriladi: 1) onlayn ta'limdan (internetdan) an'anaviy ta'limga qo'shimcha sifatida foydalanish; 2) an'anaviy ta'lim bilan aralash rejimda onlayn ta'limdan (internetdan) foydalanish; 3) an'anaviy ta'lim o'rniga to'liqligicha onlayn ta'limdan foydalanish [3]. Ya'ni birinchi vaziyatda sinf xonada an'anaviy ta'lim olib borish chog'ida dars sifatini oshirish maqsadida faqatgina ma'lum bir mashqlarni internet orqali bajarish yoki o'qituvchi tomonidan berilgan tushuntirishga qo'shimcha sifatida internet tarmog'idan foydalangan holda mavzu doirasidagi video yoki audio tinglash kabilar. Ikkinchi vaziyatda esa aralash (blended) ta'limdan foydalanish, ya'ni talabalar haftalik darsning bir qismini onlayn tarzda olsalar, qolgan qismi auditoriyalarda an'anaviy tarzda amalga oshiriladi. Bunda o'qituvchi tomonidan mavzu yuzasidan tushuntirishlar an'anaviy tarzda berilsa, vazifalar onlayn tarzda topshirilishi mumkin. Yoki flipped sinf tashkil etilib mavzu to'g'risidagi ma'lumotlar o'qituvchi tomonidan onlayn berilib, talabalar uyda o'zlari mustaqil ravishda o'qib o'rgansalar, mavzu yuzasidan topshiriqlar esa an'anaviy tarzda auditoriyalarda bajarilishi mumkin. Uchinchi vaziyat haqida so'z yuritadigan bo'lsak, an'anaviy ta'limning o'rniga to'liqligicha onlayn ta'limni tashkil etishdir. Ya'ni mavzu yuzasidan tushuntirishlar ham, topshiriqlar ham, o'qituvchi va talaba o'rtasidagi muloqot ham to'liqligicha onlayn tarzda olib boriladi. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib masofaviy ta'lim hamda onlayn ta'limning o'zaro bog'liqligini va onlayn ta'limning turlarini quyidagi rasm orqali ifodalash mumkin.

Ushbu maqolada biz onlayn ta'lim atamasini an'anaviy ta'limning o'rniga to'liqligicha onlayn ta'limdan foydalaniib, kichik guruhlariga o'qituvchi boshchiligidagi olib boriladigan ta'limni nazarda tutgan holda o'rganamiz va ilmiy tahlil qilamiz. Kichik guruhlarda o'qituvchi boshchiligidagi onlayn ta'lim o'z navbatida ikki xil: sinxron va asinxron usulda tashkil etiladi. O.Pastaye ta'kidlaganidek, sinxron onlayn darslar o'qituvchi va barcha talabalardan bir vaqtning o'zida videokonferensiya, telekonferensiya, jonli suhbat va jonli translatiya ma'ruzalari orqali onlayn muloqot qilishni talab qiladi [16]. Sinxron ta'limning bir necha afzalliklari mavjud bo'lib, ulardan biri bu munozara olib borish imkoniyatidir. Jonli videokonferensiya orqali an'anaviy ta'limdagi kabi o'qituvchi tomonidan berilgan savolga talabani qisqa muddatdagi javobi va berilgan javobga o'qituvchining fikri (feedback)ning oniy daqiqalar ichida amalga

oshirilishi onlayn ta'limga moslashish jarayonini yengillashtirish bilan birgalikda, o'qituvchi va talabalar yoki talabalarning o'zaro aloqa qilish imkonini beradi. Sinxron ta'limning kamchiligi esa onlayn darslarning qat'iy jadval asosida belgilangan vaqtda tashkil etilishidir. Bu, albatta, ish bilan o'qishni bir vaqtda olib boradigan talabalar uchun qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Keyingi kamchilik esa jonli videokonferensiya davomida paydo bo'lishi mumkin bo'lgan texnik qiyinchiliklardir. Bunga internet tezligining pastligi, mikrofon yoki kameraning to'g'ri ishlamasligi kabi texnik qiyinchiliklarni keltirib o'tish mumkin.

D.Jonassonning fikricha, asinxron onlayn darslar jonli ravishda olib borilmaydi, ya'ni o'qituvchi va talaba bir xil vaqtda onlayn bo'lishi talab etilmaydi. O'qituvchi va talabaning o'zarmuloqoti bloglar, elektron pochta xabarlari, chatlar orqali amalga oshiriladi [12]. Talabalar o'quv materiallari: ma'ruza matnlari, oldindan yozib olingan videolar, podkastlar, topshiriqlar bilan ta'minlanadi va ularga topshiriq va imtihonlarni bajarish uchun ma'lum bir vaqt beriladi. Asinxron onlayn darslarning afzalliklari sifatida talabalar dunyoning turli geografik hududlaridan ishtirok etishlari, moslashuvchan jadval asosida darslarning tashkil etilishini keltirib o'tish mumkin. Asinxron onlayn darsning kamchiliklari bu o'rganuvchining sinxron ta'limdagi kabi munozaralarda faol ishtirok etish imkoniyati yo'qligi sababli izolyatsiya holatiga tushib qolishi va natijada demotivatsiyaning vujudga kelishini keltirib o'tish mumkin.

Jahonning yetakchi mamlakatlarida to'liq onlayn ta'limning yuqorida ko'rsatilgan har ikki shaklida ta'lim jarayoni tashkil etilib kelinmoqda. Masalan, Yevropada butun dunyoga mashhur Birlashgan Qirollikning ochiq universiteti (Open University of United Kingdom), 1969-yildan buyon talabalarga onlayn ta'lim berib kelayotgan bo'lsa, Ispaniya davlatidagi Universidad Nacional de Educacion a Distancia 1972-yildan buyon ta'lim jarayonini to'liq onlayn shaklda olib boradi. Osiyo mamlakatlaridan Pokistonda “Allama Iqbal Open University” 1974-yildan buyon, Taylandda “Sukhothai Thammathirat Open University” 1978-yildan buyon, Janubiy Koreada esa “Korea National Open University” 1982-yildan buyon, Indoneziyada “Universitas Terbuka” 1984-yildan buyon, Hindistonda esa “Indira Gandhi National Open University” 1985-yildan buyon to'liq onlayn shaklda ta'lim jarayonini tashkil etib keladilar [15]. Canada Open University, Germaniyaning Fern universiteti, Isroil ochiq universiteti, Yaponiyaning Vaseda universiteti va yuqorida ko'rsatib o'tilgan to'liq onlayn shaklda olib boriladigan universitetlar muvaffaqiyati va ushbu to'liq shakldagi onlayn kurslarga jalb etilgan talabalar soni shuni ko'rsatadiki, albatta to'liq onlayn ta'limni amaliyotga, ayniqsa, OTMlariga joriy etish samarali natija bera oladi.

Muhokamalar va natijalar. “Chet tilini to'liq onlayn tarzda o'rganish mumkinmi?” degan savol barcha chet tilini o'qitish metodikasi sohasidagi tadqiqotchilar oldiga qo'yilgan va o'z yechimini kutayotgan masaladir. N.Hokliy “onlayn til o'rganish” atamasini to'liq onlayn, internet orqali, yuzma-yuz olib boriladigan ta'lim komponentlarisiz amalga oshiriladigan til o'rganish jarayonini nazarda tutadi. Hokliy shuningdek, chet tilini onlayn o'rganish uchun dastlabki imkoniyatlar oliy o'quv yurtlarida bo'lganini, ammo texnologiya rivojlanishi bilan bu imkoniyatlar ortib borayotganini ta'kidlab o'tadi [10]. Onlayn darslarda o'qituvchi va talaba o'rtasida ma'lumot almashish uchun ta'limni boshqarish tizimi (Learning Management System)dan foydalaniladi. Ushbu ta'limni boshqarish tizimlarida (LMS) onlayn ta'limni tashkil etuvchi muassasalar tomonidan ishlab chiqilgan o'quv materiallari talabalarning erkin foydalanishlari uchun beriladi. Marta Luisa Montiel Chamorroning keltirib o'tishicha, chet tilini o'rgatish uchun tashkil etilgan onlayn kurslardagi materiallar odatda asosiy hisoblangan to'rtta til ko'nikmalarini (o'qish, yozish, tinglash va gapirish) rivojlantirish va mustahkamlash uchun mo'ljallangan. onlayn chet tili kurslarining afzalliklaridan biri sifatida M.Mantiel quyidagilarni keltirib o'tadi: o'quvchilar an'anaviy ta'limdan farqli o'laroq, onlayn ta'limda chet tili kursi kontentini bir necha marta qayta ko'rib chiqishlari mumkin [13].

Onlayn ta'limni samarali tashkil etish bir necha omillarga bog'liq. Bizningcha, onlayn ta'limning samarali olib borilishiga eng avvalo onlayn ta'limni tashkil etishda asos vazifasini o'tovchi nazariyalar muhim o'rin tutadi. Avvalo shuni ta'kidlab o'tish joizki, onlayn ta'lim uchun tavsiya etilgan ta'lim nazariyalari uchta muhim nazariya hisoblangan: behaviorizm, kognitivizm va konstruktivizm nazariyalariga asoslanib rivojlantirilgan.

Onlayn ta'limda bir necha ilmiy ishlarga asos sifatida “Tadqiqotlar hamjamiyati (Community of Inquiry)” nazariyasi ko'rsatib o'tilgan. Bunday ilmiy ishlardan biri Marta Luisa Montiel Chamorro tomonidan yozilgan “Comparing Online English Language Learning and Face-to-Face English Language Learning at El Bosque University in Colombia” mavzusidagi PhD dissertatsiyasidir [13]. “Tadqiqotlar hamjamiyati” nazariyasi 2000-yilda D.Garrison, T.Anderson va W.Archerlar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, “mavjudlik” konsepsiyasi bilan boshqa nazariyalardan ajralib turadi. Ushbu nazariya asoschilariga ko'ra onlayn ta'lim 3 ta muhim mavjudlikdan “kognitiv, ijtimoiy va o'qitish” iborat bo'lsagina ta'lim jarayoni samarali tashkil etilishi mumkin [7].

Kognitiv mavjudlik bu o'rganuvchilar tanqidiy fikrlashni yo'lga qo'yan holda bir-birlari bilan o'zaro hamkorlikda mulohaza yuritish orqali yangi konsepsiyani o'rganib, tub ma'noni anglab yetishlaridir.

D.Garrison va J.Arbaughlarning ta’kidlashicha, kognitiv mavjudlik talabalarning onlayn kursdagi kashf etish bosqichi (exploration stage)dan integratsiya bosqichiga (integration stage) va keyin o’zlashtirilgan bilimlarni real hayotda qo’llash (application)ga o’tishlarini anglatadi [6]. Onlayn ta’limda topshiriqlarni bajarish va muhokamalarda faol ishtirok etish talaba va o’qituvchining onlayn ta’lim jarayonida kognitiv mavjudligini belgilaydi.

Ijtimoiy mavjudlik esa o’qituvchi va talabalarning faol ishtiroki hisoblanib, his-tuyg’u va fikr-mulohazalarni erkin ifodalash, ochiq muloqot va guruhning birligida faol muhokamalar olib borishi hisoblanadi. L.Vygotskiyning konstruktivizm, ijtimoiy faoliyat orqali ta’lim jarayonini tashkil etish nazariyasiga asoslanib [23], o’qituvchi va talabalar o’rtasidagi o’zaro muloqot va munosabatlar o’quv jarayonini samarali tashkil etishning muhim qismi hisoblanadi. Hozirgi kunda mavjud texnologiyalar ushbu o’zaro interaksionini osonlashtiradi va ikkala tomonning (o’qituvchi va talaba) onlayn muhitda ijtimoiy mavjudligini ta’minlab beradi.

O’qitishning mavjudligi bu o’quv materiallari va instruksiya dizaynini ishlab chiqilishi, talabalarga asinxron ta’lim bilan birgalikda sinxron ravishda ham ta’lim berish. Shu bilan birgalikda onlayn taqdimotlar, topshiriqlar yaratishdir [7]. R.Senior ta’kidlab o’tganidek, o’qitishning mavjudligi uch komponentdan iborat: 1) ta’lim dizayni (instructional design) va uni tashkil etish; 2) ma’ruza yoki nutqni to’g’ri va mazmunli tashkil etish, yo’lga qo’yish; 3) to’g’ridan-to’g’ri o’qitish. O’qituvchilarning o’z darslarini dizayn qilish (loyihalash) va ta’lim jarayonini tashkil etish usullari talabalarni onlayn sinfda o’qituvchining muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz sifatida qabul qilishlariga ta’sir qiladi [21]. Z.Akyol va D.Garrisonning fikriga ko’ra, yuqorida ko’rsatib o’tilgan uchta component muvozanatlashgan muhitdagina mazmunli va samarali ta’lim jarayonini tashkil etish mumkin [1].

A.Pichchiano tadqiqotlar hamjamiyati nazariyasi munozaralar, bloglar, wikilar va videokonferensiyalardan foydalangan holda talabalar va professor-o’qituvchilar o’rtasida yuqori darajada interaktiv onlayn kurslar uchun eng ko’p foydalaniladigan nazariyalardan biriga aylanganini ta’kidlab o’tadi [17].

A.Rovai hamkorlikdagi ta’lim muhiti ma’nosida hamjamiyat (community) nima ekanligiga quyidagicha izoh beradi: “Tadqiqotlar hamjamiyati guruh a’zolari o’rtasidagi o’zaro bog’liqlik, interaktivlik, a’zolar o’rtasidagi o’zaro ishonch, umumiy maqsad va umidlar hamda umumiy qadriyatlar va e’tiqodlardir” (42-bet) [18].

Z.Akyol va D.Garrisonlarning fikriga ko’ra, ushbu nazariya samarali onlayn ta’lim muhiti yaratish uchun tuzilgan ko’rsatmalar va tamoyillarni o’z ichiga qamrab oladi [1]. B.Rubin, R.Fernandes va M.Avgerino ularning ham yuqoridagi fikrga qo’shilgan holda samarali onlayn ta’limni tashkil etish bu bilim va ko’nikmalarni rivojlantirish maqsadida talabalar, o’qituvchilar va o’quv materiallarini o’zaro bir-biri bilan interaksioniga kirishishi uchun imkon yaratadigan “Tadqiqotlar hamjamiyatini” yaratish bilan belgilanadi degan xulosaga kelishadi [19].

Qisqacha qilib aytganda, tadqiqotlar hamjamiyati (CoI) nazariyasi onlayn ta’limda o’rganuvchilar yangi bilimlarni birgalikda o’zlashtirishi va mavjud bilimlarini rivojlantirishlari uchun bir-birlariga muhtoj ekanligini ko’rsatib beruvchi nazariyadir. Shuning uchun bu nazariya konstruktivizm va ijtimoiy konstruktivizm nazariyalari bilan o’zaro bog’liqdir.

Onlayn ta’limni samarali olib borish uchun yaratilgan nazariyalardan biri Jorj Siemens va Stiven Dauns tomonidan 2009-yilda ilm-fanni raqamlashtirish uchun ishlab chiqilgan konnektivizm nazariyasidir. Stiven Dauns konnektivizm nazariyasini quyidagicha ta’riflaydi, bilim ulanishlar yoki konnektlar (connections) tarmog’i bo’ylab tarqalgan bo’lib, o’rganish jarayoni bu tarmoqlarni bir-biriga bog’lay olish qobiliyatidan iboratdir. Bilim, bu nazariyaga ko’ra, tom ma’noda tajriba natijasida hosil bo’lgan bog’liqliklar (konnektlar) to’plamidir. Nazariya asoschisi S. Dauns konnektivizm nazariyasini konstruktivizm nazariyasidan tubdan farq qiladi deb da’vo qiladi, ya’ni uning fikriga ko’ra ushbu nazariyada bilim yaratilmaydi, aksincha, “bog’lanadi” [4]. Konnektivizm nazariyasida ma’lumotlar o’rtasidagi bog’liklarni ko’ra olish eng muhim qobiliyat hisoblanib, bu qobiliyat bilim olishni, yangi ma’lumotlarni o’rganishni ta’minlab beradi. Ta’lim oluvchining hozirgi bilim zaxirasidan ko’ra ma’lumotlar bazasidan yangi ma’lumotlarni topib o’zining bilgan ma’lumotlariga bog’lay olishi muhim ahamiyat kasb etadi [5]. Bizning fikrimizcha, konnektivizm nazariyasi kognitiv konstruktivizm nazariyasiga asoslanib ishlab chiqilgan. Chunki Kognitiv konstruktivizm nazariyasida til o’rganuvchi ta’lim jarayonida faol ishtirok etishi va ta’lim jarayoni autentik materiallar asosida haqiqiy hayotga bog’langan holda amalga oshirilishi lozim. Konnektivizm nazariyasiga asoslanib til o’rganuvchi talaba ma’lumotlar bazasidan kerakli ma’lumotni qidirish chog’ida kognitiv konstruktivizm nazariyasiga asoslangan holda (tabiiy ravishda) ta’lim olish jarayonida faol ishtirok etadi va talaba qidirayotgan ma’lumot kitobda pedagogic tayyorlangan ma’lumotlardan farqli o’laroq atayin talabaga chet tilini o’qitish uchun tayyorlanmagan autentik ma’lumot

hisoblanadi. Lekin B.Dukeva hamkasblarining fikriga ko‘ra konnektivizm nazariyasi asosida onlayn o‘qitilganda o‘quvchi struktura yarata olishni (kognitivizm) va kuzatib o‘rganish asnosida yangi ma‘lumotni o‘zlari anglab yetadi (konstruktivizm), bu bilan kelajakdagi va ziyatlarda foydalanish uchun yangi bilimlar tizimini o‘rnatadi (konnektivizm). Ularning fikriga ko‘ra boshqa nazariyalar bilan bir qatorda konnektivizm nazariyasiga ham asoslanib ta‘lim berish onlayn ta‘lim samaradorligini oshirishni ta‘minlab beruvchi yo‘llaridan biri bo‘la oladi. O‘zbek olimlaridan D.Sayfurov ham internetdan foydalanib ta‘lim oluvchilar internet orqali olingan ma‘lumotlarni bir butun qilib sintezlash va turli xil qidirish tizimlaridan foydalangan holda yangi bilimlarni o‘rganadilar deb ta‘kidlab o‘tadi [20, 44].

Ingliz tilini onlayn tarzda OTMda konnektivizm nazariyasiga asoslanib o‘qitilganda, uning hozirgi ingliz tilini bilish darajasi emas, balki qaysi bazadan va qanday qilib ma‘lumotlarni topa olishi, o‘zining bilim darajasiga mos hamda shu bilan birga o‘rganayotgan mavzusiga bog‘liqligini aniqlay olishi muhimdir. Bizningcha, ushbu konnektivizm nazariyasini ingliz tilini OTMda filologik yo‘nalish talabalariga yozish va gapirish ko‘nikmasini o‘qitish chog‘ida quyidagicha foydalanish mumkin. Masalan, talabalarga ingliz tilida ularning sayohat qilishni orzu qilgan joylari haqida besh daqiqalik nutq tayyorlash so‘ralgan bo‘lsa, bunday vaziyatda onlayn o‘qitishda talabaning aynan hozir ushbu savolga qanday javob berishi emas, balki onlayn saytlardan qidiruv tizimi orqali bormoqchi bo‘lgan joylari haqida yetarlicha ma‘lumotlarni qidirib topa olishi, ushbu topilgan ma‘lumotlar mavzuga mos va to‘g‘ri bo‘lishi hamda internet saytlaridan yangi topilgan ma‘lumotlarni o‘zining hozirgi bilganlariga qo‘shib gapira olishi muhimdir.

Xulosa. Ushbu maqolada onlayn ta‘lim va uning boshqa ta‘lim turlaridan farqi hamda jahon tajribasida onlayn ta‘limning kelib chiqish tarixi ilmiy tahlil etilib, onlayn ta‘limni samarali tashkil etish uchun ishlab chiqilgan ta‘lim nazariyalari o‘rganildi. Xulosa o‘rnida shuni keltirib o‘tish lozimki, boshqa nazariyalarni rad etgan holda faqatgina konnektivizm yoki tadqiqotlar hamjamiyati nazariyasiga asoslanib onlayn o‘qitish yetarlicha samara bera olmasligi mumkin. Ya‘ni konnektivizm yoki tadqiqotlar hamjamiyati nazariyalari faktlarni yod olishda ishlatiladigan biheviorizm yoki o‘rganilgan bilimlarni real hayotda qo‘llashga undovchi konstruktivizm nazariyalari bilan birgalikda integrallashtirib ishlatilishi maqsadga muvofiq samara bera oladi. Masalan, ingliz tilini OTM filologik yo‘nalishlaridagi talabalarga o‘qitish chog‘ida yuqorida keltirib o‘tganimizdek konnektivizm nazariyasiga asosan og‘zaki nutqni rivojlantirish uchun berilgan mavzuga mos ma‘lumot topish bilan cheklanmasdan, biheviorizm nazariyasi asosida mavzu yuzasidan berilgan faktlarni yod olish hamda konstruktivizm nazariyasiga asoslanib o‘rganilgan yangi fraza va leksik birliklarni va yangi topilgan ma‘lumotlardan foydalangan holda talabaning boshqa bir talaba yoki o‘qituvchi bilan muloqotga kirisha olishi bu haqiqiy bilimni egallanganligini ko‘rsatadi deb hisoblaymiz.

Adabiyotlar

1. Akyol, Z., & Garrison, D. R. (Eds.). (2013). Educational communities of inquiry: Theoretical framework, research, and practice. Hershey, PA: IGI Global.
2. Bartley, S. J., & Golek, J. H. (2004). Evaluating the Cost Effectiveness of Online and Face-to-Face Instruction. *Educational Technology & Society*, 7(4), 167–175.
3. Berge Z, Collins M and Dougherty K (2000) Design guidelines for web-based courses in Abbey B (ed) Instructional and cognitive impacts of web-based education IDEA Group, Hershey, 32-40.
4. Downes, S. (2007). What connectivism is. Retrieved from <http://halfanhour.blogspot.com/2007/02/what-connectivism-is.html>
5. Duke B, Harper G, Johnston M. (2013). Connectivism as a Digital Age Learning Theory. *The international HETI Review*, Special issue. USA. Pp 4-10.
6. Garrison, D. R., & Arbaugh, J. B. (2007). Researching the community of inquiry framework: Review, issues, and future directions. *The Internet and Higher Education*, 10(3), 157- 172. doi: 10.1016/j.iheduc.2007.04.001
7. Garrison, D. R., Anderson, T., & Archer, W. (2000). Critical inquiry in a text-based environment: Computer conferencing in higher education model. *The Internet and Higher Education*, 2(2-3), 87-105.
8. Goodyear, P. (2002). Teaching online. Sydney. DOI:10.1007/978-94-010-0593-7_5
9. Harasim, L. (2000). Shift happens: Online education as a new paradigm in learning. *Internet and Higher Education*, 3, 41-61.
10. Hockly, N. (2015, July). Developments in online language learning. *ELT Journal*, 69(3), 308-313. doi: <https://doi.org/10.1093/elt/ccv020>
11. Ibraymov, A.E. Umumta‘lim maktabifizika o‘qituvchilarimasofaviy malaka oshirishlarining ilmiy-metodik asoslarini takomillashtirish. PhD diss. 2017. 205 bet.

12. Jonassen, D. (2000). *Computers as mindtools for schools: Engaging critical thinking* (2nd ed.). Columbus, OH: Prentice Hall.
- Kagan, S. (1992). *Cooperative Learning*. San Juan Capistrano, Calif.: Kagan Cooperative Learning.
13. Mantiel, M. (2018). *Comparing Online English Language Learning and Face-to-Face English Language Learning at El Bosque University in Colombia*. PhD dissertation. Virginia. P.135.
14. Moore, M., & Kearsley, G. (2012). *Distance education: A systems view of online learning* (3rd ed.). Belmont, CA: Wadsworth.
15. Mannanova N. O'zbekistondapedagogkadr larmalakasini oshirish tizimida masofaviy ta'limning shakllari nishivari o'zgarishi. PhD dissertatsiya. T.: 2019. 143-bet.
16. Oana-Maria PĂSTAE, (2020). "Online Teaching: Same Teacher, Different Tools" *Annals Of The "Constantin Brâncuși" University Of Târgu Jiu Letter And Social Science Series*. <https://alss.utgjiu.ro>
17. Picciano, A. G. (2017). Theories and frameworks for online education: Seeking an integrated model. *Online Learning*, 21(3), 166-190. doi: 10.24059/olj.v21i3.1225
18. Rovai, A. (2002. April). Building sense of community at a distance. *International Review of Research in Open and Distance Learning*, 3(1).
19. Rubin, B., Fernandes, R., & Avgerinou, M. D. (2013). The effects of technology on the Community of Inquiry and satisfaction with online courses. *The Internet and Higher Education*, 17, 48-57.
20. Sayfurov D.M. Kasb-hunar kollejlari o'qituvchilari malakasini oshirish va qayta tayyorlash tizimida masofadan o'qitishning ilmiy-uslubiy asoslari. P.f.n. dissertatsiya. 2005. 155-bet
21. Senior, R. (2010). Connectivity: A framework for understanding effective language teaching in face-to-face and online learning communities. *RELC Journal: A Journal of Language Teaching and Research*, 41(2), 137-147.
22. Sun, A., & Chen, X. (2016). Online education and its effective practice: A research review. *Journal of Information Technology Education: Research*, 15, 157-190. Retrieved from <http://www.informingscience.org/Publications/3502>
23. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
24. Wallace, R. (2003). Online learning in higher education: A review of research on interactions among teachers and students. *Education, Communication & Information*, 3(2), 241-280.

Dilafroz KENJABOYEVA

Termiz davlat universiteti
fakeltetlararo ingliz tili kafedrası
o‘qituvchisi

INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA XORIJIY TIL O‘QITUVCHILARIDA DEONTOLOGIK KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

Ushbu maqolada bugungi ta’lim jarayonida innovatsiya va pedagogik texnologiyalardan ta’lim jarayonida foydalanish va xorijiy til o‘qituvchisining deontologiyasi va kompetentligi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: innovatsiya, innovatsion ta’lim, texnologiya, pedagogik texnologiya, kommunikatsiya, deontologiya, kompetensiya, kompetentlik.

Данная статья посвящена к проблеме инновация и педагогическая технология в процессе обучения кроме автор уделяет внимание развитию деонтологии и компетентность современного учителя иностранных языков.

Ключевые слова: инновация, инновационная образования, технология, педагогическая технология, коммуникация, деонтология, компетенция, компетентность.

The article theoretically describes and professional aspects of preparation for the future teaching foreign language teachers, the features, content and essence of pedagogical deontology and competence.

Key words: innovation, the education of innovation, technology, pedagogical technology, communication, the deontology and competence.

Kirish. Bugungi ilm-fan, texnika va texnologiyalarning shiddat bilan rivojlanishi davrida pedagogika fani ham ular bilan hamnafas “pedagogik texnologiya”, “pedagogik deontologiya”, “pedagogik kompetentlik” singari yangi tushunchalar kirib keldi.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta’kidlaganidek: “ayni vaqtda ta’lim-tarbiya muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash muallimlar, professor-o‘qituvchilar ilmiy salohiyatini oshirish xorijdagi yetakchi oliy o‘quv yurtlari bilan hamkorlikni kuchaytirish, o‘quv-tarbiya jarayonlariga zamonaviy ta’lim va axborot texnologiyalarini, ya’ni o‘quv metodikalarini joriy etish bo‘yicha hali ko‘plab dolzarb vazifa turganini yaxshi anglaymiz va ularning yechimi ustida doimiy ish olib boramiz” [2].

Yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashda eng ilg‘or innovatsion ta’lim texnologiyalaridan foydalanish dolzarb ekanligini e’tirof etgan. Bugungi kunda pedagogik texnologiyalar asosida mashg‘ulotlarni tashkillashtirish – bu jahon ta’lim standartlari talablariga mos ravishda dars o‘tish demakdir. Bugungi kunda dunyo miqyosida globallashtirish, integratsiyalashuv va modernizatsiya jarayoni yosh avlodga kechagi an’anaviy ta’lim shakllari bilan bilim berish hamda ularni tarbiyalash mumkin emasligini ko‘rsatmoqda.

Asosiy qism. Shiddat bilan rivojlanayotgan zamonaviy texnika va texnologiyalar hamda chuqur bilimga, malaka va ko‘nikmalarga chanqoq yoshlarning ehtiyojlarini qondirish uchun pedagog kadrlar nafaqat o‘z fanini chuqur bilishi, balki noan’anaviy ta’lim-tarbiya texnologiyalaridan, usullaridan keng foydalanishlari talab etiladi. Ushbu holatlar “innovatsiya”, “innovatika” tushunchalari bog‘liq.

Innovatsion texnologiyalar – ta’lim-tarbiya jarayoniga yangilik kiritish zamirida uning sifat samaradorligini ta’minlashga erishish demakdir. “Innovatsiya deganda, birinchidan, aniq faoliyat turini yangilash jarayonidagi yangi voqea va hodisalar tushunilsa, ikkinchidan ilmiy tadqiqotlar yoki kashfiyotlar natijasida erishilgan va amalda mavjud bo‘lgan analoglardan ustun bo‘lgan obyekt tushuniladi” [6].

Biz ushbu maqolada zamonaviy xorijiy til o‘qituvchilarining innovatsion faoliyati va deontologik kompetentligi haqida fikr yuritir ekanmiz, xo’sh bugungi xorijiy til o‘qituvchilari yuqori innovatsion faoliyatga, deontologik kompetentlikka tayyorlash degan muammoli savollar qo‘yamiz. Ta’lim-tarbiya jarayonida faoliyat olib borguvchi har bir o‘qituvchi pedagogika, psixologiya fanlariga ta’lim-tarbiya jarayonlariga, ta’lim tizimiga kirib kelayotgan yangiliklarni, ularning qonuniyatlarini o‘rganishlari, bilimlarini bugungi ta’lim tizimi talab qilmoqda. Bugungi xorijiy til o‘qituvchilari quyidagi innovatsion pedagogik jarayonlarga amal qilishlari zarur, ular quyidagicha:

- o‘quvchi yoshlarni o‘z ijodiy tafakkuri, bilimi, qobiliyatini, progressiv qoidalarini ro‘yobga chiqarish uchun maqsadli yo‘naltirish;
- o‘quvchi bilan o‘qituvchining ijodiy hamkorligini rivojlantirish;
- ijodkorlik, intellektning natijasi sifatida kreativlikni namoyon etishdagi izlanuvchanlikning yuqoriligi;

- har ikkala subyektning ham refleksiv jarayondagi faolligining namoyon bo'lishi, o'zini-o'zi tahlil qilishi, o'zini-o'zi baholash.

Pedagogik jarayonda namoyon bo'ladigan novatsiya va innovatsiyalar evaziga ta'lim-tarbiya samaradorligi oshib boradi. O'zbekiston Respublikasida amalga oshiriladigan tub islohotlar jamiyatda o'ziga xos ijmoiy, siyosiy va iqtisodiy rivojlanish yo'lini tanlab olinishi, shuningdek, 08.10.2019-yildagi PF-5847 “O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlanish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi Farmonda uzluksiz ta'lim tizimini shakllantirish uchun qulay sharoit yaratishi ko'rsatilgan. Ushbu yo'nalishida amalga oshiriladigan yana bir muhim vazifalardan biri bugungi mutaxassisning ma'naviy-axloqiy jihatdan yetuk, mustaqil dunyoqarashga ega, ijodiy fikrlovchi, boy milliy meros, shuningdek, milliy qadriyatlarni ega bo'lib, ularni yosh avlodga yetkazish vazifasi turubdi. Bugungi o'qituvchining kompetentligini (qobiliyati), uning burchi (deontologiya) yosh avlod tarbiyasi talablarini qondirmoqdam? Biz, xorijiy til o'qituvchilari, deontologik kompetentligi asosida ular ular faoliyatini tahlil qilib quyidagilarni tavsiya etamiz: - o'qituvchi “Deontologiya” so'zining ma'nosini anglab, deontos – shart, burch, logos – ta'limot” degan ma'nolarni anglatib, ingliz faylasufi J.Bentam tomonidan ta'lim jarayoniga tavsiya qilingan [5]. Demak, bugungi o'qituvchi o'z kasbini hurmat qilishi, o'zining o'quvchi oldidagi, jamiyat oldidagi burchini his etishi va o'quvchilarga zamonaviy bilim berishi zarur.

O'qituvchining yuksak madaniyati uning teran bilim doirasi o'zbek xalqining madaniyati, urf-odatini mukammal bilgan holda ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil qilishi muhimdir. Pedagogik odobga ega bo'lgan mutaxassis ta'lim jarayonida sog'lom muhit yarata oladi. Yuqorida ta'kidlanganidek, ushbu maqolada bugungi zamon talablariga javob bera oladigan xorijiy til o'qituvchilaridan ta'lim jarayonida quyidagi qobiliyat turlariga e'tibor berish talab etiladi [4]:

- bilish qobiliyati;
- tushuntira olish qobiliyati;
- kuzatuvchanlik qobiliyati;
- nutq qobiliyati;
- tashkilotchilik qobiliyati;
- obro' orttira olish qobiliyati;
- tog'ri muomala qilish qobiliyati;
- diqqatni taqsimlay olish qobiliyati.

Bugungi xorijiy til o'qituvchilari kompetentligi (competence) qobiliyati ko'proq til bo'yicha kompetensiyaga (bilimga) va kommunikativ kompetentlikni yuqori bo'lishni talab etadi. Turli innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida xorijiy til o'qituvchilarida quyidagi kompetensiyalari shakllanadi. A.E.Kenjaboyevning ilmiy pedagogik maqolalarida ta'kidlanganishicha quyidagicha kompetensiya turlariga e'tibor qaratiladi:

1. Lingvistik kompetensiya – tilga oid ya'ni fonetika, leksika, grammatika haqidagi hamda nutq faoliyat turlari (tinglash, gapirish, o'qish, yozish) bo'yicha ko'nikmalarni egallashi lozim.

2. Sotsiolingvistik kompetensiya – bu so'zlovchining bir-biri bilan kommunikativ maqsad va xohish istagidan kelib chiqib, urf-odatlar, marosimlar haqida va til o'rganiladigan davlat madaniyati haqida qiyosiy suhbatlar tashkil qilish ko'zda tutiladi.

3. Pragmatik kompetensiya – o'rganiladigan xorijiy tilda kommunikativ vaziyatda tushunmovchiliklar paydo bo'lganda murakkab vaziyatlardan chiqib ketish qobiliyati nazarda tutiladi [4].

Yuqoridagi kompetensiya (bilim)larga ega o'qituvchida o'qituvchiga xos pedagogik kompetentlik shakllanadi.

Muhokamalar va natijalar. Zamonaviy xorijiy til o'qituvchisi deontologik kompetentlikka ega bo'lsa, ta'lim-tarbiya jarayonida interfaol usullardan ya'ni “Ajurli arra”, “Keys-study”, Aqliy hujum”, “Zanjir”, “Markazda talaba”, “Kichik guruhlarda ishlash”, “Taqqidmot”, “Blits”, “Assessment” va boshqalar bugungi kunda ta'lim sifatini samarali bo'lishiga olib keladi. Xususan, ulardan bir nechasiga to'xtalib o'tsak.

“Blended learning” texnologiyasi (aralash yoki kombinatsiyalangan ta'lim) – korporativ treningli dasturlarda uzoq vaqtlardan buyon keng qo'llanib kelayotgan atama hisoblanadi. O'tgan asrning 90-yillarida kelib ko'plab kompaniyalar elektron ta'lim texnologiyalardan keng foydalanishni boshlab yuborishdi. Bunga kadrlarning juda band bo'lib, ta'lim oluvchilarga majburiy turda mustaqil ishlashi, izlanishi uchun o'quv materialini tavsiya etish va yetkazib berishga qaratilgan individual tarzda tayyorlangan metodlarning majmuiga ega bo'lgan talabning kelib chiqishi asosiy sabab bo'ldi.

“Blended learning”ning o'zi nima?

Blended learning o'qitishning aralash shakli. O'qitishning dastlabki bosqichlarida o'quvchi (talaba)ga ma'ruza orqali yangi nazariy bilimlar muayyan darajada ega bo'lgach, yakka yoki guruhlarda o'qitish shakllaridan foydalaniladi. Blended learning texnologiyasining asosiy maqsadi – yangi axborotlarni idrok

etishni yengillashtirishga qartilgan ta’lim olishning instrumentlar spektrini tavsiya etishdan iborat bo’lib, bir darsning o’zida o’qitishning shakl, metod, vositalari hamda ko’rinishlarini o’zgartirib turish o’quvchi (talaba)ni charchatmaydi va o’qishga bo’lgan motivatsiyalarini kuchaytiradi. Shuningdek, u muayyan vaqt ichida trenerning talabalar yakka tarzda ta’lim berish elementlarini elektron ta’lim dasturlari bilan bog’lagan o’qitish jarayonidir. Ya’ni blended learning – bu aralash tashkil etilgan o’quv kursi bo’lib, ta’lim jarayoning tezligini va intensivligini o’quvchi (talaba)ni o’zi belgilaydi. Ta’lim olishning yo’llarini to’g’ri belgilashda “blended learning”da hal etuvchi rol o’ynaydi hamda ta’lim jarayoni natijasiga bevosita ta’sirini ko’rsatadi.

Aralash ta’lim Yevropa ta’lim modellari quyidagi elementlarini o’z ichiga oladi:

- masofaviy o’qitish – distance learning;
- auditoriyada (sinfda) o’qitish – face to face learning;
- internet orqali o’qitish – online learning.

“Blended learning” ta’lim texnologiyasi modellari:

- uzluksiz o’qitish – lifelong learning;
- drayver kunduzgi ta’lim;
- onlayn laboratoriya;

- drayver online ta’limi. Drayver (ingl.) kompyuterning dasturi bo’lib, uning yordamida operativ tizim muayyan qurilmalarni apparatlar bilan ta’minlaydi.

Bugungi kunda “blended learning” ta’limi deganda kunduzgi an’anaviy ta’lim bilan masofaviy o’qitish elementlarining aralashi ham tushunilmoqda. Bunda o’qituvchi ta’limning markazida qoladi va internet imkoniyatlaridan keng foydalaniladi [6].

Bugungi kunda o’qituvchining asosiy vazifasi bo’lajak mutaxassisga zamonaviy bilim berish bilan chegaralanib qolmaydi, balki ushbu mutaxassis o’zlashtirgan bilim, malaka va ko’nikmalarni amaliy faoliyatda, maktablarda yoki oliy ta’lim tizimida Web-quest (Veb-kvest) texnologiyasi muhim rol o’ynaydi. Veb-kvest texnologiyasini Bernie Dodge 1995-yilda San diegodagi davlat universitetida o’rgatlayotgan o’quv kurslarida foydalanish uchun yaratdi. Keyinchalik Tom March veb-kvest texnologiyasini pedagogik jihatdan yanada takomillashtirdi.

Veb-kvest – “o’quvchilar bilan o’zaro ta’limga tegishli bo’lgan axborot materiallarini internet resurslar orqali turli xil savol-javob tarzidagi mashqlarga yo’naltirilgan faoliyatdir” [7].

Veb-kvest didaktik xarakterdagi zamonaviy ta’lim texnologiyasi hisoblanadi. Masalan ingliz tilidan ta’lim jarayonida veb-kvestlardan foydalanish quyidagi ijobiy natijalarga olib keladi:

- o’rganiladigan materialning autentik muvaffaqiyati ta’minlanadi;
- talabada mustaqil va erkin fikrlash, qator qabul qilish malaka va ko’nikmalari shakllanadi;
- talabalarda o’z ustida ishlash jarayonida ijodkorlik faoliyati, bilish faolligi rivojlanadi;
- guruh jamoasi, internet tizimi hamda AKT, OAV va o’qituvchining o’zaro hamkorlik malakalari, kommunikativ kompetentligi rivojlanib boradi;

- fanni o’rganishga motivatsiya kuchayadi, internet resurslaridan oqilona maqsadli foydalanish malaka va ko’nikmalari shakllanib boradi;

- ingliz tilida fikrlash, gapirish, tushunish, eshitish qobiliyati rivojlanadi. Ingliz tilidagi ommabop, badiiy, maxsus metodik adabiyotlarni xatosiz o’qish, hikoya qilish, internet manbalari asosida to’ldirish imkoniyatiga ega bo’ladi, lingvodidaktik, sotsiolingvistik bilim darajasi o’sib boradi;

Shuningdek, veb-kvest innovatsion texnologiya 6 ta bosqichdan iborat bo’lib, ular quyidagilar:

1-rasm. Veb-kvest texnologiyasining bosqichlari.

Veb-kvest innovatsion texnologiyaga ko’ra, chet tillarini o’rgatish sifatini oshirish maqsadida quyidagi vazifalarni belgilab beradi:

- mashqlarga jalb qilish;

- muammoli savollarning yechimini topishga undash;
- o'rganuvchilarni guruhlar bilan ishlashga jalb etish;
- o'rganuvchilarning faolligini ta'minlash [6].

Veb-kvest texnologiyasi orqali tilni o'rganish bilan birga bugungi kunda zamonaviy ta'lim talablaridan biri - axborot kommunikatsiya, ya'ni multimediali o'qitish vositalaridan keng foydalanishga erishildi.

Xulosa. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi davlatimiz fuqarolariga ilm olish huquqi va buning uchun zarur sharoitlar yaratishni kafolatlaydi. Davlatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev rahnamoligida bugungi ta'lim tizimida ulkan islohotlar amalga oshirilmoqda. Shunday ekan, biz bugungi pedagoglar, ayniqsa, xorijiy til o'qituvchilari o'zlarining deontologik kompetentligiga asoslanib, yoshlarga ta'lim-tarbiya berishda mas'uliyatni his etib, o'z burchimizni fidoyilik bilan bajarishimiz lozim. Bugungi xorijiy til o'qituvchilarining pedagogik vazifalari quyidagilardan iborat:

- o'quvchilarning o'quv faoliyatini yuqori saviyada tashkil etish;
- o'quv materialini tizimli va ilmiy asosda bayon etish;
- o'quvchilarda fanga nisbatan ijodiy motiv va qiziqishni uyg'otish;
- zamonaviy axborot texnologiyalar va innovatsion pedagogik texnologiyalardan keng foydalanish;
- kasbiy mahoratni uzluksiz oshirib borish;

Yuqoridagi sifatarni o'zida mujassamlashtirilgan xorijiy til o'qituvchisi shaxsida oliyjanoblik, aqliy qobiliyat va boshqa insoniy sifatlar mavjud bo'lsagina, yuksak kompetentli zamonaviy xorijiy tillar bo'yicha o'qituvchilarni tayyorlashga erishamiz.

Adabiyotlar

1. “Ta'lim to'g'risida”gi Qonun. -T., 2020-yil 23-sentabrda.
2. Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. – Toshkent: “O'zbekiston” NMIU, 2018. -448 bet.
3. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. -T.: “O'zbekiston”, 2017-yil. 45 bet.
4. Kenjaboyev A.E. Umumta'lim maktablari kasbiy kompetentlikni shakllantirishning ilmiy-pedagogik asoslari. Zamonaviy ta'lim. 2014 № 11. 24 bet.
5. Bentham J. Deontology together with a table of the springs article of utilitarianism. Oxford. Clarendon Press. 1983. page 121.
6. Musurmonova O. Pedagogik texnologiyalar ta'lim samaradorligi muhim omili. –T.: “Yoshlar nashriyot uyi”, 2020. - 65 bet.
7. http://webquest.edu/about_webquests.html.

Najmiddin BAKAYEVBuxoro davlat tibbiyot instituti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi**Zubaydullo RASULOV**Buxoro davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

LOTIN TIL AMALIY MASHG'ULOTLARIDA “TERMIN, ATAMA VA IBORA” SO'ZLARINING QO'LLANILISHI

Mazkur maqolada tibbiy oliygohlarda “Lotin tili va tibbiy atamashunoslik asoslari” fanini o'qitishda atama, termin va iboralardan foydalanishda ularni ma'no xususiyatlarini e'tiborga olish kerakligini e'tirof etuvchi ilmiy amaliy dalillar asosida tahlil qilingan, natija hamda xulosalarni o'qitish amaliyoti jarayonida o'rni bilan hisobga olish darkorligini imkon darajasida asoslab, tavsiyalar berildi.

Kalit so'zlar: Yangi O'zbekiston, atama, ibora, termin, atamashunoslik, terminologiya, tibbiy atama, kasbiy til, so'z birikma, fikr-mulohaza, o'rgatish.

В статье на основе научных и практических данных, которые признают необходимость учета семантических особенностей использования терминов, терминов и выражений при преподавании “Основ латыни и медицинской терминологии”. Были даны рекомендации, максимально обосновывающие необходимость учета роли подразделения в процессе преподавания.

Ключевые слова: Новый Узбекистан, термин, фраза, термин, терминология, терминология, медицинский термин, профессиональный язык, лексика, мнение, обучение.

In this article on the basis of scientific and practical data, which recognize the need to take into account the semantic features of the use of terms, terms and expressions when teaching “Fundamentals of Latin and Medical Terminology” in medicine the authors give outcomes of the scientific investigations. Recommendations were given that maximally justify the need to take into account the role of the unit in the practice process.

Key words: New Uzbekistan, term, phrase, term, terminology, medical term, professional language, vocabulary, opinion, teaching.

Kirish. Ma'lumki, til ijtimoiy hodisa bo'lib, u o'ziga tegishli millat (xalq)ning hayoti, faoliyati bilan chambarchas bog'liq holda to'xtovsiz rivojlanadi va boyib boradi. Shuning uchun ham, jamiyatda bo'ladigan har qanday o'zgarish avvalo tilda o'z aksini topadi. Tilda bo'ladigan o'zgarishlarni tartibga solish, umuman, til taraqqiyotini to'g'ri yo'lida bo'lishini ta'minlash, albatta, umumiy tilshunoslik fani oldidagi muhim vazifalardan hisoblanadi. Chunki til jamiyatning qay darajada taraqqiy etayotganini bildiruvchi o'ziga xos ko'zgu hisoblanadi. Shuningdek, xalqning millat darajasiga ko'tarilishida, shu millatni tashkil etuvchi kishilarning orzu-havaslari yo'lida birlashishlarida, shubhasiz, tilning roli katta ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimiz tarixida buyuk maqsadlarni ko'zlab o'zbek tiliga **Yangi O'zbekiston** - nihoyatda sarmazmun go'zal ibora (atama, termin) kirib keldi. Bu istiloh yillar va davrlar davomida vujudga keladigan xulosalarga ko'ra haqqoniy ma'no mansabiga ega bo'ladi. Chunki “**Yangi O'zbekiston**” iborasi siyosiy, ijtimoiy jihatlardan, davlat daxlsizligi, xalq erk-u huquqi, ilm-fan, milliy madaniyat, diniy hurriyat kabi o'ta muhim hayotiy masalalarning yechimini haqiqiy isbotini talab qiladi. Ushbu ibora (atama) mazmunini ro'yobga chiqarish uchun bizda barcha imkoniyatlar tibbiyot oliygohlarida lotin kasbiy tilini har tomonlama puxta o'rganayotgan talaba-o'quvchilarga ham mavjud. Demak, har qanday maqsad, ehtiyoj va najot, avvalo o'z ifodasini tilda topadi.

Asosiy qism. Yurtimizda tilshunoslik jadal sur'atlar bilan rivojlanib borayotgan bir davrda termin, atama va iboralarni o'rganish ham, jumladan tibbiy termin, atama va iboralarni, yangi bosqichga ko'tarilganligi sir emas. Termin, atama va iboralar yasash usullari (metodlari), samarasi, shuningdek, adabiy til normalariga mos kelishi, kelmasligi va ularni kasbiy lotin tili (tibbiyot)da ishlatilishi borasida ilmiy izlanishlar respublikamiz terminshunoslik va atamashunoslik rivojiga keng yo'l ochdi.

Termin, ibora, atama – qaysidir fan sohasiga tegishli bo'lib, ma'lum tushuncha ifodalaydigan so'z yoki so'z birikma hisoblanadi. Jumladan, tibbiyotdagi an'anaviy va barqaror termin(atama)larni o'rganish jarayonining jadalligi ularning bir butun terminologik qatorlar tashkil topishini ta'minlaydi, bu esa tibbiy termin(atama)lar taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi.

Atamashunoslik va terminshunoslik tilshunoslikning barcha sohalari bilan chambarchas bog'liq, chunki fanning biror sohasi yo'qki unda maxsus termin, atama va ibora bo'lamasa. Shuningdek, atama va terminlarning shakllanib qo'llanilishi ham xalqning tarixi qadar qadimiydir. Bu muhim soha rivojiga bo'lgan qiziqishning ortib borishi uning tizimli, funksional va kognitiv nuqtayi nazardan til tizimidagi mavqei bilan bog'liqdir. Termin va terminologiya dunyo mamlakatlarining tilshunosligida har tomonlama izchil ilmiy

nazariy, ilmiy amaliy o'rganilayotganligiga qaramay, ularni ma'no xususiyatlari va qo'llanilishida turli xil fikr-mulohazalarni kuzatish mumkin. Mazkur tahlil ta'lim-tarbiya uchun o'ta muhim sanalib kelinayotgan tibbiy termin, atama va ibora tushunchalarini ma'no nuqtayi nazardan aniqlashga yordam beradi deb o'ylaymiz. Chunki, tibbiy oliygohlarda boshqa fanlar qatori o'zbek guruhlarida “Lotin tili va tibbiy terminologiya asoslari” rus guruhlarida esa “Латинский язык и основы медицинской терминологии” (ayrim mualliflar, hatto “Lotin tili” deb ham noto'g'ri ataganlar) fani o'qitiladi. Bu yerda faning nomlanishiga Davlat tili nuqtayi nazaridan, albatta, e'tibor berishga to'g'ri keladi.

Chunki mustaqil O'zbekiston Respublikasining Davlat tili O'zbek tili ekanligini unitmaslik darkor. O'zbek guruhlar uchun “Lotin tili va tibbiy atamashunoslik asoslari” nomi bilan darslik va o'quv qo'llanmalar yaratish shart va dolzarbligini inobatga olish payti allaqachon kelganligini hisobga olish kerak. Bu faxr va iftixordir.

Tibbiy oliygohlarda kasbiy tilni o'qitish, ta'lim-tarbiya jarayonida ayniqsa, o'zbek guruhlarida, o'qituvchilar “**tibbiy atama**” so'z birikmasini har doim qo'llab, “**tibbiy termin**” iborasini amaliy mashg'ulot jarayonlarida qo'llanilishini o'ylab ko'rish kerakligining vaqti keldi deb o'ylaymiz. Bu tushunchalar o'rtasidagi farqni ilmiy tahliliy o'rganib, aniqlashga harakat qilib ko'rmoqchimiz. Buning uchun termin, atamalar xususida tilshunos tadqiqotchilarning ta'riflarida bayon etilgan fikr-mulohazalarga to'xtalib o'tishni ma'qul ko'rdik.

Biz tahliliy o'rganmoqchi bo'lgan **termin** so'zi ham tilshunos olimlar tomonidan har xil ta'riflanib, bisyor tadqiqotlarda **termin** so'zi lotincha **terminus** so'zidan kelib chiqqanligi aytiladi, bu haqiqat. Ayrim qarashlarda esa **termin** so'zi **atama** so'zi bilan ma'nodosh (sinonim) deydiganlar ham yo'q emas [2]. Bizning nuqtayi nazarimizcha, bu fikr munozarali va bahsli deb aytilishga to'g'ri keladi. Leksik xususiyatiga ko'ra terminlar asosan **bir ma'noli bo'lib**, ammo tilda ko'p ma'nolilari ham uchraydi, bu holat odatda badiiy adabiyotda kuzatiladi.

Muhokamalar va natijalar. Ma'lumki, atamalar tuzilishi jihatdan ikki turli bo'lib, ular sodda va murakkab so'z birikmalarga bo'linadi. Sodda so'z bitta so'z - atamdan iborat bo'lsa, murakkab (ibora) so'z birikma ikki yoki undan ortiq so'zlar(otlar)dan tashkil topib, lug'atda keltirilishi mumkin bo'lgan shakllar bilan mos keladi.

Komponentlari soniga qarab atama – so'zlar yoki monoleksem deb atalmish bir so'zli atamalarga bo'linadi. Ularga chiziqcha bilan yozilgan yoki qo'shib yozilgan murakkab atamalar; so'z birikmali atamalar, qo'shma va ko'p komponentli atamalarni kiritish mumkin. Akademik L.V.Sherba qo'shma atamalarni o'zaro tuzilishi va semantik jihatdan mos kelgan birikmasi, deya ta'riflaydi [1]. Chunki bu so'zlarning birikmasi terminologik jihatdan bir tushunchaning ma'nosini berish uchun ishlatiladi. Tilshunos S.V.Grinevning “atama” so'ziga bergan ta'rifi esa, bizningcha, aniq va ilmiyligi bilan ajralib turadi. Uning nuqtayi nazaricha, **atama** - bu ma'lum bir tilning alohida tushunchalar nomini beruvchi (anglatuvchi, atavchi N.B.dan [5]) maxsus leksik birligidir [2]. Yana bir tilshunosning fikriga ko'ra, **atama** so'zining ma'nosi termin so'zining ma'nosidan kengroq bo'lib, u barcha narsa-hodisalarning nomi, atalishi sifatida tushuniladi. **Termin** esa alohida bir sohada qo'llaniladigan rasmiy so'zdir (2).

Ayrim tilshunoslar **termin** so'zi o'rnida ba'zan **atama** so'zini ishlatish hollarini kuzatish mumkin. Ammo bu yondashuv bizningcha to'g'ri emas.

Atama so'zi termin so'ziga qaraganda tor tushunchani ifodalaydi. Jahon tilshunosligida terminologiya masalalari hamisha dolzarb bo'lib kelgan. Chunki terminlarning sohalar lug'aviy qatlamlaridagi o'rni va vazifasini belgilash, tushunchaning mazmun-mohiyatini to'g'ri anglash imkonini beradi.

N.B.Bakayev, L.U.Xo'jayevalarning fikriga ko'ra atama so'zi fan va texnika, ishlab chiqarishning har qanday sohalarida ham muvaffaqiyat bilan ish olib borish uchun mutaxassis o'sha sohaga tegishli maxsus leksikani, ya'ni atamani to'g'ri tushunishi va faoliyatida qo'llashi zarurligini uqtiradilar [5, 7]. Atamaning asosiy vazifasi ilmiy tushunchani bir ma'noda aniq ifodalab berishdan iborat. Atama, so'z ham (fan, to'qimagen, kasallik, appenditsit, flyurografiya), so'z birikmasi ham (ko'krak qafasi, umurtqa pog'onasi, gipertonik kasallik, gigiyena, ko'z kosasi, yelka suyagi, yuqori jag', nerv egati) bo'lishi mumkin. Tibbiy atamalar kundalik turmushda ishlatiladigan adabiy tildagi so'zlardan farq qilib, ilmiy va ilmiy texnika tushunchalarini ifodalaydigan so'z hamdir. Masalan, *biologiya*, *gistologiya*, *kardiologiya*, *farmakologiya*, *pulmonologiya* - fan nomlari; *san'atkor*, *drama*, *muzey*, *madaniy*, *musiq*a, *maqom* - kabilar madaniyat va san'atga tegishli; *caput* - bosh, *os* - suyak, *thorax* - ko'krak, *vertebra* - umurtqa, *corpus* - tana, *collum* - bo'yin, *truncus* - gavda, *dens* - tish kabi atamalar tibbiyotda bo'lsa; fon, leksikologiya, frazeologiya, metodologiya, fonema, fonologiya, paradigma – tilshunoslikka tegishlidir [5, 7]. Atamashunoslik – atamalarni o'rganadigan fan tarmog'idir.

Ma'lumki, termin – bir muncha murakkab, qadim zamonlardan o'ziga e'tiborni tortib kelayotgan lingvistik hodisa hisoblanadi. Shuning uchun dunyo tilshunoslari terminlarni har tomonlama puxta o'rganish,

uni ta’riflashga, funksional xususiyatlarini chuqurroq o’rganishga anchagina ijobiy harakat qilingan. Deyarli hamma mamlakatlarda termin va atamalarni ilmiy, ilmiy-amaliy o’rganish maqsadida maxsus, jumladan, tibbiy terminologiya va atamashunoslikni ham, markazlarning faoliyat ko’rsatib kelayotganligi fikrimizning dalilidir. Tadqiqot natijalarida ta’kidlanishicha termin ham boshqa lisoniy hodisalar kabi turlicha ta’riflanib tavsiflangan. Bu ko’rsatkich natijalarni kuzatar ekanmiz, ularning ko’pincha ilmiy va didaktik manbalarda aynan bir xil belgilanganligini ko’rish mumkin [2, 3, 5].

Nazariy tilshunoslikda ta’kidlanishicha, termin - kognitiv vazifa bajaruvchi birlik. Ushbu vazifani davr talablari darajasida bajarish terminni notermindan farqlovchi asosiy xususiyatlarni aniqlashni taqozo etadi. Bu xususiyatlar mazmunan tushunarlik, bir ma’nolilik, fan (tibbiyotning) va ishlab chiqarishning muayyan sohasi bilan bog’liqlik, ma’nodoshlikning bo’lmazligi haqiqatdir.

Ko’plab olib borilgan ilmiy, ilmiy-amaliy tadqiqotlarning natijalariga qaramasdan, ayta olamizki, termin hamon hammaga birdek manzur bo’larli darajada ta’riflangan emas. Bu ko’rsatkich terminni so’z yoki so’z birikmasi tarzida tushunish bilan belgilanadi [N.B.ning fikriga ko’ra].

Termin mazmunan so’zdan farq qilmaydi. Ammo terminning mazmuniy ma’lum sohada chegaralari belgilaydigan denotatsiya maydonining cheklanganligi bilan farqlanadi. Mazmuniy tuzilishning signifikativ komponenti termin yordamida ifodalanadigan maxsus tushuncha aks ettiriladigan kognitiv-axborot qolipidan iborat.

Tibbiyotda terminning asosiy vazifasi (lotincha terminus - chegara) ilmiy tushunchani (bu ham atama singari ammo faqat rus tilida) real bir ma’noda aniq ifodalab bera olishdir[2]. Termin ham so’z (**cellula** - kletka, **costa** - pebro, **cranium** - cherep, **sternum** - grudina, **musculus** - mishtsa, **vena** - vena), ham so’z birikmasi tarzida (**cerebrum** - bolshoy golovnoy mozg, **premolaris** - maliy korennoy zub, **fellea** - jolchniy puzir, **urinaria** - mochevoy puzir) bo’la oladi.

Xulosa. Qissadan hissa shuki, har narsani ham turmushda, hayotda va inson faoliyatida o’z o’rni bo’lganidek, tibbiy termin, atama va iboralarning ham o’qitishda, o’rgatishda, ta’lim-tarbiyada hamda o’rganilgan termin, atamalarni shifokorlik faoliyatida farqlab qo’llay olishda va yuqorida bayon etilgan ilmiy-amaliy xulosalarni “Lotin tili va tibbiy atamashunoslik asoslari” fanini amaliy o’rganish jarayonlarida, albatta, inobatga olish joiz deb o’ylaymiz.

O’rni kelganda haqiqatni aytish joizki, mamlakatimiz tibbiy oliygohlarining birinchi bosqich o’zbek guruhlar talabalari uchun chop etilayotgan kasbiy til darsligi va o’quv qo’llanmani nomlashda “atamashunoslik” va “terminologiya” so’zlarni ishlatishga e’tibor berilsa, ya’ni “Lotin tili va tibbiy atamashunoslik asoslari” deb, rus guruhlar talabalari uchun “Латинский язык и основы медицинской терминологии” - nomlansa nur ustiga a’lo nur bo’lar edi.

Adabiyotlar

1. Шерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии. -Л., 1974.
2. Гринев С.В. Введение в терминоведение. –М.: “Московский литсей”, 1993.
3. O’zbek tilining izohli lug’ati. 1-jild.// A. Madvaliyev tahriri ostida. -T.: “O’zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2006. –b. 73-74.
4. Василева Н.Б. Термин / Лингвистический энциклопедический словарь. -М.: “Советская энциклопедия”, 1990.
5. Bakayev N.B., Toxirova G.I. Hozirgi zamon fransuz tili leksikologiyasi. -Buxoro, 2007.
6. Bakayev N.B. Lotin tili va tibbiy terminologiya. –Buxoro, 2020.
7. Xo’jayeva L.U. Lotin tili. –Toshkent: “O’zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2005.

Холида МУСТАФОВЕВА

Магистрантка, 2-курс, факультет
русской литературы УзГУМЯ

«ЗОНА. ЗАПИСКИ НАДЗИРАТЕЛЯ» - ПРОИЗВЕДЕНИЕ ИЗМЕНИВЩЕЕ ЖИЗНЬ СЕРГЕЯ ДОВЛАТОВА

В статье излагается восприятие автором повести Сергея Довлатова «Зона: Записки надзирателя», в которой описывается один из этапов жизни и становления прозаика. Автор не нашёл в "Зоне" для себя совсем уж отрицательных героев, у каждого есть что-то, что заставляет оправдывать его поступки, даже, если они на первый взгляд, и морально ужасные.

Ключевые слова: зона, повесть, периодика, автобиографическая, описывать, произведение, лагерь, поступок, прохождение.

Maqolada muallifning Sergey Dovlatovning "Zona: qo'riqchining eslatmalari" romani haqidagi tasavvuri tasvirlangan, unda nasr yozuvchining hayoti va shakllanishi bosqichlaridan biri tasvirlangan. Muallif "Zona"da o'zi uchun mutlaqo salbiy personajlarni topa olmadi, har bir odamda bir qarashda axloqiy jihatdan dahshatli bo'lsa ham, uni o'z harakatlarini oqlashga majbur qiladigan narsa bor.

Kalit so'zlar: zona, hikoya, davriy nashrlar, avtobiografik, tavsif, ish, lager, harakat, parcha.

The article describes the author's perception of Sergei Dovlatov's story "The Zone: Notes of the Overseer", which describes one of the stages in the life and formation of a prose writer. The author did not find absolutely negative characters for himself in the "Zone", everyone has something that makes him justify his actions, even if they are morally terrible at first glance.

Key words: zone, story, periodicals, autobiographical, describe, work, camp, act, passage.

«Зона: Записки надзирателя» — повесть Сергея Довлатова, впервые опубликована в 1982 году, состоит из четырнадцати эпизодов, которые создавались как самостоятельные рассказы и большей частью печатались в периодике. Их названия по порядку чередования в книге: 1. «Иностранец», 2. «Чудо МИ-6», 3. «Голос», 4. «Медсестра Раиса», 5. «Марш одиноких», 6. «У костра», 7-9. «Капитаны на суше», 10. «На что жалуетесь, сержант?», 11. Случай на заводе», 12. «Я — провокатор», 13. «Представление», 14. «По прямой».

Повесть «Зона. Записки надзирателя» является автобиографическим произведением, описывающим один из этапов жизни и становления Довлатова. Замысел повести приходит к Сергею во время прохождения службы во внутренних войсках в посёлке Чиньяворык. Произведение построено как чередование лагерных рассказов с письмами автора к издателю.

Творчество Сергея Довлатова имеет одну существенную особенность: все его произведения автобиографичны.

Зона – записки лагерного надзирателя, которым Довлатов служил в армии. Повесть «Зона» относят к той области литературного творчества, которую принято именовать лагерной прозой. Зона – записки тюремного надзирателя Алиханова, но, говоря о лагере, Довлатов порывает с лагерной темой, изображая «не зону и зеков, а жизнь и людей». Зона – модель мира, государства, человеческих отношений. В замкнутом пространстве усть-вымского лагерного пункта сгущаются, концентрируются обычные для человека и жизни в целом парадоксы и противоречия.

Зона представлена, как модель мира, где человеческие отношения в замкнутом пространстве играют ключевую роль. Здесь совершаются разные поступки, которым не всегда можно дать однозначную оценку. Тут нет свободы, ни для кого, но люди продолжают жить, любить, размышлять. Автор проводит параллели между двумя «режимами», сравнивает надзирателей и заключённых, выставляя напоказ поступки, намекая на возможность перестановки роли.

Потрясающая книга, которая никого не оставит равнодушным. Остаются странные впечатления. Здесь нет добра и зла, все намного глубже. Нет героев, в том понимании, в котором они предстают в большинстве произведений. Автор никого не осуждает и не позволяет сделать это читателю. Люди предстают такими, какие они есть.

Если сказать, что в "Зоне" есть какой-то сюжет, на мой взгляд, это неверно. "Зона" - это именно "записки", записки надзирателя, как позиционировал книгу сам Довлатов. Жизнь на страницах повести идет своим чередом, и, кажется, ничего не происходит, так, ежедневная рутина караула и срочной службы, разве что меняются сами люди, о которых идет речь, меняются

внутренне. Удивительна глубина излагаемой Довлатовым темы, и это при том, что писал он книгу, будучи еще совсем молодым человеком. Я не нашла в "Зоне" для себя совсем уж отрицательных героев, у каждого есть что-то, что заставляет оправдывать его поступки, даже, если они на первый взгляд, и морально ужасные.

Перечитывая книгу, я каждый раз открываю для себя что-то новое. Вот недавно думала - как попал Сергей Довлатов из промозглого, но не северного все же, Ленинграда в республику Коми, где тундра, морозы, где совершенно не питерская природа... И вспоминаю отрывок из книги о встрече Довлатова с Крайним Севером в молодости.

"Зона" - произведение абсолютно уникальное. Несмотря на то, что описывается в произведении лагерная тематика, о которой писатели в Союзе практически всегда придавали некоторый политический оттенок. Довлатов о своём произведении пишет, что в нём "декларируется в общем-то единственная банальная идея – что мир абсурден". И действительно – идею данного произведения нельзя описать точнее.

Сам прозаик говорил, что его задача скромна: рассказать о том, как живут люди. На самом деле он рассказывает о том, как они не умеют жить. И понятно почему: насущного навыка жить лишен был, прежде всего сам рассказчик — собственной своей персоной.

Оказавшись в лагерной охране, молодой человек из интеллигентной семьи был потрясен открывшейся ему правдой: «Я был ошеломлен глубиной и разнообразием жизни. Я увидел, как низко может пасть человек. И как высоко он способен парить. Впервые я понял, что такое свобода, жестокость, насилие. Я увидел свободу за решеткой. Жестокость, бессмысленную, как поэзия. Насилие, обыденное, как сырость. Я увидел человека, полностью низведенного до животного состояния. Я увидел, чему он способен радоваться. И мне кажется, я прозрел».

В этой авторской декларации точно определены нравственные и эстетические принципы прозы Довлатова: ее беспощадный реализм, правдивость и глубокий психологизм. Здесь обнаруживаются и явная связь творчества Довлатова с его литературными предшественниками.

Цикл «Зона» автоматически включал своего автора в традицию «лагерной» прозы. Довлатову пришлось отстаивать право работать над темой, которая казалась издателям, была исчерпанной, после Солженицына: «Солженицын описывает политические лагеря. Я — уголовные. Солженицын был заключенным. Я — надзирателем. По Солженицыну, лагерь — это ад. Я же думаю, что ад — это мы сами...». Довлатов заметил, что до него в литературе о заключенных различали два потока. В «каторжной» литературе, классиком которой был Достоевский, заключенный изображался страдальцем, а полицейские мучителями. В «полицейской» литературе, наоборот, полицейский выглядел героем, а заключенный чудовищем. Уникальный опыт Довлатова свидетельствовал о том, что обе эти шкалы фальшивы. По его наблюдениям, любой заключенный годился на роль охранника, а охранник заслуживал тюрьмы.

Персонажи в этом произведении особенно заключенные в тюрьме описываются очень своеобразно и реально.

«Мир, в который я попал, был ужасен. В этом мире дрались заточенными рашпилями, ели собак, покрывали лица татуировкой и насиловали коз.

В этом мире убивали за пачку чая.

В этом мире я увидел людей с кошмарным прошлым, отталкивающим настоящим и трагическим будущим.

Я дружил с человеком, засолившим когда-то в бочке жену и детей.

Мир был ужасен. Но жизнь продолжалась. Более того, здесь сохранялись обычные жизненные пропорции. Соотношение добра и зла, горя и радости — оставалось неизменным.

В этой жизни было что угодно. Труд, достоинство, любовь, разврат, патриотизм, богатство, нищета. В ней были люмпены и мироеды, карьеристы и прожигатели жизни, соглашатели и бунтари, функционеры и диссиденты».

На мой взгляд, повесть «Зона. Записки надзирателя» - одна из самых глубоких и ёмких книг Довлатова. В ней не только потрясающий в своей элегантно-простоте стиль изложения, но, что удивительно, это рассказ о том, насколько сложно и неоднозначно устроен человек.

Литература

1. Сергей Довлатов. Зона. Записки надзирателя.
2. Русская словесность. – 1996. – № 5. – С. 57-62.
3. https://otzovik.com/review_5153086.html

ANIQ VA TABIIY FANLARNI O'QITISH

Nilufar MAMATOVA

Buxoro davlat universiteti
differensial tenglamalar kafedrası
dotsenti

NabiyaTURAYEVA

Buxoro davlat universiteti
differensial tenglamalar kafedrası
dotsenti

Furqat JO'RAQULOV

Buxoro davlat universiteti
differensial tenglamalar kafedrası
magistri

AMALIY MATEMATIKA FANIDAN MUSTAQIL TA'LIMNI TASHKIL ETISHDA INNOVATSION YONDASHUV

Mazkur maqolada talabalarga amaliy matematika fanini o'qitishda mustaqil ta'limni tashkil etish usullari haqida so'z yuritiladi. Har qanday faoliyat shaxsning o'z oldiga qo'ygan maqsadi bilan bog'liq holda vujudga keladi va uning harakatlari ushbu maqsad doirasida amalga oshiriladi. Shu ma'noda biz talabalarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga asos bo'ladigan omillardan biri bo'lgan mustaqil ishlashni nazariy jihatdan tahlil etishga harakat qilamiz.

Kalit so'zlar: amaliy matematika, interfaol, ta'lim, faoliyat, faollikni oshirish, tashabbuslar va samaradorlikni oshirish.

В данной статье рассматриваются методы организации процесса самостоятельного обучения студентов прикладной математике. Любая деятельность связана с целью личности и её действия осуществляются в рамках данной цели. Поэтому мы постарались теоретически проанализировать самостоятельную работу, являющуюся одним из ключевых факторов формирования научного мировоззрения студентов.

Ключевые слова: прикладная математика, интерактивность, образование, повышение активности, повышение эффективности.

The article covers the means of organizing independent study process in teaching mathematics to students. Every activity is initiated as per aims that one has set for oneself and one's activities take place within the framework of the established aims. Therefore, we try to analyze theoretically the independent efforts of students that serve as some of the foundations of creating scientific perspectives of students.

Key words: applied mathematics, interactive education, increasing the participation, initiatives, increasing the efficiency.

Kirish. Sharq donishmandlari aytganidek: “Eng katta boylik - bu aql-zakovat va ilmdir, eng katta meros - bu yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik – bu bilimsizlikdir.” Shu sababli hammamiz zamonaviy bilimlarni o'zlashtirib, ilm-ma'rifat va yuksak madaniyat egasi bo'lmoqlik uzluksiz hayotimiz ehtiyojiga aylanishi kerak. Taraqqiyotga erishish uchun raqamli bilimlar, zamonaviy axborot texnologiyalarini egallashimiz shart va zarur. Bu bizga yuksalishning eng qisqa yo'lidan borish imkoniyatini beradi. Zero, bugun dunyoda barcha sohalarga axborot texnologiyalari chuqur kirib bormoqda.

Asosiy qism. Har bir o'quvchining nuqtayi nazarida uning hayotga bo'lgan qat'iy munosabati ifodalanadi. O'quvchi o'zining hayotiy nuqtayi nazarlarini mustaqil tarzda egallagan bilimlari va to'plagan tajribalari zaminida tarkib toptiradi. Har bir o'quvchining nuqtayi nazari qanday tarkib topganligini, uning mazmun-mohiyati yaqqol namoyon qiladi. O'quvchilar o'z nuqtayi nazarlarini o'zlarini o'rab turgan borliq asosida shakllantiradilar. Aynan bir xildagi kishilar mavjud bo'lmaganidek, o'zaro bir xilda teng keladigan nuqtayi nazar ham mavjud emas. Buni muayyan bir masalaga oid fikrlarning turli-tumanligidan ham bilish mumkin. Har bir nuqtayi nazar o'ziga xos individual xarakterga ega.

Hozirgi zamonaviy o'qitish tendensiyasida juda katta e'tibor talabani o'qituvchi nazoratida mustaqil ishlarini samaradorligini, mahsuldorligini, ilmiy-amaliy salohiyatini va boshqa shu kabi omillarini oshirishga qaratilgandir. Yildan yilga mutaxassislik o'quv rejasidagi fanlarni o'qitishning tarkibiy qismida o'qituvchi rahbarligidagi mustaqil ta'limga ajratilayotgan soatlar miqdori ayrim fanlar uchun ajratilgan soatlar miqdorining 50-80%ni tashkil qilmoqda. Bu esa tabiiy, chunki hozirgiday axborot kommunikatsiya texnologiyalarining bunday tezkorlik bilan rivojlanayotgan davrida mustaqil ta'limni tashkil qilishga juda katta e'tibor qaratilmoqda. E'tiborli tomoni shundaki, axborotli jamiyatning rivojlanishi oliy ta'lim muassasalari oldiga zamon talablariga mos keladigan kasbiy faoliyat mutaxassislarini tayyorlashda nafaqat o'z mutaxassisligini yaxshi biladigan, o'zlashtirgan mutaxassisni emas, balki, eng muhimi shundan iboratki, ilmiy salohiyatli, mustaqil fikr yurita oladigan, o'zining kasbiy salohiyatini baholay oladigan, mustaqil tarzda

maqsadga erishish ko'nikmalariga ega bo'lgan, olgan bilim va ko'nikmalarni amaliy faoliyat uchun qo'llashga yo'naltira oladigan, faol, izchil shakllangan, kompetentli mutaxassisni tayyorlashda e'tiborni mustaqil ta'limni faol tashkil qilishga qaratishni bosh mezon darajasiga olib chiqishni ko'ndalang qo'ymoqda. Bundan tashqari, zamonaviy sharoitlarda, kompyuter va telekommunikatsiya texnologiyalarining keng joriy etilishi natijasida o'quv jarayonini tashkil qilish bo'yicha yondashuvlarda kardinal o'zgarishlar qilinmoqda.

Ta'lim jarayonini zamonaviy talablarga moslashtirish, rivojlangan xorijiy tajribalar asosida modernizatsiyalash va uning samaradorligini ta'minlashda o'quvchilarning mustaqil faoliyatini tashkil etish muhim ahamiyatga ega.

O'quvchilarning mustaqil ta'lim olishi uchun zarur sharoitlarni yaratish, ijodiy faoliyatga yo'llash, kasbiy kompetentligini shakllantirish uzluksiz ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan hisoblanadi.

Buyuk rus matematigi S.V.Kovalevskaya aytganidek “Matematika fanini birovlarining misol–masala yechishini kuzatib emas, balki o'zing yechib o'rganishing mumkin”. Zero, bir necha yillar oldin aytilgan bu fikr hozir ham dolzarbdir. Chunki talaba yoki o'quvchi o'z ustida qancha ko'p mustaqil ishlasa, uning bilim darajasi shuncha oshib boraveradi.

Mustaqillik, initsiativa, ijodkorlik, maqsadga intiluvchanlik - bu insonning mustaqil fikrini shakllantirish uchun, hozirda va kelajakda hayotiy muhim muammolar bo'yicha mustaqil yechimlar, qarorlar qabul qilishni takomillashtirish, rivojlantirish uchun zarur hisoblangan zamonaviy inson shaxsining muhim sifatleri hisoblanadi. Hozirgi sharoitda ijodiy faollik va mustaqillik zamonaviy mutaxassis uchun xarakterli hisoblanadi. Talabani mustaqil ishini bilimlarni o'zlashtirishning oddiy biror usuli deb qaramaslik kerak, aksincha, oliy ta'lim muassasasi faoliyatining birdan bir asosiy prinsiplaridan hisoblanadi. Mustaqil ta'lim yagona o'quv jarayonining zaruriy tarkibiy qismi hisoblanadi, chunki u o'quv jarayoni tomonidan tashkil qilinadi, maqsadli yo'naltiriladi, reglamentlar qo'yiladi va nazorat qilinadi. Shu boisdan ham talabani mustaqil ishini tashkil qilish, ayniqsa, axborot kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanib borayotgan sharoitida, ta'lim sifatini oshirishning birdan bir prioritetli va samarali yo'nalishlardan bittasidir. Ma'lumki faol bilim olish va ilmiy izlanish faoliyati mustaqil izlanishlarning barcha turlaridan unumli foydalanishni talab qiladi. Talabani mustaqil ishi o'quv jarayonining barcha shakllarida namoyon bo'lmog'i zarur. Talabani mustaqil ishining asosiy maqsadi – o'qituvchining rahbarligi va nazorati ostida talabada muayyan o'quv ishlarini mustaqil ravishda bajarish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirishdir. Tabiiyki, talabani mustaqil ishiga rahbarlik qilish va tashkil qilishning asosiy prinsiplarini ko'rib chiqqanda juda katta e'tiborni talabada o'quv va ilmiy adabiyotlar ustida mustaqil ishlashning mustahkam ko'nikmasini shakllantirish va rivojlantirishga qaratish darkor. Internet muhitida berilgan topshiriq bo'yicha kerakli axborotni izlash talabada axborotni zaruriylikni anglab yetish, tahlil qilish, undan kerali ma'lumotlarni sintez qilish va natijaviy axborotlarni izlanishlar olib borish uchun qo'llay bilish ko'nikmalar hamda fanlar bo'yicha topshiriqlarni, o'quv-ilmiy izlanishlarni, ilmiy izlanishlarni mustaqil tarzda olib borish va nazorat qilish bo'yicha tajribalar, metodikalar shakllanadi.

Muhokamalar va natijalar. Bugungi kunda amaliy matematika fanini o'qitish bo'yicha boy tajriba to'plangan. Har bir metod o'z yutuqlari va kamchiliklariga ega bo'lib, ma'lum holatlarda o'quv jarayonida namoyon bo'ladi. Zamonaviy o'qitish texnologiyalari o'zida har xil metod va usullarni jamlagan holdagina natijali bo'lishi mumkin. Dars jarayonida interfaol usullaridan foydalanishni tavsiya etamiz [1, 6]. Interaktiv metod (“Inter”- o'zaro, “act”-harakat, aloqa) - o'zaro birgalikdagi harakat, muloqot holatida bo'lish, kim bilan dir dialog qilishni anglatadi. Boshqacha qilib aytganda, interfaol ta'lim – bu, eng avvalo, dialogli o'qitish bo'lib, bu jarayonda o'qituvchi va talaba, talaba va talaba o'rtasida o'zaro hamkorlik vujudga keltiriladi.

Biz ham amaliy matematika fanini o'qitish jarayonida talabalarining mustaqil ishlashini tashkil etish bilan o'quv samaradorligini yanada oshirishga erishishimiz mumkin.

Talabani mustaqil ishini bilimlarni o'zlashtirishning oddiy biror usuli deb qaramaslik kerak, aksincha, oliy ta'lim muassasasi faoliyatining birdan bir asosiy prinsiplaridan hisoblanadi. Mustaqil ta'lim yagona o'quv jarayonining zaruriy tarkibiy qismi hisoblanadi, chunki u o'quv jarayoni tomonidan tashkil qilinadi, maqsadli yo'naltiriladi, reglamentlar qo'yiladi va nazorat qilinadi. Shu boisdan ham talabani mustaqil ishini tashkil qilish, ayniqsa, axborot kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanib borayotgan sharoitida, ta'lim sifatini oshirishning birdan bir prioritetli va samarali yo'nalishlardan bittasidir. Ma'lumki, faol bilim olish va ilmiy izlanish faoliyati mustaqil izlanishlarning barcha turlaridan unumli foydalanishni talab qiladi. Talabani mustaqil ishi o'quv jarayonining barcha shakllarida namoyon bo'lmog'i zarur. Talabani mustaqil ishining asosiy maqsadi – o'qituvchining rahbarligi va nazorati ostida talabada muayyan o'quv ishlarini mustaqil ravishda bajarish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirishdir. Tabiiyki, talabani mustaqil ishiga rahbarlik qilish va tashkil qilishning

asosiy prinsiplarini ko‘rib chiqqanda juda katta e‘tiborni talabada o‘quv va ilmiy adabiyotlar ustida mustaqil ishlashning mustahkam ko‘nikmasini shakllantirish va rivojlantirishga qaratish darkor. Ma‘ruza va amaliy mashg‘ulotlarida talabalar bilimni nazorat qilish har bir mavzu bo‘yicha olib boriladi. Ma‘ruza materiallari bo‘yicha nazorat mantiqiy tugallangan mavzular, hamda mustaqil o‘zlashtirish uchun berilgan topshiriqlar asosida olib boriladi. Bilim olishda mustaqil faoliyat yuritish ko‘nikmasining shakllanishi talabalarda o‘zining bilimni uzliksiz tarzda, faol, tizimli tarzda to‘ldirib borish, takomillashtirishning psixologik ustqurmasini ishlab chiqaradi va o‘zining o‘quv va keyinchalik kasbiy faoliyatida o‘zini o‘zi tashkil qilishning zaruriy shartlarini hosil qiladi. Demak, talabaning bilim olishiga shaxsiy ma‘no bermak zarur, bilim olishning ichki motivatsiyasini kuchaytirish, o‘zini o‘zi tashkil qilish va o‘zini o‘zi o‘qitish ko‘nikmasini rivojlantirish hisobiga talabaning ijodiy potentsialini rag‘batlantirib (moddiy va ma‘naviy) bormoq zarur. Shu boisdan ham mustaqil ish o‘quv jarayonining barcha shakllarida bo‘lishi zarur. Masalan, “Amaliy matematika” fanida talabaning bilimni aniqlash bo‘yicha turli ko‘rinishdagi bosqichma-bosqich nazoratlar qo‘llaniladi. Bular, asosan, boshlang‘ich bilimni aniqlash, oraliq nazorat, yakuniy nazorat mashg‘ulotlardagi tezkor so‘rovlar, ma‘ruza materiallari bo‘yicha semestr davomida 4-5 marta nazariy so‘rovlar, mustaqil ishlash topshiriqlarining bajarilishini nazorat qilishda “Aylana stol” (bahs munozara, debatlar), “Aqliy hujum” (breynstorm, aqliy hujum), “Ishbilarmon va rolli o‘yinlar”, “Case-study” (aniq vaziyatni tahlil etish, vaziyatli tahlil) metodlari orqali mustaqil ta‘limlarni tashkil etish maqsadga muvofiq. “Case-study” usulida bahs-munozara markaziy o‘rinni egallaydi. Undan, odatda, talabalar yetarli darajada bilim olgan va mustaqil fikrlashga erishgan, o‘zlarining fikrlarini asoslaydigan, isbotlay oladigan paytlarida foydalanish maqsadga muvofiq [1, 3, 6, 7].

Xulosa. Mustaqil ta‘lim olish jarayonini talaba o‘zida kasbiy faoliyatning, chunonchi, matematika bo‘yicha puxta, chuqur bilimning shakllanishidagi muhim elementlardan biri deb tushunmog‘i zarur. Matematika boshqa tabiiy fanlardan shu bilan farq qiladiki, u real olamni, atrofimizdagi obyekt va jarayonlarni abstraktlashtirilgan holda o‘rganadi va shu sababli uning natijalari umumiy xarakterga ega.

Adabiyotlar

1. Маматова Н.Х. Преподавание предмета “математика для экономистов” при помощи метода кейс-стади. //Вестник Науки и образования. 19(97), 2, 2020, с. 45-50.
2. Тураева Н.А. Методические рекомендации по обучению будущих учителей математики конструированию и анализу урока. //Вестник Науки и образования. 19(97), 2, 2020, с. 45-50.
3. Mamatova N.X., Turdiyev X.X. Variatsion hisobning asosiy va boshqa masalalari mavzusini o‘qitishda pedagogik texnologiyalar o‘rni. // “Pedagogik mahorat” 2019-yil, 6-son, 207-211-bet.
4. Меражова Ш.Б. Понятие прямой и обратной задачи в преподавании предмета уравнений математической физики. //Вестник Науки и образования. 19(97), 2, 2020, с. 81-85.
5. Merajova Sh.B. [Methods of teaching the practical application of topics related to differential equations.](#) //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. 8 No. 9, 2020 ISSN 2056-5852 pp37-40.
6. Меражова Ш.Б. Некоторые методические трудности, возникающие при нахождении общего решения уравнений математической физики //Вестник Науки и образования. 11(114), 2, 2021, с. 98-102.
7. Покушалова Л.В. Метод Case – study как современная технология профессионально – ориентированного обучения студентов // Ж. Молодой ученый №5-2. 2011, б 155-157.

Farrux NARBAYEV

Guliston davlat universiteti

tayanch doktranti

UMUMTA'LIM MUASSASALARIDA MATEMATIKA TA'LIMINI PISA XALQARO BAHOLASH TIZIMI ASOSIDA TASHKIL QILISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Mazkur maqolada hozirgi kunda umumta'lim muassasalarida o'qitiladigan matematika fanining joriy uslubiy ta'minoti va uning mazmuni DTSda belgilangan vazifalar va vakolatlarga muvofiqligi, shuningdek, xalq ta'limi tizimida talabalarining savodxonlik darajasini baholashga qaratilgan ta'lim sifatini baholash sohasida xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish maqsadida, ya'ni o'qish, matematika va tabiiy fanlar bo'yicha PISA (The Programme for International Student Assessment). Bundan tashqari, maqolada maktab o'quvchilarining matematika bo'yicha darsliklarning mazmuni va PISA topshiriqlari mezonlari bo'yicha darslikdagi mavzularning muvofiqligi bo'yicha xalqaro tadqiqotlar kontekstida matematik savodxonlikning rivojlanish darajasi tahlil qilindi, shuningdek, tegishli xulosalar va tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: uslubiy ta'minot, kontent, ta'lim mazmuni, vakolat, sifat, tadqiqot, shaxsiy omil, professional omil, ijtimoiy.

В данной статье проанализировано текущее методическое обеспечение предмета математики, преподаваемого в настоящее время в общеобразовательных учреждениях, и его содержание на предмет соответствия задачам и компетенциям, установленным в ДТС, а также в целях организации международных исследований в области оценки качества образования в системе народного образования, направленных на оценку уровня грамотности учащихся, то есть PISA (The Programme for International Student Assessment) по чтению, математике и естественным предметам. Кроме того, в статье проанализировано уровень развития математической грамотности школьников в контексте международных исследований содержания учебников по математике и степень соответствия содержания тем в учебнике по критериям заданий PISA, а также выработаны соответствующие выводы и рекомендации.

Ключевые слова: методическое обеспечение, содержание, содержание обучения, компетентность, качество, исследование, личный фактор, профессиональный фактор, социальный фактор, научный фактор, PISA, личность, социальный, экономический, когнитивный, метод, международное педагогическое исследование.

This article analyzes the current methodological support of the subject of mathematics, currently taught in general education institutions, and its content for compliance with the tasks and competencies established in the DTS, as well as for the organization of international studies in the field of assessing the quality of education in the public education system aimed at assessing the level of literacy of students, that is, PISA (The Program for International Student Assessment) in reading, mathematics and natural subjects. In addition, the article analyzes the level of development of mathematical literacy of schoolchildren in the context of international studies of the content of textbooks in mathematics and the degree of compliance of the content of topics in the textbook according to the criteria of PISA assignments, and also develops relevant conclusions and recommendations.

Key words: methodological support, content, teaching content, competence, quality, research, personal factor, professional factor, social factor, scientific factor, PISA, personality, social, economic, cognitive, method, international pedagogical research.

Kirish qismi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6 apreldagi “Umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'limning davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida” gi 187-sonli Qarori bilan umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti ishlab chiqildi: Ushbu DTSni tasdiqlashda quyidagi tamoyillarga tayanilgan:

davlat ta'lim standartining davlat va jamiyat talablariga, shaxs ehtiyojiga mosligi;

o'quv dasturlari mazmunining jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti hamda fan-texnika rivojlanishi bilan bog'liqligi;

umumiy o'rta ta'limning boshqa ta'lim turlari va bosqichlari bilan uzluksizligi va ta'lim mazmunining uzviyligi;

umumiy o'rta ta'lim mazmunining insonparvarligi;

ta'lim mazmunining respublikadagi barcha hududlarda birligi va yaxlitligi;
umumiy o'rta ta'limning mazmuni, shakli, vositalari va usullarini tanlashda innovatsiya texnologiyalarga tayanish;

pedagogik tafakkurda qaror topgan an'anaviy qarashlar bilan "Ta'lim to'g'risida" qonunlarida ifodalangan zamonaviy talablarning uzviyligi;

ilg'or demokratik xorijiy mamlakatlarning ta'lim sohasida me'yorlarni belgilash tajribalaridan milliy xususiyatlarni hisobga olgan holda foydalanish.

Bizga ma'lumki, har qanday davlat o'zining savodxonlik va kompetentlik tushunchalari doirasida o'z qarashlariga ega. Jumladan, matematik savodxonlik nuqtayi nazardan ko'pgina rivojlangan mamlakatlar raqamli texnologiyalarning jamiyatga chuqur kirib borishi matematik savodxonlik va kompetentlikni tubdan o'zgarishga sabab bo'lib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" PF-5712-sonli Farmonining 3-bob, 8-bandida Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish maqsadida o'quvchilarning o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasini baholashga yo'naltirilgan PISA (The Programme for International Student Assessment) umumta'lim maktablarida ta'lim sifatini baholashning milliy tizimini yaratish bo'yicha muhim vazifalar belgilab berildi.

Asosiy qism. PISA (The Programme for International Student Assessment) – matematik va tabiiy fanlardan olgan bilimlarini baholashga yo'naltirilgan xalqaro baholash tizimi bo'lib, ushbu tizimda belgilangan mezonlar, ma'lum bir belganlangan yoshdagi o'quvchilarning matematik va tabiiy fanlardan olgan nazariy bilim va ko'nikmalarini real hayotda qo'llash samaradorligini aniqlashga qaratilgan.

PISA (The Programme for International Student Assessment) xalqaro baholash tizimining quyidagi xususiyatlari mavjud:

ushbu tadqiqot keng qamrovli bo'lib, rivojlangan mamlakatlar orasida o'tkazib kelinmoqda va qamrov darajasi ortib bormoqda;

mazkur tadqiqot umumta'lim tizimi sohasida mamlakatlarning ta'lim sohasiga baho beradigan keng qamrovli monitoring tadqiqotlardan biri hisoblanadi;

ushbu tadqiqotda umumta'lim muassasalarining 15-16 yoshli o'quvchilari o'rtasida o'tkaziladi;

o'quvchilarning hayotiy vaziyatlarda duch keladigan muammolarni bartaraf etishga qaratilgan mezonlarga asoslanadi;

ushbu xalqaro tadqiqotning ishtirokchi mamlakatlarining umumta'lim tizimidagi umumiy jihatlari va xususiyatlari haqida ma'lumot olish imkoniyatiga ega bo'lish.

Yuqorida keltirilgan vazifalar va ma'lumotlardan kelib chiqib, hozirgi vaqtda mamlakatimizda PISA (The Programme for International Student Assessment) xalqaro baholash tizimi asosida ta'lim jarayonini tashkil qilish va matematika fanidan yaratilgan darsliklarning mazmuni ushbu tizimga mos keladimi? degan savolga javob izlash maqsadida fikrlarimizni bayon qilamiz.

PISA (The Programme for International Student Assessment) xalqaro baholash tizimi asosida topshiriqlar tuzishda 4 ta asosiy omillarga e'tibor qaratiladi.

Shaxsiy omil - bunday mazmundagi topshiriqlar o'quvchining turmush hayoti bilan bog'langan ijtimoiy xarakterga ega bo'ladi. Bunday topshiriqlarni tuzishda o'quvchining ijtimoiy muhitda duch keladigan kundalik mashg'ulotlaridagi vaziyatlar e'tiborga olinadi.

Kasbiy omil - bunday mazmundagi topshiriqlar o'quvchining oiladagi yaqinlari (ota-ona va yaqin qarindoshlar) kasbiy faoliyatidan, ro'zg'ordagi yumushlardan, savdo va pul munosabatlaridan kelib chiqib ishlab chiqiladi.

Ijtimoiy omil – bunday topshiriqlar jamiyat hayoti, mahalla, urf odat va qadriyatlarga oid muammolar va vaziyatlardan paydo bo'ladi.

Ilmiy omil – bunday topshiriqlar dunyodagi fan va texnikaning rivojlanishi bilan bog'liq, tabiatda sodir bo'ladigan jarayonlar, nazariy xarakterga ega bo'lgan muammolardan iborat bo'ladi. Bunday topshiriqlar o'quvchilarni ilmiy izlanuvchanlik va evristik xarakterlik qobiliyatlarini shakllantiradi.

Muhokamalar va natijalar. Yuqorida keltirilgan fikrlar asosida biz, hozirgi kunda amal qilinayotgan darsliklarning PISA (The Programme for International Student Assessment) xalqaro baholash tizimiga mosligini tahlil qildik.

5-sinf “Matematika” darsligi misolida

№	BOB nomi	BOBda keltirilgan topshiriqlar soni	Shaxsiy, kasbiy, ijtimoiy va ilmiy mazmundagi topshiriqlar soni (foizda)	Boshqa mazmundagi topshiriqlar soni (foizda)
1	Natural sonlarni qo‘shish va ayirish	160	54 (33,75 %)	106 (66,25 %)
2	Natural sonlarni ko‘paytirish va bo‘lish	164	45 (27,4 %)	119 (72,6 %)
3	Matnli masalalarni yechish	96	58 (60,4 %)	38 (39,6 %)
4	Geometrik shakllar	151	34 (22,5 %)	117 (77,5 %)
5	Oddiy kasrlar	188	47 (25 %)	141 (75 %)
6	Fazoviy geometrik shakllar	53	17 (32,1 %)	36 (67,9 %)
7	O‘nli kasrlar	280	103 (36,8 %)	177 (63,2 %)
8	Ma‘lumotlar tahlili	42	25 (59,5 %)	17 (40,5 %)
	O‘rtacha			

6-sinf “Matematika” darslari misolida

№	BOB nomi	Bobda keltirilgan topshiriqlar soni	Shaxsiy, kasbiy, ijtimoiy va ilmiy mazmundagi topshiriqlar soni (foizda)	Boshqa mazmundagi topshiriqlar soni (foizda)
1	Sonlarning bo‘linish belgilari	128	3 (2,3 %)	125 (97,7 %)
2	Har xil maxrajli kasrlarni qo‘shish va ayirish	174	12 (6,9 %)	162 (93,1 %)
3	Oddiy kasrlarni ko‘paytirish va bo‘lish	158	31 (19,6 %)	127 (80,4 %)
4	Nisbat va proporsiya	215	81 (37,7 %)	134 (62,3 %)
5	Musbat va manfiy sonlar. Butun sonlar	111	16 (14,4 %)	95 (85,6 %)
6	Musbat va manfiy sonlarni qo‘shish va ayirish	109	8 (7,3 %)	101 (92,7 %)
7	Musbat va manfiy sonlarni ko‘paytirish va bo‘lish	81	0 (0 %)	81 (100 %)
8	Tenglamalarni yechish	64	4 (6,25 %)	60 (93,75 %)
9	Ma‘lumotlar	23	10 (43,5%)	13 (56,5 %)
10	Geometrik material	66	3 (4,5 %)	63 (95,5 %)
	O‘rtacha			

8-sinf “Geometriya” darsligi misolida

№	BOB nomi	Bobda keltirilgan topshiriqlar soni	Shaxsiy, kasbiy, ijtimoiy va ilmiy mazmundagi topshiriqlar soni (foizda)	Boshqa mazmundagi topshiriqlar soni (foizda)
1	To‘rtburchaklar	79	0 (0 %)	79 (100 %)
2	To‘g‘ri burchakli uchburchakning tomonlari va burchaklari orasidagi munosabatlar	94	0 (0 %)	94 (100 %)
3	Koordinatalar usuli. Vektorlar	77	0 (0 %)	77 (100 %)
4	Yuz	59	0 (0 %)	59 (100 %)
5	Aylana	54	0 (0 %)	54 (100 %)
	O‘rtacha			

9-sinf “Geometriya” darsligi misolida

№	BOB nomi	Bobda keltirilgan topshiriqlar soni	Shaxsiy, kasbiy, ijtimoiy va ilmiy mazmundagi topshiriqlar soni (foizda)	Boshqa mazmundagi topshiriqlar soni (foizda)

			soni (foizda)	
1		85	34 (40 %)	51 (60 %)
2	Geometrik almashtirishlar va o'xshashlik	166	25 (15,1 %)	141 (84,9 %)
3	Uchburchak tomonlari va burchaklari orasidagi munosabatlar	97	14 (14,4 %)	83 (85,6 %)
4	Aylana uzunligi va doira yuzi	83	7 (8,4 %)	76 (91,6 %)
5	Uchburchak va aylanadagi metrik munosabatlar	50	1 (2 %)	49 (98 %)
	O'rtacha			

Umumiy natijalar

№	Sinflar kesimida	Jami darsliklarda keltirilgan topshiriqlar soni	Shaxsiy, kasbiy, ijtimoiy va ilmiy mazmundagi topshiriqlar soni (foizda)	Boshqa mazmundagi topshiriqlar soni (foizda)
1	5-sinf matematika darsligi	1134	383 (33,8%)	751 (66,2 %)
2	6-sinf matematika darsligi	1129	168 (14,9%)	961 (85,1 %)
3	8-sinf geometriya darsligi	363	0 (0 %)	363 (100 %)
4	9-sinf geometriya darsligi	481	81 (16,8 %)	400 (83,2 %)
	Jami:	3107	632 (20,3 %)	2475 (79,7 %)

Xulosa. Keltirilgan jadvaldagi tahlil natijalaridan ko'rish mumkinki, hozirgi kunda amaldagi matematika ta'limi va darsliklarning o'quv mazmuni xalqaro tadqiqotlar tizimiga moslik darajasi juda ham past (20,3%) ko'rsatkichga ega. Bu esa, mamlakatimiz xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini oshirish va ularni baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish bo'yicha vazifalarni bajarish imkoniyatini bermaydi.

Ushbu fikrlardan kelib chiqib, mamlakatimizda matematika ta'limini rivojlantirish va PISA (The Programme for International Student Assessment) xalqaro baholash tizimi asosida ta'lim jarayonini tashkil uchun quyidagilarga e'tibor qaratish lozim bo'ladi:

umumta'lim muassasalari uchun DTS va o'quv dasturlarini xalqaro baholash tizimi mezonlariga moslashtirish lozim;

umumta'lim muassasalari uchun matematika darsliklari va o'quv adabiyotlari yangi avlodini yaratishga e'tibor qaratish lozim;

oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak pedagog mutaxassislar tayyorlashda yangicha kreativ fikrlaydigan mutaxassislar tayyorlashga e'tibor qaratish lozim bo'ladi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida” 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-sonli Farmoni.

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida” 2018-yil 8-dekabrda 997-sonli Qarori.

3. PISA–2021 Mathematics Framework (second draft), 46th meeting of the PISA Governing Board, 5-7 November 2018 Prague, Czech Republic.

4. PISA Mathematics in 2021, An analysis of the center for curriculum redesign (CCR), 2016.

5. Implementing the Proposed Mathematics Framework: Recommendations for PISA-2021, Peggy G. Carr, Ph.D., Vice Chair, PISA Governing Board Associate Commissioner, National Center for Education Statistics (NCES) May 25, 2018.

6. Assessing Reading, Mathematics and Scientific Literacy: A framework for PISA 2009. OECD, 2009.

7. Xaydarov B.Q. 5-sinf matematika darsligi, 1-2-qism. –Toshkent: “Huquq va Jamiyat”, 2020-yil.

8. Mirzaahmedov M.A., Rahimqoriyev A.A., Ismailov Sh.N. va To'xtaxodjayeva M.A. 6-sinf matematika darsligi. –Toshkent: “O'qituvchi”, 2017-yil.

9. Rahimqoriyev A.A., To'xtaxodjayeva M. A. 8-sinf geometriya darsligi. –Toshkent: “O'zbekiston”, 2019-yil.

Firuz NURULLOYEVBuxoro davlat universiteti
axborot texnologiyalari kafedrası
tayanch doktoranti**Xolida HAMROYEVA**Buxoro davlat universitetining pedagogika
institutini ta'lim va tarbiya nazariyasi va
metodikasi (Texnologik ta'lim)
mutaxassisligi magistranti

**MASOFAVIY TA'LIM TEXNOLOGIYALARI - BU FAN VA TA'LIMNI
KENGAYTIRISHNING TURI VA VOSITALARI**

Ushbu maqolada masofali ta'lim tizimidagi mavjud muammolar, ta'rif va maqsadlar, shaxsiy yondashuvlar, masofaviy o'qitish texnologiyalarining afzalliklari va kamchiliklari kabi mavzular mazmuni tushuntirilib berilgan.

Kalit so'zlar: masofali ta'lim texnologiyalari, elektron va masofaviy o'qitish texnologiyalari, axborot-kommunikatsion texnologiya, mustaqil ta'lim, onlayn ta'lim.

В данной статье разъясняется содержание таких тем, как актуальные проблемы системы дистанционного обучения, определение и цели, личностные подходы, преимущества и недостатки дистанционных технологий обучения.

Ключевые слова: дистанционные образовательные технологии, электронные и дистанционные образовательные технологии, информационно-коммуникационные технологии, самообразование, онлайн-обучение.

In this article, the content of the topics such as current problems in the distance learning system, definition and objectives, personal approaches, advantages and disadvantages of distance learning technologies are explained.

Key words: distance learning technology, electronic and distance learning technology, information and Communication Technology, Independent Education, online education.

Kirish. Hozirgi kunda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayoni davom etmoqda. U pedagogik faoliyat sifatini oshirishga, zamonaviy sharoitlarga mos keladigan yangi maqsadlarga erishishga qaratilgan.

Zamonaviylashtirish zarurati, ta'lim jarayoni jamiyatning talablari va ehtiyojlarini qondirish uchun tobora kamayib borayotganligi bilan bog'liq. O'n yillar davomida yuqori malakali kadrlarni muvaffaqiyatli tayyorlagan ilgari mavjud bo'lgan pedagogik tizim bugungi kunda zamonaviy dunyoda talab qilinadigan darajani ta'minlay olmaydi. Yangi natijalarga yo'naltirish pedagogik jarayon tarkibida sezilarli o'zgarishlarni nazarda tutadi.

Asosiy qism. Yangi avlod standartlarida talabalarining meta-ko'nikmalarini, ya'ni turli sohalarda talab qilinadigan umumiy ko'nikmalarni shakllantirish zarurligiga alohida e'tibor beriladi. Har qanday zamonaviy o'qituvchi uchun asosiy ta'lim vazifasi bolani olingan ma'lumotni mustaqil ravishda qayta ishlashga va tashqi yordamisiz o'z ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga o'rgatishdir. Ushbu yondashuv bolalarni tez o'zgaruvchan dunyoda hayotga tayyorlaydi.

Elektron va masofaviy o'qitish texnologiyalari. Kerakli natijalarga erishish, motivatsiyani rivojlantirish shaxsga yo'naltirilgan yondashuvdan foydalanishni talab qiladi. Zamonaviy o'qituvchi individual o'quv dasturlarini tuzishi, har bir bola uchun o'ziga xos trayektoriyani shakllantirishi kerak. Bunday sharoitda masofadan o'qitish texnologiyalaridan foydalanish davr talabiga aylanib bormoqda.

Masofaviy ta'lim texnologiyalari - bu axborot va telekommunikatsiya tizimlaridan foydalanishni o'z ichiga olgan o'quv faoliyatini amalga oshirish usullari. Ularning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular o'qituvchi va bola o'rtasida vositachilik (masofadan turib) yoki to'liq vositachiliksiz o'zaro ta'sir o'tkazish uchun ishlatiladi. Masofaviy o'qitishning ta'lim texnologiyalarini amalga oshirishda jarayonning asosini talabning boshqariladigan va maqsadga muvofiq mustaqil ishi tashkil etadi. U o'qituvchi bilan o'zaro aloqada bo'lish imkoniyatini muvofiqlashtirgan holda, maxsus jadvallar to'plami bilan o'zi uchun qulay bo'lgan har qanday joyda bilim olishi mumkin.

Masofaviy o'qitish texnologiyalari dasturlari kimga, joylashuvi, sog'lig'i va ijtimoiy holatidan qat'iy nazar, ta'lim olish imkoniyatini ta'minlashga qaratilgan. Ushbu usullar yordamida ixtisoslashtirilgan o'qitish yo'nalishlarini sezilarli darajada diversifikatsiya qilish, aniqroq kasbga yo'naltirishni shakllantirish mumkin.

Yaqinda ular keng tarqaldi. Ko'pgina mutaxassislarning fikriga ko'ra, an'anaviy sinf-dars tizimi o'rta maktab o'quvchilarining intellektual rivojlanishini sekinlashtiradi. Kuniga 6-7 ta dars, ularning har biri 45 daqiqani tashkil etadi, shu vaqt ichida mavzuning mohiyatini anglash kerak, fanlarni chuqur o'rganish, muammolarni jiddiy o'rganish, ma'lumotlarni mustaqil izlash va qayta ishlash uchun imkoniyat qoldirmang.

Ayni paytda ma'lumotlar bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirish zamonaviy o'quv jarayonining asosiy vazifalaridan biridir.

Borgan sari shifokorlar yosh avlodning sog'lig'iga tahdidlar, bolalarning og'irligi haqida gapirishmoqda. Shu bilan birga, ishlab chiqish uchun katta intellektual harakatlarni talab qilmaydigan juda ko'p miqdordagi axborot materiallari masofaviy ta'lim texnologiyalari yordamida berilishi mumkin. Bu har qanday sinov, maslahat va boshqalar bo'lishi mumkin. Sinf mashg'ulotlarini qisman o'rnini mustaqil ta'lim shakllari bilan almashtirish orqali siz talaba kunini bo'shatishingiz mumkin. Masofaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish bolalarning samarali ijodiy faoliyati uchun sharoit yaratishga imkon beradi. Shu bilan birga, o'qituvchi zarur bo'lgan talabalar bilan qo'shimcha konsultatsiyalar o'tkazish imkoniyatini qo'lga kiritadi.

Masofaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalangan holda individual dasturlar, ayniqsa, ta'lim muassasalariga borishda qiynaladigan odamlar uchun dolzarbdir. Gap avvalo imkoniyati cheklangan va chekka hududlarda yashovchi bolalar haqida.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, masofaviy o'qitish texnologiyalari shaxsga yo'naltirilgan pedagogik metodlarni amalga oshirishning samarali vositasidir. Ulardan foydalanishda talabalar bir-biri bilan va o'qituvchi bilan muloqot qilishadi. Bundan tashqari, ularning munosabatlari bilimlarni uzatish emas, balki hamkorlik shaklida bo'lishi kerak. Aks holda, pedagogik tizim avtoritarga aylanadi.

Masofaviy ta'lim texnologiyalari - bu shaxsning axloqiy va intellektual rivojlanishiga, ijodiy va tanqidiy fikrlashga, axborot bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan usullar. Ular o'qituvchi va talaba o'rtasida teskari aloqa, maksimal interaktivlikni ta'minlashga imkon beradi. Natijada, materialni o'zlashtirish jarayonining o'ziga xos bir xilligi mavjud.

Masofaviy o'qitish texnologiyalari va elektron ta'limni tatbiq etishning xususiyatlaridan biri shundaki, talaba har doim bajarilgan individual topshiriqlarni takomillashtirish imkoniyatiga ega. Agar bola uni yetarli darajada bajarmagan bo'lsa, unda o'qituvchi uni tuzatish kerak bo'lgan xato va kamchiliklarni ko'rsatib, uni qayta ko'rib chiqish uchun qaytarishi mumkin.

Masofaviy o'qitish texnologiyalarining afzalliklari

Tizimning shubhasiz afzalliklari orasida:

1. Shaxsiy ta'lim tezligi. Talabaning o'zi shaxsiy ehtiyojlari va imkoniyatlariga qarab fanlarni o'zlashtirish tezligini belgilashi mumkin.
2. Moslashuvchanlik va erkinlik. Talaba har qanday dasturni (kursni) o'z xohishiga ko'ra tanlashi, mashg'ulotlar davomiyligi, joyi va vaqtini mustaqil ravishda rejalashtirish imkoniyatiga ega.
3. Mavjudligi. Masofaviy texnologiyalardan talaba va ta'lim muassasasi joylashgan joyidan qat'iy nazar foydalanish mumkin.
4. Harakatlilik. Masofaviy o'qitish bilan talaba va o'qituvchi o'rtasida teskari aloqa o'rnatiladi. Harakatlilik ta'lim jarayoni samaradorligining asosiy talablari va asoslaridan biri hisoblanadi.
5. Ishlab chiqarish qobiliyati. Masofadan o'qitish innovatsion axborot va telekommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishni o'z ichiga oladi.
6. Sog'liqni saqlash holati, yashash joyi, moddiy ta'minotidan qat'iy nazar, ta'limdagi tenglik.
7. Obyektivlik. Interfaol mashg'ulotlardan, test sinovlarining turli shakllaridan, bilimlarni o'qituvchining bevosita ishtirokisiz avtomatik ravishda baholash mumkin. Ushbu yondashuv baholashda subyektivlik va xolislikni istisno qiladi.

Albatta, bular masofaviy ta'limning barcha afzalliklari emas. Biroq, u sinf o'quvlarini to'liq o'rnini bosmasligi kerak. Masofaviy ta'lim an'anaviy ta'lim tizimini juda samarali ravishda to'ldirishi mumkin.

Masofaviy o'qitish texnologiyalarining kamchiliklari

Aniq afzalliklarga qaramay, masofaviy texnologiyalarning ba'zi kamchiliklari ham mavjud:

1. Talabalarining motivatsiyasi yetarli emas. Masofaviy texnologiyalardan foydalanishda bola faoliyatini yanada qattiqroq nazorat qilish talab etiladi.
2. Ishni malakali tashkil qila olmaslik (yoshga qarab). Shu munosabat bilan o'qituvchi oldida batafsil ta'lim dasturini ishlab chiqish vazifasi turibdi.
3. Bilimlarni sinash uchun o'quv muassasasiga tashrif buyurish zarurati.

Bundan tashqari, talaba turli xil texnik qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin: Internet tezligining pastligi, tarmoqdagi yoki kompyuterdagi nosozliklar va boshqalar.

Maksimal ta'lim ta'siriga erishish uchun qulay muhit yaratish kerak. Psixologik iqlimning shakllanishi ko'p jihatdan o'qituvchiga bog'liq. O'qituvchi har bir o'quvchining individual xususiyatlarini hisobga olishi, o'zaro hurmat va hamkorlik tamoyillari asosida o'zaro munosabatlarni qurishi kerak.

Xulosa. Vaqt bir joyda turmaydi, jamiyat doimo rivojlanib boradi, uning ehtiyojlari va talablari oʻzgarib boradi. Bugungi kunda yangi texnologiyalar hayotning turli sohalariga kirib bormoqda. Taʼlim tizimi ham bundan mustasno emas.

Zamonaviy taʼlim muassasalari zamon bilan hamnafas boʻlishi kerak. Albatta, anʼanaviy oʻqitish tizimi taʼlim jarayonining poydevori hisoblanadi. Masofaviy texnologiyalar, oʻz navbatida, unga muhim qoʻshimcha sifatida tan olingan. Ularning yordami bilan koʻplab bolalarga tengdoshlari bilan teng ravishda oʻqish imkoniyati berildi. Masofaviy taʼlim bugungi kunda tobora kuchayib bormoqda. Yaqin kelajakda u mamlakatning pedagogik tizimining ajralmas elementiga aylanishi kutilmoqda. Bu esa zamonaviy jamiyat ehtiyojlarini toʻliq qondirishga imkon beradi.

Adabiyotlar

1. E-learning: concepts, trends, applications. Corporation Trust Center by Epignosis LLC 2013.
2. The pedagogy of the Massive Open Online Course: the UK view. Siân Bayne and Jen Ross, the University of Edinburgh. The Higher Education Academy, 2013.
3. Nurulloyev F.N. Zamonaviy oʻqitish usullari: anʼanaviy va zamonaviy taʼlimning afzalliklari// Pedagogik mahorat. -Buxoro, 2021,- №5.-51-56.
4. Nurulloyev F.N. Oʻrta taʼlim maktablarida taʼlim boshqaruvini yangi bosqichga olib chiqish. //Pedagogik mahorat. -Buxoro, 2021 (maxsus son). -211-214.
5. Nurulloyev F.N.Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalaridan taʼlim jarayonida foydalanish// Pedagogik mahorat. -Buxoro, 2020 (maxsus son).-267-270.
6. Numonjonovich, N. F. . (2021). Opportunities to Take Education Management to a New Level in Secondary Schools. "ONLINE - CONFERENCES" PLATFORM, 147–150. Retrieved from <http://papers.online-conferences.com/index.php/titfl/article/view/306>

Гулноза РИЗАЕВА

Учитель физики средней
школы №21 город Бухара

ВОЗМОЖНОСТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ НА ОСНОВЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

В статье рассматривается внедрение в образовательный процесс новых цифровых технологий, положительные и отрицательные стороны этой технологии, позволяющие более эффективно и наглядно проводить занятия, а также давать более качественные знания в области физики. Использование цифровых технологий в изучении и преподавании физики даст возможность рассмотреть различные типы урока с инновационной точки зрения, которые приведут к повышению эффективности организации самостоятельной работы учащихся средних образовательных учреждений.

Ключевые слова: цифровые технологии, образовательный процесс, информатизация, интерактивный квест, веб-квест.

Maqolada o'quv jarayonini yangi raqamli texnologiya asosida tashkil qilish, bu texnologiyaning ijobiy va salbiy jihatlari haqida so'z yuritilgan bo'lib, raqamli texnologiyaga tayanib o'tkazilgan fizika darslari yanada samarali, ko'rgazmali hamda sifatli tashkil qilish mumkinligi tog'risida aytib o'tilgan. Fizika fanini o'rganish va o'qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanish darslarni innovatsion nuqtayi nazardan ko'rib chiqish imkoniyatini beradi, bu esa o'rta ta'lim muassasalarida o'quvchilarning mustaqil bilim olishlarini tashkil etish samaradorligini oshirishga olib keladi.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiya, o'quv jarayoni, axborotlashtirish, interaktiv kvest, veb-kvest.

The article discusses the introduction of new digital technologies into the secondary education, the positive and the negative aspects of these technologies that make it possible to conduct lessons more effectively and clearly, as well as to provide better knowledge in physics. The usage of digital technologies in studying and teaching physics will also provide an opportunity to consider various types of classes from an innovative point of view, that will lead to the effectiveness of organizing students' independent work in secondary education establishments.

Key words: digital technologies, educational process, informatization, interactive quest, web quest.

Перемены, происходящие в современном обществе, требуют ускоренного совершенствования образовательного пространства, определения целей образования, учитывающих государственные, социальные и личностные потребности и интересы. В связи с этим приоритетным направлением становится обеспечение развивающего потенциала нового образовательного стандарта.

Для развития общества современное человечество включилось в общеисторический процесс информатизации в котором используются цифровые технологии.

Цифровые технологии в образовании - это способ организации современной образовательной среды, основанный на цифровых технологиях. Цифровые технологии развиваются с огромной скоростью. Эксперты все чаще говорят о переходе школьной программы на электронный формат. Когда эта задумка воплотиться в жизнь, изменится не только система образования, но и ее смысл и предназначение.

Цифровизация образования - именно так называется процесс перехода на электронную систему. Пока что, подробно говорить о будущих изменениях сложно, но уже сейчас можно сказать, что поменяется [1, 112]. Учебные материалы, планы, занятия, журналы и дневники - все это перейдет на онлайн-версии. Ученик сможет проводить уроки, не выходя из дома, по интернету. Создадутся электронные ресурсы, на которых обучающийся найдет подробную информацию для занятий.

Основной формой организации обучения в современной школе является урок. Это и должно учитываться при разработке средств цифровых технологий для системы образования. Поскольку обучение школьников большинству учебных предметов в рамках классно-урочной системы идет в специализированных кабинетах, то перспективы повышения эффективности классно-урочной системы связываются с оснащением кабинетов дидактическими и техническими средствами обучения и совершенствованием типов уроков и их модулей. В этой связи на цифровые технологии возлагаются большие надежды [2, 109].

Использование средств информатизации оправдано во всех областях образовательной деятельности. Информатизация образования имеет и негативные аспекты. Позитивные и негативные факторы информатизации образования необходимо знать и учитывать в практической работе каждому учителю. Процесс информатизации актуализирует разработку подходов к использованию возможностей ИТ для развития личности школьников и повышает уровень активности и реактивности обучаемых.

При внедрении цифровых технологий, нужно рассматривать плюсы и минусы этой технологий.

Таблица 1.

Плюсы использования цифровых технологий	Минусы использования цифровых технологий
Приучение к самостоятельности	Риск отрицательного результата
Отсутствие бумажной волокиты	Отсутствие творчества (Ребенок быстро привыкнет к скучному повествованию)
Экономия (Электронные версии необходимо будет заменять на новые только в случае поломки старой техники)	Снижение умственной активности
Упрощение работы педагогов (В цифровой системе работа учителя подразумевает лишь помощь)	Плохая социализация
Шаг в будущее	Проблемы с физическим развитием (Длительное пребывание за экранами приводит к глазной усталости)
	Абсолютный контроль (Раньше можно было спрятать дневник, исправить оценку, умолчать о замечании. В будущем такой возможности не будет, что плохо для детей)
	Функция педагогов (Профессионалов заменят роботы и виртуальные системы)

Современный учитель, как один из важнейших участников образовательного процесса, не может не учитывать в своей работе результатов постоянного и стремительного совершенствования информационных технологий. Научная и практическая деятельность современного человека, информатизация общества в целом, заставляет преподавателей пересматривать содержание и методы обучения по всем школьным дисциплинам, оперативно расширяя и углубляя его за счет информации, полученной с помощью новейших информационных систем и технологий. Профессиональная деятельность учителя становится более насыщенной и интересной при применении цифровых образовательных ресурсов.

Используя цифровые образовательные ресурсы, мы можем пользоваться следующими методами работы на уроках физики:

1. Компьютерные наблюдения– после того, как объяснен новый материал или во время объяснения, имеет смысл предложить учащимся 1-2 наблюдения. Работая с интерактивной моделью во время изучения нового материала, учитель может продемонстрировать данное свойство через проекционную аппаратуру.

2. Экспериментальные задачи-исследования– задачи, для решения которых необходимо подставить соответствующие параметры переменных и пронаблюдать изменение графика. Как правило, учащиеся с особым энтузиазмом берутся за решение таких задач. Несмотря на кажущуюся простоту, такие задачи очень полезны, так как позволяют учащимся увидеть живую связь компьютерного эксперимента и аналитического решения заданий.

3. Расчетные задачи с последующей компьютерной проверкой – задачи, которые в начале необходимо решить без использования компьютера, а затем проверить полученный ответ.

4. Лабораторные работы – эффективные ресурсы программы создают удобную техническую базу для реализации многочисленных лабораторных работ, носящих творческий, исследовательский характер. Ученику при выполнении лабораторной работы предстоит провести, например, построение графиков функций, предпринять индивидуальное исследование ее свойств, попытаться подметить какие-то закономерности, высказать в этой связи собственные гипотезы, экспериментально проверить их справедливость.

5. Дидактические игры – учебный материал используется в качестве средства игры; при помощи игровых приемов и ситуаций учитель может стимулировать учащихся к физической деятельности. В процессе игры развиваются внимание, наблюдательность, сообразительность.

Все перечисленные типы работ можно провести с использованием цифровых технологий, в которых могут применяться различные игровые методы обучения, компьютерная визуализация учебной информации и моделирование явлений [6].

Как пример можно привести различные моделирующие программы, виртуальные конструкторы программный продукт по физике- “Живая физика”, “Открытая физика”, “Физика в картинках”.

Использование средств ИКТ в системе подготовки школьников приводит к обогащению педагогической и организационной деятельности школы следующими 6 значимыми возможностями:

- совершенствования методов и технологий отбора и формирования содержания образования;
- введения и развития новых учебных дисциплин и направлений, связанных с информатикой и информационными технологиями;
- внесения изменений в обучение большинству традиционных школьных дисциплин, напрямую не связанных с информатикой;
- повышения эффективности обучения за счет повышения индивидуализации и дифференциации его;
- организации новых форм взаимодействия в процессе обучения и изменения содержания и характера деятельности учителя и ученика;
- совершенствования механизмов управления системой образования.

Невозможно оставить без внимания и тот факт, что далеко не все школы обладают достаточными материальными ресурсами и способны обеспечить кабинеты физики в соответствии с программой обучения всех параллелей [3, 67]. Умение мыслить самостоятельно, опираясь на знания, опыт, ценится значительно выше, чем просто эрудиция или обладание широким спектром знаний без умения применять эти знания для решения конкретных проблем.

Физика – это наука, тесно связанная с экспериментами и исследованиями. Поэтому прекрасным экспериментальным дополнением на уроках является применение цифровых образовательных ресурсов.

Применение на уроках физики ЦОРов не просто полезно, но и необходимо. Во-первых, у учителя появилась возможность ярко и наглядно провести урок. Одним из главных этапов любого урока является объяснение нового материала. И учитель должен сделать его максимально наглядным и понятным учащимся. У детей развивается наглядно-образное мышление, их внимание легче удержать к обсуждаемым вопросам. Есть возможность работать не только коллективно, но и индивидуально, с учетом индивидуальных особенностей каждого учащегося. При проведении уроков с цифровыми информационными ресурсами учитель может охватить большой дополнительный материал. Использование интерактивных моделей существенно ускоряет процесс объяснения учебного материала и повышает его качество. Образы явлений и понятий, которые формируются с помощью моделей и анимаций, запоминаются надолго.

Немаловажным аспектом является значительная экономия времени. Безусловно, при планировании уроков необходимо тщательно изучить все виды ЦОРов – не только готовых электронных учебников, но и Интернет-ресурсов. Но, постоянно пополняя коллекцию ресурсов, учитель накапливает огромную базу, которую можно использовать на любом этапе урока.

Наряду с материальным обеспечением остро встает проблема невозможности проведения опытов в целях безопасности [5, 60]. Компьютерные модели позволяют наглядно иллюстрировать физические эксперименты и явления, воспроизводить их тонкие детали, которые могут быть незамечены наблюдателем при реальных экспериментах. При этом можно поэтапно включать в рассмотрение дополнительные факторы, которые постепенно усложняют модель и приближают ее к реальному физическому явлению. Кроме того, компьютер позволяет моделировать ситуации, нереализуемые экспериментально в школьном кабинете физики, например, работу ядерной установки или эксперименты с ртутью [4, 52].

Другая важная особенность урока с применением компьютера – его интерактивность, то есть возможность диалога, обратной связи. До сих пор такая возможность существовала лишь в случае непосредственного контакта учителя и ученика. Компьютер имеет возможность осуществлять обратную связь как с учителем, так и с учеником, являясь не просто партнером по «контакту», но и источником учебной информации.

При использовании цифровых технологий на уроках физики ученику можно предложить различные квесты, при этом ученик (рис.1):

- ознакомиться с курсом физики (определенным разделом или темой);
- познакомиться с интересными фактами;
- пройдет проверочный тест, который дает возможность сыграть дидактическую игру;
- решит контрольную работу;
- узнает своё место в рейтинге.

Рисунок 1. Физический квест

Этот метод можно назвать методом “Интерактивный квест” или “Веб-квест”, который осуществляется при помощи цифровых технологий. Каждый этап данного квеста, дает возможность заработать бонусные баллы. При работе с таким интернет-ресурсом у учащихся развивается способность к самостоятельному приобретению новых знаний и практических умений, управлению своей познавательной деятельностью. Фиксация результатов проводится в процессе прохождения образовательного квеста, за каждое задания начисляются баллы, в конце прохождения квеста формируется сертификат (рис.2), который можно сохранить и опубликовать на своей странице.

Участие в интерактивном квесте позволит каждому игроку проявить свои знания, умения, креативность, фантазию, поисковую активность, индивидуальные способности и знания по предмету.

Рисунок 2. Сертификат участия

При создании такого типа квеста, нужно придерживаться следующих принципов:

- доступность (изучив небольшой теоретический материал, обучающиеся успешно будут выполнять задания);
- системность (этапы прохождения игры должны иметь логическую связь);
- эмоциональная насыщенность (задания должны увлекать учащихся, вызвать желание изучить материал и правильно выполнить задания);
- временные рамки (материал разбит на этапы игры);
- разнообразность (обучающиеся должны быть вовлечены в разнообразные виды деятельности);
- соответствие возрасту;
- наличие ощутимого конечного результата в виде индивидуального сертификата с указанием процента выполненных работ.

Применение такого рода работ, дает возможность формирование у школьников:

- определенных систем знаний;
- репродуктивных умений;
- формирование системы базовых знаний и навыков и дальнейшее их пополнение и развитие;

- развитие сознательного и более глубокого подхода к обучению;
- формирование отношения к ИКТ как инструменту для общения, обучения, самовыражения, творчества;
- повышение объективности и эффективности контроля и оценки результатов обучения.

И так, цифровые технологии на уроке физики- это реализация меж предметных связей физики с другими учебными предметами; лаконичное дополнение и сочетание традиционного метода преподавания с новыми, использующими информационные технологии; проведение виртуальных практикумов и лабораторных работ вызывающих у учащихся интерес к изучаемому предмету; прохождение различных квестов; использование игровой методики; проведение предметных тестирований и диагностик; использование мультимедиа-технологий при изучении учебного материала дающие огромный шаг к развитию интеллекта учащихся и призывающий идти к новым изменениям в области образования.

Литературы

1. Гордеева Е.В., Мурадян Ш.Г. Цифровизация в образовании // Journal of economy and Business, vol. 4-1 (79), 2021.-с.112.
2. Сафуанов Р.М., Лехмус М.Ю., Колганов Е.А. Цифроватизация системы образования// Вестник УГНТУ. Наука, образование, экономика. Серия экономика. № 2 (28), 2019. –с.109.
3. Пегов А.А., Пьяных Е.Г. Использование современных информационных и коммуникационных технологий в учебном процессе // Краткий курс лекций. 2010. –с .67.
4. Гильфанова Ю.И., ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ НА УРОКАХ ФИЗИКИ И ИНФОРМАТИКИ // Учебно-методическое пособие. Чебоксары Издательский дом “Среда”. 2020.- с. 52.
5. Панина Е.А. Актуальные вопросы цифроватизации образования в современных условиях// Вестник Майкопского государственного технологического университета. 2020. Вып.3(46)- с. 60-67.
6. <http://www.myshared.ru/slide/322481/>

Yusuf JAMILOV

Buxoro davlat universiteti Pedagogika instituti
pedagogika, psixologiya va texnologik
ta'lim kafedrası o'qituvchisi,
pedagogika fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)

MUQOBIL ENERGIYAGA OID DASTURIY TA'LIM VOSITALARINI YARATUVCHI ILOVALAR IMKONIYATLARI

Maqolada uzluksiz ta'lim tizimi uchun elektron o'quv adabiyotlarini yaratish usullari, ularning shakl va turlari, elektron adabiyotlarni yaratishga qo'yiladigan talablar, elektron darsliklarni yaratish bosqichlari hamda texnologiyasi, talabalarning muqobil energiyaga oid kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik asoslari mazmunida dasturiy ta'lim vositalari, shu jumladan, elektron o'quv adabiyotlaridan foydalanish, o'quv mashg'ulotlarini o'tkazishda elektron darsliklar, virtual laboratoriya stendlari, multimedia vositalari, o'quv trenajorlari va talabalar bilimini nazorat qiluvchi va baholovchi vositalardan foydalanishning didaktik imkoniyatlari tahlili keltirilgan.

Kalit so'zlar: muqobil energiya, elektron o'quv adabiyotlari, elektron darslik, virtual laboratoriya stendlari, animatsiya, multimedia, elektron didaktik vosita, baholovchi vositalar, dasturiy ta'lim vositalari.

В статье описаны методы создания электронных учебников для системы дополнительного образования, их формы и виды, требования к созданию электронных учебников, этапы и технология создания электронных учебников, программно-методических пособий в разрезе педагогических основ освоения студентами альтернативной энергетики. компетенций, включая анализ использования электронных учебников, дидактические возможности использования электронных учебников, виртуальных лабораторных стендов, мультимедийных средств, тренажеров и средств контроля и оценки знаний учащихся на уроках.

Ключевые слова: альтернативная энергетика, электронные учебники, электронные учебники, виртуальные лабораторные стенды, анимация, мультимедиа, электронные средства обучения, средства оценивания, программные средства обучения.

The article describes the methods of creating electronic textbooks for the system of continuing education, their forms and types, requirements for creating electronic textbooks, stages and technology of creating electronic textbooks, software teaching aids in the context of pedagogical bases of developing students' alternative energy competencies. including an analysis of the use of e-textbooks, didactic possibilities of using e-textbooks, virtual laboratory stands, multimedia tools, training simulators and tools for monitoring and evaluating student knowledge in the classroom.

Key words: alternative energy, e-textbooks, e-textbooks, virtual laboratory stands, animation, multimedia, e-learning tools, assessment tools, software learning tools.

Kirish. Respublikamiz ta'lim tizimiga axborot-kommunikatsiya hamda innovatsion texnologiyalarning jadal sur'atlarda tatbiq etilishi, bu borada bir qator qarorlarning qabul qilinishi, ta'lim muassasalarini modernizatsiyalash, ta'lim jarayonida axborot texnologiyalari va zamonaviy dasturiy vositalarni keng tatbiq qilish, ta'lim sifatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi kunda o'qitish samaradorligini oshirishda, an'anaviy bosma darsliklar bilan bir qatorda, zamonaviy yangi avlod elektron o'quv adabiyotlari: multimediali (ko'p axborotli) elektron darsliklar, o'quv qo'llanmalar, ma'ruzalar matnlari, elektron dasturlar, dayjest, ma'lumotlar banki va boshqalar alohida o'rin egallaydi.

Asosiy qism. Elektron o'quv adabiyotlar bilim oluvchilarning tasavvurini kengaytirishga, dastlabki bilimlarini rivojlantirish va chuqurlashtirishga, qo'shimcha ma'lumotlar bilan ta'minlashga mo'ljallangan bo'lib, ko'proq chuqurlashtirib o'qitiladigan fanlar bo'yicha yaratiladi. Uzluksiz ta'lim tizimida fan va texnologiyalar rivojlangan sari mazmuni tez o'zgaruvchan, chuqurlashtirilib o'qitiladigan, umumkasbiy, ixtisoslik va maxsus fanlar bo'yicha kam adadli elektron o'quv adabiyotlari tayyorlashga bo'lgan ehtiyoj ortib bormoqda [6].

Elektron darslikni yaratish quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- elektron darslikni ishlab chiqishning maqsad va vazifalarini aniqlash;
- elektron darslikning tuzilmasini ishlab chiqish;
- darslikning bo'limlar va mavzular bo'yicha mazmunini ishlab chiqish;

- elektron darslikning alohida tuzilmalari sahnalarini tayyorlash;
- dasturlashtirish;
- sinovdan o'tkazish;
- elektron darslik mazmunini sinov natijalari bo'yicha muharrirlash;
- foydalanuvchi uchun uslubiy qo'llanma tayyorlash [7].

Istalgan darslikda (elektron va bosma) ikkita asosiy qism ajratiladi:

- mazmunli;
- jarayonli.

Elektron darslikda ularga yana ikkita qism qo'shiladi:

- boshqaruv;
- tashxis.

Darslikning mazmunli qismi quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi: bilim berish, namoyish qilish, jarayonli qism. Jarayonli qism quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi: modellash tiradigan, nazorat qiladigan, mustahkamlaydigan. Bilim berish komponenti ta'lim oluvchiga bilimlarni uzatishga yo'naltirilgan bo'lib, unga matnli axborot kiradi. Namoyishli komponent-mazmunni qo'llab quvvatlaydi va ochib beradi; modellash tiruvchi komponent-bilimlarni amaliy topshiriqlarni yechishga qo'llash, o'rganiladigan jarayonlarni modellash tirish imkonini beradi. Mustahkamlovchi-nazorat komponenti talabalar tomonidan o'rganiladigan materialni o'zlashtirish darajasini aniqlaydi. Boshqaruvchi qism elektron darslik qismlari va komponentlari orasidagi o'zaro aloqani ta'minlashga qobiliyatli bo'lgan dasturli qatlamni o'zida tasvirlaydi. Tashxisli qism aniq dasturlar bilan ishlash haqidagi statistik axborotlarni saqlaydi.

Elektron darsliklar quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi kerak:

- o'quv mashg'ulotlari ta'limning yuqori sifat darajasida o'tishini ta'minlashi;
- mustaqil ta'lim olish va o'z-o'zini mustaqil nazorat qilish imkonini yuzaga keltirishi;
- ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarni bir-biriga yaqinlashtirishi;
- informatsion-ta'lim resurslarini rivojlantirishning garmonik tavsifiga ega bo'lishi;
- matnli va boshqa materiallar, navigatsiyalar (gipermatn) va illyustratsiyalar (multimedia vositasi, kartina, rasm, jadval, diagramma va boshqalar)ga ega bo'lishi kerak [7].

Elektron darslik rasmi matnga yoki ma'lumotnomaga aylanmasligi kerak. Ta'lim jarayoniga kompyuter effektlarini qo'llagan holda, elektron darslik mavjud tushunchalarni anglab olish va esda qoldirishni imkoni boricha yengillashtirishi kerak.

Elektron darsliklar to'rt toifa bo'yicha klassifikatsiyalanadi. Elektron darsliklar toifasi “*” (yulduzcha) bilan belgilanadi. Yulduzchalar soni elektron darslikning murakkabligi va sifati ortishi bilan ko'payib boradi [7].

O'quv materiallari asosan giperizoh va glossariyalar, shuningdek, ikki o'lchamli grafik diagrammalar, rasmlar, chizmalar hamda 2D va 3D grafiklarning ilovalari o'quv materialining 25-50% qamrab olgan, ko'pincha verballi matn shaklida ifoda etiladi. Elektron darslik, masofaviy mashg'ulot o'tkazish imkonini berishi bilan birga, yuqori darajada sifatli bo'lishi, zamonaviy texnologik tarmoqlar talabiga mos bo'lishi kerak [8].

Elektron darsliklar yaratish imkoniyatini beruvchi pedagogik dasturiy vositalar (Ilovalar):

Mualliflik vositalari – bu o'quv kontenti ishlanmalarining vositalari. Ular yordamida ta'limni boshqarish tizimining (LMS) ma'lumotlar bazasiga joylashtiriladigan o'quv materiallar (elektron o'quv qo'llanma, prezentatsiya, simulyator, videotreninglar, testlar) yaratiladi [8].

Mualliflik vositalarini bir nechta turlarga ajratish mumkin:

1. O'quv kurslarning redaktorlari (tahrirchilar).
2. Prezentatsiyalarni yaratish uchun vositalar.
3. Test, so'rovnomma va anketalarni yaratish uchun vositalar.
4. Monitordagi tasvirlarni qamrab olish uchun vositalar.
5. onlayn seminarlarni o'tkazish uchun vositalar.

Muhokamalar va natijalar. Articulate Studio elektron o'quv kurslarni yaratish uchun imkoniyatlarning keng to'plamlarini taqdim etadigan kuchli dasturiy instrumentlar paketini o'z ichiga oladi. Articulate Studio yordamida interaktiv kontent, viktorina, so'rovlar, baholash va shu kabilardan foydalangan holda taqdim etilayotgan axborotning ko'rgazmaliligiga erishish mumkin [11].

Articulate Studio – to'liq funksional va yuqori sifatli interaktiv o'quv resurslarni yaratish uchun instrumentlar paketi hisoblanadi. Ushbu dastur elektron kurslar ishlanmalari kabi test va imtihon materiallarni ham vositalarning bitta blokida birlashtiradi. Articulate Studio foydalanishda kuchli va oddiy instrumentlarni o'z ichiga oladi, ular yordamida elektron o'qitiluvchi va test materiallarni ishlab chiqish va rasmiylashtirish amalga oshiriladi. Articulate Studio ishlab chiqilayotgan elektron o'quv kurslarga turli

xildagi interaktiv obyektlarni kiritish, Flash-formatning funksional imkoniyatlaridan foydalanish imkonini beradi, shu bilan birga, elektron ta'lim uchun mo'ljallangan materiallarning yuqori sifatiga va ko'rgazmaliligiga erishish mumkin.

Paketlar tarkibiga quyidagi dasturlar kiradi:

Articulate Presenter - Flash-prezentatsiyalarni va elektron o'quv kurslarni tez yaratadi.

Articulate Quizmaker - Flash-viktorinani tez yaratadi.

Articulate Engage – elektron kursga interaktiv kontentni oson qo'shib qo'yadi.

Video Encoder – videoni ommaviy Flash formatga konvertatsiyalaydi.

eXe learning – elektron ta'lim uchun materiallarning XHTML redaktori. U Web ishlanma uchun HTML redaktorni yoki murakkab ilovalarni o'rganish zaruriyatisiz o'quv va metodik Web materiallarni loyihalash, ishlab chiqish va nashr qilish uchun o'qituvchilar va olimlar uchun instrumentlarni o'z ichiga oladi. eXe mavjud bo'lgan bir qator cheklovlarni yengib o'tish uchun ishlab chiqilgan:

Veb-avtorining ko'pgina dasturlari ta'lim jarayonini o'zlashtirish uchun yetarlicha ko'p hajmli kursni o'qish talab etadi, o'quv materiallarni nashr qilish uchun intuitiv-tushunarli yoki moslashtirilgan bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun o'qituvchilar va olimlar o'quv materialni onlayn nashr qilish uchun ushbu texnologiyalarni qabul qilishmaydi. eXe o'qituvchilarga malakali rasmiylashtirilgan o'qitiluvchi veb-sahifani nashr qilish imkonini beradigan instrumentlarning intuitivligini va ulardan foydalanishning oddiyligini ta'minlaydi [12].

Bugungi kunda kontentni boshqaruvchi o'rgatiluvchi tizimlar (Learning CMS) yetarli darajada (veb-ishlanmalar uchun yoki veb-saytlarning malakali tajribali ishlab chiquvchilarining xatti-harakatlari uchun dasturning imkoniyatlariga nisbatan) veb-kontent avtorining instrumentlarini taklif etishmaydi. eXe tarkibida LCMS bo'lgan kontentni boshqaruvchi o'rgatiluvchi tizimlar oson joriy etilishi yoki import qilinishi mumkin bo'lgan veb-nashrlarning malakali imkoniyatlaridan iborat bo'lgan instrumentlar hisoblanadi.

Ko'plab CMS, shu jumladan, LCMS yagona veb-serverga ulanadigan mualliflik materiallarni yaratish uchun talab etiladigan markazlashtirilgan modeldan foydalanadi. Bu bog'lanishning eng kichik o'tkazish imkoniyatiga ega yoki umumiy ulanish mavjud bo'lmaganda mualliflarni cheklaydi. eXe serverga ulanish zarur bo'lmagan holda ishlanmalarning avtonom instrumenti sifatida ishlab chiqilgan.

Ko'plab intuitiv muhitini CMS va LCMS WYSIWYG (“nimani ko'rsam natijada shuni olaman”) ta'minlamaydi, bunda mualliflar materiallari nashr qilingandan keyin brauzerda qanday ko'rinishga ega bo'lishini ko'rishlari mumkin, asosan, bu avtonom rejimdagi ishlanmalarga taalluqlidir. WYSIWYG funksional eXe foydalanuvchilarga materiallari onlayn nashr qilingandan keyin qanday ko'rinishda bo'lishini ko'rish imkonini beradi [8].

Lectora ba Lectora Online - interaktiv multimedia-kontentni yaratish va baholash uchun tavsiya etiladigan Lectora mualliflik platforma eLearning va mobil qurilmalar uchun mo'ljallangan ilova.

Lectora Online – guruh a'zolariga kurs tarkibi bilan almashinish va o'zgartirish imkonini beradi [6].

iSpring – dasturi multimediali elektron o'quv kurslarni yaratish imkoniyatini beruvchi pedagogik dasturiy vositalar ichida yuqori reytingga ega hisoblanadi [1].

iSpring paketiga kiruvchi iSpring Free dasturi .PPT, .PPTX, .PPS, .PPSX formatdagi fayllarni Flash (.SWF) va HTML5 formatiga konvertatsiyalash imkoniyatini beradigan mualliflik dasturi hisoblanadi.

Dastur orqali foydalanuvchilar Flash-rolklar va YouTube-video resurslarni PowerPoint taqdimot slaydlariga joylashtirishlari mumkin. Xususan:

- yaratiladigan elektron o'quv kontentlarni SCORM va TinCan tizimlarga o'tkazish imkoniyatini beradi, bu esa ixtiyoriy LMS (Learning management system) bilan integratsiyalashtirish mumkin degani.

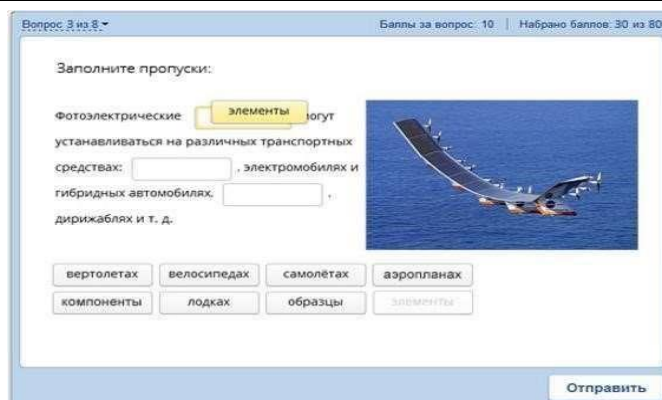
- PowerPoint dasturida yaratilgan taqdimot faylining hajmini 97%gacha siqish imkoniyati mavjud.

- PowerPoint dasturida yaratilgan taqdimot faylining himoyalanihini ta'minlaydi. iSpring Free dasturi mutlaq tekin hisoblanadi [2].

iSpring Free dasturidan tashqari, imkoniyati ko'proq bo'lgan iSpring Suite dasturi ham mavjud bo'lib, bu dastur orqali yuqori darajada sifatli elektron o'quv kontentni yaratish mumkin.

iSpring Suite asbob uskunalari orqali (QuizMaker, iSpring Visuals, iSpring Dialog Trainer) elektron darsliklar, videoma'ruzalar, QuizMaker orqali elektron nazorat testlari, so'rovnomalar, iSpring DialogTrainer tarmoqlangan dialogli elektron kurslarni va onlayn -prezentatsiyalarni yaratish mumkin (1-rasm).

Yaratilayotgan elektron kursga audio va video fayllarni qo'shish, audio va videolarni yozish, taqdimot slaydlari bilan sinxronizatsiyalash, elektron kursning har xil pleerlarini tanlash, tahrirlash, SCORM va TinCan standartlarida chop etish, .mp4 videoformatida eksport qilish imkoniyatlarini beradi.

1-rasm. iSpring Suite dasturi orqali yaratilgan elektron nazorat testi.

Shu bilan bir qatorda, iSpring Visuals orqali 3D kitoblar, glossariylar yaratish imkoniyati ham mavjud (2-rasm).

2-rasm. iSpring Visuals orqali yaratilgan 3D kitob.

iSpring dasturi orqali yaratilgan kurslarni LMSlar bilan integratsiyalash imkoniyati mavjud.

LMS (Learning management system) – bu yelektron ta’lim platformasi hisoblanadi [9].

Learning - o’rganish - o’qitish. LMS yordamida elektron kurslar va o’quv materiallarining yagona ma’lumotlar bazasini yaratish mumkin. Bunday ma’lumotlar bazasi mavzu bo’yicha haqiqiy bilim omboridir.

Management - menejment - boshqaruv. LMS kurslarini boshqarish yoki talabalar bilimni nazorat qilish va boshqarish mumkin.

Fayl almashishdan farqli o’laroq, LMS - bu faqat fayllar yig’indisi emas, balki jarayonni bosharadigan yaxshi tashkil etilgan tizim.

System - tizim - bu elektron tizim. LMS barcha zerikarli va monoton ishlarni avtomatlashtiradi: testlarni tekshirish, statistikasi yig’ish va hisobotlarni tayyorlash. LMS shaxsiy onlayn universitetga o’xshaydi. Tizim yelektron kurslarni yaratish va saqlashga yordam beradi, talabalar ishtirokini ta’minlaydi va natijalarni baholashga yordam beradi.

Yuqoridagi tahlillarni inobatga olgan holda muqobil energiyaga oid ta’lim jarayonida elektron adabiyotlar va multimediali dasturiy vositalari, ya’ni elektron darsliklar, elektron masalalar to’plami, elektron o’quv-uslubiy majmualar, virtual laboratoriya stendlari, 3D animatsiyalar, elektron o’quv trenajorlari va bilimlarni nazorat qilishning kompyuterli tizimlaridan foydalanish, ta’lim oluvchilarning motivatsiyasi hamda ta’lim sifati samaradorligini sezilarli darajada oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Axborot kommunikatsion va innovatsion texnologiyalar ta’lim mazmunini boyitadi hamda o’qitish shakli, usul va vositalarini yangilash vazifasini bajaradi. Ta’lim jarayoniga innovatsiyalarning kirib kelishi kompyuter texnologiyasining rivojlanishi bilan uzviy bog’liq bo’lib, axborot kommunikatsion texnologiyalari yordamida ta’lim jarayonida elektron adabiyotlar va multimediali dasturiy vositalardan foydalanish imkoniyatlari, talabalarning motivatsiyasini oshirishda, fanga oid kompetensiyalarini shakllantirishda hamda baholashda eng sodda va sifatli usul hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. A.R.Zhuraev, Using Electronic Teaching Materials for Training Future Teachers. “Eastern European Scientific Journal”. Journal ausbage 1 – 2019. Germany. –P 432-435.

2. A.R.Zhuraev, Types of education and importance of ensuring the coherence of education content in terms of subject. “Science and world” International scientific journal. № 7 (35) / 2016, Russia, Volgograd. – P. 67-69.
3. Jo‘rayev A.R. Bo‘lajak texnologiya fani o‘qituvchilarini kasbiy tayyorlashda dasturlashtirilgan ta’lim vositalaridan foydalanishning didaktik imkoniyatlari. Zamonaviy fan, ta’lim va tarbiyaning dolzarb muammolari. Elektron jurnal. – Urganch. 2019-1.
4. S.K.Kakharov, Yu.Yu.Zhamilov “Formation of competencies in the field of alternative energy using software for teaching physical education” The role of physics in modern education. Materials of the Republican Scientific and Practical Conference. Samarkand. 2019. – P. 41-42.
5. S.K.Kakharov, Yu.Yu.Zhamilov “Opportunities of the formation of students’ competence on alternative energy using training software devices” European science 2020. № 2 (51). Part II. –P. 61-64.
6. Uzluksiz ta’lim tizimi uchun o‘quv adabiyotlarining yangi avlodini yaratish konsepsiyasi. – Toshkent: “Sharq”, 2002-yil, 2012-yil.
7. Агеев В.Н. Электронная книга: Новое средство социальной коммуникации. -М., 1997.
8. Рузиев К.И. Роль современного учебника в воспитании и обучении современного поколения // Материалы международной конференции “Учебник третьего тысячелетия”. –Алматы, 2003 г.
9. www.ziynet.uz
10. www.malaka.uz
11. www.articulate.com
12. exelearning.org

M. KODIROVTermiz davlat universiteti
umumiy fizika kafedrası professori**E.VOXIDOV**Mirzo Ulug'bek nomidagi
O'zbekiston Milliy universiteti
2-kurs tayanch doktoranti**FIZIKA FANINI O'QITISHDAGI MUAMMOLAR XUSUSIDA**

Mazkur maqola akademik litseylarda fizika fanini o'qitishning bugungi holati hamda o'qitishni takomillashtirish masalalari bo'yicha o'quvchilardan olingan so'rovnomalar tahliliga bag'ishlangan. Ta'lim sifatiga salbiy ta'sir etuvchi omillar ochib berilgan.

Kalit so'zlar: fizika, fan, ta'lim, bilim, o'qitish, nazariy, amaliy, laboratoriya, malaka, sifat, darslik, tadqiqot.

Данная статья посвящена о современном состоянии преподавания физики и вопросам совершенствования преподавания на основе анализу анкет проводимых среди учащихся академических лицеев. Раскрыты отрицательно влияющих факторов на качества образования.

Ключевые слова: физика, наука, образование, знания, обучение, теоретический, практический, лабораторный, квалификация, качество, учебник, исследование.

This article is devoted to the analysis of questionnaires received from students on the current state of teaching physics in academic lyceums, as well as issues of improving teaching. Factors that negatively affect the quality of education have been explained.

Key words: physics, science, education, knowledge, teaching, theoretical, practical, laboratory, qualification, quality, textbook, research.

Kirish. Fizika fanini o'qitish jarayonida o'quvchi (talaba)lar fizikaviy jarayon va qonuniyatlarni to'laqonli tushunishi va bu qonuniyatlarni hayotga tatbiq etish uchun nazariy bilimlarni amaliyot (masalalar yechish, laboratoriya ishlarini bajarish, muhandislik-texnik modellar yaratish) bilan uyg'unligini ta'minlashni taqozo etadi. Bu esa har bir fizik pedagogdan o'quvchilarning bilim olish imkoniyatlari darajasini, qiziqishini va kelgusida qaysi kasbga moyilligini bilishni talab qiladi. Xususan, pedagoglar o'quvchilarga faqatgina nazariy bilimlar berish bilan cheklanibgina qolmasdan, ularni mantiqiy fikrlashga o'rgatishlari, amaliy ko'nikmalarni shakllantirishlari, bir so'z bilan aytganda, ularni hayotga tayyorlashlari kerak.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Fizika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risda”gi Qarori [1] ta'lim tizimida faoliyat yuritayotgan professor-o'qituvchi va ilmiy xodimlar uchun quvonchli yangilik bo'ldi. Ushbu qarorda “fizika fani bo'yicha ta'lim sifatini tubdan oshirish, yuqori malakali pedagog va ilmiy xodimlarni tayyorlash, ta'lim muassasalarini zamonaviy laboratoriyalar, darsliklar va boshqa o'quv jihozlari bilan ta'minlash, ilmiy tashkilotlarning salohiyatini rivojlantirish, ularning faoliyatini samarali tashkil etish, ilm-fan va ishlab chiqarish sohalari o'rtasida o'zaro yaqin muloqot va hamkorlikni yo'lga qo'yish” masalasiga alohida e'tibor qaratilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yilning 29-dekabrdagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida ta'kidlaganidek, “Agar tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, dunyodagi deyarli barcha kashfiyot va texnologiyalarni yaratishda fizika fani fundamental asos bo'lganini ko'ramiz. Haqiqatan ham, fizika qonuniyatlarini chuqur egallamasdan turib, mashinasozlik, elektrotexnika, IT, suv va energiyani tejaydigan texnologiyalar kabi bugun zamon talab qilayotgan sohalarida natijaga erishib bo'lmaydi” [2].

Shuningdek, umumta'lim maktablarida darslik va o'quv-metodik majmualarni tajriba-sinovdan hamda chet ellik mutaxassislar ishtirokida ekspertizadan o'tkazish tizimi mavjud emas. Maktab darsliklarini yaratish va chop etishni tartibga solish masalasi ham dolzarb bo'lib qolmoqda” [3].

Asosiy qism. Haqiqatdan ham dunyo ilmiy-texnik inqilobini, xususan, XX-XXI asrdagi buyuk kashfiyotlarni fizika ta'limi va fani taraqqiyotisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Fizika tabiatning asosiy va shu bilan birga uning eng umumiy xossalari, materiya, uning tuzilishi va harakati to'g'risidagi fan bo'lib, fizikaviy qonunlar tabiatshunoslikning asosini tashkil etadi. Matematika, axborot texnologiyalari, kimyo, biologiya, sanoat, kompyuter texnikasini olasizmi, kosmik raketa yoki meditsinada qo'llaniladigan o'ta murakkab asbob-uskunalarining yaratilishidan tortib qishloq xo'jaligida hosildorlikni oshirish, ularni yig'ib olish va qayta ishlashdagi mexanik-elektron qurilmalar ham fizika qonuniyatlariga asoslangan. Afsuski, keyingi 25-30 yilda yoshlarimizning bu fanga qiziqishi so'nib bormoqda [4].

Fizika fanini umumta'lim maktablari va akademik litseylarda o'qitish - nazariy bilimlarni ma'ruza orqali yetkazish, fizik hodisalarni laboratoriya sharoitida tajribada ko'rsatish, fizikaviy masala va misollarni yechish, o'quv-ilmiy seminarlar, ilmiy-ijodiy to'garaklar tashkil etish kabi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladiki, bu jarayonlarni mukammal bilish o'qituvchidan yuksak intellekt va ijodkorlikni, fidoyilikni, ta'bir joiz bo'lsa, aytish mumkinki, qahramonlikni talab etadi. Umuman olganda, ta'lim sifatini ta'minlovchi bu tarkibiy qismlarni bir kishi shaxsida mukammal o'zlashtirilish o'ta murakkab masala [5]. Ammo shuni e'tiborga olish kerakki, agar ta'lim sohasi pedagoglari o'zlarining kasbiy bilim va amaliy malakalarini muntazam oshirib bormasa, jamiyat oldidagi burchini teran anglamasa har qanday islohotlar samara bermaydi. O'tgan yillar tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'pchilik oliy ta'lim, akademik litsey va umumta'lim muassasalarida fizika kursi asosan nazariy bilimlar bilan cheklanib, laboratoriya ishlarini bajarish, fan to'garaklarida konstruktorlik ishlari mutloq e'tibordan chetda qolib ketgan. Akademik litsey va umumta'lim maktablarida fidoyi o'qituvchilar soni borgan sari kamayib, aksariyat yosh o'qituvchilar repetitorlik qilish, shuningdek, DTM blyutenlarida chop etilgan masala va mashqlarni, fizikaviy qonunlarni yodlatish bilan band bo'lib qolishdi. Natijada bizdagi o'quvchi va talabalar xalqaro olimpiada va tanlovlarda deyarli yuqori natijalarga erishmayapti. Vaholanki, o'zbek fizik olimlari, akademiklar B.Yo'ldoshev, T.Mo'minov, T.Usmanov, S.Baxramov, M.Baxadixanov, K.Muqimov, N.To'rayev, M.Musaxonov, professorlar L.Sabirov, N.Nizamov, O.Quvondiqov, U.Salixbayev, U.Valiyev, Sh.Otajonov, Z.Azamatov, D.Jo'rayev, S.Qahhorov va ko'plab olimlarimizni dunyo ilmiy jamoatchiligi yuksak e'tirof etib kelmoqda.

Taniqli mutafakkir, olim Frensis Fukuyama o'rinli ta'kidlaganidek, sovet ta'lim tizimi garchi muayyan sohada eng kuchli bilimlarni bergan bo'lsada, u formulaga, yodlashga va shunga o'xshash qat'iy prinsiplarga asoslanib qolgan edi. Sovet ta'limidagi asosiy muammo tanqidiy va mustaqil fikrlash, g'oyalarga o'rgatmagani bo'lgan. G'arbiy Yevropa taraqqiyotida aynan fikrlarni shubhaga olish, erkin fikrlashning o'rni nihoyatda katta bo'lgan [6].

Afsuski, bugungi kunda mamlakatimizdagi ta'lim inqirozi, xususan, fizika ta'limi va fanidagi muammolar bugun yoki kecha boshlangani yo'q. Sobiq Ittifoqning “Педагогика”, “Физика в школе” nomli ilmiy-uslubiy jurnalining 1989-yil, 6-sonidagi “Воспитывает личность творческую и духовно богатую (Ijodiy va ruhan boy shaxsni tarbiyalash)” nomli tahririyat maqolasida SSSR umumta'lim maktablarida ta'lim inqirozining oldini olish uchun keskin islohotlar o'tkazish lozimligi bejiz o'rta tashlanmagan.

Ushbu maqolada sotsiologik tadqiqotlar natijasiga ko'ra o'qituvchilarning 73 foizi ta'limda inqiroz yuz berganini va bu holatdan chiqish maqsadida ta'lim sohasida tub islohotlar o'tkazish lozimligi xulosa qilingan. Albatta, ushbu so'rovnoma qatnashgan barcha shaxslar (pedagoglar, ota-onalar, o'quvchilar)ning qariyb uchdan bir qismi (33 foizi) aksariyat hollarda ta'lim inqirozining asosiy sabablari qatorida o'qituvchilar o'zlarining faoliyatlariga loqaydligi (beparvoligi) ko'rsatilgan [7]. O'zbekiston maktablarida ham xuddi shunday munosabat shakllandi va bu jarayon 2016-yilgacha davom etdi desak xato qilmaymiz. Natijada o'quvchilarda bilimga bo'lgan intilish keskin susaydi, kasb tanlashda esa yagona davlat siyosati yaratilmadi.

Mamlakatimiz umumta'lim maktablari va akademik litseylarda o'quvchilarni fizik bilimlarni egallashlarida moslashuvchanlik, moyillik, erkin fikrlash, yangi g'oyalarni muhokamaga chiqarish kabi xususiyatlar shakllantirilmadi. O'qituvchi ta'lim jarayonida ham dirijyor, ham arxitektor, ham bilimlarni beruvchi va yaratuvchi shaxs - generator hisoblanadi. Yana bir muhim masala - yaxshi fizik mutaxassis (iqtidorli o'quvchi-talaba)ni tayyorlashda fizika kursidan tashqari matematika, informatika, astronomiya, kimyo-biologiya, geografiya, mantiq fanlari ham muhim rol o'ynaydi. Shu sababli vaqti-vaqti bilan ushbu fan o'qituvchilari har bir iqtidorli o'quvchining bilimi, ijodiy yutuqlari, kuchli va kuchsiz tomonlarini muhokama etishlari va o'qitish jarayonida bu holatlarni inobatga olishlari lozim bo'ladi.

Har qanday mamlakatning iqtisodiyoti, ayniqsa, sanoatining taraqqiyot darajasi yuqori malakali muhandis-texnik mutaxassislar soni va kompetentlik darajasiga bevosita bog'liq. Bu soha mutaxassislarining mehnat samaradorligi va mahsulot sifati to'g'ridan-to'g'ri fizik bilimlar darajasi va zamonaviy asbob-uskunalaridan foydalanish malakasi bilan belgilanadi. Ammo, bugungi kunda shu sohalar bo'yicha oliy ta'lim muassasa(OTM)larni bitirgan yoshlarning kasbiy bilim, malaka va amaliy ko'nikmalari talab darajasida emasligi tufayli mahalliy va xorijiy intellektual mulk bozorida O'zbekistonda ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlariga, shuningdek, tayyorlanayotgan kadrlarimizga talab yo'q. Bu salbiy holatni keltirib chiqaruvchi omillarni faqat OTMlardan izlash to'g'ri emas, uning tub ildizlari maktab, hattoki maktabgacha ta'limga borib taqaladi [5].

Umumta'lim maktablari va akademik litsey, oliy ta'lim muassasalarida fizika fanini o'qitishda sifat va samaradorlikka erishish, va, binobarin, raqobatbardosh zamonaviy pedagog kadrlar va muhandis-texniklar tayyorlashda ko'plab muammolar yig'ilib qoldiki, ularni yechmasdan turib ko'zlangan maqsadlarga erishib bo'lmaydi. Jumladan, zamonaviy talablarga javob beradigan, xorijiy tajribalar asosida, fizika fani bo'yicha

darslik va o'quv qo'llanmalarining yaratilmaganligi, hozirda amaldagi o'quv adabiyotlarini esa murakkab tarzda yozilganligi va mavzularning ko'pligi hamda o'quv soatlarining kamligi; umumta'lim maktablarida kasbiy malakasi va pedagogik mahorati yuqori bo'lgan fizika fani o'qituvchilarining yetishmasligi; fizika laboratoriyalarining zamonaviy o'quv asbob-uskunalar bilan ta'minlanganlik darajasining talab darajasida emasligi; fan olimpiadalarini tashkil etish va o'tkazishni tizimli yo'lga qo'yilmaganligi va h.k. [8].

Muhokamalar va natijalar. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda akademik litseyning aniq va texnika fanlari yo'nalishida o'qiyotgan o'quvchilarning fizika fanidan yaratilgan darsliklar holati, ularning sifati, mavzularning uzviyligi va ketma-ketlikda tuzilgani, laboratoriya jihozlarining mavjudligi, shuningdek, fizika fani o'qituvchilarining dars o'tish mahorati va o'quvchilarga nisbatan munosabati to'g'risidagi fikrini o'rganish maqsadida O'zbekiston Milliy universiteti huzuridagi tabiiy va aniq fanlarga ixtisoslashtirilgan S.H.Sirojiddinov nomidagi respublika akademik litsey hamda Guliston davlat universitetlarining akademik litseylarining tabiiy va texnika fanlari yo'nalishida o'qiyotgan o'quvchilari o'rtasida so'rovnoma o'tkazildi. So'rovnomada jami 60 nafar o'quvchilari ishtirok etishdi.

Anketa-so'rovnomada quyidagi savollar kiritildi (qavs ichida o'quvchilarning javoblari foizlarda keltirilgan):

1. Akademik litseyda fizika fani bo'yicha o'quv adabiyotlari bilan ta'minlanganlik darajasi: a) darsliklar (bosma va elektron shaklda) yetarli (62%); b) darsliklar (bosma va elektron shaklda) yetarli emas (36%); d) takliflaringiz (2%).

2. Fizika fani bo'yicha o'quv adabiyotlarining sifati to'g'risida fikringiz: a) darsliklar yaxshi va tushunarli tilda yozilgan (80%); b) darsliklarning sifati talabga javob bermaydi (18%); d) takliflaringiz (2%).

3. Agar tanlash imkoni bo'lsa, Siz an'anaviy kunduzgi va masofaviy ta'limdan qaysisini tanlagan bo'lar edingiz: a) an'anaviy ta'limni (63%); b) masofaviy ta'limni (33%); d) har ikkalasini ham (4%).

4. Akademik litseyda fizika fanidan tajribalar o'tkazish bo'yicha yaratilgan imkoniyatlar: a) laboratoriyalar yaxshi jihozlangan, tajribalar o'tkazishga imkoniyatlar yetarli (63%); b) laboratoriyalar yaxshi jihozlanmagan, tajribalar o'tkazish imkoniyati yo'q (37%).

5. Fizika o'qituvchisi tomonidan o'quv (mavzu) materialini bayon etilishi: a) o'qituvchi mavzuni aniq va tushunarli bayon etadi (88%); b) o'qituvchi mavzuni aniq va tushunarli bayon etmaydi (12%).

6. Fizika o'qituvchisining o'quvchilarga nisbatan munosabati: a) o'qituvchi o'quvchilarga nisbatan talabchan (82%); b) o'qituvchi o'quvchilarga nisbatan talabchan emas (8%); d) o'qituvchi darsini shunchaki darsini o'tadi, xolos (10%).

7. O'qituvchining o'zining xizmat vazifasiga munosabati:

a) o'qituvchi o'zining xizmat vazifasiga ijodiy yondashadi (84%); b) o'qituvchi o'zining xizmat vazifasiga loqaydlik bilan qaraydi (12%); d) o'qituvchi o'zining fanini yaxshi bilmaydi (4%).

8. O'qituvchi tomonidan o'quvchilarni baholashi: a) o'qituvchi o'quvchilar bilimni adolatli baholaydi (80%); b) o'qituvchi o'quvchilar bilimni adolatsiz baholaydi (8%); d) o'qituvchi o'quvchilar bilimni baholashda e'tiborsizlik qiladi (12%).

9. Akademik litseyda ta'lim jarayonining tashkil etilishi:

a) dars jarayoni yaxshi (samarali) tashkil qilingan (83%); b) dars jarayoni yomon (samarasiz) tashkil qilingan (10%); d) taklifingiz (7%).

10. Fizika faniga ajratilgan soatlar bo'yicha fikringiz:

a) o'quv soatlari yaxshi bilim olish uchun yetarli (60%); b) o'quv soatlari yaxshi bilim olish uchun yetarli emas (40%). O'quvchilarning ushbu savollarga javoblari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval.

Jami o'quvchilar soni	1-savol			2-savol			3-savol			4-savol		5-savol	
60	a	b	d	a	b	d	a	b	d	a	b	a	b
	37	22	1	48	11	1	38	20	2	38	22	53	7
Foida (%)	62	36	2	80	18	2	63	33	4	63	37	88	12

6-savol			7-savol			8-savol			9-savol			10-savol	
a	b	d	a	b	d	a	b	d	a	b	d	a	b
49	5	6	51	7	2	48	5	7	50	6	4	36	24
82	8	10	84	12	4	80	8	12	83	10	7	60	40

Tahlillardan ko'rinadiki, o'quvchilarning 62% akademik litseyda fizika fani bo'yicha o'quv adabiyotlar yetarli darajada ta'minlangan degan bo'lsa, ularning 36% darsliklar yetarli emasligini bildirishgan (1-savol). O'quvchilarning 80% fizika fani bo'yicha o'quv adabiyotlari yaxshi va tushunarli tilda yozilganligini ko'rsatgan bo'lsa, 18% o'quvchilar o'quv adabiyotlarining sifati talabga javob

bermasligini (2-savol), 33% o'quvchi agar tanlash imkoni bo'lsa, masofaviy ta'limni tanlashini (3-savol), 37% akademik litseyda fizika fani bo'yicha tajribalar o'tkazish imkoniyatlari yetarli darajada emasligini (4-savol) ko'rsatishgan.

O'quvchilarning o'qituvchilar tomonidan darslarni o'tishiga munosabatiga to'xtaladigan bo'lsak, ularning 88% o'qituvchilari fizika fanidan mavzuni aniq va tushunarli bayon etishini (5-savol), 82% o'qituvchilari ularga nisbatan talabchan ekanligini (6-savol); 84% o'qituvchilari o'zining xizmat vazifasiga ijodiy yondashishini (7-savol), 80% o'qituvchilari o'z bilimini adolatli baholashlarini ko'rsatib o'tishgan (8-savol). O'quvchilarning 83% akademik litseyda ta'lim jarayoni yaxshi (samarali) tashkil qilingan deb hisoblasa, 10% ta'lim jarayoni yomon (samarasiz) tashkil etilganligini bildirgan (9-savol), 60% o'quvchi fizika faniga ajratilgan o'quv soatlari yaxshi bilim olish uchun yetarli ekanligini, 40% o'quvchi o'quv soatlari yaxshi bilim olish uchun yetarli emasligini ko'rsatishgan (10-savol).

Ta'kidlash lozimki, ba'zi o'quvchilar o'qituvchilari fizika fanidan mavzuni aniq va tushunarli bayon etishi, dars mobaynida o'quvchilarga nisbatan talabchan ekanligini hamda o'zlarining xizmat vazifasiga ijodiy yondashishi qatorida o'quvchilarning bilimini adolatsiz baholashlarini ko'rsatgan. Bu esa o'quvchilar savolnomaga real yondashmaganliklari va e'tiborsiz belgilaganliklaridan dalolat beradi.

O'quvchilar savolnoma davomida zamonaviy o'quv-adabiyotlarini yaratish, laboratoriya mashg'ulotlar va amaliy dars soatlarini oshirish, fizika fanini boshlang'ich sinflardan boshlash, o'qituvchi nazariy bilimlar bilan bir vaqtda amaliy bilimlar ham berib borishlarini yo'lga qo'yish, darslarning o'zaro bog'liqligini oshirish maqsadida matematika va ingliz tili fanlaridan dars soatlarini oshirish, bepul qo'shimcha darslar tashkil qilish, o'quvchilarning bilimini e'tiborga olgan holda guruhlariga ajratib dars o'tish, to'garaklar va olimpiadalarni ko'proq o'tkazish, maktablarni laboratoriya jihozlari bilan talab darajada ta'minlash bo'yicha takliflar berishdi. Shuningdek, fizika fanini zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llagan holda o'tilishi dars samaradorligini oshirish uchun xizmat qilishini ta'kidlashdi.

Xulosa. Litseylarda fizika fanini o'qitish masalasida jiddiy kamchilik va muammolar mavjud, jumladan malakali o'qituvchilarning yetishmasligi, fizika fani bo'yicha o'quv reja va darsliklarning talabga javob bermasligi, qo'llaniladigan metod va usullarning samarasizligi, o'quvchilarni kasbga yo'naltiruvchi va bilim olishlariga qiziqishlarini oshiruvchi pedagogik texnologiyalarning amaliyotga kiritilmaganligi va h.k. Ta'kidlash lozimki, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamdagi islohotlar ta'lim sifati hamda o'qitishning tashkiliy-pedagogik imkoniyatlarini oshirish, moddiy-texnik bazasini yaxshilash, uzluksiz ta'lim tizimini malakali kadrlar bilan ta'minlash, xorijiy tajribalardan keng foydalangan holda fizika fani o'quv dasturlari, o'quv-uslubiy adabiyotlari mazmunini yangilash, o'quv jarayoniga innovatsion ta'lim texnologiyalarini keng joriy qilinishini ham qamrab olganligi bilan e'tiborlidir.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-martdagi “Fizika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risda”gi PQ-5032-son Qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning 2020-yilning 29-dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasi.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning o'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi 2020-yil 30-sentabr.
4. Qodirov M., Voxidov E. Umumta'lim maktablari va akademik litseylarda fizikani o'qitish samaradorligini oshirish masalalari. O'zbekiston Milliy universiteti xabarleri, № 1/6/1. –T.: O'zMU, 2020.
5. Qodirov M., O'roqov Sh., Nizomov X. Umumta'lim maktablarida fizika fanini o'qitish: Uslubiy qo'llanma. -Samarqand: “SamDU” nashriyoti, 2014. -136 b.
6. Kodirov M.K., Voxidov E.R., Quybakov X.R. Elektrostatika (Ixtisoslashtirilgan davlat umumta'lim maktablari va akademik litseylarning fizika fani o'qituvchilari hamda iqtidorli o'quvchilari uchun uslubiy qo'llanma). -Samarqand: 2022. -80 b. 76-78-b.
7. Воспитывает личность творческую и духовно богатую. Редакционная статья. Журнал “Педагогика”, Физика в школе. -М.: 1989, №6.-с.3-8.
8. Qodirov M.Q., Xushvaqto'v X.A., Voxidov E.R., Qayumov A.O. Umumta'lim maktablari, akademik litsey va oliy ta'lim muassasalarida fizika fanini o'qitish sifati va samaradorligini oshirish masalalari. “Iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohaning energiya samaradorligini oshirishga qaratilgan avtomatlashtirish va energetika muammolarni yechishda ilg'or innovatsion texnologiyalar va ta'limni o'rni” mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Namangan muhandislik-texnologiyalar instituti. –Namangan, 2021-yil 24-25-iyun. 213-218 b.

Shohida SODIQOVAO‘zbekiston Milliy universiteti
umumiy fizika kafedrası dotsenti**“OPTIK TOLA VA UNING QO‘LLANILISH SOHALARI” MAVZUSINI O‘QITISHDA
MEDIATEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH METODIKASI**

Maqolada yorug‘lik nurining muhitda tarqalish qonuniyatlariga oid namoyish tajribalarini yaratish va ularni ko‘rsatish texnologiyalari yoritilgan. Shuningdek, optik nur tolada axborotni uzatish va qo‘llanish sohalariga e‘tibor qaratilgan hamda o‘qitishning zamonaviy didaktik ta‘minot tizimida ta‘lim sohalariga oid yaratilgan elektron qo‘llanmalar, mediatexnologiyalar didaktik ta‘minotning muhim komponenti sifatida qaralgan. Bu omil, ayniqsa, fizika fani mazmunini va uni o‘qitishni mediatexnologiyalar asosida takomillashtirish muhim omil bo‘lib xizmat qilishi ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: nur tola, didaktika, metod, lazer, to‘la ichki qaytish, o‘tkazish oralig‘ining kengligi, elektromagnit nurlanish, induksiya, dispersiya, regeneratsiya, interferensiya, kabel muftasi, multipleksor, mediakonverter, tarmoq transiveri, mediatexnologiya.

В статье описаны технологии создания и демонстрации экспериментов по законам распространения света в окружающей среде. Также уделяется внимание областям передачи и применения информации в оптическом волокне, а в современной системе дидактического обеспечения образования электронных пособий, медиатехнологий рассматриваются как важная составляющая дидактического обеспечения. Показано, что этот фактор является важным фактором, особенно в совершенствовании содержания физики и ее преподавания на основе медиатехнологий.

Ключевые слова: световод, дидактика, метод, лазер, полное внутреннее отражение, полоса пропускания, электромагнитное излучение, индукция, дисперсия, регенерация, интерференция, кабельная связь, мультиплексор, медиаконвертер, сетевой передатчик, медиатехнология.

The article describes technologies for creating and demonstrating experiments on the laws of light propagation in the environment. Attention is also paid to the areas of transmission and application of information in optical fiber, and in the modern system of didactic provision of education, electronic aids, media technologies are considered as an important component of didactic support. It is shown that this factor is an important factor, especially in improving the content of physics and its teaching based on media technologies.

Key words: fiber, didactics, method, laser, full internal return, passband, electromagnetic radiation, induction, dispersion, regeneration, interference, cable communication, multiplexer, media converter, network transmitter, media technology.

Kirish. Bugungi kunda oliy ta‘lim muassasalarida tahsil oluvchi talabalarga fundamental fanlarning asosi bo‘lmish fizika fanini mediatexnologiyalar asosida o‘qitish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Talabalar fanga oid bilimlarni tayyor holda emas, balki bu jarayonda mustaqil bilim olish yo‘llarini o‘rgatish, fizika ma‘ruzalarida o‘quv jarayonini ilmiy-ijodiy tashkil etish hamda talabalarning amaliy mashg‘ulotlarni mustaqil bajarishlari uchun ularda nazariy bilim, amaliy ko‘nikma va malakalarni shakllantirish lozim.

O‘quv kursi davomida fizika fanidan tabiatdagi qonuniyatlar, jarayonlar va hodisalar to‘g‘risidagi bilimlar beriladi. Bo‘lajak fizik mutaxassisning chuqur bilimga, samarali faoliyat yurita olish mahoratiga ega bo‘lishi, fizika fanidan yetarli nazariy hamda amaliy bilimlarni, ta‘lim jarayonida yangi pedagogik va mediatexnologiyalardan samarali foydalanish malakasini qanchalik shakllanganligiga bog‘liq.

Asosiy qism. Oliy ta‘limda fizika fanini o‘qitish sifatini yaxshilash va takomillashtirish muammosining dolzarbligi, zamonaviy mediatexnologiyalarni fizika ta‘lim jarayoniga joriy etishning yetarlicha ilmiy asoslanmaganligi va uslubiyotda tadqiq qilinmaganligi, fizika fanidan ma‘ruzalarni olib borishda foydalaniladigan ta‘limning elektron resurslarini yaratish va undan foydalanish metodikasini ishlab chiqish zarurati, innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida tayyorlangan uslubiy qo‘llanma va tavsiyanomalarning mavjud emasligi mazkur mavzuni tanlash uchun asos bo‘ldi.

Didaktika pedagogikaning asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, u o‘qitish maqsadlariga xizmat qiluvchi qonuniyatlar va tamoyillar, ta‘lim mazmuni, metod va vositalar, shakl va usullar, talaba va o‘qituvchining birgalikda qiladigan mehnati asosiy shartlarining majmuasidir. O‘quv jarayoni - insoniyat tajribalarini o‘zlashtirish, bilimlarni egallash, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish, uquv va ijodkorlik

qobiliyatlarini rivojlantirish kabi ko‘p funksiyali va uzoq davom etadigan tizimdir. Har qanday tizim esa ko‘p komponentli bo‘ladi. Shuning uchun ham o‘quv jarayonini takomillashtirish ko‘p qirrali va mas‘uliyatli ishdir.

Eng avvalo, tizim tarkibiga kiruvchi komponentlardagi o‘zgarishlar, so‘ngra esa bu komponentlar orasidagi o‘zaro ta‘sir (munosabatlar) evaziga uning sifat dinamikasiga erishish mumkin. Didaktika ta‘limning mazmuni va metodlarini belgilab beradi, ularni asoslaydi, jamiyat taraqqiyotiga monand tarzda o‘zgarib borayotgan ta‘limiy ehtiyojlar asosida takomillashtiradi hamda amalga oshirish yo‘llarini ko‘rsatadi. Barcha vositalar singari kompyuter ham tizimda mavjud metodik muammolarni hal qila olmaydi. Shuning uchun ham o‘qitishning zamonaviy didaktik ta‘minot tizimida ta‘lim sohalariga oid yaratilgan elektron qo‘llanmalar, mediatexnologiyalar didaktik ta‘minotning muhim komponenti sifatida qaraladi. Bu omil ayniqsa, fizika fani mazmunini va uni o‘qitishni mediatexnologiyalar asosida takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. Quyida optika misolida namoyish tajribalarini ko‘rib chiqamiz.

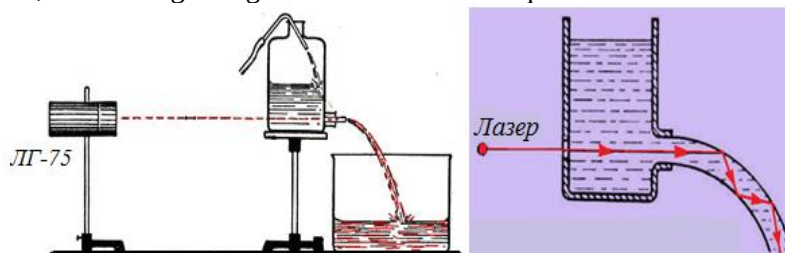
Namoyish tajriba. Yorug‘likning suv oqimida to‘la ichki qaytishini namoyish qilish

Maqsad: yorug‘likning ikki muhit chegarasida to‘la ichki qaytish qonunini namoyish qilish.

Kerakli jihozlar: Lazer – LG- 75, suvli idish, shtativ.

Tajribani bajarish tartibi: rasmda ko‘rsatilganidek qurilma yig‘iladi (1-rasm).

Bunda idish lazer nuri yo‘liga shunday joylashtiriladiki, unda nur shisha idishdagi jo‘mrakdan chiqib, ekranga tushadi. Idishning jo‘mragini berkitib, rasmda ko‘rsatilganidek uni suv bilan to‘lg‘izamiz. Agar jo‘mrakni ochib yuborsak, lazer nuri suv oqimi bo‘ylab pastga qo‘yilgan idishga tusha boshlaydi. Suv oqimi lazer nuri qizil bo‘lgani uchun oqim yo‘nalishi qip-qizil bo‘lib idishga tusha boshlaydi. Idish davriy ravishda suv bilan to‘ldirib turilsa, bu holatni ma‘lum muddatgacha kuzatish mumkin. Bu tajriba o‘zining ko‘rgazmaliligi va jozibaliligi bilan talaba - o‘quvchilarni hayratlantiradi [1, 161-162]. Shuningdek, bu hodisaga rangli favvoralarni misol qilish mumkin.

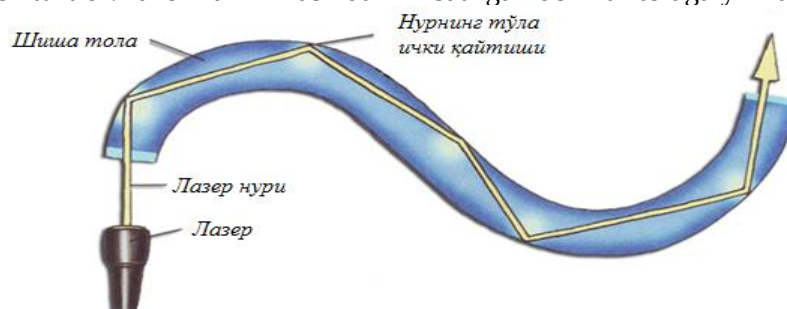

1-rasm. Namoyish tajriba. Shisha sterjenda yorug‘likning to‘la ichki qaytish qonunini namoyish qilish.

Maqsad: yorug‘likning ikki muhit chegarasida to‘la ichki qaytish qonunini namoyish qilish.

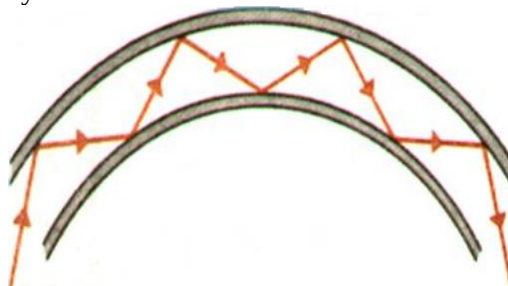
Kerakli jihozlar: lazer, nur tola, ekran.

Tajribani bajarish tartibi: lazer nuri 2- rasmda ko‘rsatilganidek nur tolaga yo‘naltiriladi.

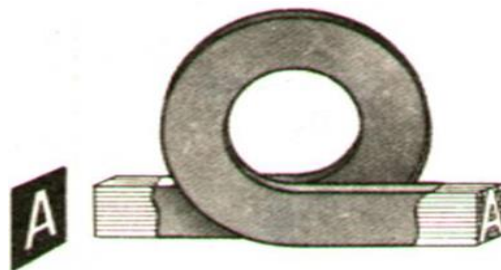
2-rasm

Bunda lazer nurini nur tola bo‘ylab murakkab harakatini kuzatishimiz mumkin (3-rasm).

3-rasm

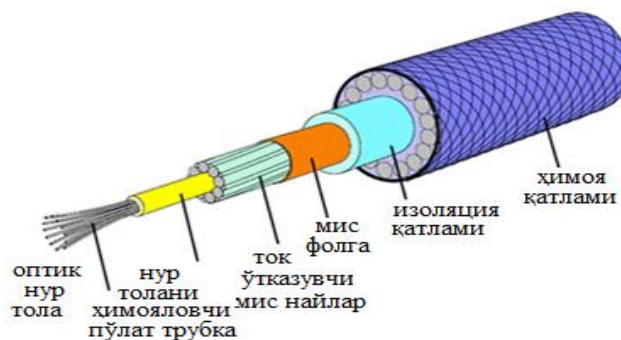
Shishaning ikkinchi tomonidan chiqqan lazer nurini kuzatish uchun ekran oʻrnatiladi. Nurtolani yarim doira qilib lazer nurini yoʻnaltirsak, u aylana boʻylab harakatlanib ekranga tushadi. Bu tajribada shuni aytish mumkinki, maʼlum chegaraviy burchakda lazer nuri nurtolada toʻla ichki qaytib ekranga tushadi [1, 163-164]. Agar uni yoʻliga 4-rasmda koʻrsatilganidek, A harfini joylashtirsak, nurni chiqishida axborotni (A) uzatganini koʻramiz.

4-rasm

Axborot - yorugʻlik nuri koʻrinishida optik tola boʻylab yoki ochiq fazo-atmosferada uzatiladigan aloqa turidir. Axborot tola orqali uzatilsa, *tolali nur tola*, ochiq atmosferada uzatilsa, *ochiq nur tola* deyiladi [2, 148-155].

Optik aloqaning asosiy yoʻnalishi tolali optik aloqa hisoblanadi. Chunki, hozirgi kunda yuqori darajadagi uzatish tamoyillariga ega boʻlgan nur oʻtkazuvchi tolalar ishlab chiqilgan. Ammo, axborotlarni ochiq fazoda, atmosferada uzatishga asoslangan ochiq optik aloqa ham, radioaloqa uchun ajratilgan chastotalarni toʻldiruvchi vosita sifatida namoyon etadi (5-rasm.).

5-rasm. Optik nur tolali kabel.

Tolali optik aloqa tarmogʻi - bu tugunlar orasidagi nur tola liniyalari orqali bogʻlangan aloqa tarmogʻidir.

Axborotni tola optik aloqa liniyalari orqali uzatish mis kabellar va boshqa uzatish muhitlariga qaraganda bir qancha afzalliklarga ega. Shu afzalliklari tufayli tola optik aloqadan nafaqat telefon aloqasini tashkil etishda, balki televideniya, ovoz eshittirishlarini uzatishda, hisoblash texnikasida, transport vositalarida va boshqa sohalarida keng foydalanilmoqda.

Tola optik aloqada uzatish kanali sifatida qoʻllaniladigan optik tolalarning qanday afzalliklarga ega? degan muammoli savol maʼruza jarayonida talabalar bilan hamkorlikda oʻz yechimiga keladi [3, 65-68]. Yaʼni, nur tolaning afzalliklari: nur tola elektr taʼsirlaridan himoyalangan; tashqariga umuman nurlanish chiqarmaydi; nur tola tizimida maʼlumot uzatish tezligi 1-10 Gbit/s gacha; maʼlumotni juda uzoq masofalarga uzatish imkonini beradi; fizik va kimyoviy parametrlari oʻzgarganda yongʻin va portlash havfidan holi; kichik massa va ixcham koʻrinishga ega [4, 180-185].

Oʻtkazish oraligʻining kengligi. Bu tashuvchi chastotasining juda yuqoriligi (1014) Gs bilan tushuntiriladi. Bitta optik tola boʻylab sekundiga bir necha terabit axborotlar oqimini uzatish imkoniyati mavjud. Oʻtkazish oraligʻining kengligi nur tolaning mis va boshqa axborot uzatish muhitlaridan ustun turuvchi eng muhim afzalligidir.

Optik tolada yorugʻlik axborotlarining kam yutilishi. Hozirgi kunda koʻplab korxonalar tomonidan ishlab chiqarilayotgan optik tolalar 1 kanal kilometr hisobida 1,55 mkm toʻlqin uzunligida 0,2-0,3 dB/km yutilishga ega. Soʻnish va dispersiya qiymatlarining kichikligi optik aloqalarni optik aloqa tolalari boʻylab regeneratsiyasiz 100 km va undan uzoq masofalarga uzatish imkonini beradi.

Shovqin sathining kichikligi optik tolaning oʻtkazish qobiliyatini oshiradi.

Shovqindan himoyalanganligi yuqori. Optik tola dielektrik materiallar – kvarts, koʻp tarkibli shisha, polimerlardan tayyorlanganligi uchun u elektromagnit nurlanishni induksiyalash xususiyatiga ega, atrofidagi mis kabelli tizim va elektr qurilmalarning (elektr uzatish liniyalari, elektrodvigatelli uskuna va boshqalar)

tashqi elektromagnit shovqinlariga ta'sirchan emas. Shuningdek, ko'p tolali optik kabellarda ko'p juftli mis kabellarga xos elektromagnit nurlanishlarning o'zaro ta'siri kabi muammolar yuzaga kelmaydi [5, 45-82].

Bu afzalligi tufayli optik kabellardan ishlab chiqarish korxonalarida, boshqaruv markazlarida, samolyot va kema kabi transport vositalarida foydalangan ma'quldir. Chunki shu kabi kichik joylarda ham energetik qurilmalar, ham avtomatika va teleboshqaruv tizimlari, ham ko'p sonli abonent qurilmalaridan iborat tarmoqlangan aloqa tarmoqlari joylashgan bo'ladi [6, 54-115]. Bunday holatda elektromagnit va o'zaro shovqinlar yuzaga keladi. Optik kabellarning esa bunday shovqinlarga ta'sirchan emasligini aytib o'tdik.

Yengilligi, hajmi va o'lchamlarining kichikligi. Optik tolalar mis tolalar bilan solishtirilganda, ancha yengil va hajmi kichik. Masalan, 900 juftli 7,5 sm diametrli mis telefon kabeli 0,1sm diametrli bitta optik tola bilan almashtirilishi mumkin. Agar optik tola bir necha himoya qobiqlaridan iborat va bron po'lat lenta bilan qoplangan bo'lsa, bunday tola diametri 1,5 cmga teng bo'ladi, bu esa ko'rilayotgan mis kabel diametridan bir necha marta kichik.

Optik tolaning bu afzalligi optik tolalarni tortishda ancha yengilliklar yaratadi. Yengilligi va o'lchamlarining kichikligi tufayli optik tolaning samolyot, vertolyot va boshqa transport vositalarida ishlatilishi nur tolaning juda muhim yutug'idir. Masalan, axborotlarni yig'ish va boshqarish vazifalarini bajarish uchun maxsus jihozlangan samolyotlarda bog'lovchi nur tolalar og'irligini 1 tonnadan ortiq kamaytiradi [6, 185-220].

Aloqaning maxfiyligi. Optik nur tolalar radio diapazonida umuman nur uzatmasligi sababli, undan uzatilayotgan axborotni uzatib-qabul qilishni buzmasdan ruxsatsiz tashqi ulanishlarda eshitish mumkin emas. Nur tola liniyasining monitoring tizimi (uzluksiz nazorat) tolaning yuqori sezgirlik xususiyatini qo'llab, darhol ruxsatsiz tashqaridan eshitalayotgan aloqa kanalini o'chirishi va xavf (trevoga) signalini uzatishi mumkin.

Tarqaluvchi optik signallarning interferensiya effektini qo'llovchi tizimlar tebranishlarga, bosimning o'ziga og'ishlariga sezuvchanligi juda yuqori. Hukumat, bank va ma'lumotlar himoyasiga yuqori talablar qo'yiladigan boshqa maxsus xizmatlarning aloqa tarmoqlarini tashkil etishda bunday tizimlar ayniqsa zarurdir [5, 150-185].

Yong'indan himoyalangan. Optik tolada uchqun hosil bo'lmasligi kimyoviy, neftni qayta ishlovchi korxonalarda, portlash va yong'in xavfi mavjud bo'lgan binolarda xavfsizlikni oshiradi.

Iqtisodiy samarador. Optik tola kvarsdan ishlab chiqariladi. Uning asosini tabiatda keng tarqalgan kremniy ikki oksidi - SiO_2 tashkil etadi. Demak, tolali optik kabellarni ishlab chiqarish uchun noyob rangli metall sarflanmaydi. Mis va qo'rg'oshinning dunyoviy zaxiralari chegaralangan hozirgi vaqtda noyob bo'lmagan mahsulotga o'tish kabelli aloqa texnikasining kelgusi rivojlanishi uchun muhim omil hisoblanadi. Natijada, optik kabellarning narxi mis kabellarga nisbatan arzonlashadi.

Tolali optik kabellar signallarni uzoq masofalarga retranslyatsiyasiz uzatish imkonini beradi. Uzoq masofali aloqa liniyalarida optik kabellarning qo'llanilishi retranslyatorlar soni qisqarishiga olib keladi. Natija sarf harajatlari har kamayadi.

Foydalanish muddati uzoq. Tola vaqt o'tgan sari eskiradi, ya'ni yotqizilgan optik nur tolalarda so'nish asta-sekin oshib boradi. Biroq, optik tola ishlab chiqarishning zamonaviy texnologiyalarining mukammallashuvi bu jarayonni sekinlashtiradi va foydalanish muddatini uzaytiradi. Tolali optik kabellardan foydalanish muddati taxminan 25 yilni tashkil etadi.

Masofaviy elektr ta'minotga ega ekanligi. Ba'zi hollarda tarmoq tugunlarining masofaviy elektr ta'minoti talab etiladi. Buni optik tola orqali amalga oshirib bo'lmaydi. Bu holda optik tola bilan birgalikda mis o'tkazish elementi bilan jihozlangan aralash kabellardan foydalanish mumkin. Bunday kabellar ko'pgina mamlakatlarda keng qo'llaniladi [5, 205-245].

Hozirgi kunda turli vazifali va tuzilishli optik tola va kabellar ishlab chiqarilmoqda. Keng polosali uzoq aloqa tizimlari, jumladan, magistral aloqa uchun toladan faqatgina asosiy to'lqin tarqaladigan bir modali kabellarning yangi turlari ishlab chiqarilmoqda. Magistral aloqa liniyalarida signal uzatishda tolaning so'nish va dispersiya parametrlariga ham yuqori talablar qo'yiladi. Bundan tashqari, optik nurlanish qutblanishi saqlanishini ta'minlovchi tolalar ham ishlab chiqarilmoqda.

Magistral aloqada qo'llaniladigan bunday kabellarni ishlab chiqish murakkab va qimmat. Bunday kabellar qo'llanilganda lazer uzatgichlardan foydalaniladi. Lazer uzatgichlarga ham nurlanish spektrining tozaligiga, nurlanish tasvirlarining barqarorligiga yuqori talablar qo'yiladi.

Tezligi 100 Mbit/s gacha bo'lgan va aloqa masofasi chegaralangan (taxminan 10 km gacha) tizimlarda nisbatan arzon va oxirgi qurilmalar bilan oson moslashadigan ko'p modali kabellardan foydalangan ma'qul. Bunda to'lqin manbai sifatida ko'p modalarni nurlantiruvchi oddiy turdagi yarim o'tkazgichli yorug'lik diodlarini ishlatish mumkin [7, 190-210].

Yangi turdagi optik tolalarning (siljigan dispersiyasi nolga teng bo‘lmagan), keng polosali kvant optik kuchaytirgichlarning yaratilishi to‘liq optik tizim va optik tarmoqlarni qurish imkoniyatini yaratmoqda. Bunday texnologiyalardan 100 va 1000 Gbit/s o‘tkazish oraliqli tizimlarni yaratishda foydalaniladi.

Tola optik aloqa bir qancha afzalliklarga ega bo‘lishiga qaramay, kamchiliklari ham mavjud. Bu tola optik aloqa qurilmalarining qimmatligi va ba’zi optik texnologiyalarning mukammal darajaga yetmaganligi bilan tushuntiriladi [8, 150-211]. Bunga bog‘liq holda quyidagi kamchiliklarni aytish mumkin: element bazasining qimmatligi; optik uzatgich va qabul qilgichlarning narxi qimmat. Ayniqsa, lazer nurlanish manbalarining narxi qimmat va xizmat qilish muddati chegaralangan; passiv optik qurilmalarni (multipleksor, kommutator, atenuator va boshqalar) ishlab chiqarish ham katta sarf-xarajatlarga olib keladi; optik nur tola tarmoqlarini montaj qilish va xizmat ko‘rsatishning murakkabligi, ya’ni, uzulish bo‘lganda ulash juda qiyin (6, 7, 8, 9-rasmlar).

6-rasm. Kabel muftasi - kabel liniyasida kabellarning mexanik va elektrik jihatdan ulash qurilmasi, shuningdek, kabelni elektr qurilmalar va elektr uzatish tarmog‘iga ulovchi qurilma.

7-rasm. Multipleksor - bu qurilma yordamida bir nechta to‘liq uzunlikdagi yorug‘lik nurini bir vaqtda bitta liniyada uzatish mumkin.

8-rasm. Mediakonverter (shuningdek, o‘zgartiruvchi muhit) - bu qurilma bir muhitda tarqalayotgan signalni bir turdan ikkinchi turga o‘tkazadi.

9-rasm. Tarmoq transiveri - ikkita turli xil fizik muhitdagi axborotlarni uzatuvchi va qabul qiluvchi qurilma.

Elektr kabelli tizimlarga nisbatan optik kabelli tizimlarni qurish, undan texnik foydalanish, o‘lchov va montaj ishlari murakkab bo‘lib, juda yuqori malakani talab etadi; tolani maxsus himoyalash zaruriyati.

Mikroyoriqlarda aloqalarning yo‘qolmasligi uchun tolani ortiqcha yuklash va bukilishlardan himoyalash kerak. Elastikligi yuqori bo‘lmagan moddadan yasalsa bukilish natijasida mikroyoriqlar paydo

bo‘ladi va nur tolaning xiralashishiga olib keladi, ma’lumotni interfeysga chiqarishning qiyinligi, vaqt o‘tishi bilan nur tolaning xiralashishi. Maxsus himoyalashni tashkil etish, ishonchlilikni oshirish maqsadida optik tolani ishlab chiqarish jarayonida tola epoksiakrilad asosidagi maxsus lak bilan qoplanadi. Bundan tashqari, kabel maxsus po‘lat tross va shisha plastik sterjenlar hisobiga yanada mustahkamlanishi mumkin [5, 250-294]. Bularning barchasi optik kabel narxini oshiradi. Bu kamchiliklar optik aloqa texnologiyasining kelgusi rivojlanishida qisman yoki to‘liq bartaraf etiladi.

Talabalarda to‘liq tasavvur hosil bo‘lishi uchun maruza jarayonida elektron slaydlar va yakunida kafedrada yaratilgan “Yorug‘likning to‘la ichki qaytish qonuni” nomli multimediali elektron qo‘llanma namoyish etiladi. Bu o‘z navbatida talabalarda kreativ foliyatni rivojlantirishga va kasbiy kompetensiyasini shakllantirishga zamin yaratadi.

Adabiyotlar

1. Sodiqova Sh.M., Otajonov Sh., Qurbonov M. Lazerlar va ularning amaliyotdagi o‘rni // O‘quv qo‘llanma. –Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2019. -214 b.
2. Habibullayev P.K. va boshqalar Fizika izohli lug‘ati. // O‘quv qo‘llanma. –Toshkent: “O‘zbekiston milliy esiklopediyasi”, 2002. -304 b.
3. Qurbonov M. Fizikadan namoyish eksperimentlarining uslubiy funksiyalarini kengaytirishning nazariy asoslari. Monografiya. –Toshkent: “Fan”, 2008. -118 b.
4. Шарупич Л.С., Тугов Н.М. Опто-электроника. -М.: 1984.-256 с.
5. Убайдуллаев Р.Р. Волоконно-оптические сети. -М.: “Эко-Трендз”, 2000. -302 б.
6. Бутусов М.М., Верник С.М., Галкин С.Л., Гомзин В.Н., Машковцев Б.М., Щелкунов К.Н. Волоконно-оптические системы передачи: учебник для высших учебных заведений. Под ред. В.Н. Гомзина. -М.: “Радио и связь”, 1992. -228 б.
7. Гальярди Р.М., Карп Ш. Оптическая связь: Перевод с английского С.М. Бабия под ред. А.Т. Шереметьева. -М.: “Связь”, 1978. -424 б.
8. Скворцов Б.В., Иванов В.И., Крухмалев В.В. и др. Оптические системы передачи: Учебник для вузов.; Под ред. В.И.Иванова. -М.: “Радио и связь”, 1994. -224 б.

Ixtiyor KAMOLOVNavoiy davlat pedagogika
instituti professori**Dilnavoz KAMALOVA**Navoiy davlat pedagogika
instituti dotsenti**Sarvinov BARAKAYEVA**Navoiy davlat pedagogika
instituti o'qituvchisi

OLIIY PEDAGOGIK TA'LIM MUASSASALARIDA ELEKTROMAGNETIZM FANINI KREDIT-MODUL TIZIMI ASOSIDA O'QITISHNI TAKOMILLASHTIRISH

Ushbu maqolada oliy pedagogik ta'lim muassasalarida Elektromagnetizm fanini kredit-modul tizimi asosida o'qitish metodikasi haqida so'z boradi. Umumiy fizika o'quv fan dasturidagi Elektromagnetizm bo'limi misolida talabaniy semestr davomida fanni to'liq o'zlashtirishi uchun bajarishi lozim bo'lgan topshiriqlar va ularning soatlari aniq ifoda etilgan.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim muassasalari, kredit-modul tizimi, fizika, elektromagnetizm, soat, mavzu, audio, video.

В данной статье речь пойдет о методике преподавания предмета электромагнетизм в высших педагогических учебных заведениях на основе кредитно-модульной системы. На примере раздела электромагнетизм в учебной программе по общей физике четко сформулированы задачи и их часы, которые необходимо выполнить студенту для полноценного освоения дисциплины в течение семестра.

Ключевые слова: высшие учебные заведения, кредитно-модульная система, физика, электромагнетизм, часы, тема, аудио, видео.

In this article we will talk about the methods of teaching the science of electromagnetism in higher educational institutions on the basis of the credit-module system. On the example of the Department of electromagnetism in the general physics syllabus, the assignments that the student must complete during the semester in order to fully master the science and their hours are clearly expressed.

Key words: higher education institutions, credit-module system, physics, electromagnetism, clock, subject, audio, video.

Kirish. Bugungi kunda respublikamizning barcha oliy ta'lim muassasalarida “Kredit-modul tizimi asosida ta'lim jaayonlarini tashkil etish” borasida o'quv seminarlari tashkil etib kelinmoqda. Sababi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 8-oktyabrdagi farmoni bilan tasdiqlangan “O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”ga asosan mamlakatimizdagi 85% oliy ta'lim muassasalari 2030-yilga qadar bosqichma-bosqich o'qitishning kredit-modul tizimiga o'tishi rejalashtirilgan. 2020-2021-o'quv yilidan 30 dan ortiq oliy ta'lim muassasalari o'qitishning kredit-modul tizimiga o'tdi.

Asosiy qism. Kredit degani – bu oliy ta'limning ma'lum bosqichida ushbu ta'lim darajasini qo'lga kiritish maqsadida talaba tomonidan uzluksiz ravishda to'plab boriladigan ramziy o'lchov birligidir. Bu birlik talaba ma'lum miqdordagi o'quv yuklamasini bajarganligi, nazorat natijalarini muvaffaqiyatli tarzda egallaganligini bildiradi. Ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklarining o'quv rejalarida 30 soat o'qish yuklamasi 1 kredit etib belgilangan.

Modul degani – bu ma'lum o'qish natijalariga erishishga qaratilgan, o'zining baholash mezonlariga ega bo'lgan tizimli, uzluksiz o'qish va o'rganish harakatlari yig'indisi. Modul bir semestr davom etishi yoki bir necha soatni o'z ichiga olgan bo'ladi.

Kredit-modul tizimining asosiy maqsadi quyidagilardan iborat:

- talabaniy qobiliyati, bilimi, iste'dodini inobatga olgan holda ularga yo'naltirilgan ta'lim berish tizimini yaratish;

- talabaga ta'lim berishda va bilimini baholashda adolatli tizim yaratish;

- talabalarining o'z yo'nalishi va mutaxassisliklari doirasida bilim, ko'nikma va malakasini rivojlantirish asosida uning kasbiy moslashuvchanligiga erishish.

“Fizika-astronomiya” ta'lim yo'nalishi talabalari uchun tasdiqlangan namunaviy o'quv rejasi (2020)da “Umumiy fizika” fani uchun ajratilgan umumiy soatlar hajmi – 1050 soatni tashkil etib, 524 soati auditoriya, 526 soati esa mustaqil ta'lim soatidan iborat. Auditoriya soatlarining 180 soati ma'ruza, 180 soati amaliy va 164 soatini laboratoriya mashg'ulotlari tashkil etadi. Umumiy fizika kursi esa Mexanika, Molekulyar fizika, Elektromagnetizm, Optika hamda Atom va yadro fizikasi bo'limlaridan iborat.

Elektromagnetizm bo'limi uchun jami ajratilgan soatlar hajmi – 240 soat, shundan 40 soati ma'ruza, 40 soati amaliy, 40 soati laboratoriya mashg'ulotlariga va 120 soati talaba mustaqil ta'limi uchun ajratilgan.

Elektromagnetizm fanini kredit-modul asosida o'qitishda namunaviy fan dasturi asosida ishchi fan dasturi, ya'ni sillabus ishlab chiqildi. Fan dasturida ko'rsatilgan barcha mavzular 8 kredit-modulga ajratildi. Har bir kredit-modulga 30 soatdan qilib taqsimlandi.

Navoiy davlat pedagogika instituti “Fizika va astronomiya” kafedrası professor-o'qituvchilari tomonidan Elektromagnetizm fanidan kredit-modul asosida o'qitishda quyidagi o'quv-metodik materiallar tayyorlandi:

1. Umumiy fizika kursi uchun namunaviy fan dasturi asosida ishchi fan dasturi ishlab chiqildi.
2. O'quv-uslubiy majmua.
3. Darslik va o'quv qo'llanmalar.
4. Axborot resurs markazi talabalarga yetarli darajada darslik, o'quv qo'llanmalar bilan ta'minlagan.

5. Amaliy mashg'ulotlarni bajarish uchun talablar yetarli darajada ishlanmalar va o'quv qo'llanmalar bilan ta'minlangan.

6. Laboratoriya xonalari hozirgi zamon talablariga javob beradigan asbob va uskunalar bilan jihozlangan hamda dasturda ko'rsatilgan laboratoriya ishlarini bajarishga sharoit yaratilgan.

7. Ma'ruza zali barcha audio va video, ya'ni o'qitishning texnik vosita va uskunalar bilan jihozlangan. Shu fanga oid bo'lgan barcha ko'rgazmali va didaktik qurollar tajriba ishlarini namoyish qilish uchun mavjud. Elektron doskada, shu fanga oid elektron materiallar, dasturiy ishlanmalar, videofilmlar ko'rsatish uchun tayyorlangan.

Muhokamalar va natijalar. Elektromagnetizm fanini 1-kredit modul uchun tayyorlangan materiallar bilan qisqacha tanishaylik.

Birinchi modulda ma'ruza mashg'ulotlariga 8 soat ajratilgan, unga quyidagi mavzular kiritilgan: Elektrostatik maydoni va uning xarakteristikalarini (2 soat); Elektr maydon kuchlanganligi (2 soat); Gauss teoremasi (2 soat); Gauss teoremasining turli elektrostatik maydonlarni hisoblashga tatbiqi (2 soat). Ushbu mavzular uchun mavzuning qisqacha bayonini quyida keltiramiz:

Elektromagnetizm fanini o'qitishdan maqsad va vazifalar – talabalarga, ya'ni bo'lajak fizika fani o'qituvchisiga zarur bo'lgan darajada elektromagnit maydon va uning xususiyatlari, zaryadlangan zarralar bilan o'zaro ta'siri, materiyani yangi bir turi bo'lgan elektromagnit maydonlarning asosiy xossalari, maydonning moddiy muhitlar bilan o'zaro ta'sirlashuvi haqida bilimlar berish, hodisalari qonuniyatlari to'g'risida tushunchalar berish, olingan nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llay bilishi bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishdan iborat.

Kirish qismida elektromagnit maydon – elektromagnit o'zaro ta'sirning moddiy eltuvchisi ekanligi aytib o'tilgan. Elektr zaryadlari va Kulon qonuni haqida nazariy va tajribada tasdiqlanishini mumkin bo'lgan hayotiy misollar bilan tushuntirilgan. Elektromagnetizm fanining rivojlanish tarixi va unga hissa qo'shgan olimlar ishlari bayon etilgan. Elektromagnetizm fani bo'yicha yaratilgan asosiy darslik va o'quv qo'llanmalar bilan to'la ta'minlanganligi, o'quv jarayoniga keyingi yillarda kiritilgan yangi avlod adabiyotlari ro'yxati, kredit-modul asosida ta'lim olayotgan talabalar bilimni baholash mezonlari bilan tanishtirishdan iborat bo'lib, yuqorida aytilgan barcha fikrlar elektron doskada ko'rsatiladi va talabalar yozib oladi.

Elektrostatikada birliklar sistemasi mavzusini yoritishda, ratsionalizatsiyalashgan formuladan foydalaniladi. Shu o'rinda Elektromagnetizm fanining asosiy xulosalarini keltirish lozim.

Elektromagnetizm fanining asosiy xulosalari ko'p tajribalar misolida ko'rsatiladi va elektron doskada tayyorlangan videofilmlar (roliklar) namoyish etiladi va tushuntiriladi.

Kulon qonunining asosiy tenglamasi nazariy yo'l bilan, ya'ni bu formula doskadan foydalanib, ehtimoliy statistik g'oyalardan foydalanilgan holda keltirib chiqariladi va elektron doskada elektron majmuadan tegishli slaydlar ko'rsatiladi. Asosiy tenglamaning quyidagi ko'rinishlari yoziladi.

$$F = K \frac{q_1 \cdot q_2}{r^2} \quad (1)$$

$$F = K \frac{q_1 \cdot q_2}{\epsilon \cdot r^2} \quad (2)$$

$$K = \frac{1}{4\pi\epsilon_0} = 9 \cdot 10^9 \frac{N \cdot m^2}{Kl^2} \quad (3)$$

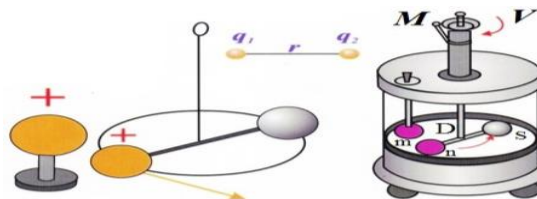
$$\epsilon_0 = \frac{1}{4\pi K} = \frac{1}{4 \cdot 3,14 \cdot 9 \cdot 10^9} = \quad (4)$$

$$= 8,85 \cdot 10^{-12} \frac{Kl}{N \cdot m^2} = 8,85 \cdot 10^{-12} \frac{F}{m} \quad (5)$$

$$F = \frac{q_1 \cdot q_2}{4\pi\epsilon_0 \epsilon r^2}$$

Bu yerda formulalardagi har bir kattalik va ularning birliklariga alohida urgʻu berib oʻtiladi.

Kulon qonunining asosiy tenglamasi tajribalarda tasdiqlanishi koʻp hayotiy misollarda koʻrsatiladi, namoyish etiladi va elektron doskada animatsiyali videofilmlar koʻrsatiladi. Bu borada quyidagi chizmalardan foydalaniladi:

1-rasm

Bu borada tarixiylik prinsipi ham muhim ahamiyatga ega. Mavzuni bayon etish jarayonida elektr zaryadlarining oʻzaro taʼsir qonunini Sharl Kulon 1785-yilda tajriba yoʻli bilan aniqlaganligi hamda 1-rasm tasvirlangan buralma dinamometrdan foydalanilganligini aytib oʻtish foydadan holi boʻlmaydi.

Maʼruza mashgʻulotlarida oʻtilgan mavzularga mos amaliyot darslarida masalalar yechish, tahlil qilish kabilarni qoʻllash amalga oshiriladi. Talabalar nazariy olgan bilimlarini qoʻllay bilishi uchun ularga tavsiya etilgan oʻquv qoʻllanmalardan masalalar yechish namunalari, auditoriyada bajarish uchun namunalar, ishlanmalar tayyorlangan. Mustaqil taʼlim uchun tayyorlangan oʻquv qoʻllanmalar va ishlanmalar talabalarga beriladi.

Laboratoriya mashgʻulotlarida fan dasturida koʻrsatilgan mavzularga oid laboratoriya ishlari bajariladi. Elektromagnetizm faniga mos laboratoriya ishlari: zanjirning bir qismi uchun Ohm qonuni yordamida oʻtkazgich qarshiligini aniqlash, ampermetr va voltmeter asboblarning oʻlchash chegaralarini oshirish, Kirxgoff qonunlarini oʻrganish kabi ishlar talabalar tomonidan oʻqituvchi rahbarligida bajariladi, natijalar olinadi va tegishli jadval hamda grafiklar tuziladi. Har bir laboratoriya ishi yakunida mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari keltiriladi, shu savollarga talabalar javob tayyorlab, laboratoriya ishini himoya qiladi.

Talabalar bilimi reyting tizimi asosida baholanadi va yuz ballik tizim qoʻllaniladi.

Elektromagnetizm fanini amaliy va laboratoriya mashgʻulotlariga ajratilgan 80 soat hajmida koʻrsatilgan topshiriqlarni bajarish va oʻzlashtirishga qarab (0÷30) ball belgilangan – bu joriy nazorat. Ikkita oraliq nazorat uchun 10+10=20 ball ajratilgan, bu nazorat asosan maʼruza mashgʻulotlarida oʻtilgan mavzularni nazariy va amaliyot mashgʻulotlarida nazariy bilimlarni qoʻllay bilishga qarab baholanadi.

Joriy va oraliq nazoratlar yozma, ogʻzaki, test va laboratoriya ishlarini himoya qilish va boshqa shakllarida oʻtkazilishi mumkin.

Talaba joriy va oraliq nazoratlarida belgilangan balldan, yaʼni 30 ballni toʻplasa, yakuniy nazoratni topshirishga kiritiladi. Yakuniy nazoratga 50 ball ajratilgan. Yakuniy nazorat yozma yoki test shaklida oʻtkaziladi.

Shunday qilib, talaba barcha nazorat turlaridan 90÷100 ball toʻplasa, u aʼlo bahoga oʻzlashtirgan boʻladi, 70÷89 ball oraligʻida toʻplagan boʻlsa yaxshi bahoga va 60÷69 ball oraligʻida toʻplagan boʻlsa uch bahoga oʻzlashtirgan boʻladi. 0÷59 ball oraligʻida ball toʻplagan talaba esa oʻzlashtirmagan boʻladi.

Xulosa qilib aytilganda, talaba bir kredit uchun ajratilgan 15 soat davomida auditoriyada olgan nazariy hamda amaliy olgan bilimlarini mustahkamlash uchun ajratilgan 15 soat mustaqil takrorlab oʻzlashtirishi zarur boʻladi. Buning uchun talaba professor-oʻqituvchilar tomonidan tayyorlangan darslik, oʻquv qoʻllanmalar, oʻquv metodik majmualar, maʼruzalar matni, dars ishlanmalari, axborot resurs markazidagi adabiyotlardan foydalanib, shu fan boʻyicha ajratilgan 8 kreditni toʻliq oʻzlashtirib olishi zarur boʻladi.

Adabiyotlar

1. Musayev P.X., Kamolov I.R., Bozorova S.J. Fizikadan laboratoriya ishlari. –Navoiy, 1998.
2. Urunov I., Kamolov I.R. Fizikadan laboratoriya ishlari. –Navoiy, 2003.
3. Izbosarov B.F., Kamolov I.R. Magnetizm. -T.: “Aloqachi” nashriyoti, 2006.
4. Izbosarov B.F., Kamolov I.R. Elektromagnetizm. –T.: “Iqtisod moliya” nashriyoti, 2006.
5. Izbosarov B.F., Kamolov I.R. Umumiy fizikadan laboratoriya ishlari. -T.: “Voriz” nashriyoti, 2007.
6. “Umumiy fizika” fan dasturi. BD-5110200-2.03. 14.08.2020. –Toshkent, 2020.
7. Kamolov I.R., Kamalova D.I., Sayfullayeva G.I., Mardonova Y.Oʻ. Umumiy fizikadan laboratoriya ishlari (Elektromagnetizm). –Navoiy, 2021.

Mirzohid TURDIYEVBuxoro muhandislik-texnologiya
instituti o'qituvchisi**Erkin BOZOROV**O'zbekiston Fanlar akademiyasi
Yadro fizika instituti professori,
O'zbekiston Milliy universiteti professori**LAZER FAOL MUHITLAR TURLARINING TIBBIYOTDA QO'LLASH USULLARI**

Mazkur maqolada zamonaviy lazerlarning umumiy va xarakterli xususiyatlari, ishlash tartibi, hamda nurlanish impulslari tuzilmalari ko'rib chiqilgan. Lazer nurlanishlari impulslari tuzilmalarining qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, birinchidan, ular o'ta xilma-xil, ikkinchidan, nurlanish impulslari tuzilmalari hattoki bir tur lazerlar uchun ham bir-biridan, masalan, shakli, amplitudasi, davomiyligi va chastotasi bilan farq qilishi mumkin. Uchinchidan, nurlanish energiyalari darajasi, demak, energiya zichligi darajasi, ya'ni nurlanishning yorug'lik va energetik dozasi kattaligi jihatidan mos kelishi, biroq bunda nurlanish impulslari tuzilmasi ham farqlanishi mumkin.

Kalit so'zlar: lazer, nurlanish, impuls, amplituda, chastota, zichlik, energiya, gaz lazer, yorug'lik.

Рассмотрены общие и характерные особенности современных лазеров, порядок их работы, а также структура импульсов излучения. Сравнительный анализ структур импульса лазерного луча показывает, что, во-первых, они весьма разнообразны, а во-вторых, структуры импульса излучения могут отличаться друг от друга, например, формой, амплитудой, длительностью и частотой, даже для лазеров одного типа. В-третьих, уровни энергий излучения, т. е. уровни плотности энергии, т. е. излучения, совпадают по величине света и дозе энергии, но структура импульсов излучения также может быть дифференцирована.

Ключевые слова: лазер, излучение, импульс, амплитуда, частота, плотность, энергия, газовый лазер, свет.

The general and characteristic features of modern lasers, the order of their operation, as well as the structure of radiation pulses are considered. A comparative analysis of the structures of the laser beam pulse shows that, firstly, they are very diverse, and secondly, the structures of the radiation pulse may differ from each other, for example, in shape, amplitude, duration and frequency, even for lasers of the same type. Thirdly, radiation energy levels, i.e. energy density levels, i.e. radiation, coincide in terms of the amount of light and the dose of energy, but the structure of radiation pulses can also be differentiated.

Key words: laser, radiation, pulse, amplitude, frequency, density, energy, gas laser, light.

Kirish. Hozirgi vaqtda umumiy jarrohlik va davolash, ginekologiya va urologiya, dermatologiya va kosmetologiya, gastroenterologiya, otorinolaringologiya, oftalmologiya, stomatologiya va boshqalarning ko'pgina sohalarida turli xil lazerlar va lazer texnologiyalari keng qo'llaniladi.

Asosiy qism. Tibbiyot lazerlari lazer nurlanishini generatsiyalovchi faol elementi (yoki muhiti) turlari bo'yicha gazrazryadli, suyuqlikli, qattiq jisimli, yarimo'tkazgichli, tolali va kombinatsiyalangan sinflarga bo'linishi mumkin. Shuni qayd etish kerakki, yarimo'tkazgichli va tolali lazerlar qattiq jisimli bo'la turib, ushbu sinflashda xossalarga qarab alohida turlarga bo'lingan.

Gaz lazerlarda faol muhit bo'lib turli gazlar (uglerod oksidi – SO, karbonat angidrid gazi – SO₂, argon – Ar, kripton – Kr, inert gazlar galogenidlari, ular aralashmalari) yoki kimyoviy elementlar bug'lari, masalan, metallar (mis, oltin, qo'rg'oshin, margans, stronsiy va b.q.) bo'lishi mumkin. Faol muhitini uyg'otish uzluksiz, yuqori chastotali yoki impulsli elektr razryad yordamida bajariladigan gaz lazerlar gaz razryadli deb ataladi. Impulsli tartibda ishlovchi tibbiy gazrazryad lazerlarda pik quvvat 150–200 kVtga yetadi va faqat faol element hajmi va gaz muhitning uyg'onishini ta'minlovchi iste'mol manbai quvvati bilan chegaralanadi. Gaz lazerlari to'liq uzunliklari diapazoni ultrabinafshadan (UB) boshlab infraqizil (IQ) intervalda yotadi. Gaz lazerlarda nurlanishning difraksion sifatiga erishilish mumkin, ya'ni nurlanish tarqalishi eng past bo'ladi [1].

Zamonaviy lazerlarda, jumladan, tibbiy lazerlarda fazoviy xarakteristikalarini nurlanishning real dastasining gaussga yaqinligi darajasini aks ettiruvchi bir o'lchamli sifat ko'rsatgichi m² bilan baholanishi mumkin. Sifat ko'rsatgichi m² lazer nurlanishi tarqalish burchagiga, dasta diametriga (lazer aperturasi diametri) to'g'ri proporsional bo'lib, nurlanish to'liq uzunligiga teskari proporsionaldir.

Ham sanoat prezision nanotexnologiyalarda, ham lazer jarrohligida eng katta samaradorlikka va natijaviylikka m² = 1,0 bo'lgan aynan gauss dastasi egadir. Barcha gazrazryad lazerlarning farqli tomoni ular uchun sifat ko'rsatgichi m²ning 1,0 ga eng yaqinligidir [2].

Muhokamalar va natijalar. Suyuqlikli lazerlarda faol muhit organik bo‘yoqlar eritmalari yoki organik suyuqliklar bo‘lishi mumkin. Suyuqlikli lazerlarni damlash manbai impulsli yoki uzluksiz ta’sir quvvatli yorug‘lik manbalari, hamda boshqa tur lazerlar bo‘lishi mumkin. Suyuqlikli lazerlar to‘lqin uzunliklari eng avvalo faol muhitning - bo‘yoqning spektral xarakteristikalar bilan hamda damlash manbai turi bilan aniqlanadi. Suyuqlikli lazerlar odatda impulsli tartibda ishlaydi va bu bo‘yoqning “yonib ketishini” oldini oladi yoki kamaytiradi va umuman lazerning ishlash resursini oshiradi. Nurlanishning pik quvvati va suyuqlikli lazerlarda impuls energiyasi damlash lazeridagiga qaraganida deyarli bir tartibga kichikdir [3].

Qattiq jisimli lazerlarning generatsiyalangan to‘lqin uzunliklari nurlanish spektrining ultrabinafshadan tortib infraqizilgacha diapazonida yotadi. Qattiq jisimli lazerlarning ko‘pchiligi lampali va diodli damlashli impulsli uyg‘otish tartibida ishlaydi.

Tibbiyotda mavjud qattiq jisimli lazerlar ichida ham impulsli, ham uzluksiz tartibda ishlovchi, $\lambda = 1,064$ mkm to‘lqin uzunligida generatsiyalovchi Nd:YAG-lazeri eng ko‘p qo‘llaniladi. Qattiq jisimli lazerlar nurlanishi sifati difraksion oraliqdan bir muncha yomondir. Qattiq jisimli lazerlar uchun sifat ko‘rsatgich m^2 birdan ancha yuqori, ya’ni ularning fazoviy tuzilmasi fokuslash chuqurligida lazerning har bir aniq parametri uchun va optik fokuslovchi tizim uchun aniqlanishi kerak [4].

Diodli lazerlarda faol muhit p-n tur yarimo‘tkazgich yoki geteroo‘tish bo‘lishi mumkin. Diod lazerlarining nurlanish generatsiyasi 400–2200 nm oraliqda bo‘lib, qalinligi bir necha mikronni, kengligi esa yarimo‘tkazgich orqali elektr toki o‘tkazilganida 100 mkm tartibni tashkil etgan faol qatlam (GaAs, AlGaAs, InGaAs va b.q.) turiga bog‘liq. Tibbiy yarimo‘tkazgichli lazerlar odatda uzluksiz yoki modulyatsiyalangan tartibda ishlaydi. Generatsiyalanish quvvati darajasi o‘nlab vattga teng bo‘lgan diodli lazerlar uchun m^2 bir necha birlikni tashkil etadi [5].

Xulosa qilib aytganda, lazer nurlanishining bioto‘qima bilan o‘zaro ta’sirlashuv mexanizmini tadqiq etishda va lazer tibbiyoti zamonaviy uslublari va texnologiyalarini ishlab chiqishda to‘lqin uzunligi va energetik doza kabi zaruriy tarzda u yoki bu lazer nurlanishi impulsli tuzilmasini ham hisobga olish kerak.

Uzluksiz lazer uchun nurlanish quvvati kattaligi bir xil bo‘lgan impulsli lazer nurlanishi quvvati o‘rtacha kattalikda bo‘lganida impulsli lazer nurlanishi quvvati uch-to‘rt tartibga oshadi. Shuning uchun uzluksiz va impulsli ish tartibiga ega lazerlar nurlanishining alohida tizimlarga va a’zolarga ta’siri kabi to‘liq organizmga ta’siri mexanizmlari tubdan farq qilishi mumkin.

Metall bug‘laridagi gazrazryad lazerlar taalluqli bo‘lgan nanosekundli davomiylikli, nurlanish o‘rtacha quvvati 10 Vt dan bo‘lgan impulsli lazerlar to‘r elektroporatsiyasi uchun instrument kabi qaralishi mumkin.

Adabiyotlar

1. Инновационные технологии в лазерной медицине. Мат. науч.- практич. конф. с межд. уч., посв. 25-летию ФГУ “ГНЦ лазерной медицины ФМБА России”, 8–9 июня 2011 г., Москва // Лазерная медицина. 2011. Т. 15. Вып. 2. 175 с.
2. Генинг Т.П., Арсланова Д.В., Абакумова Т.В. и др. Механизм первичного ответа клеток крови на фемтосекундное лазерное излучение // Лазерная медицина. 2012. Т. 16. Вып. 3. С. 38–44.
3. Истомин Ю.П., Чалов В.Н., Потровская Н.А. и др. Фотоди- намическая терапия в РНПЦ ОМР им. Н.Н. Александрова // Фотодинамическая терапия и фотодиагностика. № 1. 2012. С. 24.
4. Соколов В.В., Лепехин Н.М., Присеко Ю.С. Газоразрядные лазеры для клинической и научной медицины // Лазерная медицина. 2012. Т. 16. Вып. 4. С. 55–61.
5. Abdullaxodjayeva M.S. Patalogik anatomiya (1-qism). –Toshkent, 2011. -499 bet.

**Xurshid
BOZOROV**
Namangan Institute
of Engineering and
Technology

**Yuliya
LUPITSKAYA**
Chelyabinsk State
University, Russian
Federation

**Odiljon
MAMATKARIMOV**
Namangan Institute of
Engineering and Technology

**Bahrom
ABDULAZIZOV**
Physico-Technical
Institute of the Academy
of Sciences of the
Republic of Uzbekistan

THE STRUCTURE OF THE PHASES FORMED UPON THE ADDITION OF K AND Na IONS TO COMPLEX OXIDE COMPOUNDS OF THE PYROCHLORE TYPE

The processes of phase formation when K and Na ions are introduced into the pyrochlorine type system $\text{Me}_2\text{CO}_3 - \text{Sb}_2\text{O}_3 - \text{WO}_3$, in which the ion permeability properties were studied. In the obtained phases, the distribution of ions in the point system of the $\text{Fd}3\text{m}$ spatial symmetry group was performed.

Key words: complex oxides of antimony, pyrochlore-type structure, phase formation, space group $\text{Fd}3\text{m}$, solid-phase reaction.

Piroxlorin tipidagi tizimga k va Na ionlari $\text{Me}_2\text{CO}_3 - \text{Sb}_2\text{O}_3 - \text{WO}_3$ kiritilganda faza hosil bo'lish jarayonlari bo'lib, unda ion o'tkazuvchanlik xossalari o'rganilgan. Olingan fazalarda $\text{Fd}3\text{m}$ fazoviy simmetriya guruhining nuqtaviy sistemasida ionlarning taqsimlanishi amalga oshirildi.

Kalit so'zlar: antimonning murakkab oksidlari, piroklor tipidagi tuzilish, faza hosil bo'lishi, $\text{Fd}3\text{m}$ kosmik guruhi, qattiq fazali reaksiya.

Процессы фазообразования при введении ионов K и Na в систему пироклорного типа $\text{Me}_2\text{CO}_3 - \text{Sb}_2\text{O}_3 - \text{WO}_3$, в которой были изучены свойства ионной проницаемости. В полученных фазах было выполнено распределение ионов в системе точек группы пространственной симметрии $\text{Fd}3\text{m}$.

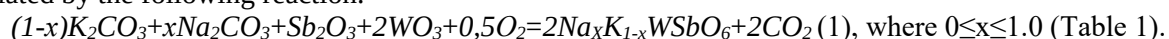
Ключевые слова: комплексные оксиды сурьмы, структура пироклорного типа, фазообразование, пространственная группа $\text{Fd}3\text{m}$, твердофазная реакция.

Solid electrolytes with ionic conductivity for potassium cations are of interest for use in various energy systems. However, unlike sodium solid electrolytes, relatively little is known about solid potassium conductors; therefore, the search for new potassium super ion conductors remains relevant. The synthesis of new materials with high ion permeability allows the creation of various electrochemical devices based on them, including sensors, current sources, fuel cells and more. Compounds based on pyrochlorine-type complex driving oxides are of particular importance because they are good ion conductors and ion exchangers [1-6]. These compounds can be obtained by solid phase synthesis in a system containing $\text{Me}_2\text{CO}_3\text{-Sb}_2\text{O}_3\text{-WO}_3$ (where $\text{Me} = \text{K}, \text{Na}$) [7-14].

However, the formation and stability of the phases obtained in this system have not yet been studied, and the concentration interval for the synthesis of pyrochlor-type phases has not been determined.

In this regard, the purpose of this work was to study the processes of phase formation in the system $\text{Me}_2\text{CO}_3\text{-Sb}_2\text{O}_3\text{-WO}_3$ (where $\text{Me} = \text{K}, \text{Na}$), to determine the composition and structure of the formed phases.

Trivalent antimony and hexavalent tungsten powder oxides, chemically pure potassium and sodium carbonates were obtained as starting reagents. Sample synthesis was performed using a well-known method [15-18]. The mixtures were prepared with different ratios of $(1-x)\text{K}_2\text{CO}_3\text{-}x\text{Na}_2\text{CO}_3\text{-Sb}_2\text{O}_3\text{-WO}_3$ reagents, and the molar ratio of the components of the mixture x varied by 0.1 steps in the concentration range $0 \leq x \leq 1.0$ (Table 1). After the samples were thoroughly ground with a thief, they underwent two-stage curing in air at a temperature of 673 K and 1170 K. At a temperature of 1170 K, the samples are stored for 13 hour until a continuous sample mass is obtained. The gross composition of the final products of solid phase synthesis was calculated by the following reaction:

It has been hypothesized that solid phase synthesis will result in the complete decomposition of potassium and sodium carbonates and the oxidation of the trivalent lead to the pentavalent state.

Table 1. The mass of the initial reagents and the gross composition of the final product, x reagents of the initial mixture were obtained as a result of solid phase synthesis at different molar ratios

№	K_2CO_3 m, g	Na_2CO_3 m, g	Sb_2O_3 m, g	WO_3 m, g	Brutto content
x=0	0,472	-	0,991	1,579	KWSbO_6
x=0.2	0,380	0,072	0,999	1,591	$\text{Na}_{0,2}\text{K}_{0,8}\text{WSbO}_6$

x=0.4	0,287	0,144	1,006	1,603	$Na_{0,4}K_{0,6}WSbO_6$
x=0.6	0,193	0,218	1,014	1,616	$Na_{0,6}K_{0,4}WSbO_6$
x=0.8	0,099	0,144	1,012	1,604	$Na_{0,8}K_{0,2}WSbO_6$
x=1.0	-	0,121	1,006	1,599	$NaWSbO_6$

Thermogravimetric studies show that the formation of pyrochlorine phases proceeds in several stages and is characterized by low temperature (temperature range 297–623 K) and high temperature (temperature range 653–1123 K) areas. Thus, the DTG curves of the initial mixture of $(1-x)K_2CO_3-xNa_2CO_3-Sb_2O_3-WO_3$ content record the degradation processes, the decomposition of potassium carbonate, and the maxima showing the oxidation of the trivalent driving ions to the pentavalent state (Fig.1, b). In this case, the TG curves show places where the mass of the samples does not change with increasing temperature (Fig.1, a). This indicates that the phases of a particular composition are formed in these temperature ranges.

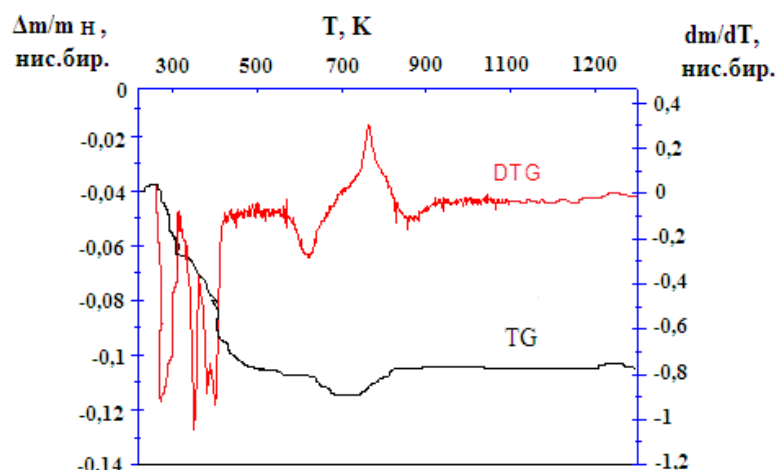

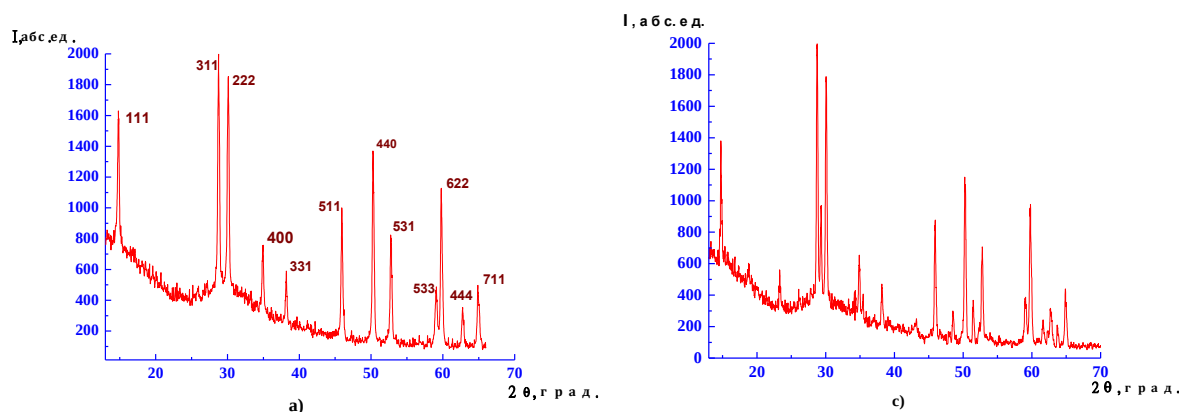
Figure 1. Thermogravimetric (TG) and differential thermogravimetric (DTG) curves of thermolysis of the initial mixture containing $(1-x)K_2CO_3-xNa_2CO_3-Sb_2O_3-WO_3$

The phase composition was observed in filtered $CuK\alpha_1$ -irradiation using an X-ray analysis method performed on a D8 ADVANCE diffractometer (Broker, Germany). Parameter a of the elementary cell was determined by reflex 10.6.2. The error in determining parameter a was $\pm 0.003 \text{ \AA}$.

X-rays of the obtained samples are a complex set of diffraction maxima characterized by two concentration fields (Fig. 2, a, b, c, d). In the first field ($0 \leq x \leq 0.6$) the diffraction pattern does not change significantly. A certain set of diffraction maxima is observed, the number of which does not change within a certain angle of inclination (Fig. 2, a, b, c). In the second field ($0.6 \leq x \leq 1.0$) this group of reflexes disappears and maxima appear at other diffraction angles (Fig. 2, d).

X-rays of $0 \leq x \leq 0.6$ (first field) of the purified mixtures contain a certain set of diffraction maxima satisfactorily described for cubic syngonium crystals, and the loss of reflexes indicates that the phases differ in composition in this concentration range with the pyrochlor-type structure $Fd3m$ spatial symmetry groups are formed (Table 1).

The observation of additional reflexes in the second area ($0.6 \leq x \leq 1.0$) is associated with the formation of phases with a different type of symmetry (Fig. 1, d).

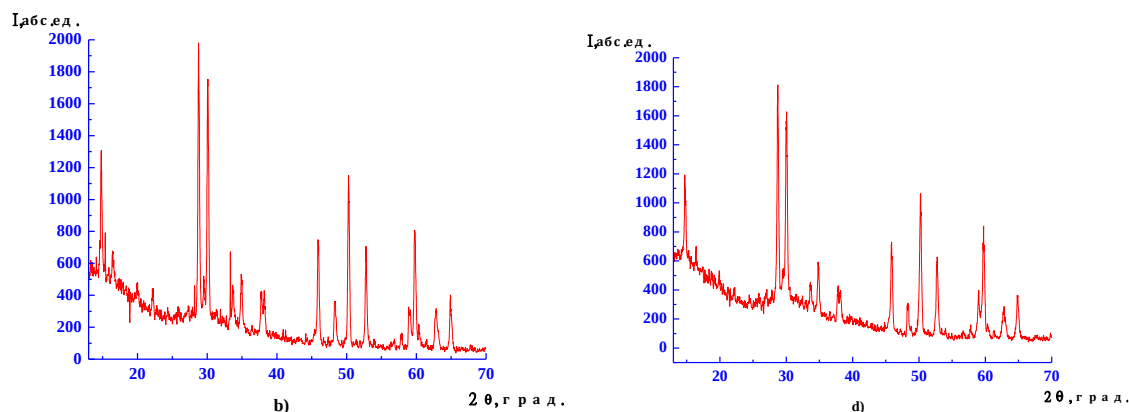

Fig.

2. Diffractograms of samples obtained after curing the initial mixture of 1170 K and having the following composition: $KWSbO_6$ (a), $Na_{0.5}K_{0.5}WSbO_6$ (b), $Na_{0.6}K_{0.4}WSbO_6$ (c), $Na_{0.8}K_{0.2}WSbO_6$ (d)

The phases with a pyrochlorine-type structure differ from each other by the value of the element cell parameter a (Fig. 3, a). With an increase in sodium ions in the system, radiographs show a redistribution of reflex intensity with even and odd indices. In particular, the intensity of the $\langle 311 \rangle$ reflex decreases monotonically with increasing x relative to the $\langle 222 \rangle$ reflex (Fig. 3, b). At the same time, the element cell parameter rises from 10,234 Å to 10,263 Å (Fig. 3, a).

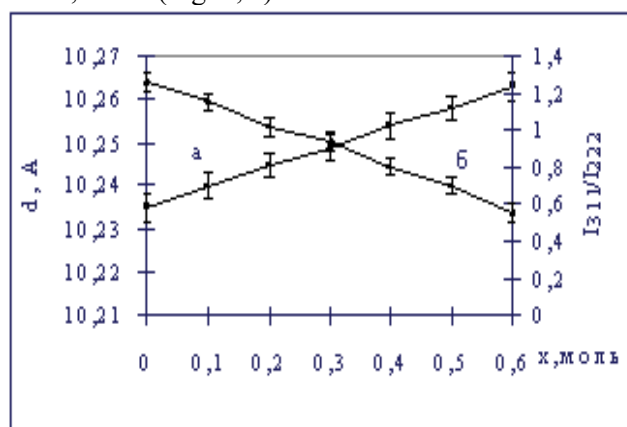

Fig. 3. Changes in the elemental cell parameter and the relative intensity of the reflex I_{311}/I_{222} (b) depend on the sodium ions in the phases containing $Na_xK_{1-x}WSbO_6$ at x at $0 \leq x \leq 0.6$

Such a decrease in the intensity of reflexes with odd indices in the obtained phases is associated with the filling of 16d-positions with sodium ions [19].

Thus, in the $KWSbO_6$ composition phase ($x = 0$), ions of close radius ($r(Sb(V)) = 0.062$ nm and $r(V(VI)) = 0.065$ nm [20]) prefer six coordinates and are statistically located in the center of the octahedron (positions 16c). Oxygen anions are located at the top of the octahedron (48f-positions), forming strong covalent bonds with antimony and tungsten cations, and thus form the anionic base of a pyrochlor-type structure. The structure formed only at the edges of the $[W(VI)O_3]^0 [Sb(V)O_3]^{1-}$ octahedron has an excess negative charge [21]. The presence of positively charged ions is necessary to maintain the electronic neutrality of the system, in which case they are potassium ions. Partial replacement of tungsten ions with lead ions vacates positions 8b (Table 2), where potassium ions are located, the radius of which ($r(K^+) = 0.133$ nm, $r(Na^+) = 0.098$ nm) is greater than that of sodium ions. [20]. This is indicated by close values of the intensity of the double and odd index reflexes (Fig. 3, b).

As the number of sodium ions in the phases increases, they fill the empty 16d-positions, while the potassium ions are removed from the 8b-positions (Table 2). This leads to an increase in the elemental cell parameter (Fig. 3, a) and a decrease in the intensity of reflexes with odd indices (Fig. 3, b).

Thus, the following model of filling the positions of the pyrochlor-type structure in the obtained phases can be proposed. Antimony and tungsten ions are statistically located in position 16c, oxygen anions in position 48f, and potassium and sodium ions in positions 8b- and 16d, respectively (Table 2).

Table 2. Distribution of ions in a regular system of pyrochlor-type structure points in the phases $Na_xK_{1-x}WSbO_6$ ($x = 0; 0.1; 0.2; 0.3; 0.4; 0.5; 0.6$)

№	x, relative units	16d	16c	48f	8b
1	0	16Δ	8Sb(V)+8W(VI)	48O ²⁻	8K ⁺
2	0.1	Na ⁺ +15Δ	8Sb(V)+8W(VI)	48O ²⁻	7K ⁺ +Δ
3	0.2	2Na ⁺ +14Δ	8Sb(V)+8W(VI)	48O ²⁻	6K ⁺ +2Δ
4	0.3	3Na ⁺ +13Δ	8Sb(V)+8W(VI)	48O ²⁻	5K ⁺ +3Δ
5	0.4	4Na ⁺ +12Δ	8Sb(V)+8W(VI)	48O ²⁻	4K ⁺ +4Δ
6	0.5	5Na ⁺ +11Δ	8Sb(V)+8W(VI)	48O ²⁻	3K ⁺ +5Δ
7	0.6	6Na ⁺ +10Δ	8Sb(V)+8W(VI)	48O ²⁻	2K ⁺ +6Δ

Δ- vacancies in positions 16d- and 8b- of the pyrochlore-type structure

When the $(1-x)K_2CO_3-xNa_2CO_3-Sb_2O_3-WO_3$ mixture is heated, phases with a pyrochlore-type structure with $Na_xK_{1-x}WSbO_6$ ($x=0; 0.1; 0.2; 0.3; 0.4; 0.5; 0.6$) content are formed in the $(0 \leq x \leq 1)$ field.

In the obtained phases, the following distribution of ions is carried out in the point system of the group $Fd3m$ spatial symmetry: antimony and tungsten ions are statistically located at 16c- positions, oxygen anions - at 48f- positions, potassium and sodium ions - at 8b- and 16d- positions, respectively.

References

1. Палгуев С.Ф. Полимерные мембраны, полисульфатные кислоты. Твердые электролиты с протонной проводимостью // Журн. прикл. Химии. -Т., 1996. 69. № 1. С. 3 - 11.
2. Ярославцев А.Б. Протонная проводимость неорганических гидратов / А.Б. Ярославцев // Успехи химии. 1994. Т. 5. № 63. С. 449-455.
3. Укше Е.А. Твердые электролиты. - М.: “Наука”, 1977. -175 с.
4. Третьяков, Ю.Д. Развитие химии твердофазных материалов с высокой ионной проводимостью / Ю.Д. Третьяков // Изв. АН. СССР. Неорг. материалы. 1979. Т. 15. № 6. С. 1014-1018.
5. Wuensch B.J., Eberman K.W., Heremans C., Ku E.M., Onnerud P., Yeo E.M.E., Haile S.M., Stalick J.K., Jorgensen J.D. Connection between proton conductivity of pyrochlore fuel-cell materials and structural change with composition and temperature. // Solid State Ionics. 2000. V. 129. P. 111 - 133.
6. Белинская Ф.А., Милитина Э.А. Неорганические ионообменные материалы на основе труднорастворимых соединений сурьмы(В) // Успехи химии. 1980. Т. 49. Вип. 10. С. 1904 - 1936.
7. Бурмистров В.А., Захаревич Д.А. Образование ионопроводящих фаз со структурой дефектного пирохлора в системе $K_2O-Sb_2O_3-WO_3$ // Неорганические материалы. 2003. Т. 34. № 1. С. 77-81.
8. Бурмистров В.А. Образование антимонатов натрия при твердофазном взаимодействии $Sb_2O_3-Na_2CO_3$ / В.А. Бурмистров, В.Ю. Рябишев, Ю.М. Рябишев, С.С. Неряхина // Журнал неорганической химии. 1997. Т. 42. № 11. С. 1905-1907.
9. Белинская Ф.А. Неорганические ионообменные материалы на основе труднорастворимых соединений сурьмы (В) / Ф.А. Белинская, Э.А. Милитина // Успехи химии. 1980. Т. 49. Вип. 10. С. 1904-1936.
10. Stewart, D.I. Pyrochlores VI. Preparative chemistry of sodium and silver antimonates and related compounds / D.I. Stewart, O. Knop // Can. J. Chem. 1970. V. 48. P. 1323-1332.
11. Trofimov V.G. О фазе типа пирохлора в системе Na-Sb-O / V.G. Trofimov, A.I. Sheynkman, L.M. Goldshteyn, G.V. Kleshyev // Kristallografiya. 1971. Т. 16. № 2. С. 438-440.
12. Бурмистров В.А. Образование ионопроводящих фаз со структурой дефектного пирохлора в системе $xK_2CO_3-xSb_2O_3-2(2-x)WO_3$ ($0 < x < 2.0$) при нагревании / В.А. Бурмистров, Ю.А. Лупиская // Тез. докл. 12-й Международный симпозиум “Порядок, беспорядок и свойства оксидов”. Ростов-на-Дону. 2009. Т.И. С. 123-126.
13. Stevart D.I. Pyrochlores VII. The oxides of antimony: an X-ray and mösbauer study / D.I. Stevart, O. Knop, F. W. D. Woodhams, C. Ayasse // Can. J. Chem. 1972. V.50. N. 5. P. 690-701.
14. Klestchov D.G. Composition and structures of phases formed in the process of hydrated antimony pentaoxide thermolysis / D.G. Klestchov, V.A. Burmistrov, A.I. Sheinkman, R.N. Pletnev // J. Solid State Chem. 1991. V. 94. № 1. P. 220-226.
15. Бурмакин Е.И. Принципы селективного синтеза высокопроводящих твердых электролитов на основе сложных оксидов // Тез. докл. VI Всесоюзной конф. по электрохимии. Черновси. 1988. Т. 3. С. 285 - 286.

16. Миркин Л.И. Справочник по рентгеноструктурному анализу поликристаллов / Л.И. Миркин // М.: ГИФ-МЛ. 1961. 863 с.
17. Баличева Т.Г. Изучение строения продуктов поликонденсации оксисоединений Сб(В) методами ИК-спектроскопии и термического анализа / Т.Г. Баличева, Н.И. Рой // В кн.: Проблемы современной химии координатсионных соединений. -Ленинград. ЛГУ. 1974. Вип. 4. С. 231-265.
18. Uendlandt U. Termicheskiye metodi analiza / U. Uendlandt // М.: Mir. 1978. 276 s.
19. Бурмистров В.А., Рябишев В.Ю., Рябишев Ю.М., Неряхина С.С. Образование антимонатов натрия при твердофазном взаимодействии $Sb_2O_3 - Na_2CO_3$ // Журнал неорганической химии. 1997. Т. 42. № 11. С. 1905 - 1907.
20. Ефимов А.И., Белорукова Л.П., Василкова И.В., Чечев В.П. Свойства неорганических соединений. Справочник. Л: Химия. 1983. 392с.
21. Сережкин В.Н., Пушкин Д.В., Буслаев Ю.А. Стереохимические особенности кислородных соединений сурми // Журн. неорган. химии. 1999. Т. 44. № 1. С. 76 - 80.

TASVIRIY SAN'AT VA MUSIQA TA'LIMI

Sanjar AZIMOV

Buxoro davlat universiteti
tasviriy san'at va muhandislik
grafikasi kafedrası dotsenti,
pedagogika fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)

TALABALARNING IJODIY QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHDA MUSTAQIL TA'LIMNING ILMIY-METODIK AHAMIYATI

Maqolada talabalarining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda mustaqil ta'limning ilmiy-metodik ahamiyati ko'rib chiqiladi. Mustaqil ish talabalarining ijodiy faolligini rivojlantirish muhimligi nazariy tahlil qilinadi. Bilim va mustaqil faoliyat tajribasi talabaga ijodiy izlanish vaziyatini faollashtirish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: rangtasvir, motivatsiya, ta'lim mustaqil ishi, protsessual, psixologik, ijtimoiy.

В статье рассматривается научно-методическое значение самостоятельного обучения в развитии творческих способностей учащихся. Теоретически анализируется важность развития самостоятельной творческой деятельности учащихся. Знания и опыт самостоятельной работы позволяют студенту активизировать творческую исследовательскую ситуацию.

Ключевые слова: живопись, мотивация, самостоятельное изучение образования, процессуальное, психологическое, социальное.

The article discusses the scientific and methodological significance of independent learning in the development of creative abilities of students. The importance of developing independent students' creative activity is theoretically analyzed. Knowledge and independent work experience allow the student to activate the creative research situation.

Key words: painting, motivation, independent study of education, procedural, psychological, social.

Kirish. Talabalarining rangtasvir malakalarini o'zlashtirish jarayonidagi mustaqil ishlari (TMI) ularning o'z oldiga u yoki bu vazifalarni ongli ravishda qo'yish, o'z o'quv-ijodiy ishlarini rejalashtirish, uni amalga oshirish va obyektiv baholash qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan ta'lim jarayonidir. Bu jarayon samaradorligini oshirish maqsadida uning elementlarini tartiblashtirish va muvofiqlashtirish talabalarining mustaqil ish tashkil qilishning asosi hisoblanadi. Talabalarining rangtasvir bo'yicha auditoriyadan tashqari o'quv-ijodiy faoliyati samaradorligi bo'lajak o'qituvchi-rassomlarning butun ta'lim jarayoni sifatiga ta'sir o'tkazadi, shu sababli uni tashkil qilish tasviriy san'at o'qitish metodikasining dolzarb muammolaridan sanaladi.

Asosiy qism. Keyingi vaqtda oliy o'quv yurti o'quv jarayonida auditoriya yuklamasini qisqartirish va talabalarining mustaqil ish rolini oshirish tendensiyasi kuzatilmoqda. 5110800 - Tasviriy san'at o'qituvchisi bakalavr ta'lim yo'nalishi DTS rang tasvir bilan ustaxonada shug'ullanishga ajratiladigan soatlar mustaqil ish miqdorini anchagina qisqartirishni ko'zda tutadi. Bu rangtasvir asoslariga mustaqil ishlarni amalga oshirishda o'qitishni tashkil etishga alohida e'tibor berishga undaydi.

Rangtasvir bo'yicha talabalarining mustaqil ishlari samaradorligini oshirishni talabalarining sinfdan tashqari o'quv-ijodiy ishlarining maqsad va vazifalari aniq ifodalangan ijodiy topshiriqlarni o'z ichiga olgan dasturidan foydalanishda bilish mustaqilligi hamda ijodiy faolligining o'sishi bilan bog'laymiz.

Auditoriya ishining mustaqil (uy) o'quv-ijodiy faoliyat bilan o'zaro aloqasi ikki xil namoyon bo'ladi. Tasviriy savodxonlik nazariyasi bo'yicha ma'ruzalar va ustaxonada o'qituvchi rahbarligida amaliy ishlar talabalarining mustaqil ishlari uchun mustaqil ishni hozirlaydi. Aynan realistik rangtasvirda rasmning barcha talabalariga rioya qilish majburiy sanaladi. Bizni o'rab turgan olamning rang boyligini berish rasmning asosiy vazifalarini: kompozitsion joylashtirish, shaklni perspektiv va konstruktiv qurish, proporsiyalarga amal qilish, katta hajmda yorug'-soya gradatsiyalarini va ular o'rtasidagi tonal munosabatlarni berishni bajarish bilan birlikda muvaffaqiyatli amalga oshiriladi.

Mustaqil ish talabalarining ijodiy faolligini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Bilim va mustaqil faoliyat tajribasi talabaga ijodiy izlanish vaziyatini faollashtirish imkonini beradi. Shakllanmagan produktiv fikrlash talabalarining muammoli ta'lim va talabani ijodiy mustaqil ishlarga sistemali jalb qilish vaziyatida,

uning kreativligida yanada muvaffaqiyatli kengaytiriladi.

Mustaqillik – shaxsning muhim xarakteristikasi, o‘z oldiga ma’lum maqsadlarni qo‘yish va ularga o‘z kuchi bilan erishishda namoyon bo‘ladi. Aqliy (yoki bilish) mustaqillik shaxsning faolligi va tirishqoqligi ko‘rsatkichi, bilish uchun izlanishga qodirligi sifatida qaraladi.

Talabalarining ijodiy mustaqilligi o‘qituvchining sistemali nazorati, mustaqil ish hamda rag‘batsiz yangilik yaratish ustida ishlash, o‘z ishi ayrim shakllarini va, umuman, o‘quv faoliyatini tashkil qilish malakalarida namoyon bo‘ladi. Ijodiy mustaqil tasavvur, g‘oyalarni generatsiyalash va yangilik yaratish malakalari rivojlanganligi bilan xarakterlanadi.

Talabalar kasbiy-ijodiy mustaqilligining tiklanishi quyidagi didaktik shartlarga rioya qilinganda amalga oshiriladi:

- talabalarining yangi bilimlarni mustaqil izlashini mustaqil ishlaydigan faolligi;
- o‘quv va ijodiy topshiriqlar izchilligi;
- alohida topshiriqlarni yagona kompleksning o‘zaro bog‘liq komponentlari sifatida idrok etish yaxlitligi.

Psixologik-pedagogik adabiyotlar tahlili talabalar ijodiy mustaqilligining uchta: yuqori, o‘rta va past darajasini aniqlash imkonini berdi.

Ijodiy mustaqillikning yuqori darajasida talaba mustaqil ishga yo‘nalgan. Bu uning o‘z-o‘zini takomillashtirish ehtiyojida namoyon bo‘ladi. U mustaqil ish mohiyati va samarali mustaqil o‘quv-ijodiy faoliyatga ko‘maklasha oladigan yoki uni tormozlaydigan shaxsiy sifatlar haqida anchagina chuqur bilimlarga ega. Talabada mustaqil ish uchun zarur malakalar kompleksi shakllangan, shuningdek, ularni ijodiy ishga kiritish uchun ko‘nikmalar rivojlangan.

Ishning maqsad va vazifalari, ularga erishish usullarini belgilash va o‘z harakatlari ustidan nazorat talaba tomonidan, asosan, mustaqil bajariladi, o‘qituvchi maslahatchi rolini bajaradi. Ijodiy mustaqillikning o‘rta darajasida talaba mustaqil faoliyatga yo‘nalgan, biroq uni tashkil qilishda o‘qituvchining jiddiy yordami va rahbarligi talab etiladi. Mustaqil ishlash ko‘nikmalar kompleksi u qadar rivojlangan emas. Talaba topshiriqlarni bajarishda, maqsad va vazifalarni amalga oshirishda yetarlicha faol va izchil emas. Ijodiy mustaqillikning past darajasida talabalar o‘z kuchiga ishonmaydi, o‘qishda yaxshi natijalarga erishish istagini namoyon qilmaydi. Bunday talabalar uchun tashabbus, izlanishli va ijodiy ishlarga qiziqishning yo‘qligi, ularni bajarishdan bosh tortish xarakterli. Bunday talabalar reproduktiv ish doirasidan chiqmaydi. Ko‘chirish, etyudlarning tugal emasligi, samarali usullarga qiziqishning epizodikligi, turli materiallar bilan ishlash ko‘nikmalarining yo‘qligi ijodiy mustaqillik darajasi past bo‘lgan talabalarining xarakterli qirralari sanaladi. Mustaqil ish uchun topshiriqlar dasturida muammolilik tamoyilining realizatsiyalanishi talabalar ijodiy mustaqilligi yuzaga kelishi va rivojlanishi uchun sharoit yaratadi. Turli yo‘nalish ustalarining uslubiy usullari va texnika xususiyatlarini (bir-biri bilan qiyoslab) tahlil qilishga asoslangan topshiriqlar ijodiy izlanishning shakllanishi va ijodiy tashabbuskorlikning namoyon bo‘lishiga ko‘maklashadi. Rang tasvirda muammoli o‘qitish aynan bir o‘quv vazifasi xarakteriga ko‘ra mutlaqo turlicha bo‘lgan ko‘plab etyudlarda muvaffaqiyatli bajarilishi mumkinligini ko‘zda tutadi. Natura, metod va tasviriy vositalarni tanlash talabaning o‘ziga ishonib topshiriladi (o‘rganish predmeti bo‘lganida topshiriq shartida kamdan-kam aytib o‘tiladi). Rangtasvir ishini yuritish metod va usullariga o‘rgatish kerak. Qisqa muddatli etyudlarni allaprima, xomaki, quruq, uzoq muddatli, ko‘p seansli etyud ishlash metodik ketma-ketligiga, ijodiy kompozitsiya ustida ishlash metodikasini egallash intellektual faoliyatning strukturaviy qism mustaqil ish sifatida fikrlash sistemaliligini tarbiyalashga ko‘maklashadi va bu harakatlarni ijodiy ishda avtomatizm darajasiga o‘tkazadi. Samarali auditoriyadan tashqari o‘quv-ijodiy faoliyat uchun talaba quyidagi mustaqil ish malakalarini egallashi kerak:

- turli o‘quv va ijodiy vazifalarni qo‘yish va yechish;
- bilimlarni faoliyatning bir sohasidan boshqasiga ko‘chirish va qo‘llash;
- qiyoslash, tahlil qilish va umumlashtirish, ya’ni analitik-sintetik faoliyat operatsiyalarini bajarish.

Rangtasvir bo‘yicha auditoriyadan tashqari ishlar jarayonida talabalar ijodiy mustaqilligini shakllantirish uchun bu jarayonga ta’sir etadigan mustaqil ishlarni aniqlash kerak. Ular pedagogik-psixologik tadqiqotlarda hujjatlar, mustaqil ish adabiyotlar tahlili asosida aniqlanadi.

Talabalar ijodiy mustaqilligini shakllantirishga ta’sir etadigan mustaqil ishlarni beshta guruhga bo‘lish mumkin:

Motivatsiyalaydigan - bilimga qiziqish, fanga qiziqish, qiziquvchanlik, ta’limni davom ettirishga yaxshiroq tayyorlanish istagi, yangini bilishga intilish va boshqalar;

ta’lim mustaqil ishi - tasavvurlar, faktlar, qonunlar, nazariyalar, ish metodikalari va boshqalar;

protsessual - o‘qituvchining talabalar bilan ishlash metodlari, usullari va uslublari;

psixologik - talabalarining yosh xususiyatlari, moyilliklari, qobiliyatlari, qiziqishlari, irodasi va

boshqalar;

ijtimoiy - tasviriy san’at sohalarida ishlaydigan ustalar va mutaxassislar, ommaviy axborot vositalari bilan tanishish.

O’qituvchi hozirligida talabaning ijodiy mustaqilligi uning konkret ko’rsatmalari ta’sirida, o’qituvchi yo’qligida talabaning o’z tashabbusi bilan ko’plab mustaqil ishlarni (mas’uliyat, turar-joy, maishiy sharoitlar, tartiblilik) hisobga olgan holda rivojlanadi.

Bundan tashqari, mustaqil ish uchun har bir topshiriqda o’quv vazifasi sifatida uning yadrosini ajratish o’qituvchiga bilim, malaka va ko’nikmalarni o’zlashtirishning har bir bosqichida talabaning bilish faoliyati xarakterini ko’zda tutish va bu jarayonni boshqarish, faoliyatning turli strukturalarini ta’limning mustaqil ish yoki xususiy vazifalaridan kelib chiqqan holda rejalashtirish imkonini beradi.

Ma’lumotlar protsessual mustaqil ishlarning yetakchiligidan dalolat beradi. Bundan kelib chiqib xulosa qilish mumkinki, o’qituvchining talabalar bilan ishlash metodlari, usul va uslublari mustaqillik hamda ijodiy faollikni shakllantirishda hal qiluvchi rol o’ynaydi.

Talabaning bilish faoliyati ta’lim sistemasida hamma vaqt ham mustaqil faoliyat bo’lavermaydi. U mustaqil bo’lishi uchun talabada o’qish jarayonida shakllangan bilim, malaka va ko’nikmalar uning uchun tegishli baho olish zarurati doirasidan tashqarida bo’lgan jiddiy mustaqil ish ahamiyat kasb etishi kerak. Ular talabaning bilish faoliyati jarayonida shaxsiy xarakter, shaxsiy mazmun kasb etishi lozim.

Mustaqil faoliyat xarakteristikasida bu qoida markaziy o’rin egallaydi: u talaba belgilagan o’quv va ijodiy vazifalarni, harakatlarni bajarish rejasini va bu harakatlarda realizatsiyalanadigan real voqelikka munosabatlarni to’lig’icha belgilaydi.

Bu qonuniyatni “Kolorit” mavzusini o’rganish misolida ko’rib chiqamiz. Mavzu materialini o’rganishga kirishayotib, 1-kurs talabalari koloritning asosiy elementlari bilan tanish bo’ladi. Shu sababli mustaqil ishni tashkil qilish uchun talabaga bu elementlarni bilishning o’zini yangi sharoitlarda kuzatish predmetiga obyektivatsiyalashi kerak bo’ladi.

Bu uni kolorit elementlarini bilishdan shu bilimlarni qayta yaratish uchun emas, balki ularning yangi tushunchani xarakterlaydigan o’zaro hamkorligi, o’zaro ta’sirini aniqlash uchun foydalanishni talab qiladi. Shu sababli kolorit elementlarini ta’riflash, ularning mohiyati talaba uchun maxsus bevosita anglash va tushunish obyekti bo’lmaydi. Bu o’rinda barcha komponentlar birligi bilan belgilangan rang garmoniyasini ajratish va berish obyektivatsiyalanadi. Aynan shu vazifalar talabalar faoliyatida shaxsiy mazmun kasb etadi.

Faoliyatning psixologik mundarijasi va mazmuni deb atagani, bu holda talaba uchun uning motiv - maqsadi, o’zaro hamkorligi (konkret naturaning rang qurilishi xususiyatlarini kuzatishning ma’lum sharoitlarida aniqlash) sanaladi.

Dasturni ishlab chiqish jarayonida faoliyat maqsadi boshlang’ich va undan ilgarilab ketgan momenti sifatida namoyon bo’ladi. Faoliyat dasturi ishlanganidan keyin maqsad dasturga uning oxirgi bo’g’ini sifatida kiritiladi. Bu bilan “Mustaqil faoliyat maqsadi shunchaki bo’lajak natijani o’z-o’zicha emas, balki bu natijaga erishiladigan talaba mehnatining oxirgi holatini ifoda etadi”.

Bu jarayonni sxematik tarzda quyidagicha tasavvur qilish mumkin: faoliyat predmeti-faoliyat vositalari - uni tashkil etgan harakat va operatsiyalar ketma-ketligi. Bu jarayonning borishi talabani mustaqil ish bajarishga undaydigan faoliyatning anglashilgan motivi bilan belgilanadi. Ayni paytda, motiv ish jarayonida mazmun funksiyasini bajaradi. Motiv – maqsad o’zgarishi bilan talaba ishlayotgan materialning shaxsiy mazmuni ham o’zgaradi.

Shunday qilib, mustaqil faoliyatning asosiy belgisi talabaning o’qituvchi yordamisiz ishlashi emas, balki uning faoliyati, ayni paytda, bu faoliyatni boshqarish funksiyasini o’zida jamlaganidan iborat. Bu faoliyat strukturasida maqsad uning predmet mazmunini egallashga nisbatan regulativ vazifa bajaradi va talabaning yangi tajribani o’zlashtirishda, bilish jarayonida yanada ilgarilashiga ko’maklashadi.

Demak, mustaqil ish mohiyati amalda faoliyat maqsad, mazmunining bu faoliyatni boshqarish maqsadi bilan to’liq mos kelishi sanaladi. Bu, albatta, abstrakt ifodalangan ideal, talabaning oliy o’quv yurtlarida ta’lim olishi oxiriga kelib, unga nisbiy erishish mumkin.

Muhokamalar va natijalar. Real ta’lim jarayonida faoliyat maqsad-mazmunining bu faoliyatni boshqarish maqsadi bilan to’liq mos kelishi o’qituvchining mustaqil ish boshqarish sohasini anchagina toraytiradi. Mustaqil ish topshiriqlarini ta’limning avvalgi bosqichlarida shakllangan talabaning tajribasi doirasida strukturalashi va ularni qo’yishi kerak bo’ladi, xolos.

Bunday vazifalarni talaba unga ma’lum bo’lgan nazariy qoidalar va tushunchalarni u yoki bu konkret fakt, hodisa, jarayonlar tahliliga qo’llashi darajasida bajaradi. Bunday mustaqil ish ta’limda juda zarur. U o’qituvchi tomonidan tashkil qilinadi hamda talabalarining bilim va faoliyat usullarini yanada mustahkam o’zlashtirishiga, ularni amaliy qo’llash sohalari kengayishiga ko’maklashadi.

Istalgan mustaqil ish tipi yo turi strukturasida, eng avvalo, birinchi tomondan, o’qishda mustaqil ishda

talabani fikrlashi va bilish mustaqil ish o'zaro hamkorlik xarakterini, ikkinchi tomondan, fikrlash va bilishning talabani konkret bilish faoliyati komponentlari sifatida o'zaro aloqasini va birligini aniqlash kerak.

Talabani mustaqil ish bajarish samaradorligi uni tashkil qilish sharoitlari, bilimlar mazmuni va xarakteri, bayon qilish mantiqi, bilim manbasi, berilgan mustaqil ish turi mazmuniga oid mavjud va ko'zda tutilgan bilimlar o'zaro aloqalariga, talaba vazifani bajarishda mustaqil ishda erishgan natijalarga bog'liq bo'ladi.

Talabalarning mustaqil ta'lim mashg'ulotlarini bajarish jarayonida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlarini yoritib o'tsak. Kompyuter texnologiyalari ta'lim unumdorligini va pedagogik faoliyat jadalligini oshirish imkoniyatlarini keng yo'l ochib beradi. Bular esa zamonaviy elektron vositalarning ulkan imkoniyatlari bilan bog'liq. O'quv jarayonida kompyuterlarning vazifalari:

- o'qitish vositasi sifatida;
- testdan o'tkazish;
- shaxsning psixodiagnostikasi;
- bilimlar o'zlashtirilishi va harakatlarni tuzatish nazorati;
- ta'lim oluvchining ijodiy kamoloti;
- dunyo informatsion resurslaridan foydalana olish va kommunikatsiya;
- o'quv tashkilotlari va o'quv jarayonini boshqarishning takomillashuvi.

Bugungi kunda kompyuterlarni ta'lim tizimiga joriy qilishda jadal ishlar olib borilmoqda. Kompyuter – murakkab texnik qurilma. Uning pedagogik imkoniyatlari ko'p hollarda mustaqil ish texnik sohada erishilgan haqiqiy yutuqlar bilan bog'liq texnik faktorlar bilan aniqlanadi. Kompyuter audio vizual bilim beruvchi axborotlarni (matnli, obrazli, ovozli va video ko'rinishdagi darsliklar, ensiklopediyalar, atlaslar va turli xil so'rovnomalalar) olib yuradigan qulay va universal texnik vosita sanaladi. Bunday axborotni tashuvchi vositalar kompyuterning qattiq diski, kompakt-disk yoki mahalliy va dunyo axborot tarmog'i.

Kasbiy tayyorgarlik jarayonida kompyuter hamrohligi o'quv-tarbiyaviy jarayonning samaradorligini oshiradi. Zamonaviy mutaxassis matn bilan ishlay olishi, matnlarni grafika, videomateriallar, ovozli parchalar bilan to'ldira olishi, bundan tashqari, kasbiy faoliyat jarayonida papka yoki hujjatlar to'plami mustaqil ishda, ma'lumotnomalarda bo'lgan kerakli faylni tezlik bilan qidirib topishni talab qiladi va bu maxsus axborotlar bazasi bilan ishlashni nazarda tutadi.

Kompyuter talabalar bilimlarining samaradorligini, tezkorligini va xolisligini oshirish vositasidir. O'qituvchidan farqli ravishda kompyuter talabani itoatgo'yiligini, jozibadorligini yoki qandaydir boshqa xislatlarini emas, balki faqatgina berilgan fan sohasida talabani bilim va malakasini baholaydi.

Xulosa. O'quv jarayoniga axborot-kompyuter texnologiyalarini joriy qilish ta'lim maskanlarida o'quv-tarbiyaviy jarayon sifatini oshirish bilan bog'liq bir qator muammolarni hal qilish imkonini beradi. Ta'limda kompyuter muvaffaqiyatlariga asosiy mustaqil ish qilib quyidagilarni keltirish mumkin:

- o'quv jarayoni ishtirokchilarining axborot bilan ta'minlanganligining oshishi. Kompyuter texnologiyalarini qo'llash bilan talaba va o'qituvchilar uchun turli axborotlarni yig'ish, almashtirish va ko'paytirish imkoni yaratiladi;

- kompyuterlardan foydalanish ta'lim motivatsiyasi va jozibadorligiga ta'sir qiladi. Bu kompyuter bilan ishlashning noana'naviyligi va nufuzi bilan bog'liq. Ta'lim dasturlarida o'yinlar va o'yin elementlarining borligi talabalar uchun kompyuterning jozibadorligini oshiradi;

- kompyuter mustaqil ta'lim olishni oshirish imkonini beradi, berilgan topshiriqlarni o'qituvchi ishtirokisiz, xatoliklarni kerakli tekshiruv komponentlari bilan tekshirib, uyga topshiriqlarni mustaqil bajarish imkonini beradi;

- ta'limni individuallashtirish imkoni oshadi. Bu topshiriqlarni berish tezligini individuallashtirish orqali amalga oshirilishi mumkin, bir mavzuni bajarib bo'lib, keyingisiga o'tish, talabani mavzularni bilishi va kompyuter savodxonligidan kelib chiqib mavzularni tanlash, o'zlashtirishni tekshirish uchun joriy nazorat va bunday nazoratning xolisligini oshirish imkonini yaratadi.

Adabiyotlar

1. Yo'ldoshev J.G., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. –T.: “O'qituvchi”, 2004.
2. Abdirasilov S., Boymetov B., Tolipov N. Tasviriy san'at. –T.: “ILM ZIYO”, 2010.
3. Abdirasilov S.F. Tasviriy san'at o'qitish metodikasi. –Toshkent, 2012.
4. Abdirasilov S.F., Tolipov N. Tasviriy san'at o'qitish metodikasi. –Toshkent, 2007.
5. Ro'zimov S.K. Kompyuter savodxonligi. –T.: “Fan”, 2006.

Ruxsora MUXAMEDOVA

Buxoro muhandislik-texnologiya instituti
chizma geometriya va muhandislik grafikasi
kafedrasi assistenti

Sayfullo ABDULLAYEV

chizma geometriya va muhandislik
grafikasi kafedra professori,
pedagogika fanlari doktori

ARXITEKTURAVIY QALAMTASVIR FANINI O'QITISH JARAYONIDA TALABALARNING IJODIY FAOLIYATINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

Ushbu maqolada arxitekturaviy qalamtasvirning xususiyatlari ko'rib chiqilgan. Zamonaviy didaktik prinsiplari nuqtayi nazaridan kelib chiqqan holda arxitekturaviy qalamtasvir fanida ketma-ketlikda rasm bajarish metodikasi tavsiya etilgan. Tavsiya etilgan o'qitish metodikasining negizida ketma-ketlik didaktik usulni tashkil qiladi. Xulosa – o'qitish jarayoni zamonaviy didaktik prinsiplariga tayanishi zarur.

Kalit so'zlar: arxitektura qalamtasvir, didaktik tamoyil, eskiz, antik davrga mansub haykallar, poytaxt, friz, rozetka, xotira va tasavvurdan rasm.

В данной статье рассмотрены специфика и особенности архитектурного рисунка. Выявлены особенности архитектурного рисунка, главнейшая из которых состоит в единстве художественно-творческого и -учебно- познавательного. Предложена методика поэтапного выполнения архитектурного рисунка с точки зрения современных дидактических положений. В основе предложенной методики лежит дидактический принцип метода последовательности. Вывод - процесс обучения исходит из принципов современной дидактики.

Ключевые слова: архитектурный рисунок, дидактические принципы, эскиз, античная скульптура, капитель, фриз, розетка, рисование по памяти и представлению.

This article discusses the specifics and features of the architectural drawing. The features of the architectural drawing are revealed, the most important of which is the unity of artistic and creative and educational and cognitive. A methodology for the stage-by-stage implementation of an architectural drawing from the point of view of modern didactic provisions is proposed. The proposed methodology is based on the didactic principle of the sequence method. Conclusion - the learning process is based on the principles of modern didactics.

Key words: architectural drawing, didactic principles, sketch, antique sculpture, small caps, frieze, socket, drawing from memory and representation.

Kirish. Zamonaviy axborot texnologiyalariga o'tish, texnik taraqqiyotning jadal o'sishi bilan bir qatorda ko'plab me'morlarning, ayniqsa, yoshlarning eskiz loyihalarini yaratishda raqamli texnologiyalarga tayanishi va shu orqali ish jarayonining tezlashishiga ma'lum darajada sabab bo'ldi. Kompyuterlar ko'pincha modellashirish, loyihalash va ijodiy natijalarni qayd etishda qo'llaniladi. Ammo shuni unutmaslik kerakki, hunarmandchilikka asoslangan konseptual-mantiqiy va badiiy-ijodiy yondashuv me'morning kasbiy faoliyatida asos, asosiy narsa bo'lib qoladi. Va shu munosabat bilan me'moriy muhitni chizmalarda aks ettirish vositalari va usullarini ishlab chiqishda bo'lajak me'morlarning fazoviy va kompozitsion tafakkurini shakllantirishga qaratilgan o'qitish sifatini oshirish yo'llarini aniqlash va rivojlantirish vazifasi paydo bo'ladi.

Asosiy qism. Arxitektura ijodkorligi vizual savodxonlik asoslari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, hajm-fazoviy munosabatlarni tekislikda yetkazish usullari bilan bog'liq. Arxitektor uchun rasm chizish - bu fikrni ifodalashning asosiy vositasi, kelajakdagi tuzilmani yaratishda birinchi qadamdir. Rasm, eskizda me'moriy kompozitsiya tushunchasi, kompozitsiya qoidalari va texnikasiga rioya qilish miqyosi, kompozitsion markaz, ritm, rang yoritilishi va hokazolar vujudga keladi. Shu bilan birga, me'moriy chizmaning xususiyatlarini aniqlash, akademik rasmning umumiy qoidalaridan farqli o'laroq, hozirgi bosqichda me'moriy ijodning eng muhim qismidir.

Arxitektura chizmasi nima? Arxitektura chizmasini bajarish texnikasining o'ziga xos xususiyati nimada? Bir qator mualliflar ta'kidlaydilar: arxitektura chizmasi - bu har qanday arxitektura va dizayn muammosini (rasm, eskiz, loyiha) ishlab chiqish uchun qilingan har qanday erkin chizma [1, 6].

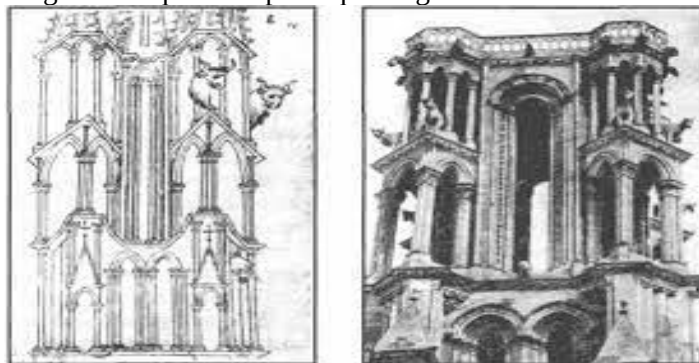
Me'morchilik ijodining bir qismi sifatida me'morning kasbiy tayyorgarligida rasm chizish alohida o'rin tutadi. Qalamtasvirning arxitektura ta'limidagi o'rni haqida shunday baho berish mumkinki, inson qo'li bilan yaratilgan me'morchilik eskizi me'moriy shakllanishning dastlabki eskiz-g'oyalardan tortib, qurilayotgan obyektidagi me'moriy qiyofaning konkret timsoligacha bo'lgan boshlanishi hisoblanadi.

Qalamtasvir - eskiz me'morning ijodiy niyatlarining in'ikosi sifatida shakl shakllanishining badiiy talqiniga asoslangan me'moriy fikrning konseptual yondashuvini o'zida mujassam etgan. Va tabiiyki, eng ilg'or raqamli texnologiyalarning hech biri, birinchi navbatda, rassom va me'morning qalbi bilan isitiladigan qo'lda chizilgan eskizni almashtira olmaydi. Shuni ta'kidlash kerakki, rassomning eskizi ko'pincha mustaqil ma'noga ega bo'lib, tomoshabin va mutaxassislarni birinchi navbatda o'zining “yangiligi” va o'z-o'zidan, taassurotning keskinligi bilan o'ziga tortadi.

Taniqli olim, rassom O.Avsyan to'g'ri ta'kidlaganidek, “ko'pincha bunday eskizlar o'zining hayratlanarli jasorati, erkinligi va yechimining go'zalligi bilan, barcha past va to'liqsizligi bilan mustaqil badiiy qadriyatni ifodalaydi” [2, 52].

Me'morning muvaffaqiyati ko'p jihatdan uning professional va badiiy darajasiga bog'liq, rassomning mahorati uning ajralmas qismidir. Me'moriy chizmaning birinchi, eng muhim xususiyati - bu badiiy va ijodiy hamda ta'lim va bilimning birligi. Arxitektura chizmasining ikkinchi xususiyati - bo'lajak me'morlarda qo'yilgan vazifalarni hal qilishda kuzatuvchanlik, tasavvur va ijodkorlikni rivojlantirishdir.

Chizmalarining uchinchi xususiyati - vizual savodxonlikning umumiy uslubiy asoslarini muvaffaqiyatli o'zlashtirish, chizmachilik kursida fazoviy tasavvurni, ijodiy tasavvurni va ijodiy fikrlashni bosqichma-bosqich shakllantirishga qaratilgan mashqlar va topshiriqlarning maxsus tizimi va tuzilishini ishlab chiqish.

1-rasm. Villars de Ocnecourt (18-asrning 1-yarmi).

Shunday qilib, fransuz me'mori Villars de Ocnecourt o'zining “Rassomalar kitobi”da shunday yozadi: “Va siz bu yerda rassomchilik san'atini, shuningdek, geometriya talab qiladigan va o'rgatadigan asoslarni topasiz” [3, 248].

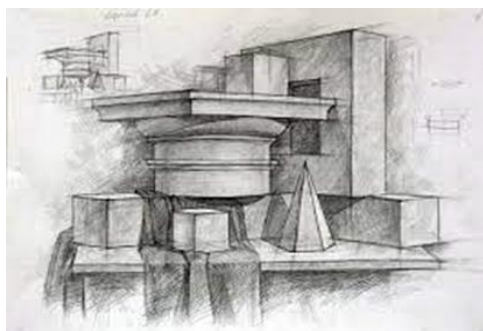
Arxitektura chizmasining navbatdagi asosiy xususiyati shundaki, kelajakdagi me'mor ishining o'ziga xosligi qidiruv materialini - me'moriy tasvirni yaratish uchun asos sifatida eskizlar, qisqa muddatli eskizlarni yaratishdir.

Shuni yodda tutish kerakki, me'mor o'zining amaliy faoliyatida turli xil grafik materiallar - qalam, siyoh qalam, geliy qalam, flomaster, marker, ko'mir, sous bilan ishlashi kerak.

Arxitekturaviy qalamtasvirning o'ziga xosligi, mashqlar va topshiriqlarning tuzilishi birinchi navbatda bo'lajak arxitektorlarning badiiy ta'limiga qaratilgan bo'lishi kerak, ya'ni o'quv chizmalarining oddiy va murakkab geometrik shakllarni chizish, asosan, antik haykaltaroshlikning klassik namunalarini chizish kabi fundamental bo'limlarini qamrab olishi kerak (Apollon, Devid, Venera va boshqalar). O'z ichiga tabiatdan ham, hayoldan ham, shu jumladan, mustaqil ta'lim jarayonida eskiz va eskiz yasash bo'yicha mashq va topshiriqlarni o'z ichiga olgan me'morchilik obyektlarini chizish ham muhim o'rin tutadi.

Arxitekturaviy qalamtasvirni o'rgatish vizual savodxonlik asoslarini o'zlashtirish orqali, ya'ni oddiy geometrik shakllarni tahlil qilish, ularni chiziqli konstruktiv chizmalar, uzoq o'quv ko'rsatkichlari, shuningdek, xotiradan qisqa muddatli rasm va eskizlar orqali ifodalash qobiliyati asosida tasavvur quriladi. Shunday qilib, arxitekturaviy qalamtasvirni o'qitish usuli quyidagi didaktik qoidalarni o'z ichiga olishi kerak:

- oddiy va murakkab geometrik shakllarni chiziqli konstruktiv tahlil qilish maqsadida chizish;
- me'moriy shakllarning chizmalari - detal, parcha, rozetka, kapitel, frizlar va boshqa antik shakllar;
- qadimgi Yunoniston va Uyg'onish davri klassik san'ati tomonidan ishlab chiqilgan mutanosiblik va mutanosiblik nisbatlarini tahlil qilish maqsadida antiqa gips boshlari va figuralari rasmlari (buyuk ustalar - Donatello, Mikelanjelo va boshqalarning asarlaridan quyma);
- ichki va tashqi ko'rinish nuqtayi nazaridan masshtabni o'rganish uchun figuralar va odamlar guruhining me'moriy muhiti bilan bog'liq bo'lgan dinamikada eskizlar;
- kompozitsiyaga me'moriy makonni kiritgan holda konseptual eskizlar ustida ishlash, konseptual asar yaratish bo'yicha yakuniy topshiriqni bajarish.

2-rasm

Muhokamalar va natijalar. Keling, oddiy va murakkab geometrik jismlarni chizish xususiyatlarini batafsil ko‘rib chiqaylik.

Topshiriqlarning maqsadi - geometrik shakllarning chiziqli konstruktiv tahlili.

Maqsad: geometrik jismlarning perispektiv tasvirining asosiy qoidalarini o‘rganish.

1. Fazoni idrok etishni shakllantirish (ko‘zni, vizual xotirani rivojlantirish, chizish texnikasini o‘zlashtirish, ohang, zarba.

2. Istiqbolli qisqartirishlar asosida har bir obyektning (kub, shar, piramida) konstruktiv xususiyatlarini ochib berish.

Shunday qilib, oddiy geometrik jismlarni - kub, to‘p va piramidani chizishning xususiyatlari ishning quyidagi bosqichlarida:

1-bosqich. Shakllarni tanlash va nuqtayi nazarni tanlash. Tasvirni varaqdagi kompozitsion joylashtirishning umumiy parametrlarini aniqlash (fazodagi joylashuvi va kelajakdagi tasvirning tabiati).

2-bosqich. O‘rnatish balandligi, kengligi va chuqurligining fazoviy munosabatlarini topish (geometrik jismlar guruhlar).

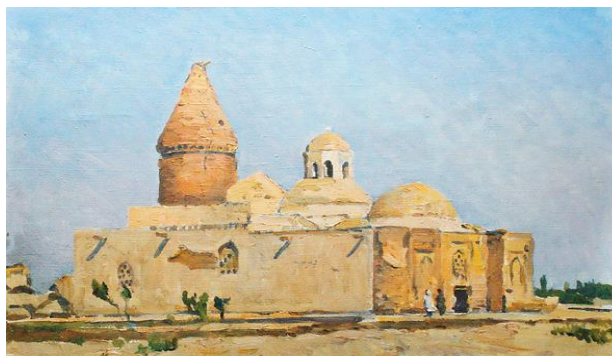
3-bosqich. Har bir elementning konstruktiv qurilishi alohida-alohida va umuman obyektlarning dizayn xususiyatlari bilan birgalikda.

4-bosqich. Turli xillilikni hisobga olgan holda va perspektiva chiziqlar hisobiga butun rasm grafik ifodaliligiga erishish.

5-bosqich. Konstruktiv chizmalarni yengil ohangda ishlab chiqish. Yengil ohangli gradatsiyalarni hisobga olish.

“Arxitekturaviy qalamtasvir” o‘quv dasturida talabalarining auditoriya va ustaxonalarda ham, uyda ham mustaqil ishi alohida o‘rin tutadi. Guruhni tashkil etishni tugatgandan so‘ng, talabalarga vizual xotirani rivojlantirishga qaratilgan mustaqil topshiriq va o‘qituvchining rahbarligi ostida ishlash jarayonida olingan konstruktiv rasm chizish ko‘nikmalarini mustahkamlash vazifasi taqdimot orqali taqdim etiladi [4, 5].

“Arxitektura” ta’lim yo‘nalishi (turlari bo‘yicha) talabalariga chizmachilikni o‘rgatishning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash uchun “o‘quv jarayoni” pedagogik atamasini belgilash zarur. Mashhur olim Y.K.Babanskiyning ta’kidlashicha, “O‘quv jarayoni har tomonlama va barkamol shaxsni shakllantirishga qaratilgan... yaxlit pedagogik jarayonning ajralmas qismidir. O‘quv jarayonining tuzilishini tavsiflash uchun, birinchidan, ushbu jarayonning asosiy tarkibiy qismlarini aniqlash, ikkinchidan, tarkibiy qismlarning bog‘lanish xarakterini tavsiflash, uchinchidan, jarayonning asosini tashkil etuvchi qarama-qarshi tomonlarni aniqlash, to‘rtinchidan, uning rivojlanishining tipik bosqichlarini aniqlash lozim”. Muallif: “O‘quv jarayoni tarkibiy elementlar sifatida bir-biri bilan o‘zaro bog‘langan o‘qitish va ta’limni o‘z ichiga oladi” [5, 19] deb ta’kidlaydi.

3-rasm. “Chashma Ayub” maqbarasini o‘rganish (R.B.Muhammedov) -2017.

Xulosa. Uslubiy atamalar va tushunchalarning yangi yondashuvida o‘quv jarayoni - obyektlarning tuzilishini mazmunli tahlil qilish, me‘moriy chizmaning xususiyatlarini aniqlash uchun hisoblangan deb talqin qilinadi, bunda o‘rganish va umumiy rivojlanish vazifalari hal qilinadi [6, 12].

Maqsad va vazifalardan kelib chiqib, bo‘lajak me‘mor talabalarga rasm chizishni o‘rgatishning o‘ziga xos xususiyatlari quyidagi qoidalaridan kelib chiqishi kerak:

- “Arxitektura” ta‘lim yo‘nalishi talabalariga chizmachilikni o‘rgatish jarayoni (turlari bo‘yicha) o‘qitish va tarbiyalashning umumiy didaktik jihatlaridan kelib chiqqan holda ko‘rib chiqilishi;

- talaba-me‘morlarning o‘quv jarayonini nazariy asoslash pedagogika fani va pedagogik amaliyotning zamonaviy rivojlanish jarayonida bo‘lajak me‘morlar uchun chizmachilik san‘atining xususiyatlarini samarali o‘rgatish masalalarini hal etish uchun obyektiv imkoniyatlar vujudga kelishidan kelib chiqishi kerak;

- arxitektura yo‘nalishi talabalariga qalamtasvirni o‘rgatish jarayonining o‘ziga xos xususiyatlarining metodikasi va mexanizmini aniqlash o‘qitishning eng samarali innovatsion usullarini tanlash orqali o‘qitish va tarbiyalashning didaktik usullarini ishlab chiqishda eng maqbul yechimlarni izlash imkonini beradi;

- ta‘limni takomillashtirish, o‘quvchilarning o‘quv-idrok faoliyatini tashkil etish usullari va vositalari, o‘qitishni tashkil etish shakli va chizmachilik bo‘yicha o‘quv jarayonining samaradorligi bevosita ta‘limning qulay muhitini yaratish bilan bog‘liq;

- arxitekturaviy o‘qitish jarayonida ham, o‘quv, darsdan tashqari vaqtda ham o‘quvchilarning ijodiy faolligini rivojlantirish ularning bilim motivlarini shakllantirish, ijod va ijodkorlikka intilishlari bilan bog‘liq bo‘lishi tabiiy. “Arxitekturaviy qalamtasvir, rangtasvir va haykaltaroshlik”, bo‘lajak arxitektorlar uchun maxsus topshiriqlar va chizma mashqlari tizimini ilmiy jihatdan ishlab chiqishning ahamiyati ortib bormoqda.

Adabiyot

1. Osmolovskaya O.V., Musatov A.L. Geometriyadan arxitekturagacha nazariya va mashqlar yuzasidan taqdimot bo‘yicha chizma. 1-jild. 3-nashr. - M.: “Arxitektura”, 2015. - 412 b.
2. Avsiyan O.A. Taqdimot bo‘yicha tabiat va rasm //Darslik. -M.: “Tasviriy san‘at”, 2015. -152 b.
3. San‘at ustasining san‘at haqidagi kitobidan. Yetti jildda. 1-jild. -M.: “Art”, 2013. - 270 b.
4. Abdullayev S.F., Yadgarov U.T. Qalamtasvir (dizayner) // O‘quv qo‘llanma.- Buxoro: “Durdona”, 2019. -216 b.
5. Shubina O.N., Babanskiy Y. K. Ta‘lim va tarbiya bo‘yicha o‘qitish usullarining xususiyatlari: usullar va amaliyot. -M., 2016-yil.
6. Azimov E.G., Shchukin. A.N. Uslubiy atama va tushunchalarning yangi lug‘ati (tillarni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti). -M.: “Ikar” nashriyoti, 2009. -131 b.
7. Мухаммедова Рухсора Бахроновна. РОЛЬ ХУДОЖЕСТВЕННОГО НАБЛЮДЕНИЯ В РАЗВИТИИ СПОСОБНОСТЕЙ И ЗАДАТКОВ В ПРОЦЕССЕ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ОБУЧЕНИЯ РИСУНКУ. 173.INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL WARSAW, POLAND Wydawnictwo Naukowe “iScience” 2021. <https://sciencecentrum.pl/> 8-444, str. Grzybowska, 87 info@sciencecentrum.pl,
8. Мухаммедова Р. Б. Журнал “Интернаука” № 10 (139), часть 1, 2020 г. ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ ОСНОВАМ РИСУНКА В КУРСЕ НАПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ “ДИЗАЙН” И “АРХИТЕКТУРА”.

Sanjar MARDOV

Toshkent arxitektura-qurilish instituti o'qituvchisi

ARXITEKTURA QURILISH CHIZMALARINI O'QITISHDA GRAFIK DASTURLARDAN FOYDALANISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Oliy ta'lim muassasasidagi qurilish chizmachilik kursi talabalarining grafik madaniyatini, shuningdek, shaxsning ijodiy salohiyatini shakllantirishga qaratilgan. Bu jabhada ko'plab samarali ishlar, xususan qurilish chizmachiligi fanini o'qitishda ham zamonaviy grafik dasturlardan foydalanib ta'lim samaradorligiga erishilmoqda. Qurilish chizmachiligi fanining mvzularini yoritishda arxitektura sohasiga mo'ljallangan grafik dasturlar orasidan ArchiCAD dasturi ayniqsa ancha mukammal bo'lib, mavzu mohiyatini yoritishda talabalarining ko'z o'ngida chizmalarining uch o'lchamli holatiga o'tish samarali usul hisoblanadi. Shu sababli ushbu fanning to'la mohiyatini yoritishda grafik dasturlarning amali ahamiyatiga ularning tavsiflari alohida o'rin oladi.

Kalit so'zlar: grafik ta'lim, qurilish chizmachiligi, grafik dasturlar, grafika, axborot-kommunikatsiya, fazoviy tasavvur, arxitektura, chizma, didaktika, muhandislik grafikasi.

Курс строительного черчения в вузе направлен на формирование графической культуры студентов, а также творческого потенциала личности. Большая эффективная работа в этой области, особенно в обучении строительному черчению, достигается за счет использования современных графических программ. Среди графических программ в области архитектуры в области архитектурного черчения ArchiCAD является наиболее совершенной программой, которая является эффективным способом освещения сути предмета в глазах учащихся до трехмерного состояния чертежей. Поэтому в освещении всей сути этой науки особое место занимают практики графических программ и их описания.

Ключевые слова: графическое образование, строительный рисунок, графические приложения, графика, информатика и коммуникация, пространственное воображение, архитектура, рисунок, дидактика, инженерная графика.

The course of construction drawing at the university is aimed at shaping the graphic culture of students, as well as the creative potential of the individual. A lot of effective work in this area, especially in the teaching of construction drawing, is achieved through the use of modern graphics software. Among the graphic programs in the field of architecture in the field of architectural drawing, ArchiCAD is the most advanced program, which is an effective way to illuminate the essence of the subject in the eyes of students to the three-dimensional state of drawings. Therefore, in the coverage of the full essence of this science, the practice of graphics programs and their descriptions have a special place.

Key words: graphic education, construction drawing, graphic applications, graphics, information and communication, spatial imagination, architecture, drawing, didactics, engineering graphics.

Kirish. Bizga ma'lumki Yevropada XV asrning 40-yillarida kitob nashriyotining paydo bo'lishi bilan kitobxonlik madaniyatining yangi bosqichi boshlandi. Kitob ta'limi bora-bora shaxsiy muloqotning barcha an'anaviy shaklini siqib chiqarib, ommaviy ta'lim uchun muhim poydevor yaratdi. Shu bilan birga, biz uchun har jihatdan mukammal bo'lgan yangi fan kurtaklari – didaktika vujudga keldi, bu esa o'z navbatida ilmda yuz berayotgan barcha yangiliklarni o'qitish uchun qulay bo'lgan darsliklar shakliga keltiradigan o'qituvchining yangi qiyofasi shakllandi. Insoniyat tarixida axborotlarni eslab qolish, saqlash, uzatish, o'zgartirishga imkon beradigan axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining paydo bo'lishi va jadal rivojlanishi XXI asrning yangi ta'lim paradigmasi – axborot madaniyatini yaratishga olib keladi. Shu bilan birga, bu jarayonlar o'z navbatida talabalar bilish faoliyatining imkoniyati cheksiz ravishda oshib boradi va pedagogning ro'li ham o'zgaradi. U talabalar uchun nafaqat fanga doir bilimlarni yetkazuvchi, balki ma'lumot dengizida “losman” bo'lib, kerakli ma'lumotni tanlab olishga, uni mantiqiy tushunishga va zamonaviy ta'limning kompetentlik tamoyillariga javob beradigan kasbiy faoliyatida samarali foydalanishga yordam beradi.

Asosiy qism. Jamiyat rivojlanishining zamonaviy bosqichi mutaxassisning ilmiy darajasi va kompetentligiga qo'yiladigan yangi talablarni taqozo etmoqda. Talabalarga taqdim etilayotgan bilimlar hajmining o'sishi sharoitida, auditoriya mashg'ulotlarining qisqartirilishi, o'quv jarayonini yanada mukammallashtirishga sabab bo'lmoqda. O'quv jarayonining samaradorligini oshirish oliy ta'limning asosiy vazifalaridan biri bo'lib, uni o'quv jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali hal

qilish mumkin.

Kompyuter grafikasi vositalari o'qitish metodikasiga yondashuvni tubdan o'zgartirdi: magnit va elektr maydonlari, kimyoviy reaksiyalar va boshqalar kabi ko'zga ko'rinmaydigan jarayon va hodisalarni vizuallashtirish ularni kuzatish va tushunishni yaxshilash imkonini beradi.

Ta'limda kompyuter texnologiyalaridan foydalanish samaradorligini P.F.Anisimov, P.M.Bisirkin, A.V.Gololobov, Y.F.Katxanova, A.M.Leybov, A.V.Sobolovlar o'z tadqiqotlarida ilmiy isbotlashgan.

Kompyuter texnologiyalari o'quv jarayonidagi mexanik takrorlash uchun zarur bo'lgan vaqtni qisqartiradi. Masalan, talabalar darsning nazariy bayonlarini yozish o'rniga, darslikni ma'lumot tashuvchilarga ko'chirib olishlari mumkin va bu dars vaqtining ma'lum qismini tejashga yordam beradi. Grafik yoki kurs ishlarini, shuningdek, kurs va diplom loyihalarini bajarishda pedagogning yo'llanma va maslahatlari zarur bo'ladi. Talabalar tomonidan berilgan savollar yildan-yilga takrorlanadi. Agar ushbu savollar elektron darslikka kiritilsa, yo'llanma va maslahat berish uchun ajratilgan vaqt qisqartiriladi. Agar test yozma nazorati an'anaviy usulda emas, zamonaviy kompyuter vositalaridan foydalanib tashkillashtirilsa, bu pedagog vaqtining yana bir qismini tejash imkonini beradi.

“Qurilish chizmachiligi” fanida kompyuter texnologiyalarining qo'llanilishi kundan-kunga rivojlanib bormoqda. Bu esa talabalarining fazoviy tasavvurini oshirishga xizmat qiladi. So'nggi yillarda kompyuter grafikasiga bo'lgan talab oshib borishi “Qurilish chizmachiligi” fanini yanada chuqurroq o'rganishni talab etmoqda. Kuzatuvlar shuni tasdiqlaydiki, kompyuter grafikasi fani oliy ta'limdagi texnik yo'nalishlar uchun yangi fan sifatida joriy etilmoqda. Kompyuter grafikasi fani chizma geometriya va muhandislik grafikasi qonuniyatlariga tayanadi. Tayyorlanayotgan muhandis-pedagoglar kompyuter vositalaridan va grafik dasturlarda loyihalash ishlarini mustaqil ravishda bajarishlari talab etilmoqda.

Lekin yuqoridagi keltirib o'tilgan ilmiy tadqiqotlarda qurilish chizmachiligida grafik dasturlardan (ArchiCAD) foydalanish va ularning uzviy bog'lanishi haqida alohida to'xtalib o'tilmagan. Ba'zi bir ishlarda qurilish chizmachiligida grafik dasturlardan AutoCAD dasturidan foydalanish bo'yicha qator tavsiyalar berilgan. Hozirgi kunga kelib bu dasturdan qurilish chizmachiligi fanida foydalanish samarali vosita hisoblanmaydi. Bunga bir qator omillar mavjud:

- ArchiCAD dasturi asosan ikki o'lchamli chizmalar uchun qulay hisoblanadi;
- ArchiCAD dasturida ikki o'lchamli chizmalar alohida-alohida (obyektning 2d va 3d holati)

bajariladi;

- alohida-alohida chizilgan chizmalarni barcha talabalar bir xilda tushunishlari qiyin bo'ladi;
- ArchiCAD dasturida tayyor standart belgilarni o'zgartirish uchun uning funksional buyruqlariga kirish talab etiladi;
- ArchiCAD dasturida standart shartli belgilar soni juda kam va ular ham cheklangan.

Grafik dasturlar ichida ko'plab dasturlarda bir yo'la ham 2d chizma ham 3d model ko'rinishlarini chizish mumkin bo'lgan funksiyalar mavjud. Lekin ko'pchilik grafik dasturlarda yaratilgan davrlarning standartlari kiritilgan bo'ladi, ularning ba'zilarini o'zgartirish imkoni mavjud bo'lsa, ba'zilariniki mavjud bo'lmaydi. Bu holat ba'zi noqulayliklarni keltirib chiqarishga sabab bo'ladi.

BIM dasturlari ichida ba'zi bir shunday dasturlar mavjudki, ular aynan qurilish sohasi uchun mo'ljallangan dastur hisoblanadi. Bular ArchiCAD, Revit, Lira, Grasskoper va boshqalar. Bu dasturlar ichidan ArchiCAD grafik dasturi qurilish chizmachiligi fanidagi mavzularni tushuntirish uchun juda qulay hisoblanadi. Bunga quyidagi omillar asos bo'lib xizmat qiladi:

- ArchiCAD grafik dasturi uncha kuchli hisoblanmagan kompyuterlarda ham ishlash imkoniyati mavjudligi;

- ArchiCAD dasturining yengil ishlashi (2d va 3d chizmalarda ham bir hil ishlaydi);
- ArchiCAD dasturida bir yo'la ham 2d o'lchamli chizma ham 3d ko'rinish hosil qilinishi;
- buyruqlar panelidagi buyruqlarning qurilish sohasiga bog'langanligi;
- shartli belgilarning parametrlarini oson o'zgartirish mumkinligi;
- tayyor 3d modellarni 2d holatda ham o'zgartirilish funksiyasining mavjudligi;
- oddiy va murakkab qirqimlarning avtomatik tarzda bajarilishi;
- Standart kutubxonasiga boshqa joydan olingan modellarning oson bog'lanishi va ularning parametrlarini standart kabi o'zgartirish imkoniyatining mavjudligi;
- tayyor bo'lgan hujjatlarni bitta loyiha albomiga yig'ilish imkoniyatining mavjudligi.

ArchiCAD grafik dasturining imkoniyatlari va uning chizmachilik fanlari bilan uzviy bog'liqligi haqida hech qanday ilmiy ish qilinmagan. Faqatgina rus mutaxassislari bu grafik dasturning qulayligi va imkoniyatlari haqida kitob yozishgan. A.L.Lansov, S.Titov, N. Malova, A. Dneprov, P. Vasilyev, E. Kustova, O. Ivanova, A. Orlov, K. Gleni, D. Ridder, V.G.Proxorskiy, E.Felistov, G.A.Jadayev kabi olimlar ArchiCAD grafik dasturining imkoniyatlari haqida o'z kitoblarida batavsil yoritib betishgan.

Qurilish chizmachiligi fani o'qitiladigan oliy o'quv yurtlarida fan dasturlariga kompyuter grafikasiga oid mavzularini kiritish va ko'paytirish orqali fanning yanada amaliy ahamiyatini oshirishni ko'rish mumkin. Hozirgi kunga kelib fan mutaxassislarini kompyuter savodxonligi hamda grafik dasturlar imkoniyatlaridan foydalanishlari talab etiladi. Ta'lim jarayonlarida kompyuter grafikasidan foydalanish yordamida:

- fazoviy tasavvur rivojlanadi;
- o'zlashtirish ko'rsatkichlari yuqori bo'ladi;
- xotirada saqlash davomiyligi ortadi;
- ijodiy va mantiqiy fikrlash rivojlanadi;
- yangi loyihalar va ularni yaratish uchun imkoniyatlar ochiladi;
- qurilish chizmachiligiga doir bo'lgan grafik ishlarni bajarishda talabalarga bir muncha qulayliklar keltiradi va osonlashishiga yordam beradi.

Bizga ma'lumki, grafik dasturlar va multimediali elektron darsliklardan foydalanib qurilish chizmachiligi darslarini tashkil etish an'anaviy usulda dars o'tishga nisbatan bir necha afzallikka ega. Ular:

- dars sifati ko'zlangan darajada bo'ladi;
- fan bo'yicha berilayotgan ma'lumotlar tushunarli va aniq ko'rinishda bo'ladi;
- fanga doir va tushuntirilishi kerak bo'lgan chizmalar va obyektlar talabalar ko'z o'ngida kompyuter grafikasi imkoniyatlari yordamida bajariladi;

- yasalgan binoning 3d modelini olti ko'rinishda ko'rish yoki bir yo'la to'rtta ko'rinishda va yaqqol modelini turli tomondan ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladi;

- tayyor bo'lgan obyektga oddiy va murakkab qirqimlar berish va shu qirqimlarni bir yo'la ko'rish imkoniyati mavjudligi;

- qisqa vaqt ichida mavzu uchun ajratilgan darsni tushuntirish imkoniyati mavjudligi;
- mavzu bo'yicha ma'ruzalar, topshiriqlar to'plamlari, turli darajadagi test savollari, fandagi atamalar uchun glossariyning mavjudligidan yordamchi vosita sifatida foydalanish mumkin.

Variativ turdagi ma'ruzalarni o'tish; o'qituvchilarni maxsus, uslubiy va AKT kompetentlik darajasiga bog'liq holda tayyorlash va malakasini oshirish; "Multimedia" ma'ruzasida ta'lim oluvchilarning o'quv-bilish faoliyati faollashuvini tajriba asosida baholash uslublariga ega bo'lgan ma'ruza kurslarining multimediali o'rgatish tizimlarini qo'llashning ilmiy-uslubiy asoslarini ishlab chiqish va o'quv jarayoniga tatbiq etish lozim. Multimedia vositalari o'quv jarayonining ko'rgazmaliligini sezilarli darajada kengaytirdi: modellar, grafika, ranglar, ovoz, videotexnikadan foydalanish. Ushbu xilma-xillik turli xil o'quv vaziyatlarini, shu jumladan, o'quv o'yinlarini modellashtirishga imkon beradi. Bo'lajak bitiruvchilarning bilim sifatini oshirish istagida, muhandislik grafikasi fanlari o'qituvchilari o'quv vaziyatlarida shaxsiy kompyuterdan foydalanib, turli xil texnologiyalarni qo'llashga intilishadi.

Qurilish chizmachiligi fanida mashg'ulotlarini olib borish vaqtida, doskada mavzu bo'yicha chizma chizish va talabalar uni daftarlariga ko'chirishlari kerak. Ammo ko'pincha qurilish chizmachiligida bitta chizmani doskada ko'rsatishning o'zi yetarli hisoblanmaydi. Bu vaziyatda pedagog oldindan tayyorlangan chizmalardan foydalanish zarurati tug'iladi. Bundan tashqari, grafik dasturlarning animatsion imkoniyatlaridan foydalangan holda doskada ko'rsatib ulgurilmagan chizmalarni ko'rsatish va talabalarning ongida mavzu mohiyati yanada chuqurroq iz qoldirishga xizmat qiladi. Bu o'z navbatida, murakkab mavzularni tushuntirish birmuncha soddalashadi va tushunarli oshadi.

Mavzu mohiyatini kompyuter grafikasi yordamida yaratish quyidagi afzalliklarga ega:

- grafik dasturlar yordamida bir vaqtning o'zida bir necha chizmalar bilan ishlash imkoniyati mavjudligi;

- bir vaqtning o'zida chizilgan chizmani ko'rgazmali material sifatida foydalanishiligi;
- ekrandagi vizual axborotning sifati auditoriya doskasidagi axborotga nisbatan yuqori;
- ikki o'lchamli chizmalarning isbotini uch o'lchovli chizmalarda bir vaqtning o'zida ko'rsatish imkoniyati;

- qurilish chizmachiligi bo'limi bo'yicha materiallar, ma'ruzaning yuqori ko'rgazmali bo'lgani tufayli osonroq o'zlashtiriladi;

- qurilish chizmachiligidagi shartli belgilarning aniq chizilish imkoniyatining mavjudligi;

- talabalarda ma'ruza matni to'liq bo'ladi;

- talabalar mavzu bo'yicha o'zlashtirishi lozim bo'lgan chizmalarni 3d modellar orqali ya'nada mukammal tushunishlari;

- bayon qilish tezligi oddiy ma'ruzaga nisbatan yuqori;

- agar biron bir talabada keyinchalik savol paydo bo'lsa, o'qituvchi osongina bosqichma-bosqich oldingi chizmaga qaytishi mumkin;

- elektron ma'ruzaning an'anaviy darsga o'xshashligi unga bo'lgan qiziqishni kuchaytiradi, fazoviy

fikrlash rivojlanishiga ko‘maklashadi.

Ortogonal chizmalarga qo‘shimcha ravishda geometrik obyektlarning uch o‘lchovli modellari va animatsion roliklardan foydalanish talabalarni jarayonga hissiy jalb qilishga yordam beradi.

T.I.Tatarinseva olib borgan tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, animatsiya va boshqa grafik ma‘lumotlardan foydalangan holda o‘qitish quyidagi imkonlarni beradi:

- axborotni eslab qolishni 10 foizga oshirish;
- axborotni qabul qilishni (tushunishni) 30% ga oshirish;
- talabaning o‘quv jarayoniga jalb etilganligini oshiradi;
- 50% gacha mashg‘ulot vaqtini qisqartiradi;
- tasvirlardan foydalanish, o‘qitish jarayonining samaradorligini 89% gacha oshirishga imkon beradi;
- animatsiyalar statistik tasvirlarga nisbatan ma‘lumotlarni idrok qilishni sezilarli darajada yaxshilaydi.

V.Knyazikovning fikricha, o‘quv jarayonida axborot texnologiyalarni qo‘llash quyidagi tamoyillarga rioya qilishni nazarda tutadi:

- maqsadga muvofiqligi (kompyuter texnologiyalaridan foydalanish har bir aniq holatda, metodik va amaliy zarurlardan kelib chiqqan holda asoslanishi kerak);
- dinamikligi (butun o‘quv jarayoni davomida grafik va boshqa dasturlarni bosqichma-bosqich kiritish nazarda tutilgan).

Muhokamalar va natijalar. Qalam va chizmachilik asboblaridan foydalangan holda o‘qitishning an‘anaviy usuli o‘tmishda qolmoqda. O‘qitish jarayonida, o‘rganilayotgan detalning qog‘ozli eskizini olgandan so‘ng, uning ishchi chizmasini qog‘ozga an‘anaviy usulda bajargandan ko‘ra, detalning uch o‘lchovli elektron modelini yaratish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Avtomatlashtirilgan loyihalash dasturida olingan model detalning konstruktorlik hujjatlarining yagona tizimi (KHYT)ga muvofiq ishchi chizmalarini bajarish va ularni xalqaro standart talablariga asosan qayta ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Muhandislik grafikasi fanlarini o‘rganishda grafik dasturlardan foydalanish talabalar ilmiy tadqiqotlarini rivojlantirishga, ularning nazariy va amaliy bilimlardan foydalanishini kuchaytirishga yordam beradi. Bular hozirgi kunda oliy ta‘lim oldida turgan asosiy vazifalardir.

Bugungi kunda qurilush chizmachiligidagi planlarning yoki qurilishga doir bir qator buyumlarning elektron modellarini yaratishga imkon beradigan juda ko‘p turli xil grafik dasturlar mavjud. Bunday modellar yaratish imkonini beruvchi grafik dasturlarni yaratuvchi kompaniyalardan BIM va Autodesk kompaniyalari yetakchilikni o‘z qo‘llariga olgan. Muhandislik grafikasi fanlarida bunday buyumlarni modellash, ularni talabalar tomonidan yaxshiroq tushunishlariga yordam beradi va ko‘rgazmalilikni sezilarli darajada oshiradi. Ko‘rgazmalilik, ayniqsa, qurilish chizmachiligi fani uchun o‘ta muhim bo‘g‘in hisoblanadi. Rivojlanayotgan ta‘lim jarayonida mahoratli pedagog o‘z oldiga bir qator samarali maqadlarni amalga oshirish imkoniyatiga ega, ya‘ni unga asosiy ko‘makchi vazifasini elektron darslik bajaradi. Elektron darslik, ayniqsa, qurilish chizmachiligi fanida juda yaxshi samara beradi. Sababi qurilish mavzusiga oid bo‘lgan mavzularni chizmachilikning qolgan sohalariga qaraganda animatsion video roliklar, elektron plakatlarda ancha yaxshi va tushunarli chiqadi. Qurilish mavzusidagi animatsiyalar talabalar ko‘rgan va o‘zlari hayoti davomida duch kelgan obyektlar misolida bo‘lganligi sababli talabalarning tushunishlari bir muncha oson va tez bo‘ladi, bu esa pedagog o‘z oldiga qo‘ygan maqsadga erishishda muhim qadam hisoblanadi.

Bundan tashqari, zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida tayyorlangan elektron darslik biz o‘qib o‘rgangan an‘anaviy bosma darsliklarning o‘rnini bosishi bilan bir qatorda, pedagogga bog‘liq bo‘lmagan muommolarni ham hal qilish imkoniyatlari mavjud bo‘lishi bilan qator avzalliklarga ham ega hisoblanadi. Masalan, o‘qituvchi dars jarayonida mavzu bo‘yicha tushuntirayotgan chizmalarni chizib bo‘lgach talabalardan savol tug‘ilsa chizmaning qaysidir bosqichiga ya‘ni ortga qayta olmaydi, natijada talabalarda o‘zlashtirish bir muncha pasayadi. Elektron darslikda esa animatsion qilingan chizmalarda buning imkoniyatlari mavjud bo‘lishi bilan bir qatorda, o‘sha chizmaning yaqqol ko‘rinishini ham namoyish etish imkoniyati mavjud hisoblanadi.

Elektron darslikning afzalliklari:

- materiallarning tanlov funksiyalari;
- animatsion materiallarni xohlagan tezlik vaketma-ketlida ko‘rish;
- bir materialdan ikkinchi materialga oson o‘tish;
- darslikdan istalgan vaqt va joyda foydalanish;
- darslikdagi ma‘lumotlarning videoroliklar orqali mustahkamlanishning bir vaqtda amalga oshirilishi.

O‘quv jarayoniga uch o‘lchovli modellash kompyuter texnologiyalarini joriy etish, muhandislik grafikasi fanlarini o‘qitishning shakllangan an‘analarini qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi. Obyekt haqida eng to‘liq, aniq va ko‘rgazmali ma‘lumot manbai bu uning hajmli modeli hisoblanadi. Zarur bo‘lsa undan

foydalangan holda konstruktorlik hujjatlari elektron yoki qog‘oz tashuvchilarda berilishi mumkin.

V.A.Nikolayev va A.D.Menshikovalarning fikricha: “Uch o‘lchovli tizimning asosiy maqsadi muddatlarni qisqartirish, loyihalashtirish natijalarining sifati va texnik-iqtisodiy darajasini oshirish, hujjatlar rasmiylashtirishni avtomatlashtirish, loyihalashni boshqarish sifatini ko‘tarishdir. Avtomatlashtirilgan loyihalash tizimlari (CAD)dan foydalanish, ishlab chiqaruvchining vaqtini talab qiladigan takrorlanuvchi chizmachilik ishlaridan ozod qilish, shuningdek, mahsulot konstruksiyasiga o‘zgartirishlar kiritishni soddalashtirishga imkon beradi”.

Bugungi kunda avtomatlashtirilgan loyihalash tizimlari nafaqat 3D modellashtirish, balki 4D modellashtirish imkoniyatiga ega, ya‘ni parametrizatsiya, bu foydalanish doirasini sezilarli darajada kengaytiradi. Masalan, AutoCAD tizimi ta‘lim tizimida keng qo‘llaniladi: tutashmalar, ko‘rinishlar, qirg‘im, kesim, yig‘ish chizmalari, detallarga ajratish kabi mavzularda mashg‘ulotlarni samarali o‘tkazishga imkon beradi. Bundan tashqari, tizim mashinalar va mexanizmlar, bino va inshootlarning loyihalarini ishlab chiqishga imkon beradi. Biz har doim ham ma‘lum bir o‘quv obyektini tabiiy shaklda namoyish etish imkoniyatiga ega emasmiz, virtual namoyish bunday imkoniyatni beradi.

Avtomatlashtirilgan loyihalash tizimi paydo bo‘lishi bilan birga ko‘plab oliy o‘quv yurtlari o‘quv dasturlari bo‘yicha chizma geometriyani to‘liq yoki qisman yo‘q qilish masalasini ko‘rib chiqish boshladilar.

A.S.Smirnov qo‘l grafikasini o‘chirishga hali erta deb o‘ylaydi: “fotosuratli emas, shartli aniqlikka ega bo‘lgani uchun u kompyuterga nisbatan ancha organikdir. Paradoks ham shunda: qo‘l grafikasi mazmunan insoniy, erkin va harakatchan, tabiatga yaqinroq, kompyuter garfikasiga qaraganda ekologik va shuning uchun ham uning nimasidir zamonaviyroq tuyuladi”.

N.V.Fedotova: “Biz uch o‘lchovli (3D) texnologiyalarning rivojlanishi bilan chizma geometriya modifikatsiya qilinishi kerak, qo‘lda chizilgan rasmning nisbati kamayishi kerak deb hisoblaymiz”.

Ta‘lim samaradorligini oshirish maqsadida kompyuter texnologiyalari o‘quv jarayoniga va bilim olishning an‘anaviy usullariga organik mos qo‘llanilishi kerak. Muhandislik grafikasi kafedralarida zamonaviy kompyuter texnologiyalarini oqilona joriy qilish nafaqat chizma geometriyasi va chizmachilik fanlari bo‘yicha mexanik, odatiy qo‘l ishlarini birlashtiribgina qolmasdan, balki talabalarning ijodiy va bilish faolligini rivojlantirishga ham yordam beradi. Ya‘ni o‘quv jarayonida grafik tayyorgarlikning an‘anaviy texnologiyalari va zamonaviy axborot texnologiyalarining uyg‘unligi muhim tamoyili hisoblanadi.

Rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarning barchasida hozirga kelib fanlarda integrativ yondashuvni qo‘llash asosiy dolzarb muammolardan biri bo‘lib kelmoqda, shu sababli o‘qitish jarayonida kompyuter grafikasining o‘rni sezilarli darajada o‘zgarib bormoqda. Kompyuter grafikasi talabalar va o‘qituvchilar uchun nafaqat o‘rganish manbasi bo‘lishi bilan bir qatorda, asosiy o‘quv vositasi ham hisoblanmoqda. Chunki kompyuter grafikasi talabalarining grafik tayyorgarligining asosiy quroliga aylanmoqda. Sababi kompyuter grafikasi orqali talabalarining fazoviy tassavuri samarali va tez rivojlanishining asosiy omili sifatida maydonga chiqmoqda. Bularning barchasi oldimizga qo‘ygan asosiy maqsadimiz o‘quv jarayonini jonlashtirish, talabalarga mavzu mohiyatini tezroq va mukammal tushunishlariga turtki bermoqda.

Xulosa qilib aytganda, kompyuter grafikasi qurulish chizmachiligi fanida o‘zlashtiriladigan mavzular mohiyati elektron chizma bajarish uchun o‘rganish obyekti sifatida hamda chizma geometriya va chizmachilik fanlarini o‘qitishda vosita sifatida ishtirok etishi mumkin. Bu esa oliy ta‘lim muassasalari o‘qituvchilaridan talabalarda nafaqat avtomatlashtirilgan loyihalash tizimida ishlash, balki ushbu dasturiy mahsulotlarning imkoniyatlaridan o‘zlarining kelgusidagi kasbiy faoliyatlarida samarali foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Adabiyotlar

1. Покровская М. В. Инженерная графика: панорамный взгляд (научно-педагогическое исследование). – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов.
2. Гузненков В.Н., Журбенко П.А. Учебный процесс с использованием графических пакетов // Теория и практика общественного развития. 2014. – № 3. С. 173–175; Демидов С.Г. Особенности использования информационных технологий при преподавании графических дисциплин // Информатизация инженерного образования: сб. тр. Междунар. науч.-практ. конф. – М., 2016.
3. Телной В.И. Новые подходы к изучению дисциплины “Инженерная графика” с использованием современных информационных технологий // Вестник МГСУ. 2013. – № 8. – С.
4. Смирнов А.В. Теория и методика применения средств новых информационных технологий в обучении физики. Автореф дисс. ... докт. пед наук. – М., 1996. – 36с.

Dilshodjon MELIBOYEVO'zbekiston davlat konservatoriyasi
xalq cholg'ularida ijrochilik
kafedrasi katta o'qituvchisi**CHOLG'U IJROCHILIGINING ILMIY VA AMALIY UYG'UNLIGI**

Milliy cholg'ularimiz o'zining xilma-xilligi bilan boshqa xalq cholg'ularidan yaqqol ajralib turadi. Donishmand-u allomalarimiz cholg'ularni inson ruhiga ma'naviy ozuqa yetkazuvchi muhim vosita tarzida tasvirlab, bu haqida go'zal satrlar ham bitganlar. Cholg'ular xususidagi dastlabki ilmiy ma'lumotlarni o'rta asrlarga oid yozma manbalarda ko'ramiz. Xususan, Abu nasr Forobiyning “Katta musiqa kitobi”, Darvish Ali Changiyning musiqaga oid risolasi kabi yozma manbalarda, o'tmishda musiqa amaliyotida qo'llangan cholg'ular ta'rifi va tasnifi bayon etiladi. Musiqa sadolarining kishi ruhiga ta'siri Abu Nasr Forobiy va Abu Ali Ibn Sinoning ham qiziqtirgan. Buyuk qomusiy olim, musiqa cholg'u kishilarni quvontirish va qayg'uga solish, ovitish va chuqur o'y surishga majbur qilish, xursand qilish, hayratga solish va uxlatib qo'yishning uddasidan chiqa olganligi haqida hikoya va rivoyatlar xalq og'zaki ijodidan bizgacha yetib kelgan. Mana shu ma'lumotlarning o'ziyoq cholg'u ijrochiligining ilmiy va amaliy uyg'unligi qadimdan amaliyotda ekanini anglatadi. Ushbu maqola aynan shu mavzuni yoritadi.

Kalit so'zlar: cholg'ular, cholg'u ijrochiligi, musiqiy risolalar, ijrochilik san'ati, ilmiylik.

Наши национальные инструменты ярко отличаются от других народных инструментов своим разнообразием. Наши мудрые ученые описали инструменты как важный инструмент, дающий духовную пищу человеческому духу, и об этом написаны прекрасные строки. Первые научные сведения об инструментах мы видим в средневековых письменных источниках. В частности, такие письменные источники, как “Большая книга музыки” Абу Наср Фараби, “Трактат о музыке” Девриша Али Чанги, описывают определение и классификацию инструментов, используемых в музыкальной практике в прошлом. Влияние звучания музыки на душу человека также интересовало Абу Насра Фараби и Абу Али Ибн Сину. Из устного народного творчества до нас дошли рассказы и предания о том, как великий ученый-музыковед сумел доставить людям радость и горе, развлечь и заставить глубоко вздремнуть, порадовать, удивить и усыпить с помощью живой музыки. Эти данные свидетельствуют о том, что сочетание научного и практического исполнительства на музыкальном инструменте практикуется с давних времен. Эта статья охватывает данную тему.

Ключевые слова: инструменты, инструментальное исполнительство, музыкальные трактаты, исполнительское искусство, научность.

Our national instruments clearly differ from other folk instruments in their diversity. Our wise scientists have described the instruments as an important tool that gives spiritual nourishment to the human spirit, and beautiful lines have been written about this. The first scientific information about the tools we see in medieval written sources. In particular, such written sources as The Great Book of Music by Abu Nasr Farabi, The Treatise on Music by Dervish Ali Changi describe the definition and classification of instruments used in musical practice in the past. The influence of the sound of music on the human soul was also of interest to Abu Nasr Farabi and Abu Ali Ibn Sina. Stories and legends have come down to us from oral folk art about how the great musicologist managed to bring joy and sorrow to people, entertain and make them take a deep nap, please, surprise and put them to sleep with live music. These data indicate that the combination of scientific and practical performance on a musical instrument has been practiced for a long time. This article covers this topic.

Key words: instruments, instrumental performance, musical treatises, performing arts, scientific knowledge.

Kirish. Xalq cholg'u asboblari juda qadim zamonlarda, eramizdan avvalgi davrda paydo bo'lgan, deb taxmin qilinadi. Cholg'ulardan dastlab urma zarbli cholg'ular paydo bo'lgan, chunki eng qadimgi mehnat qo'shiqlari, ovga chiqishlar usul (ritm) tuzilish jihatidan bevosita bir-biriga bog'liq bo'lgan. Keyinchalik shovqinli musiqa asboblari paydo bo'ldi. Ijrochilar qarsak chalib, usul (ritm)ni ta'kidladilar, shovqinli cholg'ular ta'sirini kuchaytirdilar. Keyinroq xalq ustalari tomonidan qamish va bambuk poyasidan surnay, hushtak, yana bir oz o'tgach esa nay, naysimon hushtaklar, shiqildoqlar, chiltor (arfa) yasaldi. O'sha paytdagi nay cholg'u asboblari hozirgi zamon zamonaviy ko'p teshikli naylardan bir oz farq qilgan. Vaqt o'tib, ushbu cholg'ular takomillashib, ko'p yillik naylar yuzaga keldi, so'ngra torli-mizrobli va torli-

kamonchali musiqa cholgʻulari paydo boʻla boshladi. Ulardan saroy aʼyonlarining marosimlarida, harbiy yurishlarida foydalanilgan.

Asosiy qism. Eramizdan avvalgi III asr oʻrtalarida Oʻrta Osiyoning Gʻarbiy viloyatlarida Parfiyon(a), Sharqda esa Grek Baqtriya davlatlari tashkil topdi. Eramizning I asrida Oʻrta Osiyoning janubiy qismida qudratli Kushon shohligi tashkil topdi. Mahalliy Kushon sulolasi ostida bir qancha davlatlar birlashdi, buning natijasi oʻlaroq shaharlar yuksaldi, madaniyat gullab yashnadi, yangi-yangi musiqa cholgʻularining yaratilishiga shart-sharoit yuzaga keldi [1]. Quldorlik jamiyati Oʻrta Osiyo xalqlari madaniyati rivojida muhim bosqich boʻldi. Xalq musiqasi yanada yuksalishi bilan birga, cholgʻu asboblari ham takomillashdi.

Asrimizning 30-40-yillarida uyushtirilgan arxeologik ekspeditsiyalar (S.L.Tolstov, V.A.Vyatkin, M.V.Masson va boshqalar rahbarligida) natijasida Oʻrta Osiyo madaniyatini, shu jumladan, xalq cholgʻularini oʻrganishda qimmatli maʼlumotlarga ega boʻlindi[4]. Topilgan madaniy yodgorliklar: nay rubobsimon cholgʻu, hozirgi doiraga oʻxshash doʻmbira, nogʻora va shu singari cholgʻu asboblari chalayotgan mashshoqlar tasvirlangan. Bular Afrosiyob, Tuproq qalʼa, Ayratam kabi shaharlardan topilgan sopol idishlardagi mashshoq haykalchalardir. Ularda turli xil musiqa asboblari: lyutnya, tanbur, rubobsimon cholgʻu, qonun, ud, rud, shemani, (musiqor) chagʻona, chiltor, nay, burgʻu, surnay, karnay, doirasimon cholgʻularda mashq qilishlari tasvirlangan.

Cholgʻular joʻrligida qoʻshiq, oʻyin va kuylar xalqning katta-katta marosimlari va oilaviy bayramlarda ijro etilgani bizga maʼlum. Bayramlar koʻpincha yil fasllari bilan bogʻliq boʻlgan. Oʻrta Osiyoda “Navroʻz”, “Lola sayli”, “Hosil bayrami”, “Qovun sayli”, “Uzum sayli” kabi mavsumiy bayramlar keng tarqalgan. Bunday ommaviy bayramlarni xalq cholgʻu ansambllari xonanda va sozandalar hamda raqqosalarsiz tasavvur qilish qiyin. Bayramlarda, madaniy marosimlarda ayniqsa karnay, surnay, doira, nogʻora va chindavul kabi urma zarbli musiqa asboblari keng qoʻllanilgan.

Feodalizm davrida arab istilosi Oʻrta Osiyo xalqlari madaniyati taraqqiyotiga sezilarli taʼsir oʻtkazdi. VII-VIII asrlarda arab xalifaligida tirik jonzotni tasvirlashni taʼqiqlovchi, islom dinining yoyilishi, devoriy surʼatlarni, shu jumladan, musiqa cholgʻulari tasvirining barham topishiga olib keldi [2].

IX asrga kelib Buxoro yirik madaniy markazga aylandi va ayni paytda yakkanavoz, ansambl musiqachiligi va raqsni oʻz ichiga olgan vokal-cholgʻu musiqa turkumlari rivojlandi. Oʻrta asr sharoitida musiqiy ixtisoslashuv, maxsus musiqa ustaxonalari paydo boʻlishiga olib keldi. Bu yerda ustoz-shogird anʼanalari qaror topib rivojlandi. Musiqa cholgʻu asboblari ham shakllandi. Asboblarning yangi namunalari kashf etildi.

Bugun Oʻzbekistonda musiqiy taʼlim jahondagi eng ilgʻor taʼlim tizimlaridan biriga aylangan, desak mubolagʻa boʻlmaydi. Oʻnlab, yuzlab sozandalarimiz qardosh va Yevropa sahnalarida nafaqat oʻzbek musiqasini, balki turli janr va durdona asarlarni ijro etib, mahoratlarini yuqori darajada namoyish etishga erishmoqdalar. Bu, albatta, yurtimizda musiqa sanʼati yuqori darajada ekanligi hamda sozanda-musiqachilarni oʻqitish uslubiyoti ilgʻor ekanligidan dalolatdir. Bundan tashqari, yurtimizga dunyoning turli davlatlaridan musiqa ansambllari, kompozitorlari, musiqachilari hamda dirijorlari tashrif buyurib, oʻz konsert dasturlarini, shu bilan birga bizning sozandalarimiz bilan hamkorlikda ijrolarini namoyish etib kelmoqdalar. Bu ham oʻzbek musiqa sanʼatining dunyo sahnalaridagi oʻrni, nufuzi yuqoridaligi boshqa xalqlarning ijobiy fikrlaridan dalolat beradi.

Muhokamalar va natijalar. Oʻzbekiston davlat konservatoriyasi yagona oliy oʻquv yurti boʻlib, koʻplab mutaxassislar sozanda-musiqachilarni tarbiyalab bermoqda. Bu - cholgʻu sinfi qadimdan shakllanib kelgan “Ustoz-shogird” anʼalarining zamonaviy koʻrinishidir. Chunki, cholgʻuda oʻrgatish yakka tartibda amalga oshiriladi. Sababi har bir talaba individual qobiliyatga ega, shu bois ularning har biriga alohida yondashuv talab etiladi. Oliy oʻquv yurtlariga talabalar maʼlum darajada bilim va koʻnikmalarga ega holda kelishsada, ularni professional darajaga koʻtarish, ijrochilik (texnik) mahoratlarini oʻstirish, musiqiy tafakkurini kengaytirish, zamonaviy ijrochilik sir-asrorlari bilan tanishtirish aynan oliy oʻquv yurti taʼlimida amalga oshiriladi.

Hozirgi kunda fan va texnikaning rivojlanganligi, ijtimoiy tarmoqlarni ommaviylashganligi, albatta, musiqachilarga ham katta imkoniyatlar eshigini ochmoqda. Bundan har bir soha vakillari, jumladan, musiqachi sozandalarimiz ham unumli foydalana olyaptilar. Hozirda beʼmalol ijtimoiy tarmoqlardan qardosh va Yevropa kompozitorlarning asarlarini, yangi yaratilayotgan asarlarni olish mumkin va bu, albatta, musiqachilarimiz, professor-oʻqituvchilarning zamon bilan hamnafas boʻlishga undaydi. Masalan, Soʻgʻdiyona milliy cholgʻular kamer orkestri Xorijda hamda Oʻzbekistonning turli viloyatlaridagi ijodiy konsert faoliyatlarida ijrochilik sanʼati, xususan, afgʻon rubobi ijrochiligini ham targʻibot qilish bilan bir qatorda, targʻibot qilishga ham ulkan hissa qoʻshib kelmoqda. Bu jamoaning ijrochilik sanʼatini kompozitor va bastakorlar ijodisiz tasavvur qilib boʻlmaydi. Oʻzbekiston kompozitorlarining afgʻon rubobi uchun yozilgan maxsus asarlari, afgʻon rubobi ijrochiligining yangi ufqlarini ochib bermoqda. Masalan,

M.Bafojevning afgʻon rubobi va xalq cholgʻulari orkestri uchun konsert O.Abdullayevaning afgʻon rubobi va xalq cholgʻulari orkestri uchun konsert, M.Otajonovning afgʻon rubobi va fortepiano uchun konsert asarlarini taʼkidlab oʻtish oʻrinlidir. Afgʻon rubobchi sozandalardan Usta Muxammad Umar, Tovur Jumayev, Ergash Shukurullayev, Umarjon Xamidov, Gʻulomqodir Ergashev hamda hozirgi kunda oʻqituvchilik faoliyatini olib borayotgan ustozlarimiz Ilxom Azimov, Anvarjon Xojinazarov, Feruza Xakimovalar respublika hamda xalqaro koʻrik tanlovlarida gʻolib boʻlish bilan bir qatorda, oʻzbek sanʼatini boshqa mamlakatlarda namoyish qilishga erishdilar.

Xulosa qilib aytadigan boʻlsak, milliy musiqamizni ilmiy oʻrganish, yangi shakllanayotgan ijrochilik maktablarini tatbiq etish, shunga yarasha yangi adabiyotlar yaratish kabilar bugungi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Oʻquv maskanlarining barcha bosqichlarida taʼlim-tarbiya berish sifatini oshirish, turli nufuzli tanlovlarga talabalar tayyorlash asosiy vazifamizdir. Ushbu ishlarni amalga oshirishda biz kabi yoshlar izlanish, ilmiy faoliyatni amaliy ijrochilik bilan uygʻunlikda olib borishni talab etadi.

Adabiyotlar

1. Аведова Н.А. Искусство оформления узбекских музыкальных инструментов. –Ташкент: “Санъат”, 1959 г.
2. Akbarov I. Musiqa lugʻati. –Toshkent: “Sanʼat” nashriyoti, 1997-yil.
3. Беляев В. Музыкальное инструмент Узбекистанаю -Москва, 1933 г.
4. Визго Т.С. Судба Афрасиябской лютия. –Тошкент: “Шарк мусикаси”, 1970.
5. Визго Т.С. Музыкальные инструмент Средней Азии (Исторические очерки). -Москва, 1980 г.
6. Karomatov F.M. Oʻzbek cholgʻu musiqasi. –Toshkent: “Meros”, 1972-yil.
7. Matyoqubov O. Forobiy Sharq musiqasi asoslari haqida. -Toshkent, 1986.

Zulxorbek TURAPOV

O‘zbekiston davlat konservatoriyasi
 xalq cholg‘ularida ijrochilik kafedrasida dotsenti,
 Turon Fanlar Akademiyasi faxriy professori

KOMPOZITOR MUHAMMADJON OTAJONOVNING DUTOR BAS VA FORTEPIANO UCHUN YOZGAN “NAQSH” KUYI IJRO TAHLILI

Maqolada kompozitor Muhammadjon Otajonovning dutor bas va fortepiano uchun maxsus yozgan “Naqsh” kuyining ijro tahlili ko‘rib chiqiladi. Murakkab shaklda yozilgan ushbu asar dutor bas cholg‘usining ijro imkoniyatlari, ovoz hosil qilish usullarini inobatga olgan holda maqola muallifi bilan hamkorlikda yaratilgan. Maqola muallifi o‘zining ijrochilik tajribasiga asoslangan holda cholg‘uning o‘ziga xos xususiyatlari, ijro usullari va texnik imkoniyatlaridan kelib chiqib tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: dutor bas, kuy, kompozitor, sinkopa, ijro usullari, tembr, ohang, tahlil, diapazon, tovush hosil qilish.

В статье анализируется пьеса “Накш” специально написанная композитором для дутар баса и фортепиано. Произведение написано в сложной форме. Написано в сотрудничестве с автором статьи с учетом исполнительских возможностей дутар баса, приёмов звукоизвлечения. Автор статьи основываясь на своём исполнительском опытом, сделал исполнительский анализ данного произведения.

Ключевые слова: дутар бас, мелодия, композитор, синкопа, исполнительские приёмы, тембр, тон, анализ, диапазон, звукоизвлечение.

The article analyzes the performance of the song “Naqsh” written by composer Muhammadjon Otajonov for dutar bass and piano. This work, written in a complex form, was created in collaboration with the author of the article, taking into account the performance of the dutar bass, the methods of sound formation. The author of the article, based on his performance experience, analyzed the instrument based on its specific features, performance methods and technical capabilities.

Key words: dutar bass, melody, composer, syncope, performance styles, timbre, melody, analysis, range, sound formation.

Kirish. Bugungi kunda nay, prima rubobi, qashqar rubobi, afg‘on rubobi, dutor cholg‘ulari bilan bir qatorda dutor bas ham o‘z o‘rniga ega bo‘lib, uning ijrochilik ahamiyati mukammalashib bormoqda. Cholg‘u yakkanavoz cholg‘u sifatida hamda orkestr va ansambllar tarkibida ham keng qo‘llanilayotganini e‘tirof etish lozim. O‘zbekiston kompozitorlarining cholg‘u uchun maxsus yaratayotgan musiqiy asarlari ijrochilik amaliyotida keng qo‘llanib kelinmoqda.

Asosiy qism. Sharq olamining betakror va go‘zal tarovati eng avvalo asarning lad asosida, o‘z ichiga serqirra va rango-rang usullar jilvasini qamrab olgan kuylarning sur‘atida aks etiladi. Tinglovchilar diqqatiga sozandaning mahoratli ijrosi ila namoyon bo‘layotgan sharqona ohanglarining maftunkor tarovati kompozitor M. Otajonovning dutor bas uchun yaratgan “Naqsh” asarida o‘z ifodasini topgan. Mazkur asar Zulxorbek Turapov uchun maxsus yaratilgan. Asar yaratilishi jarayonida kompozitor hamda maqola muallifining cholg‘uning ijro-texnik imkoniyatlari, tovush hosil qilish usullari, diapazoni imkoniyatlari keng tahlil qilindi. Murakkab 3 qismli shaklda yozilgan asarning ikki chekka qismlari uning dramaturgik yaxlitligini ta‘minlashga xizmat qiladi. Birinchi bo‘lim (A:1-18 takt) raqsimon-qo‘shiq xarakterda, a - miksoliy ladida taqdim etilgan. Asar yuqoriga uchtovushlik tovushlari bo‘ylab harakatlanuvchi dastlabki motiv va II - pasaytirilgan pog‘ona asosida kelgan uni to‘ldiruvchi va tasdiqlovchi so‘nggi motivlardan tashkil topadi (a – kvadrat tuzilmali, notkror davriya, 8 takt):

Kuyning negizidan o‘rin olgan sinkopali ritmik harakat, shuningdek, kuy rivojidan o‘rin olgan ortirilgan sekunda intervalining bo‘rttirib ko‘rsatilishi sharq olamining yorqin koloriti va temperamentini o‘zida mujassam etadi. Jo‘rnavor partiyasi asarning asosiy kuchli hissalarini bo‘rttirib ko‘rsatishga va garmonik asosini belgilashga xizmat qiladi (T-VII_{7b3} I T-d_{7b5I}). Jo‘rnavor partiyasining 2-taktli ritmik tayyorlovi asosida kelgan so‘nggi bo‘lim (v-11-18 taktlar) hajman 8 takt bo‘lsa ham, birmuncha rivojlangan, noturg‘un kuyga harakatlanuvchi sekvensiyalar ketma-ketligidan tashkil topgan. Jo‘rnavor partiyasi yakkaxon ijrosida talqin etilgan bosh mavzuga ko‘mak beruvchi vazifani bajarib, uning tabiati, raqsop asosini ta‘minlab beradi.

Ikkinchi qism (V: 23-47-taktlar) dastlabki bo‘limga nisbatan lirik xarakteri va bir muncha kuychan tabiati bilan ajralib turadi

Ushbu yangi bo‘limning kirib kelishi, tonalligi o‘zgarmasligiga qaramay, jo‘rnavor fortepiano partiyasi orqali tayyorlanib (4-takt) raqs usullarini tarannum etuvchi fakturadan, yoyilgan va tiniq arpedjioli akkordlarga o‘tishi bilan tavsiflanadi va asarning lirik qismi, kuychang xarakterda kuy ohanglari almashuvi bilan ko‘zga tashlanadi.

Mazkur qism ikki bo‘laklardan tashkil topadi:

- birinchi bo‘lim “glissando” shtrixlari bilan bo‘rttirilib, ifodali ohanglar zanjiridan tashkil topadi. Garmonik fakturada o‘rin olgan III₉, VII_{b3,d b5} akkordlari, kuyning taravotini, koloritini kuychaytirishga xizmat qiladi (jami 8 t) va ijroda kichik va katta tertsiya oralig‘ida pastga yo‘naltirigan gililandolar aniq va ravon sadolarishiga e‘tibor qaratish lozim;

- ikkinchi bo‘lim asarning kulminatsion rivojlov jarayonini namoyon etuvchi bosqichi sifatida bir necha to‘lqinlar asosida avjga qadar rivoj topadi. Xususan, birinchi to‘lqini “d” tovushidan yuqoriga, ikkinchi to‘lqini esa “fis” birinchi oktava “b” tovushiga qadar o‘tib boradi. Undan so‘ng kelgan katta bo‘lim ashulaning suporish qismi kabi pastga avjdan tushib kelish va fortepiano partiyasi fakturasida dastlabki ritmik asosini asta sekin mavj urinishi bilan e‘tiborli.

Yakuniy uchinchi qismiga o‘tish (48-52-taktlar) do juftlangan garmonik major (↓2 va ↓6 pog‘onalari) va yoyilgan apredjiolar asosida kelgan 5 taktli bo‘lim orqali tayorlab beriladi:

Undan so'ng kelgan Repriza qisqartirilgan ko'rinishga ega. Tuzilish an'anasiga ko'ra unda birinchi qismning barcha elementlari qisqargan va ixcham ko'rinishda namoyon bo'ladi. Xususan, mazkur qism birinchi qismdan farqli o'laroq bosh mavzuni fortepiano partiyasida, uning yorqin usullari orqali havola qilingan. (53-56-taktlar), so'ngi bo'lim takrorlangan ko'rinishda uning so'nggi kuy harakati rivojiga asoslangan (8+8 t).

Asarning oxirgi to'rtta taktda ijrochidan aniq va ravon ijro talab qilinadi. O'n olitalik-sakkiztalik sikopalar, yuqoridan pastga harakatlangan o'n olitalik passaj va yakunlovchi akkordlar arpedjio usulida tantanavor sadolanishishga erishish lozim.

Xulosa. Yakuniy qismi butun asarga xulosa yasab, ko'tarinki tarakterni tarannum etuvchi bosh mavzu asosida kelib, sinkopali triollar ketma-ketligi asosida eng yuqori cho'qqiga ko'tarilib ("f" jarangida) akkordlardlar tantanasi bilan yakun topadi. Butun asarning yakuniy xulosasi dinamik reprizani tashkil etadi.

Adabiyotlar

1. Jabborov A. O'zbekiston bastakorlari va musiqashunoslari. -Toshkent, 2004.
2. G'ofurbekov T. Bastakorlik ijodiyoti: tarixi, tahlili, taqdiri. -Toshkent, 2019.
3. Turapov Z. Ansambl sinfi. -Toshkent, 2019
4. Otajonov M. Dutor bas uchun maxsus bastalagan "Naqsh" kuyi (klavir, qo'lyozma).

Askar XIDIROV

Buxoro davlat universiteti
musiqqa ta’limi kafedrası o’qituvchisi

O‘ZBEK XALQ QO‘SHIQLARI VOSITASIDA O‘QUVCHILARNI MA’NAViy- AXLOQiy SHAKLLANTIRISH IMKONIYATLARI

Maqolada o‘zbek xalq qo‘shiqlarining qadimiy namunalari mehnat va mavsum qo‘shiqlarining pedagogikdir. qo‘shiq ijodkorlarining amaliy faoliyati ovchilik, chorvachilik, dehqonchilik, hunarmandchi xususiyatlari haqida fikr bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: xalq qo‘shigi, folklor, darslik, an‘ana, qo‘shiq.

В статье рассматриваются старинные образцы узбекских народных песен, а также педагогические образцы песен о труде и сезонах. в ней излагается мысль об особенностях практической деятельности певцов-охотников, скотоводов, земледельцев, ремесленников.

Ключевые слова: народная песня, фольклор, учебник, традиция, песня.

The article examines ancient samples of Uzbek folk songs, as well as pedagogical samples of songs about labor and seasons. it presents the idea of the peculiarities of the practical activities of singers-hunters, pastoralists, farmers, artisans.

Keywords: folk song, folklore, textbook, tradition, song.

Kishilik jamiyatining paydo bo‘lishi bilan boshqa elatlar qatori turkiy xalqlarning ham qadimda ko‘p xudolikka bo‘lgan e‘tiqodi, animistik va totemistik tafakkur tarzi ta‘lim-tarbiyani, jamoa bo‘lib amalga oshirishga asos bo‘lgan. Ibtidoiy kishilarning mifologik tushunchalar, (parilar, devlar, jinlar, arvohlar, shaytoniy va rahmoniy ruhlar)ga bo‘lgan ishonchi hamda inson ongi va tafakkuriga bog‘liq bo‘lmagan tabiiy hodisalarni ilohiy quvvat asosida bo‘ysundirishga intilish motivlari negizida mehnatsevarlik, odamiylik hamfikrlilik kabi umuminsoniy ma‘naviy-axloqiy qadriyatlar yotadi.

Jamiyat taraqqiyoti, inson ongining rivojlanishi bilan bevosita bog‘liq holda ta‘lim-tarbiya jarayoni uzluksiz, doimiy tarixiy xarakterga ega bo‘lib takomillashib bordi.

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, poleolit davrida (taxminan miloddan 40-41 ming yil ilgari) yer yuzining shimoliy qismida totemizmga oid «ayiq bayramlari», keyinchalik «mehnat o‘yinlari», «orgaist bayramlar», «erkaklikka o‘tish» marosimlari «sust xotin», «choy momo», «qurbon hayiti» kabi bayramlar xursandchilik, yaxshilik, to‘qlik, farovonlik ramzi sifatida o‘tkazilgan.

Xalq ijtimoiy, ma‘naviy va madaniy turmush tarzining o‘zgarishi bilan xalq qo‘shiqlari ham shaklan va mazmunan boyib, uning madaniy turmush tarzi, orzu istaklarini namoyon etuvchi ta‘lim-tarbiya vositasiga aylangan.

Keyinchalik «Navro‘z», «Mehrjon», «Sada», «Gul» bayramlari, «Guli surx», «Chiqon», «Xatar», «Darvishona», «Ashaddarozi» o‘yinlari, «Iyd al-fitr» (kichik iyd yoki ro‘za hayiti), «Iyd al-kabr» (katta iyd yoki qurbon hayiti) kabi milliy udum va qadriyatlar ham xalq an‘analariga qo‘shildi. Har bir bayram, marosimning tabiiy ta‘sir kuchi shu an‘ananing mazmunini ochishga xizmat qiluvchi urf-odatlar, rasm-rusumlar bilan mustahkamlanadi.

Mehnat qo‘shiqlari turli mehnat jarayonlari bilan bog‘liq. Masalan, xirmon yanchishda «xo‘p mayda» yoki «mayda gul», sigir, qo‘y, echkilarni sog‘ish va buzoq, qo‘zi, uloqlarni emizishda «xo‘p-xo‘p», «qurey-qurey», «churey-churey» qo‘shiqlari kuylangan. Yer haydash, o‘rim, yorg‘uchoq tortish, charx yigirish va bo‘z to‘qish jarayonlarida maxsus qo‘shiqlar aytilgan. Insonning yashash tarzi, turli-tuman irim-sirimlar, urf-odatlar, mavsumiy yumushlar, marosimlar va bayramlar bilan bog‘liq ravishda juda ko‘p xalq qo‘shiqlarining namunalari yaratilgan [1].

«Navro‘z» bayrami bilan bog‘liq bo‘lgan dasturxon bezash, sumalak, halim pishirish, ariq-zovurlarni tozalash, birinchi ko‘chat ekish, marhumlarni xotirlash, ota-ona va keksalar, nogironlarga muruvvat ko‘rsatish, qadamjolarini ziyorat qilish, shirinliklar ulashish, bir-biriga hadyalar in‘om etish, mash‘alalar yoqib, ariq, daryolar buyiga borish, sayllar o‘tkazish kabi udumlar odat tusiga kirib qolgan. Shuningdek, Navro‘z bayramida yetti xil (bug‘doy, arpa, no‘xat, jo‘xori, guruch, mosh, loviya)dan go‘ja tayyorlanib, qo‘ni-qo‘shnilarga ulashilgan. Bu odatlarning barchasi ramziy ma‘noga ega. Xalq bu marosimlar orqali yangi yilda yog‘ingarchilikning mo‘l bo‘lishi (yog‘ingarchilik ko‘p bo‘lsa, hosil mo‘l bo‘ladi, chorva uchun esa yem-xashak serob bo‘ladi); tinchlik, farovonlik bo‘lishi, odamlar o‘rtasida mehr-muruvvat, insonparvarlik barqarorlashuviga ishora etadi.

Xalq bayramlari munosabati bilan badiiy-estetik xarakterdagi sayllar o‘tkazilgan. Sayllarda xalqning ichki tuyg‘usi, o‘zligini anglatuvchi xarakter xislatlar og‘zaki ssenariyalar, jonli muloqotlar asosida ifodalangan. Har bir bayram yoki marosim munosabati bilan o‘tkaziladigan sayllar shu tantananing shakliga mos qo‘shiqlar, yallalar va boshqalar bilan mazmunan rang-barang tarzda o‘tkazilgan.

O'tmishda sayl shaharlardagi registon maydonlari, chorsu va rastalar, shahar tashqarisidagi katta maydon va adirlarda qaror topgan saylgohlar, shuningdek, qadamjolarida o'tkazilib, bir haftadan bir va ba'zan ikki oygacha davom etgan. Saylga yoshu qari, ayollar, bolalar, butun xalq maxsus tayyorgarlik ko'rishgan, yangi kiyimlar tiktirishgan, yangisiga qurbi yetmaganlar, eskisini yuvib yamashgan, hovlilar-ko'chalar supurilgan, tansiq taomlar, shirinliklar tayyorlangan. Hunarmandlar saylgohlarda sotish uchun amaliy san'at asarlari, dehqonlar meva-cheva, noz-ne'matlari, savdogarlar, baqqollar, attorlar noyob mollardan olib borishgan. Saylgohlarda mansab va nasabiga qarab tartib bilan chodir-chaman tikilgan. Xalq savdo-sotiq qilishgan, ko'ngil ochgan, tomosha qilgan. Saylgohlarda davlat va xalq oqsoqollari tomonidan uyushtirilgan poyga, uloq, kurash, chavgon musobaqalari, chakvi deb atalmish san'at bayramlari, sozanda, hofiz, raqqos, masxaraboz, qiziqchi, nayrangboz, ko'z bog'lovchi, dorbozlarning chiqishlari, ayiq, echki, maymun, ilon o'ynatuvchi, xo'roz, qo'chqor, tuya urishtirish, mushakbozlik namoyish qilingan. Bayramlar, sayllarda turli narsalardan yasalgan qo'g'irchoq o'yinlari ham namoyish etilgan.

O'tkazilgan barcha bayramlar va sayllarda cholg'uchi va qo'shiqchilarning bevosita ishtiroki bu tadbirlarda ko'tarinki ruh va tantanavorlik kiritgan. Ayniqsa, ko'pchilik bo'lib kuylanadigan xalq qo'shiqlari va ommaviy raqslar xalqning erkin nafas olib, yayrashida muhim ahamiyat kasb etgan.

Xalq qo'shiqlarida hayot badiiy ramzlar orqali aks ettiriladi va shu tufayli inson qalbida estetik his-tuyg'ular, hayajonlar, ko'tarinki kayfiyat, rahm-shafqat, shodlik, quvonch, g'am-qayg'u, hasrat, nafrat paydo bo'ladi. Shuning uchun ham xalq qo'shiqlariga barcha yoshdagi kishilar birday murojaat qiladilar.

Bola endigina dunyoga kelgan kunidan boshlab, onaning ardog'ini, yoqimli allasini eshitadi. Bolalar uchun maxsus yaratilgan bu qo'shiq kishi ongiga ona suti bilan kiradi. Keyinchalik u tobora kengayadi, rang-barang ohanglar, xilma-xil ramzlar so'zlar bilan mukammallashib boradi.

Farzand tug'ilishi, chaqaloqning beshik davri, ulg'ayishi, jismoniy va nutqiy barkamolligi, yosh va sunnat to'ylari, ulg'ayish ehtirolari bilan bog'liq aytim-olqish, erkalama, ovutmachiq, qichiqmachiq, yalinchoq, hukmlagich, chalg'itma, chorlama, guldur-gup, sanama, aytishma, tegishmachiq, masxaralamalardan iborat butun bir bolalar qo'shiqlari tizimi yaratilgan.

Alla qo'shig'ining bola shaxsida ota-ona, Vatan, millatga muhabbat tuyg'usini eng dastlabki kurtaklarini shakllantiruvchi vositasi sifatida maydonga kelgan. Alla vositasida bola milliy til va milliy musiqa oxanglariga o'rganib, unda milliy ruh qaror topib boradi. Bola ulg'aygan sari uning ma'naviy tafakkur darajasi ham rivojlanadi, turli shakl va mazmundagi xalq teatrlari vositasida zehni o'tkirlashib, nutqi o'sib, dunyoqarashi kengayib, ma'naviy ehtiyoji va qiziqishi ortib boradi.

Ona allasi umumbashariy qimmatga ega. Allalar beshik qo'shiqlarining keng tarqalgan an'anaviy janri hisoblanadi. Jahonda biror xalq, millat yoki elat yo'qki, ularning tilida alla kuylanmasa... Ruslarda «bayki» yohud «bayushki» deb yuritiluvchi bunday qo'shiqlar turkmanlarda «huvdilar», tatarlarda «elli-belli», qoraqalpoqlarda «heyya-heyya», turklarda «ninni», forslarda «lolo», o'zbek va tojiklarda «alla» atamallari bilan mashhurdir. Alla jahon onalarining mehriga yo'g'rilgan bir qadar farahbaxsh, ammo o'rni bilan esa bir qadar g'amgin eng muqaddas qo'shiqdir [2].

Alisher Navoiy «alla» aytishni «navogo» deb ataydi;

Ko'zining nozi eldan eltib uyqu,

Anga uyqu keturmakka navogo' [3].

Ya'ni alla bolalarni uyquga eltiruvchi sehrli kuch ekanligiga ishora qiladi.

Ulug' Hakim alla aytayotgan onaning kuyni ijro qilayotganda g'azab, g'amginlik, cho'chish singari salbiy holatlardan holi bo'lishini maslahat beradi. Demak, alla uni kuylayotgan onaning qalbida ham mehr-muhabbat hislarini uyg'otadi.

Xalq qo'shiqlarining yana bir muhim turi bu marosim qo'shiqlaridir. Marosim qo'shiqlari insonlarning hayot, voqeylik va tabiat o'zgarishlariga bo'lgan madaniy munosabatlarini ifodalovchi qarashlari asosida vujudga kelgan san'atdir. Marosimlarda olg'a surilgan umuminsoniy, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar ko'rgazmali faoliyat targ'ib etiladi. Ruhshunoslik, san'at, pedagogika qoidalarining uzviy birligida ma'naviy qadriyatlarning uyg'unlikdagi mazmuni o'quvchilar ongiga singdiriladi. Masalan, inson u yoki bu marosimni o'tkazish uchun ruhiy jihatdan o'zini tayyorlaydi, unda musiqa ohanglari, so'z san'ati dramatik harakatlardan foydalanadi. Bu esa, xalqning ma'naviy va moddiy turmush tarzi, axloq mezonlari, o'tmish, bugun va kelajakdagi ma'naviy hayotga bo'lgan qiziqish va intilishlarini namoyon etishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Har bir marosimning o'ziga xos rejasi, maqsadi va vazifalari kishilarning ma'naviy dunyosiga ta'sir eta olish mezonini asosida baholanishi lozim.

Folklorshunos olim B.Sarimsoqovning tasnifiga ko'ra, o'zbek marosim qo'shiqlari mavsumiy va amaliy-maishiy qo'shiqlar turkumiga bo'linadi [4].

Birinchii turkum marosim qo'shiqlari ham ikkiga: faqat mavsum bilan bog'liq ashulalar—«Sust xotin», «Choy-momo», «Yas-Yusup»; mavsumiy mehnat, xo'jalik yuritish tarzi bilan bog'liq qo'shiqlar «Loy tutish», «Shox moylar», «Oblo baraka» kabi janrlarga bo'linadi. Oilaviy-maishiy marosim qo'shiqlari tematik-funksional xususiyatlarga ko'ra to'rt guruhga: so'zning sehr qudratiga asoslanuvchi qo'shiqlar-kinna, gulafsho, olqish, qarg'ish, afsun, bolalarning beshik davri qo'shiqlari-chilla ko'chiriq, beshikka solish, to'y qo'shiqlari-jir, yor-yor,

o‘lan, lapar, kelin salom, kuyov salom, to‘y olqishlari, oyna ko‘rsatar, motam qo‘shiqlari-yig‘i-yo‘qlov, motam yor-yoridan iborat.

Qo‘shiq janri bir qancha oddiy turlardan ham iborat bo‘ladi. Afsunli qo‘shiqlar ma‘lum bir marosimlarni bajo keltirish, masalan, yomg‘ir chaqirish, quyosh va oy tutilishini to‘xtatishni iltijo qilish hamda boshqalarda ham muhim o‘rin tutadi.

Ko‘p qirrali muhabbat lirikasi, satira va yumor, tarixiy mavzu, ijtimoiy norozilik ushbu guruhga tegishli har bir janr- terma (yoki cho‘blama) qo‘shiq, lapar, yalla va ashulalar asosini (garchi ular bir-biridan ravshan ifodalangan xarakterli musiqali xususiyatlari bilan farqlansa ham) tashkil qilishi mumkin.

Terma o‘z kuyining ma‘lum darajada so‘zlarning kuy va ohang uyg‘unligida ifodalanishi tor diapazoni va ixcham shakli bilan xarakterlanadi.

Termalar matni mazmunan turli xil bo‘lib, ko‘pincha barmoq vaznidagi yetti-sakkiz bo‘g‘inli misralardan iboratdir.

Qo‘shiq janr sifatida nisbatan kichik diapazonli kuydan tashkil topib, barmoq vaznidagi poetik matnning to‘rtlikdan iborat bir bandi yoki bir-ikki misrasini qamrab oladi, ayni vaqtda har bir she‘riy misraga tugal ohang moslashtirilgan bo‘ladi.

Qo‘shiq juda keng tarqalgan janrlardan bo‘lib, o‘z mazmunining xilma-xilligi, ko‘pqirraliligi bilan alohida ajralib turadi.

Lapar raqsboq kuyga ega bo‘lib, ko‘pincha o‘yin-raqs bilan ijro etiladi. Uning matnlari asosan ishqiy-lirik, didaktik, yumoristik yoki hazil she‘rlardan tashkil topadi. Ayrim tumanlarda «Lapar» atamasini o‘lan deb yuritiladigan dialog shaklidagi to‘y marosim qo‘shiqlariga nisbatan ham qo‘llaniladiki, bu aytishuv kelin hamda kuyov tomon vakillarining har bir guruhida alohida-alohida unison xor sifatida ijro etilishi yoki yakkaxonlar dialogi tarzida bo‘lishi mumkin.

Yalla raqs jo‘rligida ijro etilib, u ikki xil bo‘ladi. Birinchisining kuyi nisbatan tor diapazonli bo‘lib, she‘rdagi har bir band va uning o‘yinlari yakkaxon yallachi, naqorat esa unison xor (bir guruh sozanda yoki ashulachilar, ko‘pincha tinglovchilar) tomonidan aytiladi. Bunday yallalarda har bir band naqorat bilan boshlanib, naqorat bilan tugallanadi.

Yallaning ikkinchi xili uchun, aksincha, nisbatan keng diapazonli rivojlangan kuy xarakterlidir. Unda unison xorning yakkaxon ijrosi bilan almashinib turishini ko‘ramiz. Raqsni esa endi-qo‘shiqchi yallachining o‘zi emas, balki alohida raqqosa (yoki raqqos) ijro etadi.

Bugungi kunda yoshlarda milliy ma‘naviyatimiz tarixi, boy mazmuni haqida bilim beruvchi, o‘zligini anglashni ta‘minlovchi xalq etnografik ansambllari («Shalola», «Besh qarsak», «Chanqovuz», «Chorqarsak» va boshqalar) tashkil etilmoqda. Bunday ansambllar o‘zbek xalqining estetik-badiiy an‘analari, milliy san‘at namunalarini tiklab, qadimdan milliy-ma‘naviy qadriyat tarzida davom etib kelayotgan har bir vohaning o‘ziga xos urf-odatlarini, rasm-rusumlarini jonlantiradi. O‘zbek xalqining yor-yor, o‘lan aytish, alla, yalla, doston kuylash, chanqovuz chalish, kelin kutish, chimildiq tuzash, kashta tikish, chit to‘qish, jun savash, ip yigirish, kalava o‘rash, chiroz to‘qish, do‘ppi tikish, supra yozib xamir qorish, qaynona, qaynota, erga munosabat, bola tarbiyalash, milliy taom tayyorlash, milliy kiyim turlarini namoyish etish kabi urf-odatlarini, an‘analari o‘quvchida o‘zligini anglash tuyg‘usini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalq qo‘shiqlari bilan bog‘liq janrlardan biri dostonchilikdir. Doston xalq ma‘naviy qadriyatlarini qorishiq holda mujassamlashtirgan xalq og‘zaki ijodi shakllaridan biri bo‘lib, unda qo‘shiq kuylash, musiqa diklomatsiya qilish, bayon qilish kabi badiiy-estetik qadriyatlar mujassamlashtirilgan. Dostonlarda yuksak insoniy fazilatlar baxshilar tomonidan badihago‘ylik yo‘li bilan tinglovchiga yetkaziladi. Uning hissiy ta‘sir kuchi orqali Sharq xalqlarining chatishib ketgan falsafiy, diniy, axloqiy qarashlari, urf-odatlarini, hayotiy turmush tarzi badiiy tafakkur qilinadi. Dostonning g‘oyaviy yo‘nalishi, asosan, xalqning turmush sharoitini samarali tashkil etish, ularning ruhiyatini quvvatlantirishga qaratilgan.

Adabiyotlar

1. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. -Т.: Ўқитувчи. 1990. -4-42-, -287-288-б.
2. Кадыров Р. Г. Сводная таблица исторических периодов развития национальных и культурных ценностей музыкального воспитания и образования в Узбекистане (сб. Мусика таълими ва маънавият). – Т.: ТДПУ. 1998. -С. 42-45
3. Калыбекова К. А. Роль психолого педагогических дис-циплин в формировании профессиональной готовности будущего учителя музыки и эстетическому воспитанию школьников. Автореф. дисс. ...канд. пед. наук. Алма-Ата, 1994. -32 с.
4. Камолова Д.М. Идеино-нравственное воспитание подростное средствами музыкального искусства.(на материале обще образовательных школ. Узбекской ССР): Автореф... канд. пед. наук. -Т.: 1990. -17 с.

Akmal BEGMATOV

O'zbekiston davlat konservatoriyasi
musiqiy pedagogika kafedrası
katta o'qituvchisi

CHOLG'U IJROCHILIGIGA O'RGATISHNING ASOSIY MASALALARI

Azal-azaldan yurtimizda bilim olish va o'rganish uzoq o'tmishga borib taqaladi. Bugun ta'lim jarayonida muallimning va talabalarning orasidagi muayyan ustoz-shogird an'analari saqlanib qolgan desak mubolag'a qilmagan bo'lamiz. Quyidagi maqolada shu xususida fikr yuritishga harakat qildik.

Kalit so'zlar: ta'lim, tarbiya, musiqa san'ati, ustoz-shogird an'analari, professional ta'lim, tahlil.

В нашей стране получение знаний и обучение имеет древнюю историю. Не будет преувеличением отметить, что сегодня в образовательном процессе между преподавателями и студентами сохранились определенные традиции “Наставник – ученик”. В нижеприведенной статье мы попытались размыслить над этой темой..

Ключевые слова: образование, воспитание, музыка, учитель-ученик, профессиональное образование, анализ.

In our country, acquisition of knowledge and training has an ancient history. It may be said without exaggeration that, nowadays in the educational process between teachers and students keep certain traditions of “Mentor – student” have been preserved. In the article below, we tried to reflect this theme.

Key words: education, upbringing, music, teacher-student traditions, professional education, analysis.

Kirish. Bizga ma'lumki barcha sohalarida yangi avlod mutaxassislarni tayyorlash vazifalari samaradorligi, birinchi navbatda, sohaga bog'liq fanlarning chuqur bilim asoslarini o'rgangan, professional bilim va malakaga ega bo'lgan o'qituvchi kadrlarning tayyorlanishi bilan bog'liqdir [1].

Asosiy qism. O'qituvchi ijodkorlik ilmiy salohiyati va uning intilishi sifatlarini shakllantirishga, kasbiy malakasini va qobiliyatini rivojlantirishi, o'z xulq-atvori bilan namuna bo'lishi, har qanday vaziyatlarda yechimini topishda malakalari bugungi yoshlarni dunyo qarashi ijodiy yo'nalishi mohirlik sari yetaklay olishi gavdalanadi.

Texnika zamonida yoshlar har tomonlama voyaga yetishi kelgusida mutaxassis sifatida izlanuvchan, tashabbuskor, faolligini, yetarlicha oshirish imkoniyat darajada shart-sharoitlar yaratilganligi ularni kamolotga yetishishining, jo'sh urib yanada o'z bilimlarini rivojlantirishda, kelajakka intilish, ishonch, g'urur kabi xususiyatlarini mujassam etgan ta'lim tizimi shakllantirilgan. Bu uzluksiz ta'lim tizimi asosan kelajak avlodni o'qitish, yetuk mutaxassisni tarbiyalash borasida gap borar ekan, har tomonlama mas'uliyatli va ko'p qirrali bunday vazifani tajribali, yuqori malakali va mahoratga ega bo'lgan o'qituvchi amalga oshirishi mumkinligini inkor etib bo'lmaydi.

Bugungi ishlarni amalga oshirish va bugungi jadal rivojlanib ketayotgan davr yoshlari barcha soha bo'yicha fanlarni chuqur o'rganishlari bilim, tafakkurga ega ma'naviyatli inson bo'lishlari va xorijiy tillarni bilishlari hamda kompyuter texnologiyalaridan to'liq foydalana olishlari, har tomonlama intellektual, zukko salohiyatga ega bo'lishlari shart. Raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash uchun o'qituvchi barcha talablarga o'zi javob bera olishi, yuqori darajadagi kasbiy tajriba va mahoratga ega o'qituvchi bo'lishi talab etiladi.

Bugun ta'lim jarayonida muallimning va talabalarning orasidagi muayyan ustoz-shogird munosabatlari turli sohada tajriba almashinishiga asoslanishi mumkin. Talabani o'qitishning samarali bo'lishi keyingi paytda amalda qo'llanilishi, ya'ni o'qitishning shakllarini turli soha xususiyatidan kelib chiqqan holda joriy etilishi, muayyan mutaxassisliklar bo'yicha bilim va ko'nikmaga ega bo'lishi o'z samarasini beradi.

O'qitishning yangi usullari va texnologiyasi talabaga berilayotgan topshiriqlar, ularning o'quv-bilimi va qobiliyatlarini mustahkamlash, yangi imkoniyatlarini ochib berishda ahamiyatga egadir. Mazkur o'qitish usuli yordamida talabalarni oliy ta'limdagi faol, o'quv jarayoniga chuqur tayyorlanishi, aqliy tafakkurini shakllantirishi, qobiliyatlarini yuzaga chiqarishda imkon yaratadi.

Bugungi kun talabalari ijodiy faoliyati va mustaqil fikrlashi, intilish, istaklarini namoyon etishi yanada kuchaydi. O'qituvchining ta'lim berish usuli – ilmiy jihatdan bilishi o'qituvchi tomonidan yaratilgan munozaralar natijasida muammolarni yechishga, talabaning mustaqil faoliyati, ijodiy qobiliyatini o'stirish orqali o'quv natijalarini maqsadli o'zlashtirishga qaratilgan ta'limdir.

San’at yo’nalishida ham talabalarning mustaqil aqliy fikr yuritish yuzaga kelgan muammolarni tahlil qilib, faoliyatni rivojlantirish asosiy talablardandir [2].

Talaba bunday fikr yuritishni anglay olishi muqarrarligini tushunib yetib, jiddiy ravishda gapning ma’nosiga e’tibor berish, bilim tafakkurni shakllantirishga qaratadi. Mutaxassislikdan o’qitish jarayonida ular yuzaga kelgan kamchiliklar va qiyinchiliklar, turli to’siqlarning mustaqil yechimini topib hal etish, xulosa qilishda olgan bilim va malaka ko’nikmalarini qo’llay olishlariga qaratilgan bo’lishi lozim. Buning natijasida talabalar mustaqil fikr yuritishlari, tafakkur rivojlanishi qobiliyatning shakllanishiga imkon beradi. Demak, talabaning faoliyati jarayonida shunday tashkil qilinadiki, bunda u bir asarni tahlil qilishda mustaqil ravishda xulosa chiqaradi, ya’ni unda ijodiy fikrlash qobiliyati shakllanadi. Talaba o’quv faoliyati davomida mustaqil tarzda qancha ko’p asarni ijro eta olsa, ijro jarayonida fikr bildirsa olsa, bir asarni o’rganish jarayonida e’tibor bilan yondashsa shuncha tez va oson o’zlashtiradi.

Muhokamalar va natijalar. Qayd etish lozimki, talaba bilan qancha ko’p munozaralarga asoslanilgan darslar mustaqil fikrlashda, keng mushohadali tafakkurga ega bo’lishda mavjud imkoniyatlarni to’la namoyon qilishida katta ahamiyatga ega bo’ladi. Bo’lg’usi mutaxassislar ta’lim jarayonida o’quv materiallarini muammoli tahlil qilishlari, vaholanki, ularni isbotlash yo’li bilan yechishlari, ta’lim jarayonini o’zlashtirishda ongli ravishda harakat qilishlari ularning bilim salohiyatini oshirishda o’z natijasini beradi. Ta’lim jarayonida talabalar muammoli vaziyatlarni idrok etishlari va hal qilish usullarini izlashlari, ilmiy, mantiqiy nuqtayi nazardan asoslash va izlanishlari orqali tegishli xulosa chiqarishlari talab etiladi [3].

San’at sohasida ham ta’lim jarayonidagi darslarning maqsadi quyidagilar:

1. Yangidan-yangi bilim ko’nikmalarini egallash.
2. Bilimlarni ijodiy o’zlashtirish va amalda qo’llash.
3. Ijodiy faoliyati, qobiliyatlarini rivojlantirishdan iborat.

San’at sohasi ta’lim jarayonida fanga nisbatan qiziqish sustlashish vaziyatiga duch kelsa:

- talabalarda qiziqish uyg’otish fanga nisbatan ularni o’zlashtirish faoliyatini jonlashtirish;
- talabalarining oldiga faoliyatni rivojlantiruvchi aqliy va amaliy masalalarni qo’yish;
- biror bir asarni tahlil etishga o’rgatish;
- tahlil etilgan asarni muammolarni hal etishning yo’llarini topishda amaliy ko’mak berishdan iborat.

Ta’lim berish samarali bo’lishi bo’lajak san’atkor mutaxassislarda o’quv muammolari va mutaxassislik masalalarini yechishga tadqiqiy yondashish kerak bo’ladi.

Xulosa. Shunday qilib, o’qitish usullaridan foydalanish talabalarining san’at ta’limidagi aqliy hamda amaliy faoliyatlari hamda mustaqil izlanishni o’rgatish, ijodiy fikrlashga ega bo’lish, kabi imkoniyatlarini yaratadi.

Adabiyotlar

1. O’zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: “O’zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 2010.
2. Respublika oliy o’quv yurtlarining boshlang’ich ta’lim metodikasi fakultetlarining talabalari, pedagogika litseylari va kollejlarning o’quvchilari uchun darslik. – Toshkent: “O’qituvchi” nashriyoti, 2001-yil.
3. Zamonaviy uzluksiz ta’lim muammolari: Innovatsiya va istiqbollari. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU bosmaxonasida chop etilgan, 2018-yil.

Ahadjon MAMADALIYEV

O‘zbekiston davlat konservatoriyasi

xalq cholg‘ularida ijrochilik kafedrasida dotsenti

MAHALLIY USLUBLAR VA O‘ZBEK MUSIQASINI O‘RGANISH USLUBIYOTI

Tarixdan bizga ma’lumki, yurtimizda musiqa sohasining turli davrlarda o‘ziga xos musiqiy uslublarni shakllanib keldi. Ularning har biri muayyan hudud nomi bilan, ya’ni Toshkent – Farg‘ona, Buxora – Samarqand, Xorazm va Surxondaryo – Qashqadaryo mahalliy uslublari - deb yuritiladi. Shuningdek, “cholg‘u uslubi”, “maqom uslubi”, “yovvoyi” yoki “patnisaki uslubi”, “badiha uslubi”, “zamonaviy uslubi” kabilarni ham mavjud. Ushbu hududlarning har birining uslubi o‘ziga xosligi bilan alohida ajralib turadi.

Kalit so‘zlari: uslub, meros, havaskorlik, folklor, san’at, madaniyat, cholg‘u, musiqa, sheva, nota.

Как нам известно, в нашей стране в разные периоды складывались свои музыкальные стили. Каждый из них носит название определенной территории, то есть, Ташкент – Фергана, Бухара – Самарканд, Хорезм и Сурхандарья – Кашкадарья. Есть также “стиль инструмента”, “стиль макома”, “дикий” или “стиль патнисаки”, “стиль бадиха”, “современный стиль” и т. д. Стиль каждой из этих областей отличается своей индивидуальностью.

Ключевые слова: стиль, наследие, любительское, фольклор, искусство, культура, инструмент, музыка, диалект, нота.

As we know, Uzbekistan has developed its own musical styles in different periods. Each of them bears the name of a certain territory, that is, Tashkent - Fergana, Bukhara - Samarkand, Khorezm and Surkhondaryo – Kashkadarya styles. There are also “instrument style”, “maqom style”, “wild” or “patnisaki style”, “badiha style”, “modern style” and others. The style of each district has its own features.

Key words: style, heritage, amateur, folklore, art, culture, instrument, music, dialect, note.

Kirish. O‘zbek xalqi o‘ziga xos va rang-barang musiqa merosiga ega. Uning qimmatli namunalarni to‘plab saqlash, notaga olib hujjatlashtirish, uzun taraqqiyot yo‘lini hamda murakkab ilmiy-nazariy asoslarini o‘rganish, shuningdek, uni amaliy-ijodiy o‘zlashtirish borasida respublikamizda shunga qadar samarali natijalarga erishildi.

Buyuk istiqbolning sinovli dovonlaridan o‘tishda, mamlakatimizda iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy sohalarida tub islohotlar o‘tkazilayotgan bir pallada jamiyatimizda milliy madaniyat va san’at, ma’naviyat va ma’rifat kabi insonparvar hamda taraqqiyotparvar omillarga alohida diqqat-e’tibor berilmoqda. Bu o‘rinda amaliy bebaho qadriyatlarimizni, xalqchil udum va an’analimizni tobora to‘laroq tiklash, tarixiy-madaniy yodgorliklarimizni, shu jumladan, musiqiy merosimizni mufassal o‘rgana borish nihoyatda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Uni yosh avlodlar tomonidan ilmiy hamda amaliy jihatdan puxta o‘zlashtirish uchun so‘ngi yillarda barcha zaruriy shart-sharoitlar yuzaga keltirilganini e’tirof etish lozim.

Ko‘zlangan euzu maqsadlarga erishish uchun respublikamizning madaniyat va san’at o‘quv yurtlarida, shuningdek, xalq ta’limi tizimiga kiruvchi gumanitar yo‘nalishdagi oliy va o‘rta o‘quv yurtlarida o‘zbek musiqa ijodiyotining barcha qatlamlarini – rosmiyan xalq musiqasi, maqomchilik, dostonchilik, o‘tmish va zamonaviy bastakorlik, kompozitorlik, badiiy havaskorlik, estrada san’atini qamrab oluvchi qator maxsus o‘quv fanlar joriy etildi. O‘z navbatida, ularni mukammal dastur, darslik va o‘quv qo‘llanmalar bilan ta’minlash - hozirgi kunda mutaxassislarimiz oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biridir.

Asosiy qism. O‘zbek xalq musiqasining mahalliy usullari, musiqiy merosimizning an’anaviy-kasbiy qatlamiga mansub janrlardan ashula, katta ashula, suvara kuy, doston, maqom va uning turlarini, vohaning o‘ziga xos cholg‘u sozlarining o‘rganilishi bilan bog‘liq bir qator jihatlari borki, ular asnosida o‘zbek xalq musiqa ijodiyoti yuzasidan batafsil ma’lumotlarga ega bo‘lishimiz mumkin.

Adabiyotshunoslik, san’atshunoslik sohalarida, xususan, mavjud musiqiy adabiyotlarda uslub so‘zi har xil ma’nolarda qo‘llanib turilishi ma’lum. Bulardan bir hollarda uning keng, umumlashma, boshqalarda esa xiyla tor yoki ko‘chma ma’no va mazmunlari qayd qilinadi. Ta’kidlash lozimki, uslub atamasi ham mazmunan, ham mohiyatan turlicha idrok etilsada, ayni paytda u o‘zaro yaqin, mushtarak tushunchalarni anglatishi mumkin. Demak, bu masalaga, avvalo, oydinlik kiritish zarur.

Uslub so‘zi yordamida avvalo bir muncha keng, aniqrog‘i – yig‘ma ma’noda jahon xalqlari musiqa san’atiga xos umumiy yoki muayyan mintaqaviy xususiyatlar tabiati ifodalanadi. Bunga, jumladan, sharqona musiqiy uslub, “Yevropacha musiqa uslubi” kabi iboralar yaqqol misol bo‘la oladi. Boshqa barcha badiiy ijodiyot ko‘rinishlari misoli, musiqada ham milliy o‘ziga xoslikka aynan uslub atamasi yordamida qisqa va lo‘nda tavsif beriladi.

Musiqiy asarlarning ichki tuzilish qonuniyatlari bu masalada yanada muhimroq ahamiyat kasb etadi. Ya'ni, asosiy vositalarning o'zaro munosabatlarini mezonlardan u yoki bu uslub aniqlanadi. Xususan, “bir ovoqli” yoki “ma’nodan”, “ko’p ovoqli”, jumladan, “garmonik”, “polifonik”, “gomfonik” nomli uslublar shular toifasiga kiradi. Yirik ijodiy yo’nalish va oqimlar. Masalan, “klassisizm”, “romantizm”, “imperesionizm”, “realizm” va boshqalar ham uslub tushunchasi bilan bevosita bog’liqdir [1].

Uslub so’zi yana bastakor, kompozitor, dirijyor, xonanda va sozandalar faoliyatini ijodiy jihatdan chuqurroq yoritish maqsadida ishlatiladi. Ayniqsa, u birorta mashhur san’atkorning ijodiy qiyofasini, uning farqli, betakror chizgi – qirralarini tahlil yoki qiyos ila ko’rsatishda baholiqudrat xizmat qiladi. Shuningdek, “cholg’u uslubi”, “maqom uslubi”, “yovvoyi” yoki “patnisaki uslub”, “badiha uslubi”, “zamonaviy uslub” singari rang-barang ma’nolarni bildiruvchi hollarni kundalik o’quv-nazariy va amaliy iste’molda tez-tez uchrab turishi mumkin.

Musiqiy folklorshunoslik sohasida uslubga dahldor yana bir tushuncha bor bo’lib, u biror xalq, millat va elatga mansub ijodiyot ko’lamida joylardagi tub aholining o’zgacha betakror ijodiy xususiyat, udum va an’analarga diqqatimizni jalb qiladi. Tabiiyki, “mahalliy uslublar” masalasini o’zbek xalq musiqa ijodiyoti misolida, ya’ni uning tarixiy - nazariy - amaliy asoslariga tayangan holda ko’rib chiqish o’quv fani oldiga qo’yilgan maqsadlarga muvofiqdir.

O’zbek xalq musiqasining ko’hna, nihoyatda boy va serjilo an’analari, avvalo, uning turfa yarim-mahalliy uslublarida yorqin va teran o’z ifodasini topadi. Darhaqiqat, ayrim hollarda musiqiy-mahalliy uslubning tilshunoslikdagi “sheva”, “lahja”, tushunchalari bilan qiyos qilinishi ham bejiz emas. Biroq, adabiyotshunoslikdan farqli o’laroq, jami mavjud “musiqiy sheva”larning mushtarak sifatleri o’z navbatda “umummilliy musiqiy uslub” singari yig’ma tushunchani yuzaga keltiradi [2].

Xulosa qilib aytganda, musiqada uslub tom ma’noda turli-tuman, bir hisobda ayricha tushunchalar doirasini vujudga keltirsada, bunda deyarli barcha tarkibiy vositalarining uzviy bog’liqligini, tizimiyligini nazarda tutish darkor. Xuddi shu boisdan o’zbek xalq musiqa ijodiyoti bilan tanishish, uni o’rganish hamda amaliy o’zlashtirish borasida uslubning o’rni va ahamiyati benihoya katta.

Ko’lami keng, serqatlam musiqa merosimizni tashkil etuvchi xilma-xil ko’hna namunalari nota yozuviga tushirib, to’plab, ushbu yo’nalishda dastlabki ilmiy izlanishlar bilan shug’ullangan bir qator mutaxassislar ish faoliyatida kuzatilgan uslubiy tafovutlarga o’z vaqtida alohida e’tibor berilgan. Ular bu haqida ilk bor qiziqarli ma’lumotlarni to’plab, teran ilmiy mushohadalar yuritgnalar. Xususan, e’tirof etilganki, O’zbekiston hududining barcha vohalarida, qo’shni Qozog’iston, Qirg’iziston, Tojikiston, Turkmanistonda istiqomat qiluvchi o’zbeklar orasida, shuningdek, ayrim boshqa xorijiy mamlakatlarda azaldan tub o’zbek aholisi zich holda yashab kelayotgan yerlarda “musiqiy sheva”larning ko’rinishlari o’zgacha ekan. Kuzatilayotgan bunday ancha murakkab etnik, jug’rofiy, siyosiy-ijtimoiy, tarixiy-madaniy voqelik to’laligicha qamrab olish, unga mukammal ta’rif-u tavsiflar berish qiyin masala, albatta, bularning orasida hozirga qadar ko’lami jihatidan bir muncha kengligi, tarixan qadimiyligi, xususiyatlari bo’yicha benazir, betakrorligi bilan asosan to’rtta mahalliy uslub tavsif ila alohida-alohida ajratilgan bo’lib, o’zbek musiqashunosligida nisbatan atroflicha o’rganilgan. Ularning har bir muayyan xudud nomi bilan, ya’ni Toshkent–Farg’ona, Buxora–Samarqand, Xorazm va Surxondaryo–Qashqadaryo mahalliy uslublari, - deb yuritiladi [3].

Yuqorida ta’kidlanganidek, o’zbek xalq musiqasining tarixiy rivojlanishida mazkur mahalliy uslublarning kelib chiqishi juda ko’p narsalarga bog’liq bo’lgan. Shu jumladan, millatimiz shakllanishining tarixi uzun jarayonida serurug’ va ko’p qabilali turkiy tili qadimiy qavmlarning o’zaro birikib ketganligi, xalq hayotining uzoq-yaqin o’tmishda ro’y bergan olamshumul ahamiyatga molik katta ijtimoiy-siyosiy voqeliklar (masalan, hozirgi O’zbekiston vohalarining davlatchilik nuqtayi nazaridan qadimgi zamon va o’rta asrlarda bir qator katta-kichik podsholiklar, saltanatlar, amirlik va xonliklarga kirgan yoki ichidan bo’linib ketgan), yerli aholining turmush tarzi, qishloq va shahar madaniyatining o’zaro o’zgarib turgan muvozanatlari, dehqonchilik, chorvachilik, kasb-hunarmandchilikning o’rni, iqtisodiy hamda ichki-tashqi savdo-sotiq ishlarining rivojlanishi darajasi, boshqa millat va elatlar bilan o’rnatilgan iqtisodiy, ijtimoiy hamda madaniy aloqalari, yaqin qo’ni-qo’shinichilikning o’zaro ta’siri ahamiyatlidir.

O’ziga xos mahalliy xususiyatlar marosim-maishiy musiqasida ham, nomarosim kuy-qo’shiqchilikda ham, bastakorlik va dostonchilik ijodkorligida ham, ashula va cholg’u ijodkorligida ham bevosita namoyon bo’ladi. An’anaviy uslublar zaminida bitilgan hozirgi zamon asarlarida ham bu xislatlar ozmi-ko’pmi, hamon namoyon bo’lishi mumkin.

Ajdodlarimiz tomonidan yaratilib, asrlar osha bizgacha yetib kelgan musiqa merosimizning bunday sifat ko’rsatkichi va fazilatleri o’zbek xalqining bitmas-tuganmas, bepoyon ijodiy salohiyati, yuksak badiiy didi va teran tafakkurlaridan yaqqol dalolat berishi tabiiydir. Zero, moziydan shu kunga qadar mahalliy san’at ahli an’anaviy ijodiyotning shakl va navlarini tobora takomillashtirib, uning badiiy barkamol

namunalarini avaylab-asrab, yangidan-yangi ijodkorlik sa'yi-harakatlari ila milliy-ma'naviy boyliklarini doimo ko'paytira borganlar. San'atkorlar xalqning orzu-umidlarini, sevinch va hayratlari, quvonch va qayg'ulari, jamiki insoniy qalb ehtiyojlarini yuksak musiqiy idrok bilan tasvirlab, kishilarga hamisha ruhiy-ma'naviy ozuqa berganlar. Ular mumtoz musiqa orqali nafasot va ezgulik olishga tinglovchini oshno qilish istagida bo'lib, o'lmas qadriyatlar bilan hamisha bahramand etib kelganlar.

Kasbiy musiqa ijrochiligi sohasida san'atkorlar ustoz-shogirdlik an'anasini yuzaga keltirib, uni qadimdan bevosita qo'llagan holda faoliyat ko'rsatishgan. O'zbekiston Markaziy Osiyoning turli vohalaridagi taniqli xonanda, sozanda va bastakorlar bilan o'zaro yaqin aloqalarda bo'lishgan. Ularning O'rta va yaqin Sharqqa, qolaversa, butun dunyoga mashhur bo'lgan olimlarimiz tomonidan ishlab chiqilgan musiqiy ilm-fan asoslaridan tajribali muallimlar yordamida, ko'plab maxsus nazariy risolalar orqali boxabar bo'lishgani ma'lumdir. “Musiqqa madaniyati” fan o'qituvchisi tarixiy manbaalarga murojaat etishi, cholg'ularimizning takomilashuvi haqida o'quvchi-yoshlarga qisqa, lo'nda, qiziqarli bayon etishi, muhim ahamiyatga ega.

Muhokamalar va natijalar. O'zbek musiqasini o'rganish tarixida keng ko'lamdagi olim, iste'dodli folklorchi, pedagog V.Belyayevning xizmatlari ham kattadir. Musiqqa nazariyasini o'rganishda V.Belyayev Sharq olimlarining musiqa haqidagi risolalarining ahamiyatini alohida ta'kidlab o'tadi. Uning o'zbek xalq cholg'ulari rivoji tarixi bo'limida olib borgan izlanishlari, ularni sinflashtirish va o'lchash ishlari katta qiziqish uyg'otadi. 1933-yili Moskvada V.Belyayevning “O'zbekiston musiqiy cholg'ulari” nomli kitobi nashr qilinadi. Unda 50 dan ortiq cholg'ularning tavsiflari berilgan. Xalq cholg'ularini qayta ta'mirlash va takomillashtirish natijasida tovush hosil qilishning texnik usullari, yangi ijrochilik ko'nikmalari ishlab chiqildi. Cholg'uda ijroning eshitish uslubidan nota yordamida ijro uslubiga o'tilishi o'quv repertuari ustida ko'p ishlashga, xalq cholg'ularida ijro maktablarini tashkil qilishga olib keldi. Xalq cholg'u ijrochilariga ta'lim berishning uslubiy va didaktik asoslarini ishlab chiqish xuddi shu yo'nalishda olib borildi. O'tgan yillar mobaynida O'zbekiston davlat konservatoriyasi “Xalq cholg'ularida ijrochilik” kafedrasini professor-o'qituvchilari tomonidan bir qator fundamental darsliklar, o'quv qo'llanmalar, to'plamlar chop ettirildi. Xalq cholg'ularida ijrochilik maktablari paydo bo'ldi. Shu bilan birga, xalq cholg'ulari orkestrini tashkil qilish va ishlash bo'yicha o'quv qo'llanmalar yozildi. Shunday qilib, xalq cholg'ulari yo'nalishi bo'yicha musiqiy ta'limning boshlang'ich bo'g'ini uchun ta'lim asoslari shakllandi. Har qanday talaba butun o'quv yili mobaynida yetarli miqdorda keng umumta'lim va kasbiy bilimlarga ega bo'lishi kerak. Chunki ko'pgina bitiruvchilarimiz o'z hayotlarini pedagogik faoliyat bilan bog'laydilar. Bu esa psixologiya, pedagogika, uslubiyot bo'yicha yaxshi tayyorgarlikni, keng dunyoqarashga ega bo'lishni talab etadi. Ammo shu paytgacha pedagogika tamoyillariga asoslangan, ta'limning o'ziga xosligini ochib beruvchi, ijrochilik madaniyati yutuqlarini ifodalagan umumiy va shaxsiy uslublar ishlab chiqilmagan. Nashr qilingan ko'pgina darsliklar va o'quv qo'llanmalarda ta'limga tor ma'noda yondashilgan. Hamma tavsiyalar cholg'uda ijro holatiga, tovush hosil qilishning texnik uslublariga, ijrochilikni egallashga doir bo'lib, o'quv-tarbiyaviy jarayon va pedagogik etika masalalari ham birmuncha yoritilgan. Lekin ta'limning tarbiyaviy ahamiyati, g'oyaviy-ma'rifiy yo'nalishi, ilmiyligi, umumta'lim maktablarida dars jarayonini olib borish kabi dolzarb masalalarga kamroq e'tibor berilgan. Oliy o'quv yurtlarida bunday uslubiyotning ishlab chiqilmaganligi ijrochilik san'ati bo'yicha ta'limning sifatiga, pedagogik tayyorgarligiga salbiy ta'sir etadi. Quyida uslubiyot haqida to'xtalamiz.

Uslubiyot tushunchasi o'qituvchilik nuqtayi nazaridan qaraganda ikki xil ma'noda ishlatiladi:

- uslubiyot - o'quv yurtlarida olib boriladigan nazariy kurs, o'quv fani sifatida;
- uslubiyot - o'qituvchining ish uslubi va shakllari sifatida.

Uslubiyot haqida gapirilganda, ta'limning asosiy obyektiv va subyektiv omillari yig'indisidan kelib chiqish kerak. Uslubiyot ta'lim amaliyotining samarali uslublarini o'rganish asosida ishlab chiqiladi, ilmiy-nazariy izlanishlar jarayonida amaliyotda asoslash va umumlashtirish natijasida hosil qilinadi. Pirovardida ikkita asosiy uslubiyot hosil bo'ladi: ya'ni **umumiy uslubiyot** va **maxsus uslubiyot**. Umumiy uslubiyot ta'lim jarayonining o'ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlarini o'rganish bilan shug'ullanadi. Maxsus uslubiyot esa ta'limning maxsus bilim ko'nikmalarini tezroq egallash uslubi va shakllarini ishlab chiqadi. O'qituvchi cholg'uda ijro qilish, kuylash, musiqa savodi, tarixi, kompozitor, ijodkorlar haqida bilim, malakaga ega bo'lishi talab etiladi. Shuning uchun cholg'u ijrochiligi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalq cholg'ularida ijrochilik uslubiyotini takomillashtirishni quyidagi asosiy bosqichlarga bo'lish mumkin:

- zamonaviy umumiy va musiqiy pedagogika, psixologiya va didaktika masalalarini chuqur o'rganish;
- maxsus uslubiyotlar natijalarini, dars berish tajribalarini o'rganish va umumlashtirish;
- oldingi maktablar hamda yo'nalishlarni tanqidiy tahlil qilish, buning natijasida zamonaviy ta'lim rivoji tamoyillarini ishlab chiqish.

Yuqorida bildirilgan fikr-mulohazalardan kelib chiqqan holda shuni ta’kidlashimiz kerakki, bugungi kunda zamonaviy talablarga javob beruvchi ustoz-o’qituvchilar o’zbek xalq cholg’ularini o’qitish uslubiyotini, ta’limning har bir bosqichiga (boshlang’ich, o’rta, oliy) alohida, o’ziga xos ravishda yondashib, kelajakda yangi avlod adabiyotlarini yaratgan holdagina kasbiy tayyorgarlikning sifatini ta’minlash mumkin. Chunki bugun har bir o’quvchi biror cholg’uda ijro etishni o’zlashtirishi talab etilmoqda. Bundan tashqari ayrim o’quvchilar umumta’lim maktablardan tashqari Bolalar musiqa va san’at maktablarida ham tahsil oladilar. Bu ham o’qituvchi-ustozga katta mas’uliyat yuklaydi. Musiqiy maktablar o’quv dasturlari bilan tanishish masalasini ham talab etadi. Umuman olganda, bugungi kunda o’zbek xalq cholg’ulariga bag’ishlangan bir qancha o’quv-uslubiy va uslubiy adabiyotlar nashr etilgan. Chunki bu bir tomondan, maxsus soha bo’lib, uning asosini chuqur o’rganish kerakligi bo’lsa, ikkinchi tomondan, xalq cholg’ularining nihoyatda ko’pligidir. O’zbekiston Respublikasi Bolalar musiqa va san’at maktablarida hozirgi kunda 16 xil ko’rinishdagi cholg’ular ijrosi bo’yicha tayyorgarlik olib boriladi. Bu o’quv va tarbiyaviy yo’nalishda, har bir ixtisoslik fanlari bo’yicha o’qituvchining vazifasi – bo’lajak sozanda ijrochini cholg’uda ijrochilik ko’nikmalariga o’rgatibgina qolmay, balki o’zlashtirilayotgan asarni ham texnik, ham badiiy jihatdan chuqur his qilish, dunyoqarashini shakllantirish va vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdan iboratdir. Buning uchun esa o’qituvchilik faoliyatini to’g’ri tashkil qilinishi muhim omil hisoblanadi. Mashg’ulotlarda asardagi har bir tovushga, har bir texnik ijrochilik uslubiga alohida e’tibor berilishi asarning shakli, mazmuni, mohiyati, badiiy xususiyatlarini chuqur o’rganishi, bilish va, pirovardida, asarni yuqori darajada mahorat bilan ijro etishi - o’quvchilar dunyoqarashlarining kengaytirishga xizmat qiladi.

Hozirgi paytda “Musiqa madaniyati” fanining asosiy vazifasi - musiqiy madaniyatni ommalashtirish, musiqa san’atini yuqori darajada tushunadigan, uni his etadigan, estetik tarbiyalangan o’quvchilarni tarbiyalashdir.

Ta’lim mazmunida har bir hududning san’ati va musiqa madaniyati urf-odatlarini marosimlari badiiy an’analarida o’z ifodasini topgan. Hayot va atrof go’zalligini bilmay turib to’laqonli badiiy ijodni amalga oshirib bo’lmaydi. Musiqa san’ati estetik idrokning bitmas tuganmas manbaidir. Inson yuragi va aqlini zabt etuvchi maftunkor dunyodir. Xalqimiz azal-azaldan boy musiqiy merosga ega. Bebaho qadriyatimiz boqiy merosimiz jahonni larzaga solgan mumtoz musiqa san’atimiz jamiyat taraqqiyotining barcha davrlarida tarbiyaning mazmuni, yo’nalishi, umum-insoniy qadriyatlar uyg’unligi asosida aqlan yetuk axloqan pok, jismonan baquvvat, milliy mas’uliyat tuyg’usini anglashga yordam beradi. O’quvchilarni tarbiyalab voyaga yetkazish, shakllanishida “Musiqa madaniyat” fani muhim o’rin tutadi.

Bugungi kunda shunchaki bilim egasi bo’lgan yoshlar emas, balki ijodkor, iste’dodi bilan ajralib turuvchi o’quvchilarni tarbiyalash zamon talabidir. Milliy tarbiyaning mazmuni quyidagi vazifalari bor:

1. Tarbiyaning ma’lum maqsadga qaratilganligi.
2. Tarbiyaning insonparvarlik qoidalari.
3. Tarbiyaning hayot va mehnat bilan bog’liqligi.
4. Tarbiyaning milliy madaniy va umuminsoniy qadriyat ustuvorligi.
5. O’quvchilarning yoshi, sinfi, psixologik, fiziologik xususiyatlarini hisobga olish.

Musiqa san’atining muhim xususiyatlari: kechinmalar, his tuyg’u, qiziqтира olish, o’ziga jalb qila olish, zavqlantirish.

Musiqa san’ati bizning xalqimiz san’at turlari orasida eng qiziq va o’ta murakkab turlaridan biridir.

O’zbekiston Respublikasi hayotida musiqa rivojiga va kamol topishida o’zbek xalqining iste’dodli adabiyot va san’at namoyondalari katta hissa qo’shganlar. Ular orasida: Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Mahmud Behbudiy, Muhiddin Qori Yoqubov, Mannon Uyg’ur, Hamza Niyoziy va boshqalar bor.

Xulosa. Sinfdan tashqari musiqa tarbiyasini amalga oshirish orqali o’quvchilarda ijodkorlik qobiliyatini ham orttirib borish mumkin. Unda musiqiy uquv va qobiliyat rivojlanishi bilan birga musiqiy madaniyat, o’zaro hurmat, mehnat qilish va o’zini tuta bilish madaniyati ham shakllanadi. Tanlangan va o’rganilgan kuy-qo’shiqlar o’quvchilarda Vatanga, tabiatga, xalqiga, ota-ona, ustozlariga muhabbat tuyg’ularini rivojlantirib, yetuk barkamol inson bo’lib voyaga yetishida asosiy vosita bo’lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. “Shifokor va hayot” gazetasi (www.shifokorvahayot.uz) 28 iyun’ 2021 yil
2. Odilov A. O’zbek xalq cholg’ularida ijrochilik tarixi. -T.: “O’qituvchi”, 1995-yil.
3. Azimov K. O’zbekiston dipijyorlari. -T., 2001-yil.

Shuhrat MAJITOVNavoiy davlat pedagogika
instituti o'qituvchisi

MUSIQIY MASHG'ULOTLARNI TASHKIL ETISHDA MULTIMEDIA TEKNOLOGIYALARINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK NAZARIY TAMOYILLARI GENEZISI

Maqolada maktabgacha tayyorlov guruh bolalarini savodga o'rgatishda multimedia texnologiyasidan foydalanish xususida fikr yuritiladi. Maktabgacha ta'lim o'quv tarbiya faoliyatini tashkil qilish vositasi va usullarini, o'quv tarbiya jarayonida kelib chiqadigan muammolar va uni yechishni to'g'ri hal qila bilish, innovation texnologiya usullaridan foydalanish, qiyinchiliklarning to'g'ri yechimini topishga yo'naltiradi.

Tayanch so'zlar: musiqa, multimedia, texnologiya, mashg'ulot, musiqa, tarbiya.

В статье рассматривается использование мультимедийных технологий в обучении грамоте дошкольников. Дошкольное образование – это средства и организация учебной деятельности, умение правильно решать проблемы, возникающие в образовательном процессе, использование инновационных технологий, умение находить правильный выход из затруднений.

Ключевые слова: музыка, мультимедиа, технология, обучение, музыка, образование.

The article discusses the use of multimedia technologies in teaching literacy to preschoolers. Preschool education is the means and organization of educational activities, the ability to correctly solve problems that arise in the educational process, the use of innovative technologies, the ability to find the right way out of difficulties.

Key words: music, multimedia, technology, learning, music, education.

Maktabgacha ta'lim-tarbiya masalalari eng muhim asosiy pedagogik munosabatlar sabablarini aniqlaydi, uni pedagogik jarayonda o'rganadi. Ta'lim-tarbiya masalalari, har bir millatning milliy merosiga, umumbashariy qadriyatlariga bog'langan holda maktabgacha yoshdan boshlab o'zligini anglash, erkin fikrlash, g'urur tuyg'ularini shakllantirishga qaratiladi.

Bugun maktabgacha ta'lim muassasasi deb nomlanayotgan «bolalar bog'chasi» ko'pchiligimizning yuragimizga yaqin, xotiralarga boy va qimmatli. Bu muassasaning bolalar bog'chasi, ya'ni bog' deb atalishining mohiyati nimada? Ma'lumki, dastlabki bolalar bog'chasi Germaniyada paydo bo'lgan bo'lib, u yerda «**kindergarten**» deb atalgan va bolalar bog'chasi nomi shu so'zning tarjimasidir. Birinchi bolalar bog'chasini «kashf etgan» pedagog **Fridrix Fryobel** bu nomning tavsifiga shunday to'xtaladi: «Bolalar-Xudoning nihollari, shuning uchun ularga xuddi bog'dagi nihol kabi parvarish va e'tibor kerak». Shundan «bolalar bog'chasi» nomi keng yoyilib ketgan.

Bolalar bog'chasini tashkil etish mashhur nemis pedagogi Fridrix Fryobelning g'oyasi bilan amalga oshgan. Bu paytda u 60 yoshda edi. XIX asrning 40-yillarida Germaniyaning sorbix deb ataladigan kichik shaharchasida «bolalarni parvarishlash muassasi»[1] tashkil etiladi. U sobiq saroy bog'iga joylashgan edi. Shahar aholisi bolalarini bu maskanga olib borar ekan «Biz bog'ga ketayapmiz», deyishar ekan. Ayrim taxminlarga ko'ra bolalar bog'chasi nomi shundan qolib ketgan.

Fridrix Vilgelm Avgust Fryobel (1782-yil 21-aprelda Oberveysbax / Turingiya o'rmonida tug'ilgan, (1852-yil 21-iyun Marientalda) - nemis o'qituvchisi va Pestalotsining shogirdi. Uning alohida xizmatlari nafaqat erta bolalik davrining ahamiyatini anglashda, balki qo'shiqlar, tadbirlar va "o'yinchoqlar" tizimini yaratish orqali ushbu g'oyalarni amalga oshirishga hissa qo'shishda hamdir. U 1840-yilda Bad Blankenburgda tashkil etilgan bolalar bog'chasining asoschisi. Bu "Kinderbesa'ranstalten" ta'lim konsepsiyasidan farq qiladi va ham xo'rlikdan ta'lim, tarbiya va g'amxo'rlik uchligiga qadar vazifalar doirasini kengaytirish bilan bog'liq edi.

Fryobelning ta'lim sohasidagi yutuqlari va birinchi bolalar bog'chasining yaratilishi sharafiga 21-aprel (Fryobelning tug'ilgan kuni) AQShda dunyo bolalar bog'chasi kuni (harakat kuni) [1] sifatida nishonlanadi [2]. Bugungi kunda dunyoda Fryobel nomidagi va uning pedagogikasini davom ettiradigan ko'plab bolalar bog'chalari mavjud. Boshqa narsalar qatori, bu yerda quyidagilar muhim hisoblanadi. Kattalar tomonidan bolalar kiyinishlarini rivojlantirishni rag'batlantirish va bolalarni dunyoni o'rganish va anglash harakatlarini qo'llab-quvvatlash demakdir.

Jahonning ko'pgina mamlakatlarida yosh avlodga musiqiy tarbiya berishishlari umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lib, shaxsni shakllantirishning muhim vositasi hisoblanadi. «Bolalar va musiqa», ularni

musiqiy olamga olib kirish, musiqiy tarbiyaning zamonaviy xorijiy uslublari orasida yuqorida bayon etilgan yo‘nalishlar, butun dunyoda ommalashib ketgan.

Venger musiqa pedagogikasi olimi, kompozitor Zoltan Kodayning bolalar musiqiy tarbiya tizimi ommaviylik tamoyiliga asoslangan. Buyuk alloma xor jamoasida qo‘shiq aytish hammaga ham mumkinligini alohida ta’kidlagan, keng ommani xor ijrochiligiga jalb etib, bu ishga alohida diqqat va e’tiborni talab qildi. Uning butun musiqiy ta’lim jarayoni xalq kuylariga asoslangan. Koday ommaviy venger maktabiga "Tonika-sol-fa" [3] usulini kiritdi. Uning g‘oyalari ikkinchi jahon urushidan so‘ng ommalashib ketdi. Koday metodi - bu yaxlit tizim bo‘lib: relyativ (nisbiy) solmizatsiya, kuylayotgan o‘quvchilarga qo‘l harakati yordamida beradigan ko‘rsatmalar, venger xalq qo‘shiqlari, musiqani chuqur o‘rganishga yo‘naltirilgan umumta’lim maktablari, xor sinflari hamda guruhli kuylashdan iborat.

Zoltan Koday musiqiy shaxsni musiqiy tafakkuri bo‘lmagan odamdan ajratib turadigan to‘rtta elementni ajratib ko‘rsatdi: rivojlangan quloq, rivojlangan aql, rivojlangan hislar va rivojlangan qo‘llar.

- qo‘shiqsiz qo‘shiq kuylash;
- harakatlar bilan qisqa qo‘shiqlarni tanlang;
- Qo‘shiqlarni takrorlang – bolalar takrorlashni yaxshi ko‘radilar;
- tezlikni o‘zgartirish;
- har doim bolalarni maqtang;
- O‘ttizta qo‘shiqni o‘rganing: so‘zlarni juda yaxshi bilishingiz kerak, chunki sizning ishonchingiz

bolalarga o‘tadi deyilganini bugun ko‘rib turibmiz.

Nemis musiqa pedagogikasi olimi, kompozitor Karl Orffning asosiy g‘oyasi – bu musiqa asboblari o‘zlari ichidan mustaqil ravishda izlashdir, masalan, chalaklar, marakalar, qo‘ng‘iroqlar, uchburchaklar, ksilofon, metallofon va boshqalarni chalishni o‘rganish.

Bastakor "boshlang‘ich musiqa yaratish" [2] atamasini, yagona bir nechta elementlardan tashkil topgan jarayonni: qo‘shiq aytish, improvizatsiya, harakat va cholg‘u asboblari kiritdi.

Karl Orff bolalar uchun osonlikcha o‘zgartirilishi va yaratilishi mumkin bo‘lgan bolalar qo‘shiqlari, o‘yinlari va mashqlarini ishlab chiqdi.

Karl Orffning "Bolalar uchun musiqa" uslubi shubhasiz afzalliklari tufayli katta qiziqish uyg‘otadi:

- musiqa darslarini tashkil etish o‘qituvchidan maxsus musiqiy ta’limni talab qilmaydi;
- tizim o‘zining ko‘pqirraliligi va iqtisodiy samaradorligi tufayli erta bolalikni rivojlantirishning boshqa usullari bilan osonlikcha birlashtirilib, bundan tashqari turli milliy sharoitlarga yuqori moslashuvchanligi xalq madaniyatining eng yaxshi namunalariidan foydalanishga imkon beradi;

• Karl Orff uslubi bolaning individual xususiyatlarini hisobga oladi va bolalarga turli ko‘nikmalar va ehtiyojlar bilan samarali ta’sir o‘tkazishga imkon beradi;

• texnika yosh bolalarni rivojlantirish va kelgusida ijodiy faoliyat uchun ulkan imkoniyatlarni yaratadi.

Karl Orff uslubi bo‘yicha musiqa darslarida har bir bola kattalar bilan bir qatorda o‘ziga xosligini ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan o‘yin aloqalari muhiti yaratiladi.

- o‘z elementi: ya’ni musiqiy, raqs, og‘zaki, o‘yin. Turli xil elementlarning kombinatsiyasidan kelib chiqadigan umumiy tovush xususiyatlari.

- uyg‘unlikni keltirib chiqarish omillaridir.

Karl Orff. U besh tomlik "Shulverk. Bolalar uchun musiqa" antologiyasida o‘z aksini topgan. Bu konsepsiya shaxsga yo‘naltirilgan improvizatsiya va ijodiy musiqiy ta’lim g‘oyasiga asoslangan.

U konstruktiv va texnologik emas, balki musiqiy qobiliyatlarning uyg‘onishi va rivojlanishiga hissa qo‘shadigan badiiy va ijodiy vazifalarga qaratilgan. (Shulverk) nomi nemischa Werk (ish, kompozitsiya, ish), wirken (harakat qilish) vashulen (o‘rganish) so‘zlaridan kelib chiqqan. Orff buni "faoliyat jarayonida, ishda o‘rganish", ya’ni uning elementlarini faol ijodiy o‘zlashtirishda musiqani o‘rgatish masalalariga qaratilgan.

"Shulverk" so‘zi dunyoning ko‘plab tillarida deyarli taniqli nomga aylandi, chunki u Karl Orffning musiqiy-pedagogik konsepsiyasining didaktik prinsipini anglatadi - "biz bajarish va yaratish orqali o‘rganamiz" [3]. Dunyoning 40 dan ortiq mamlakatlarida keng tarqalgan bo‘lib, bizning mamlakatimizda 80-yillarning boshlariga qadar bo‘lgan, afsuski, bir qator obektiv va subektiv sabablarga ko‘ra talab qilinmagan.

Men o‘z darslarimda K. Orff va uning izdoshlari tomonidan taklif qilingan bolalar bilan ishlash texnikasi va usullaridan foydalandim.

Shubhasiz, ushbu yo‘nalish rus kompozitori, pedagog Dmitriy Borisovich musiqiy ta’limining umumiy konsepsiyasini amaliyotini-amalga oshirishda yordam beradi.

Kabalevskiy va K.Orff texnologiyasining asosiy yo‘nalishi sinflarning o‘yin modellari bo‘lganligi sababli, ular maktabgacha va boshlang‘ich maktabda eng maqbul ko‘rinishlarni ko‘rsatgan.

Malakalar, bilimlar va ko‘nikmalar ko‘pqirrali faoliyat jarayonida olinadi, ularning turlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- Kuylash va musiqaga o‘tish;
- og‘zaki o‘qish va ritmik mashqlar;
- ijrochilik amaliyotida musiqa nazariyasini o‘zlashtirish va ekspresiv vositalarni modellashtirish;
- teatralizatsiya intonatsiya, ritmik, motorli birikma sifatida;
- musiqiy tarbiya;
- qadriyat munosabatini bosqichma-bosqich rivojlantirish bilan musiqa tinglash;
- boshlang‘ich bolalar musiqa asboblari ijro etish va boshqalar.

Bolalar bog‘chasi guruhidagi bolalar maktabining birinchi kunidanoq Karl Orffning musiqiy asboblari so‘zma-so‘z o‘rganadilar [2]. Ular odatdagi ismlar bilan bir xil nomlarga ega: ksilofonlar, metallofonlar va boshqalar, ammo ulardan sezilarli farq qiladi. Karl Orff o‘z asboblari, ayniqsa, bolalar uchun moslashtirgan.

Masalan, uning ksilofonida klavishalar joylashgan qutti ancha katta, u rezonator bo‘lib xizmat qiladi va shu tufayli asbob yanada chuqurroq va uzoqroq eshitiladi.

Bu unga ajoyib xususiyatni beradi:Ksilofon ovozi ijrochining ovozini bosmaydi. O‘ynayotganda bola o‘zini eshitadi.

Orff ksilofonlarining yana bir diqqatga sazovor joylari – bu olinadigan kalitlar. Siz ulardan faqat hozirgi paytda bola o‘zlashtirishi kerak bo‘lgan narsalarni qoldirishingiz mumkin.Bundan tashqari, Orffning cholg‘ularida ikki yoshli chaqaloq bilan o‘ynashingiz mumkin – bu yosh uchun maxsus kichkina ksilofonlar va metallofonlar mavjud.

K.Orffnig asosiy melodik asboblari ksilofonlar, glockenspiellar va metallofonlardir (jami - tayoqchalar).

Yaxshi ovoz uchun sizga quyidagi kompozitsiya kerak:

- 1-bosh ksilofon;
- 2 - 3 ta alto va soprano ksilofonlari;
- 2 - 3 ta alto va soprano glockenspiells;

Bittadan alto va soprano metallofon, deydi Karl Orf.

Karl Orff Dunyo bo‘ylab o‘qituvchilar tomonidan tarjimasiz tushunilgan Shulverk" so‘zi Orffning o‘zi tomonidan yaratilgan va "amalda o‘rganish" degan ma‘noni anglatadi. Ushbu pedagogikaning asosiy prinsipi - "biz bajarish va yaratish orqali o‘rganamiz".

- bolalarga musiqani birgalikda ijro etishda va yaratishda, uni ilmiy, nazariy emas, balki musiqani yaratish jarayonida,jonli harakatlarda o‘rganishga imkon beradi [2].

Bugungi davr talablaridan biri K. Orf va D. Kabalevskiy buyuk kompozitorlar tomonidan taklif qilingan konsepsiyalar (tushunchalari)ni taqqoslash, ikkita yondashuvning kuchli tomonlarini ochib berish va zamonaviylikda bolalar musiqa ta‘limi sohasida ochilishi mumkin bo‘lgan istiqbollari qayd etiladi. XX asr oxiri va XXI asrlar bolalarni musiqiy tarbiyalashning eng nufuzli tushunchalaridan biri Karl Orffning «Shulverk. Bolalar uchun musiqa "ko‘plab mamlakatlarda faol qo‘llanilib kelinmoqda [3].

K.Orffning musiqiy ta‘lim konsepsiyasining izdoshlari ushbu tizimning asosiy afzalliklari quyidagilar deb hisoblashadi.

- musiqa darslarini tashkil etish o‘qituvchidan maxsus musiqiy ta‘limni talab qilmaydi;
- K. Orff tizimi erta bolalikni rivojlantirishning boshqa usullari bilan osonlikcha birlashtiriladi, chunki u ko‘pqirrali va juda tejamkor, yaxshi jihozlangan musiqa darslarini talab qilmaydi;
- tizim turli xil milliy sharoitlarga yuqori moslashuvchanligi bilan ajralib turadi, bu esa xalq madaniyatining eng yaxshi namunalari bilan foydalanishga imkon beradi;
- Karl Orff metodikasi bolaning individual xususiyatlarini hisobga oladi, bu esa o‘qituvchiga turli ko‘nikmalar, ko‘nikmalar va ehtiyojlarga ega bolalarning o‘zaro munosabatlarini tashkil etishga imkon beradi;
- metodika yosh bolalarning rivojlanishi va keyingi ijodiy faoliyati uchun yaxshi asos yaratadi;
- Karl Orff metodikasi bo‘yicha musiqa darslarida har bir bola kattalar bilan teng ravishda o‘z individualligini namoyish eta oladigan o‘yin aloqalari muhiti yaratiladi;
- sinflarning yaxlit tuzilishi bolalarga yangi materialni yaxshi o‘rganishga, obrazlar yaratishga va muvaffaqiyatdan zavq olishga yordam beradi;
- bolalar tengdoshlari bilan muloqot qilishni o‘rganadilar, ularning aqliy faoliyati kuchayadi, hissiy soha rivojlanadi;

• musiqiy ta’lim tizimining elementlari bolaning ijodiy qobiliyatlari va ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, ular sinflar tarkibiga uyg‘un tarzda to‘qilgan [2].

D. B. Kabalevskiyning fikriga ko‘ra, mamlakat o‘rta maktabining barcha bitiruvchilari olishlari kerak bo‘lgan musiqiy ta’limning maqsadi, musiqa madaniyatini shaxsning butun ma’naviy madaniyatining bir qismi sifatida egallashdir.

Ushbu maqsadga erishish uchun bir nechta muammolarni hal qilish kerak edi:

- bolalarni musiqani uning barcha shakllari va janrlarida tushunishga o‘rgatish;
- bolalarda musiqaga bo‘lgan muhabbatni shakllantirish, uni har bir o‘rta maktab bitiruvchisi hayotining ajralmas qismiga aylantirish.

Maqsadga erishish uchun D. B. Kabalevskiy musiqiy ta’limning quyidagi vazifalarini hal qilishni zarur deb bildi:

- fuqarolikni, Vatanga muhabbatni shakllantirish;
- insonparvarlik, mehr-oqibat, qo‘shniga so‘z va ish bilan yordam berishga tayyorlikni tarbiyalash;
- dunyo go‘zalligini qadrlash qobiliyatini rivojlantirish, estetik didga ega va o‘z faoliyati bilan dunyoni yanada yaxshi joyga aylantirishga intilishadi.

Adabiyotlar

- 1.Эргашев Ф. Обидов Д. Миллий таълим тарихидан. Т., «Академия», 1998.19 – бет.
- 2.Хенни Шумахер: *Идеи Фридриха Фрёбеля в свете настоящего*. (= *Школа Жизни*. Том 13). СА Schwetschke & Son, Берлин, 1923 г.
- 3.Фридрих Вильгельм Баутц: *Фрёбель, Фридрих*. В: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* (BBKL). Том 1, Bautz, Hamm 1975. 2-е, без изменений, издание Hamm 1990, ISBN 3-88309-013-1, Sp. 136-138.
- 4.Уткин А.С.Концепции З.Кодая и Д.Кабалевского: два взгляда на музыкальное воспитание/ А. С. Уткин // Мир науки, культуры, образования. 2016 г.–№ 4(59).– С.77–79
- 5.Гудкова Э. А. Методика «Музыки для детей» Карла Орфа– [Электронный ресурс] / УРЛ: <https://ouzka.ouz.ru/content/195> (дата обращения 01.04.2020).
- 6.Дгаузер Е.В. Идеи творческого развития личности в педагогике Карла Орфа / Е.В.Донгаузер // Историко – педагогический журнал. 2018 г.–№3.– С.131– 138.
- 7.Гудкова Э.А.Методика «Музыки для детей» Карла Орфа-[Электронный ресурс] / УРЛ: <https://ouzka.ouz.ru/content/195> (дата обращения 01.04.2020).
- 8.Тютюнникова Т. «Уроки музыки. Система обучения Карла Орфа» М.» Астрель» 2000 г.

JISMONIY MADANIYAT VA SPORT

Zulfizar YUSUPOVA

Buxoro davlat universiteti
tayanch doktoranti

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA JISMONIY MADANIYATGA BO'LGAN QIZIQISHLARNI SHAKLLANTIRISH VA SALOMATLIGINI MUSTAHKAMLASH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy tarbiya darslariga qiziqishni shakllantirishning nazariy va amaliy jihatlari tadqiq etilgan. Kichik yoshdagi maktab o'quvchilarining jismoniy tarbiyaga bo'lgan qiziqishini o'rganish bolalarning jismoniy tarbiya darslariga qiziqishini oshirishning asosiy motivlari va usullarini ochib beradi. Bu, o'z navbatida, kichik yoshdagi maktab o'quvchilarining jismoniy tarbiya va sportga bo'lgan qiziqishini kuchaytirish, ularning jismoniy tarbiya darslariga qatnashishi, jismoniy tayyorgarligini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich sinf, o'quvchi, qiziqish, motivatsiya, jismoniy tarbiya, sport.

В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты развития интереса к занятиям физической культурой у учащихся начальных классов. Изучение интереса младших школьников к занятиям физической культурой позволяет выявить основные мотивы и пути повышения интереса детей к занятиям физической культурой. Это, в свою очередь, положительно скажется на повышении интереса младших школьников к физической культуре и спорту, их посещаемости занятий по физической культуре, повышении физической подготовленности.

Ключевые слова: начальная школа, ученик, интерес, мотивация, физическое воспитание, спорт.

The article examines the theoretical and practical aspects of developing interest in physical education classes in primary school students. Studying the interest of young school students in physical education reveals the main motives and ways to increase children's interest in physical education classes. This, in turn, will have a positive impact on increasing the interest of young schoolchildren in physical education and sports, their participation in physical education classes, and improving their physical fitness.

Key words: elementary school, student, interest, motivation, physical education, sports.

Kirish. Respublikamizda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishga berilayotgan katta e'tibor yoshlarni har tomonlama barkamol bo'lib voyaga yetishiga xizmat qiladi. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev “Jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish – biz uchun muhim yo'nalish bo'lib qoladi. Bunda, avvalo, aholi salomatligini mustahkamlashga xizmat qiladigan xalqchil sport tizimini tushunamiz” [1] - deb ta'kidlagani ham har tomonlama rivojlangan yetuk va barkamol avlodni voyaga yetkazish, jismoniy kamolotni shakllantirishga va taraqqiy ettirishga alohida ahamiyat berish, omma orasida jismoniy tarbiya va sport madaniyatini yuqori saviyaga ko'tarish lozimligini anglatadi.

Maktabda jismoniy tarbiyaning xilma-xil shakllari mavjud. Afsuski, boshlang'ich sinflarda faqat dars shaklini tashkil qilish va o'tkazish bilan cheklanib qolinmoqda. Bu esa o'quvchilarda harakatga bo'lgan talablarini qoniqtirmaydi. Pedagogik kuzatishlarning ko'rsatishicha jismoniy tarbiya darslari jarayonida o'quvchilar hayot uchun zarur bo'lgan harakat faolligining nihoyatda kam qismini oladilar. Maktabda jismoniy tarbiya uchun ajratilgan dars soatlaridan aksariyat jismoniy tarbiya o'qituvchilari unumli foydalana olmaydilar. Bundan tashqari, darslarni metodik jihatdan to'g'ri tashkil qilinmasligi (ko'pchilik maktablarda boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan jismoniy tarbiya darsini mutaxassis bo'lmagan o'qituvchilar tashkil qiladi va o'tkazadilar), o'quvchilarning yosh xususiyatlari va jismoniy rivojlanishini hisobga olmagan holda mashqlar tanlanishi natijasida o'quvchilarda jismoniy sifatlarni tarbiyalash, harakat malakalarini shakllantirish yetarli darajada emas.

Asosiy qism. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini jismoniy rivojlantirish uchun zarur va faol dam olishiga qaratilgan tadbirlar: mashg'ulotgacha o'tkaziladigan gimnastika, katta tanaffuslarda qiziqarli harakatli o'yinlar, umumta'lim darslar jarayonida o'tkaziladigan quvnoq daqiqalar va boshqa tadbirlarni tashkil qilinishiga e'tibor berilmay qoldi. Natijada o'quvchilarning harakat faolligi, ishchanligi tez pasayib boradigan bo'ldi.

Yangi O‘zbekistonning strategik vazifalaridan biri – kelajakdagi barcha ezgu ishlarni amalga oshirishga qadar bo‘lgan jismoniy sog‘lom va ma‘naviy barkamol shaxsni voyaga yetkazishdan iborat. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun o‘quv ishlarni rejalashtirishda va samarali olib borishda yangicha hamda ijodiy qarashimiz lozim, ishga tashabbuskorlik bilan yondashishmog‘imiz kerak.

Demak, maktabgacha va maktab yoshidagi bolalar jismoniy tarbiya tizimini rivojlantirish va salomatligini mustahkamlash zarur, bolalarni harakat mahoratini oshirish chora-tadbirlarini ishlab chiqish kerak.

Maktabgacha va maktab yoshidagi bolalarning tarbiyasida, ularni jismonan baquvvat, aqlan barkamol bo‘lib yetishishlarida jismoniy tarbiya yetakchi rolni o‘ynaydi. Bu muammolarni hal etishda asosiy o‘rin bolalar orasida, o‘qituvchilar, ota-onalar o‘rtasida organizmni chiniqtirish, gigiyenik qoidalari va talablarini o‘rgatish va tarbiyalash, sog‘lom turmush tarzini targ‘ib etish egallaydi. Shu sababli birinchi navbatdagi vazifa bolalarni har tomonlama to‘liq rivojlanishiga yordam berish, salomatligini mustahkamlash, hayotga va mehnatga tayyorlash, yetuk shaxs bo‘lishiga hissa qo‘shishdir.

Jismoniy tarbiya jarayonida ham ta‘lim, ham tarbiya amalga oshiriladi. Bunda o‘rgatishning asosiy predmeti bo‘lib o‘zaro bog‘langan harakat tizimini o‘z ichiga oluvchi oqilona harakat faoliyatlari hisoblanadi. Biror bir harakatga o‘rgatish shug‘ullanuvchilarning jismoniy rivojlanishi, funksional imkoniyatlarini oshirish va rivojlantirish sog‘liqni mustahkamlash va hokazolar bilan bog‘liqdir hamda jismoniy sifatlarini oshirish sodir bo‘ladi.

Harakat faoliyatlariga turli va konkret vazifalarni hal etgan holda o‘rgatiladi. Ko‘pgina holda quyidagilarga olib kelinadi:

1. Harakatning dastlabki maktabini ta‘minlash, ya‘ni harakat faoliyatini murakkab shakllari uchun dastlabki bazani yaratgan harakat apparatining asosiy bo‘g‘inlarida oddiy harakatlarni boshqarishga o‘rgatish; Misol: yuqori startdan chiqish.

2. “Yordamchi” mashqlar yangi yoki ayrim jismoniy sifatlar qobiliyatlarning rivojlanishiga ta‘sir etuvchi vositalar sifatida foydalaniladigan harakatlarga o‘rgatish; Masalan: perekidnoy usulida sakrash, plankasiz oyoqlarning har xil ketma-ketligi harakatlari.

3. Kundalik hayotda, faoliyatning mehnat, sport va boshqa sohalarda zarur bo‘lgan asosiy harakat ko‘nikma va malakalarini shakllantirish hamda takomillashtiruvning kerakli darajagacha olib borish: Misol: har xil sport turlarida.

Bu vazifalarning xarakteriga va o‘rganilayotgan harakat faoliyatlarining xususiyatlariga bog‘liq holda o‘qitish jarayoni bir qator xususiyatlariga egadir. Ma‘lumki, vazifalarning qiyinligiga qarab ularga sarf bo‘ladigan vaqtlar ham turlichadir. Masalan: bir-ikki bo‘g‘inli gimnastika harakatlariga o‘rgatish ma‘lum holatlarda nisbatan tezroq bo‘ladi, lekin ularni o‘zlashtirish hamda murakkab harakat faoliyatlarni yuqori darajaga oshirishga ba‘zan yillar ketadi. (“shest” bilan sakrash). Bunday holda o‘rgatish metodikasi ham farq qiladi.

Harakat faoliyatining tuzilish murakkabligi ma‘lum darajaga harakatga dastlabki harakatda asosiy metodlarni tanlashni oldindan aniqlaydi.

Oddiy harakatlarga o‘rgatishda butunligicha o‘rgatish qo‘llanilsa, murakkab mashqlarda esa qismlab o‘rgatish qo‘llaniladi. Harakatning tayyorlov, asosiy, yakuniy vazifalari orasida bog‘lanish muhim ahamiyatga va xususiyatlarga egadir. Ba‘zi hollarda o‘rgatishning asosiy fazalaridan foydalanilsa (masalan, sakrashda, depinish), boshqa hollarda esa tayyorlov fazalaridan foydalaniladi (masalan, tebranish va engashgan holda tayanch holatiga o‘tish), ayrim hollarda yakuniy fazasidan o‘rgatish lozim (masalan, bolalarga sakrashda yumshoq qo‘nishni o‘rgatish). Harakatlarga o‘rgatish umumiy didaktik prinsiplariga asoslanadi, bu prinsiplar jismoniy tarbiya sohasida o‘z spesifik ifodasini topadi. Bu spesifika harakati ko‘nikmalari va malakalarini hosil qilish qonuniyatlaridan kelib chiqadi.

Boshlang‘ich ta‘limda jismoniy harakat ko‘nikmalari va malakalari har xil mashqlarni harakat ko‘nikmasi va harakat malakasi bo‘lgan taqdirdagina bajarish mumkin. Bu ko‘nikma va malakalar harakatlarni bajarishning muayyan usullarini ifoda etadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida harakat tajribasi va bilimlari asta-sekin to‘planib, jismoniy jihatdan zarur darajada rivoj topgach, bolada biror bir harakat vazifasi hal qilish imkoniyati yaratiladi. Biror harakat faoliyatida (uy ishida, mustaqil, yakkama-yakka kurashishda va h.k.). Qatnashishni amalga oshirish uchun ilgari hosil qilgan ko‘nikmalar va malakalardan jismoniy va ma‘naviy sifatlarda ijodiy foydalana oladi. Keyinchalik esa, yangi ilgari tanish bo‘lmagan harakat faoliyatini bajarishga imkon yaratadi. Bunda hamisha butun faoliyat davomida ma‘lum darajada aqliy mehnat bilan ish ko‘rish talab qilinadi.

Bilim, tajribalar va ong asosida egallangan harakat ko‘nikmalari harakat faoliyati jarayonida harakatlarni avtomatlashmagan holda boshqarish qobiliyatidir.

Jismoniy tarbiya jarayonida 2 xil ko‘rinishda bo‘lgan harakat ko‘nikmalar:

a) yaxlit harakat faoliyatini amalga oshirish;

b) har xil murakkablikda bo‘lgan alohida harakatlarni bajara olish ko‘nikmalari hosil qilinadi;

d) birinchi ko‘rinishdagi ko‘nikma murakkab, o‘zgaruvchan sharoitlarda (o‘yin vaziyatda, raqib harakatida) to‘satdan bo‘ladigan vazifalarni hal qilish zarurligi bilan bog‘liqdir. Bunday harakat faoliyati har doim ongli ravishda bajariladi, lekin avtomatlashmagan ravishda bajariladi va standart xarakterida bo‘la olmaydi. Bu ko‘nikmalar umumiy malakaga aylanmaydi. O‘rganilgan harakat va jismoniy sifatlarni chaqqon va ijodiy ravishda qo‘llanish bu xil ko‘nikmalarga xos xususiyat bo‘lib qoladi;

e) alohida harakatlarni bajara olish ko‘nikmalari, odatda, malaka hosil qilishga olib keladi. O‘rgatish jarayonida bu ko‘nikmalar harakat texnikasini dastlabki umumiy tarzda egallashdan tortib, mukammal ravishda egallaguncha qadar rivojlanadi. Oddiy yoki murakkab harakatlarni bajara olish qobiliyati bu harakatlarni bajarish uchun diqqatini to‘la talab qilingunga qadar ko‘nikma doirasi bo‘ladi.

Muhokamalar va natijalar. Boshlang‘ich sinflarda harakat malakalari. Harakatli mashqlarni ko‘p marotaba stereotip tarzda takrorlash malaka hosil qilishga olib keladi. Harakat malakasi bu - bir butun harakat aktida harakatlarni avtomatlashgan usulida olib borishga aytiladi.

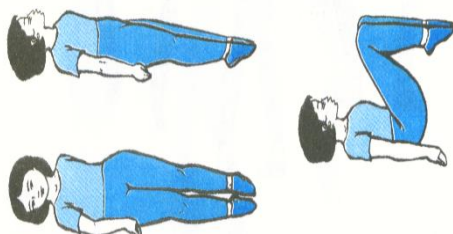
Harakat akti stereotip ravishda takrorlanaversa, uning bajarilishi asta-sekin odatga aylanib qoladi: harakat aktining biror bir qismi qanday bajarilish ustida tobora kamroq fikr yuritiladi: yetarli darajada o‘ylab sinab ko‘rilgan va odat bo‘lib qolgan harakatlarga fikrni qaratishga endilikda zaruriyat qolmaydi va asta-sekin harakat avtomatlashib boradi. Shunday qilib ko‘nikma reflektorli harakat aktlari tizimi bilan mustahkamlangan malakaga aylanadi. Avtomatlashgan bilan umuman harakat aktini ongli ravishda bajarishga ongning ishtirokiga ehtiyoj qolmaydi. Malaka hosil bo‘lish davrida ong yo‘q bo‘lib ketmaydi, balki o‘z rolini almashtiradi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida malakaning hosil bo‘lishi jarayonida alohida harakatlarining avtomatlashishi bilan birga bu harakatlar tuzilishining nisbatan doimiy fazoviyligi, vaqtligi va kuchliligi bilan bir butun aktga va harakatlarga birlashish yuzaga keladi. Bu esa harakatlarning yengil, ritmik, tejamlil bo‘lishini ta‘minlaydi.

Bolalarda malaka o‘shining eng yuqori bosqichida suzishda “suvni his etishda” o‘yinda “o‘yinni his etish” konki bilan figurali uchish “belni his etish” singari ixtisoslashgan sohaga xos tassavurlar paydo bo‘ladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari harakat malakasining barqarorligini xarajat amalining o‘zgaruvchanligini ajratib bo‘lmaydi. Malakaning mustahkamlanib borishi bilan harakat aktini uni texnika asosini saqlagan holda har xil varianti imkoniyati ko‘rish imkoniyati paydo bo‘ladi (Masalan: gimnastik to‘sinda egilib ko‘tarilish mashqini har xil holda bajara oladi).

Harakatni gavgdani har xil holatida ham boshlash ham tugallash oson bo‘lib qoladi va bu o‘zgarilgan

harakatni boshqa harakatlar bilan qo‘shib bajarishga imkon beradi: tashqi noqulay sharoitlarda (tashqi kuch qarshiligi) samarali harakat qilish imkoniyatini kengayadi. Bu o‘zgaruvchanlikka harakat aktining tayyorlanish, to‘ldirish va yakunlash vazifasini o‘zgarishlar natijasida erishiladi.

Harakat faoliyatining o‘zgaruvchanligi oliy tarbiyadagi yangi ko‘nikma hosil qilingan malakaning bir butun faoliyatida qulay bo‘lish ko‘nikmasining har bir holat uchun harakatni

bajarish eng yaxshi variantlarini tanlay olish ko‘nikmasining o‘zagi kelishib bog‘liq bo‘ladi.

Kishi hayotida malakaning ahamiyati nihoyatda kattadir. K.D.Ushinskiy bu to‘g‘rsida shunday yozgan edi: “Agar kishi malaka hosil qilish faoliyatida ega bo‘lmaganda, o‘zini uzliksiz ravishda son-sanoqsiz qiyinchiliklar bilan bo‘ladigan taraqqiyotida bir qadam oldinga siljiy olmagan bo‘la olar edi. Bu qiyinchiliklarni aql va idroki yangi ishlar uchun, yangi talabalar uchun qoldirib, faqat malaka orqali bartaraf etishi mumkin”. Harakat malakalari kishi hayotida, uning mehnat, tabiiy turmush singari sport faoliyatigi tayyorgarligining bir tomoni sifatida, muhim o‘rin tutadi. Malaka yangi ko‘nikmalar hosil qilishning negizi hisoblanadi. Harakat faoliyati mustahkam tarkib topgan. Malakalarga asoslanmog‘i kerak. Qancha ko‘p malakaga ega bo‘linsa faoliyat shuncha xilma-xil va samarali bo‘ladi.

Jismoniy harakat malakalarining rivojlanish qonuniyatlarini o‘qitish jarayonini tashkil etish ahamiyati. Malakalarning o‘zaro aloqasi va o‘rgatishining ketma-ketligi. Harakat malakalari tarkib topishi va qo‘llanish jarayonida ko‘pincha bir-biriga ta‘sir ko‘rsatadi. Ilgari hosil qilingan malakalar ko‘chish deb ataluvchi mexanizm bo‘yicha yangi malakaning tarkib topishini yoki namoyon bo‘lishini osonlashtirish yoki qiyinlashtirish mumkin. Ko‘chish ko‘p hollarda yangi ko‘nikma va malakalarning hosil bo‘lishiga yordam beradi. Masalan: kichik koptokni irg‘itish, tennis koptogini irg‘itishni, yugurish malakasi, va h.k. malakalarning bunday o‘zaro aloqasi ijobiy samara beradi.

Boshlang'ich ta'limda o'rganilayotgan harakat akti bilan ilgari o'zlashtirilgan biror akti tuzilishlari o'rtasida o'xshashlik qancha ko'p bo'lsa, yangi harakat aktini o'rganish shuncha yengil bo'ladi. Bunga asos harakatlarni o'rganish ketma-ketligini shunday rejalashtirish zarurki, bunda bir harakatni o'zlashtirish ko'nikma va malakaning boshqa xarakterni o'rganishga “ijobiy ko'chishga” imkoniyat yaratsin. Bu jihatdan qaraganda, aktlari har xil bo'lgan mashq turlarida (gimnastika, akrobatika, sakrash va h.k.), ayniqsa katta imkoniyatlar mavjuddir. Harakat faoliyatining bunday turlarida harakatlarni tuzilishining o'xshashligiga qarab guruhlariga, ularning murakkabligiga qarab joylashtirilsa, bu guruhlarning navbatdagi harakatlariga tayyorlanish guruhi bo'lib qoladi. Ko'chish, odatda, harakat aktlarini asosiy fazalari o'xshash bo'lganda ijobiy samara beradi. Turli harakatli mashqlar uchun ko'p bo'lmagan sport turlarida “ijobiy ko'chish” holatida maxsus tayyorgarlik, ya'ni imitatsiyali mashq yordamida foydalaniladi.

Shuni nazarda tutish kerakki, “ijobiy ko'chish” o'rganish bosqichlarida, ayniqsa, keng namoyon bo'ladi. Masalan: tennis uloqtirish masalasi, granata uloqtirishda dastlab yordam beradi.

Tuzilishi dastlabki fazilatlariga o'xshash va keyingilari o'rtasida katta farqlar bo'lgan harakat aktlarni o'zlashtirish jarayonida malakalarning o'zaro salbiy ta'siri ko'pincha sezilib turadi. Agar navbat bilan bunday harakat aktlarini tarkib toptirib ko'rilsa, u vaqtda bir harakatdan ikkinchi harakatga, ya'ni yangi o'rganilgandan va dastlabki faza bo'yicha o'xshash bo'lgan harakatga beixtiyor o'tish mumkin. Asab tizimi o'z faoliyatini har doim ancha tejam bilan amalga oshirishga intiladi. Chunki I.P.Pavlov va uning shogirdlari ko'rsatib o'tishganidek, asab tizimi uchun odat tusiga kirgan stereotiplik faoliyat, hatto bu faoliyat birmuncha soddaroq bo'lsa ham yangi faoliyatga qaraganda yengilroqdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy tarbiya va sportga bo'lgan qiziqishni shakllantirish dolzarb pedagogik-psixologik muammodir.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar tobora inson hayoti va mehnatiga yangi pedagogik talablarni qo'ymoqda. Zamonaviy sharoitda jismoniy tarbiya va sportga doir qiziqishlarni shakllantirish muammosi alohida dolzarblik kasb etadi. Jismoniy tarbiya - bu bolaning biologik, psixologik va ijtimoiy mohiyatiga ta'sir qiluvchi o'ziga xos ta'lim fanidir.

Jismoniy tarbiya insonning harakat qobiliyatini ochib berishga, shuningdek, uning barkamol rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishga qodir. Hozirgi vaqtda ta'limni tashkil etish sharoitida maktab o'quvchilarining qiziqishini o'rganish muhimdir.

So'nggi paytlarda ta'lim tizimi oldida umuman insoniyat madaniyatining eng muhim tarkibiy qismi sifatida jismoniy madaniyatga munosabatni tubdan o'zgartirish vazifasi turibdi.

Bugungi kunda maktab o'quvchilarining salomatligini mustahkamlaydigan psixologik-pedagogik texnologiyalarni joriy etish zarur hisoblanadi. So'nggi paytlarda bolalarning hayoti ancha murakkablashdi. Ular katta hajmdagi ma'lumotlarni o'zlashtirishlari kerakligi sababli, harakata faolligi sezilarli darajada pasayadi. Ma'lumki, harakat etishmasligi - jismoniy harakatsizlik deb ataladigan tananing ishlashida bir qator muammolarni keltirib chiqaradi. Insonning motor faolligining pasayishi metabolizmning barcha turlarini kompensatsion qayta qurishga olib keladi. Shuningdek, jismoniy faollikning pasayishi bilan miyaga yuk ortadi, visseral va somatik kasalliklarning sababiga aylanadi.

Bunday holatning asosiy sababi o'quvchilarning o'zlari tomonidan ham jismoniy tarbiya rolining asossiz ravishda kamsitilishi, shuningdek, ta'lim muassasalari va oilada ushbu fanga bo'lgan munosabatdir.

O'smirlar orasida sog'lig'ini mustahkamlash uchun zarur bo'lgan jismoniy madaniyat va jismoniy faoliyat ikkinchi darajaga aylanadi. Ular uchun asosiy ijtimoiy-psixologik xarakterga ega bo'lgan fazilatlar, masalan, xushmuomalalik, mustaqillik, o'ziga ishonch, intellektual qobiliyat va boshqalar asosiy bo'lib qoladi. Salomatlik holati shaxsning faolligini belgilaydi: optimal jismoniy faollik, salomatlik, izchil xatti-harakatlar, psixo-ijtimoiy muhit. Sog'likni saqlash uchun inson o'zi maqsadli harakatlarni amalga oshirishi kerak, ularning har biri uchun motiv muhim - ongli motivatsiya, har qanday inson ehtiyojlarini qondirish uchun shartli harakat hisoblanadi.

O'rganishga qiziqishni shakllantirish maktab ta'limining eng qadimgi muammolaridan biridir. Bu muammoni, ya'ni bolaning o'rganishga qiziqishini qanday oshirish mumkinligini olimlar A.N.Leontiev, L.I.Bozovich tadqiq etgan. Qiziqishni shakllantirish masalalari bilan bir qatorda sog'lom turmush tarzi haqida g'oyalar yaratish asosida tizimli va mustaqil jismoniy tarbiyaga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish masalalariga e'tibor qaratish lozim. Bu bilimlarni o'zlashtirish o'quvchilarning jismoniy madaniyatga bo'lgan munosabatini o'zgartirishga yordam beradi, ularni jismonan barkamol, sog'lom shaxs bo'lib yetishishga undaydi.

Zamonaviy sharoitda jismoniy madaniyat bo'yicha o'quv jarayonini takomillashtirish, jismoniy tarbiya va sportga bo'lgan qiziqishlarni shakllantirish muammolari, xususan, tizimli jismoniy tarbiya orqali sog'lom turmush tarzini shakllantirish sifatida alohida dolzarblik kasb etmoqda.

Jismoniy tarbiya darsiga talabalarning qiziqishlari turlicha bo'ladi: salomatlikni mustahkamlash, holatni shakllantirish istagi, irodaviy fazilatlarini rivojlantirish istagi va boshqalar. O'g'il bolalar va qizlarning qiziqishlari har xil: qizlar ko'pincha chiroyli figura, moslashuvchanlik, harakat va yurishning nafisligi haqida, kamroq tezlik, chidamlilik, kuchni rivojlantirish haqida o'ylashadi. O'g'il bolalar kuch, chidamlilik, tezlik, chaqqonlikni rivojlantirishni xohlashadi.

Jismoniy madaniyatning jozibador tomonlarining ahamiyati ham yoshga qarab o'zgaradi. Agar kichik yoshdagi maktab o'quvchilari umuman jismoniy faoliyatga qiziqish bildirsalar (bolalar yugurishni, sakrashni, o'ynashni yaxshi ko'radilar, agarchi ularning jismoniy va aqliy rivojlanishining vositasi ekanligi haqida o'ylamasalar ham), o'smirlar esa muayyan maqsadda jismoniy mashqlar bilan shug'ullanadilar. O'rta maktab o'quvchilari uchun, birinchi navbatda, ularning hayot rejalari, ya'ni o'zlarini ma'lum bir kasbiy faoliyatga tayyorlash bilan bog'liq qiziqishlar shakllanadi.

Xulosa. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'rgatish jarayonida o'quv materialini raqobatlashuvchi malakaning bir vaqtda tarkib topishiga yo'l qo'ymaslikni yoki ko'chishning salbiy ta'sirining ancha kam bo'lishni ta'minlaydigan qilib rejalashtirish muhimdir.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo'lini qat'iy davom ettiramiz. Yangi saylangan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning lavozimga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalari qo'shma majlisidagi nutqi. 6.11.2021. <https://yuz.uz/news/yangi-ozbekiston-taraqqiyot-strategiyasi-asosida-demokratik-islohotlar-yolini-qat'iy-davom-ettiramiz>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-avgustdagi “Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismonan barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-3907-son Qarori.
3. Qurbonov Sh., Qurbonov A. Jismoniy mashqlarining fiziologik asoslari. “O'AJBNT” markazi, 2003.
4. Sodiqov Q., Atipova S.X. Yosh fiziologiyasi va gigiyena. –Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2009.
4. Xo'jayev F., Usmonxo'jayev T. Boshlang'ich sinflarda jismoniy tarbiya darslari. –Toshkent: “O'qituvchi”, 1996.
5. Aminjonov Sh.A., Nuritdinov E.N.. Yosh fiziologiyasi va gigiyenasi. -Samarqand, 2003.
6. Atoyev A.Q. Bolalar sportini rivojlantirish. -Buxoro, 2007.

Zarif BEGIMQULOV

Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha
mutaxassislarini qayta tayyorlash va
malakasini oshirish instituti
Samarqand filiali assistenti

MALAKA OSHIRISH JARAYONIDA SPORT TURLARI BO'YICHA TRENER-O'QITUVCHILARNING IJTIMOY-MADANIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

Ushbu maqolada jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarning malakasini oshirishning dolzarbligi, malaka oshirish jarayonida sport ta'lim muassasalari trener-o'qituvchilarining ijtimoiy-madaniy kompetentligini rivojlantirish masalasi o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: malaka oshirish, sport ta'limi, kasbiy bilim, ko'nikma, jismoniy tarbiya, sport, pedagog, trener-o'qituvchi, ta'lim-tarbiya, ijtimoiy-madaniy kompetentlik, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, urf-odatlar, an'analar, milliy mentalitet, ijtimoiy madaniyat me'yorlari, bag'rikenglik.

В данной статье отражена актуальность повышения квалификации специалистов физической культуры и спорта, развития социокультурной компетентности тренеров и преподавателей физкультурно-образовательных учреждений в процессе повышения квалификации.

Ключевые слова: профессиональное развитие, спортивное образование, профессиональные знания, умения, физическое воспитание, спорт, педагог, тренер-преподаватель, воспитание, социокультурная компетентность, национальные и общечеловеческие ценности, обычаи, традиции, национальный менталитет, нормы социальной культуры, толерантность.

This article reflects the relevance of professional development of physical culture and sports specialists, the development of socio-cultural competence of coaches and teachers of physical culture and educational institutions in the process of professional development.

Key words: professional development, sports education, professional knowledge, skills, physical education, sports, teacher, trainer-teacher, education, sociocultural competence, national and universal values, customs, traditions, national mentality, norms of social culture, tolerance.

Kirish. Pedagogik atamalar lug'atida malaka oshirishga quyidagicha ta'rif berilgan: “malaka oshirish ... uzluksiz ta'lim tizimi turlaridan biri, xalq xo'jaligining barcha sohasida ishlovchi mutaxassislar va rahbar xodimlarning kasbiy bilim va ko'nikmalarini yangilash hamda chuqurlashtirish”[8]. Malaka oshirish jarayoni tinglovchilarni eng so'nggi yangiliklar bilan qurollantiradi, ularning kasbiy va shaxsiy sifatlarini, kasbiy tayyorgarligini hozirgi zamon talablari darajasida rivojlantiradi, mavjud bilimlarini ta'limdagi zamonaviy yangiliklar bilan to'ldiradi, kasbiy mahoratlarini muntazam oshirib borishlari sari metodik jihatdan yo'naltiradi, o'quv-tarbiya jarayonini tashkil etishning yangi tamoyillari va zamonaviy usullari, malaka talablari, me'yoriy-huquqiy hujjatlar bilan tanishtiradi.

Asosiy qism. Malaka oshirish tizimida ta'lim mazmuni va uning tarkibini kengaytirish, takomillashtirish bilan bir qatorda, bilim, ko'nikma va malaka, milliy g'oya, mafkura hamda umuminsoniy madaniyatni tashkil etuvchi – ijodiy faoliyat tajribasi, jamiyat va atrof-muhit o'zaro munosabatlarining uyg'unlashuvi davr talabi bo'lib qolmoqda [1].

Bugungi kunda mamlakatimizda sport ta'lim muassasalari trener-o'qituvchilarining malakasini oshirish, ularning pedagogik mahoratini yuksaltirish masalasi o'zining dolzarbligi bilan alohida ahamiyat kasb etmoqda. Shu bilan bir qatorda, malaka oshirish tizimiga zamonaviy talablardan kelib chiqqan holda, jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarning ijtimoiy-madaniy kompetentligini rivojlantirish mexanizmlarini joriy etish talab etilmoqda.

Tadqiqotning o'rganilishi. Hozirgi kunda ijtimoiy-madaniy kompetentlik masalasiga bag'ishlangan bir qator tadqiqotlar mavjud: ijtimoiy-madaniy kompetentlikning tuzilishi (I.L.Bim, A.V.Guseva, N.A.Deshina, L.D.Litvinova, V.V.Safonova), uning shakllanish tamoyillari (S.G.Grachyova, G.V.Yelizarova, L.D.Litvinova, I.Y.Lupach, V.V.Safonova), ijtimoiy-madaniy jihatdan o'qitish mazmuni (A.V.Guseva, I.Y.Lupach, Y.A.Smirnova, A.V.Xripko va boshqalar), ijtimoiy-madaniy jihatdan o'qitish usullari va yo'llari (O.A.Bondarenko, G.A.Vorobyov, M.G.Korochkina, D.S.Melnikova, N.L.Mishatina, S.A.Mogilsev, I.A.Smolyaninova va boshqalar).

Tadqiqot maqsadi. Malaka oshirish jarayonida sport turlari bo'yicha trener-o'qituvchilarning ijtimoiy-madaniy kompetentligini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari:

- malaka oshirish jarayonida sport turlari bo'yicha trener-o'qituvchilarning ijtimoiy-madaniy kompetentligini rivojlantirish mazmunini ilmiy-pedagogik jihatdan asoslash;
- jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarning malakasini oshirish tizimida sport turlari bo'yicha trener-o'qituvchilarning ijtimoiy-madaniy kompetentligini rivojlantirishning bosqichlari, mezonlarini aniqlashtirish.

Tadqiqot natijalari va muhokamasi. Bugungi kunda mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sport sohasida faoliyat olib borish uchun zamon talablariga javob beradigan malakaviy yetuk mahoratli kadrlarni tayyorlash va malakasini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi [4]. Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti va uning filiallarining vazifalariga, jumladan, quyidagilar kiradi:

- jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni kasbiy, ma'naviy-axloqiy saviyasini oshirish, sport ta'lim tizimini ilmiy-metodik ta'minlash, ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy etish;
- sport turi bo'yicha malakasi, mashg'ulot o'tish mahorati, mehnat samaradorligi va ijtimoiy-siyosiy bilimlarini oshirgan trenerlarni rag'batlantirish;
- xalqaro aloqalarni kengaytirish va mustahkamlash, konferensiyalar, ko'rgazmalar va boshqa tadbirlar o'tkazish orqali jismoniy tarbiya va sport sohasida mamlakatimiz yutuqlarini xalqaro darajada keng yoritish, xorijiy sport ta'lim muassasalari bilan hamkorlik qilish.

Malaka oshirish tizimida ta'lim mazmuni va uning tarkibini kengaytirish, takomillashtirish bilan bir qatorda, jismoniy tarbiya va sport sohasida faoliyat olib boruvchi mutaxassislarning kasbiy bilim, ko'nikma va mahoratlarini oshirish, yangilash hamda takomillashtirish jarayonida mutaxassislarning raqobatbardoshlik sifatleri hamda bilim va ko'nikmalarining zamon talablariga javob bera oladigan darajada bo'lishi, milliy g'oya, mafkura hamda umuminsoniy madaniyat asosida tashkil etuvchi – ijodiy faoliyat tajribasi, jamiyat va atrof-muhit o'zaro munosabatlarining uyg'unlashuvi davr talabi bo'lib qolmoqda [2].

Tadqiqotimiz davrida O'zbekiston Respublikasi Turizm va sport vazirligi tizimidagi jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti hamda uning Samarqand va Farg'ona filiallarida malaka oshirayotgan sport turlari bo'yicha trener-o'qituvchilardan olingan anketa so'rovnomalari natijalari tahlili shuni ko'rsatdiki, bugungi kunda sport ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan trener-o'qituvchilarning barchasida ham ijtimoiy-madaniy kompetentlik sifatlerini yetarli darajada deb bo'lmaydi. Malaka oshirishda tahsil olayotgan sport turlari bo'yicha trener-o'qituvchilarning aksariyati ijtimoiy-madaniy kompetentli pedagog qanday bo'lishi, u qanday sifatlarga ega bo'lishi kerakligi haqidagi tushunchalarga ega emasligi ma'lum bo'ldi.

Inson hayoti davomida doimo turli madaniyat va urf-odatlar vakillari bilan duch keladi, ular do'stlar, qarindoshlar yoki tanishlar bo'lishi mumkin. Biroq, ular bilan muloqot qilish qiyin bo'lishi mumkin, chunki har bir inson dunyoning o'z idrokiga, madaniy xususiyatlariga va til to'siqlari o'rtasidagi farqqa ega. Muloqotni muvaffaqiyatli qurish va samarali hamkorlikni amalga oshirish uchun bag'rikenglik va g'amxo'rlik kabi fazilatlar, shuningdek, til muhitiga tezda moslashish qobiliyati talab qilinadi. Bularning barchasini “ijtimoiy-madaniy kompetentlik” umumiy atamasi bilan birlashtirilish mumkin [6].

Ijtimoiy-madaniy kompetentlik – kishiga boshqa shaxsning fikrini qadrlash, fikrini mustaqil bayon etish, jamiyatning ijtimoiy hayotida faol ishtirok etish, madaniy meros, o'ziga xos an'ana va qadriyatlarni hurmat qilish, boshqa mamlakatning ijtimoiy-madaniy jihatlari, turli xalqlar va insonlar hayotining ma'naviy-axloqiy asoslari, ijtimoiy va madaniy yo'nalishlar, kishilarning dunyoqarashi, kundalik turmush tarzi, an'analari, qadriyatlari, urf-odatlari hamda milliy mentalitetning o'ziga xos xususiyatlari, milliy va umuminsoniy madaniyat, inson madaniyatida ilm-fan va din, oilaviy, ijtimoiy hodisalar, an'analarga to'g'risida ma'lumotlarni bilish, muloqotni muvaffaqiyatli qurish va samarali hamkorlikni amalga oshirish, til muhitiga moslashish, shaxsning milliy va diniy qadriyatlar manbalarini o'zlashtirish qobiliyatidir [3].

Muhokamalar va natijalar. Ta'limning kulturologik paradigmasida ijtimoiy-madaniy kompetentlik insonning ajralmas xarakteristikasi sifatida qaraladi, turli xil ijtimoiy madaniyat (axloqiy, milliy, huquqiy, konfessional) sohalarida bilimlarning mavjudligida namoyon bo'ladi; uni o'rganishga qiziqish; uning qadriyatlariga muvofiq turli xil hayotiy vaziyatlarda odamlar bilan muloqot qilishga tayyorligi; xulq-atvorning ijtimoiy ahamiyatga ega motivlarining shakllanganligini bildiradi [7]. Bizning fikrimizcha, sport turlari bo'yicha trener-o'qituvchining ijtimoiy-madaniy kompetentligini milliy, ma'naviy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat, urf-odatlar va madaniy an'analarga, milliy mentalitetning o'ziga xos xususiyatlari, ayrim xalq va millatlar, insoniyat hayotining ma'naviy-axloqiy asoslari, oilaning madaniy qadriyatlari, ijtimoiy hodisalar va an'analarga, fan va dinning shaxs hayotidagi o'rni, ularning dunyoga ta'siri, o'ziga xos mamlakatlarning ma'naviy qadriyatlari va madaniy an'analari, o'ziga xos mentaliteti haqida ma'lumotlarni

bilish, oʻzgalarni hurmat qilish va bagʻrikenglikka olib keluvchi madaniyatlararo tushunishga erishish, yot til madaniyatiga xos hodisalarni toʻgʻri talqin qilish, oʻzga madaniyat vakillari bilan faol muloqotga kirishish istagi, ularga nisbatan yomon fikrlardan yiroq boʻlish, boshqa madaniyatlardagi bizga yot koʻrinishlarga sabrli munosabatda boʻlish, samarali hamkorlikni amalga oshirish uchun bagʻrikenglik va gʻamxoʻrlik kabi fazilatlarga ega boʻlish, oʻzining xulq-atvorini va boshqa odamlar bilan oʻzaro munosabatlar holatlarini, jamoadagi mikroiklimni ijtimoiy madaniyat meʼyorlari nuqtayi nazaridan baholash, boshqa millat sportchilari, mutaxassislari bilan muloqot paytida yuzaga keladigan nizolarni bartaraf etish va hal qilish qobiliyati sifatida taʼriflash mumkin.

Sport turlari boʻyicha trener-oʻqituvchi:

- oʻz vatanining boy tarixini, milliy urf-odatlarini, anʼana va rasm-rusumlarni, qadriyatlarini, insonning tabiat va jamiyatdagi oʻrnini bilishi;
- umuminsoniy axloqiy madaniyat tamoyillariga rioya etishi;
- boshqa millat vakillari bilan doʻst, inoq yashash, millatlararo hamjihatlikni hurmat qilish, turli xalqlar va elatlar vakillarini qabul qila bilishi, ularga hamdard boʻlishi;
- mamlakatimizda azaldan yonma-yon yashab kelayotgan, oʻzining milliy, madaniy va diniy anʼanalariga ega xalqlarning xilma-xilligini mushtarak holda saqlash, bagʻrikenglik asosida qaror topgan millatlararo totuvlik va dinlararo hamjihatlik munosabatlarini asrab-avaylash;
- yosh sportchilarga Vatanga mehr gʻoyasini singdirish, millat va xalq oʻtmishiga, uning qadriyatlariga boʻlgan hurmat-ehtirom hissinu tarbiyalash, oʻzining tarbiya yoʻnalishida sogʻlom maʼnaviy-axloqiy muhitni tarkib toptirish;
- oʻz shogirdlarini xalqning boy madaniy-tarixiy merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida maʼnaviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash;
- milliy va umuminsoniy qadriyatlarining oʻzaro uygʻunligini taʼminlash, anʼanalarni muntazam boyitib borishga odatlanish, har qanday ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitda ham oʻzligini yoʻqotmaslik;
- inson va bashariyat hayotining maʼnaviy-axloqiy asoslariga oid bilimlar majmuasiga ega boʻlishlari zarur.

Milliy, maʼnaviy va umuminsoniy qadriyatlar, urf-odatlar va madaniy anʼanalarga hurmat, fan va dinning shaxs hayotidagi oʻrni, ularning dunyoga taʼsirini bilish

oʻzga mamlakatlarning maʼnaviy qadriyatlari va madaniy anʼanalari, mentaliteti haqida maʼlumotlarni bilish, oʻzgalarni hurmat qilish

oʻzga madaniyat vakillariga nisbatan yomon fikrlardan yiroq boʻlish, boshqa madaniyatlardagi bizga yot koʻrinishlarga sabrli munosabatda boʻlish

samarali hamkorlikni amalga oshirish uchun bagʻrikenglik va gʻamxoʻrlik kabi fazilatlarga ega boʻlish

xulq-atvorini va boshqa odamlar bilan oʻzaro munosabatlar holatlarini, jamoadagi mikroiklimni ijtimoiy madaniyat meʼyorlari nuqtayi nazaridan baholash

boshqa millat sportchilari, mutaxassislari bilan muloqot paytida yuzaga keladigan nizolarni bartaraf etish va hal qilish

Sport turlari boʻyicha trener-oʻqituvchining ijtimoiy-madaniy kompetentligi

Malaka oshirishda toʻgʻri tashkil qilingan taʼlim faoliyati taʼlim oluvchilarning ertangi kunga ishonchini oshirishga, hayotiy voqealarni tushunishga imkon beradi, ularni umuminsoniy qadriyatlar asosida birlashtirishga koʻmaklashadi. Kasbiy va ijtimoiy harakatchanligini oshiradi, oʻzlari uchun hayotning mazmunini, jamiyatdagi oʻz oʻrinlarini insoniy va fuqarolik burchlarini aniqlashga yordam beradi [9]. Jismoniy tarbiya va sport boʻyicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish taʼlim muassasalarining maqsadi qilib jismoniy tarbiya va sport boʻyicha mutaxassislarning oʻquv-tarbiya jarayonini yuqori ilmiy-uslubiy darajada taʼminlash, malaka talablari, oʻquv rejalar va dasturlar asosida kasbiy va pedagogik mahoratlarini doimiy ravishda rivojlantirishga koʻmaklashish uchun zarur boʻlgan bilimlari, koʻnikmalari va mahoratlarini muntazam ravishda yangilab borish boʻyicha malakasini oshirish sifatida eʼtirof etiladi.

Ijtimoiy madaniy kompetensiyaning yo‘qligi yoki yetarli darajada shakllanmaganligi ijtimoiy-madaniy xarakterdagi xatolar paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi [5]. Malaka oshirish o‘z mazmuni-mohiyatiga ko‘ra ijtimoiy-madaniy kompetentlikni rivojlantirishning eng samarali yo‘llaridan biri bo‘lib, bunda tinglovchilarda ijtimoiy madaniyat, uning namoyon bo‘lish xususiyatlari, odob-axloq qoidalari hamda har bir konkret holatda insonlararo munosabatlar va o‘zaro ta‘sir ko‘rsatish jihatlari haqida mustahkam bilimlar rivojlantiriladi.

Pedagog kadrlarning malaka oshirish jarayonida tinglovchilarning ijtimoiy-madaniy kompetentligini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Malaka oshirishga kelayotgan trener-o‘qituvchilarda nafaqat kasbiy bilimlar, balki ijtimoiy hayot tajribasi, yon-atrofdagi insonlar bilan o‘zaro shaxslararo munosabatga kirishishga nisbatan ijtimoiy-madaniy ko‘nikmalar shakllangan bo‘lishi zarurdir.

Malaka oshirish jarayonida tinglovchilarning imtimoiy-madaniy kompetentligini rivojlantirish hayotiy, jonli vaziyatlarni talab etadi. Bugungi kunda malaka oshirish jarayonida sport turlari bo‘yicha trener-o‘qituvchining ijtimoiy-madaniy kompetentligini interfaol metodlardan, ya‘ni o‘quv adabiyotlarining yangi avlodidan foydalanish, darsdan tashqari mashg‘ulotlar, malakaviy amaliyot, turli ma‘naviy-ma‘rifiy tadbirlar, tarixiy obidalarga sayohatlar, tinglovchilar o‘rtasida turli xil musobaqalar, bahs-munozalar, seminarlar va konferensiyalar o‘tkazish yordamida rivojlantirish eng samarali va tezkor usullardan hisoblanadi.

Malaka oshirish jarayonida tinglovchilarning ijtimoiy-madaniy kompetentligini rivojlantirish bugungi kunda ijtimoiy zaruriyatga aylanib bormoqda. Tinglovchilarning ijtimoiy-madaniy kompetentligi tizimli ravishda rivojlantirilishi lozim. Mazkur vazifani amalga oshirish uchun muammoning qo‘yidagi jihatlarga e‘tiborni qaratish kerak:

- malaka oshirish jarayonida tinglovchilarning ijtimoiy-madaniy kompetentligini rivojlantirish alohida tadqiqot obyekti sifatida o‘rganilishi zarur;
- malaka oshirish kurslarining o‘quv-uslubiy ta‘minotini takomillashtirish maqsadga muvofiq;
- jismoniy tarbiya va sport bo‘yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish mazmuni va tuzilmasini modernizatsiyalash;
- malaka oshirish jarayonida jismoniy tarbiya va sport bo‘yicha mutaxassislarning ijtimoiy-madaniy kompetentligini rivojlantirishning psixologik-pedagogik sharoitlarini aniqlash hamda uning sifatini nazorat qilish va baholash mexanizmini ishlab chiqish;
- malaka oshirish ta‘lim muassasalarida tinglovchilarning ijtimoiy-madaniy kompetentligini rivojlantirish uchun zarur pedagogik shart-sharoitlarni yaratish;
- tinglovchilarning ijtimoiy-madaniy kompetentligini rivojlantirishga oid o‘quv, uslubiy qo‘llanmalar, uslubiy tavsiya va dars mashg‘ulotlarining ishlanmalariga bo‘lgan ehtiyoj ta‘minlanishi kerak;
- ma‘ruzachi sifatida faoliyatga innovatsion yondasha olish layoqatiga ega pedagoglarning tanlanishiga erishish, ularni zamonaviy talablarga javob bera oladigan metodik adabiyotlar bilan qurollantirish;
- ijtimoiy-madaniy kompetentlikni rivojlantirishga oid seminar-treninglar yuqori saviyada tashkil etilishi va tizimli ravishda o‘tkazilishi lozim.

Xulosa. Malaka oshirishga kelgan sport turlari bo‘yicha trener-o‘qituvchilar bilan olib borilgan tadqiqot natijalaridan ma‘lum bo‘ladiki, jismoniy tarbiya va sport bo‘yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish ta‘lim muassasalarida tinglovchilarning ijtimoiy-madaniy kompetentligini rivojlantirish hali-hanuz past darajada namoyon bo‘lmoqda. Jismoniy tarbiya va sport bo‘yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimining o‘quv-metodik va axborot ta‘minotini zamonaviy talablarga moslashtirish, pedagogik texnologiya g‘oyalari bilan boyitish, mashg‘ulotlarni tashkil etishda axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan samarali foydalanish, ilg‘or texnologiyalarni ishlab chiqish va ularni amaliyotga tatbiq etishga alohida e‘tibor qaratish, malaka oshirish borasidagi ishlarni talab darajasiga olib chiqish, tinglovchilarning ijtimoiy-madaniy kompetentligini rivojlantirish uchun zarur pedagogik shart-sharoitlarni yaratish muhim vazifalar sirasiga kiradi.

Adabiyotlar

1. Akmalov A. Malaka oshirish ta‘limiga demokratik, liberallashtirilgan yondashuv pedagog kasbiy kompetentligini takomillashtirish omillaridan. Pedagogik innovatsiyalar va yuqori samaradorlikka yetaklovchi ta‘limiy g‘oyalar respublika ilmiy-amaliy onlayn konferensiyasi. –Termiz, 2020-yil 15-may. 772-bet.
2. Amonov A.N. Jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarning malaka oshirish tizimini takomillashtirishga integrallashtirilgan yondoshuvlar // Fan – Sportga. Ilmiy-nazariy jurnali. №3•2021.-b.50.

3. Begimqulov Z. Malaka oshirish jarayonida jismoniy tarbiya yo'riqchisining ijtimoiy-madaniy kompetentligini rivojlantirish. Maktabgacha ta'lim metodikasi va nazariyasi jurnali. 2021, №12.- b.6.
4. Begimqulov Z.A. Uzluksiz malaka oshirish jarayonida jismoniy tarbiya instruktorlari va o'qituvchilarining ijtimoiy-madaniy kompetentligini rivojlantirish. Uzluksiz ta'lim jurnali. 2021, №3.- b.23.
5. Djumambetova D. Stilistika fanini o'qitishda milliy madaniy yondoshuv (ingliz tili misolida). Вестник КГУ им Бердаха. №4(49)2020.-1356.
6. Jakbarova Zarifaxon Solijon qizi. Talabalarning ijtimoiy-madaniy kompetentligini shakllantirishning nazariy-metodologik asoslari “Економика и сосиум” №9(88) 2021.
7. Nafasov D.Sh. Talabalarda ijtimoiy-madaniy kompetentlikni rivojlantirishning nazariy-pedagogik jihatlari. // “O'zbekistonda ilmiy-amaliy tadqiqotlar”. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. - Toshkent, 2020. № 23.-B. 110.
8. Djurayev R., Tolipov O'.,Safarova R. Pedagogik atamalar lug'ati. -Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi “Fan” nashriyoti, 2008. - 72-b.
9. Usmonov A.R., Ubdiyeva A.D. Sportchilarni tayyorlashda murabbiylarning malaka oshirish tizimida chet tilini o'qitishning o'ziga xos jihatlari. “Oliy sport yutuqlarini rivojlantirishning dolzarb muammolari” Xalqaro ilmiy-amaliy anjumani to'plami. – Toshkent: “ILMIY-TEXNIKA AXBOROTI - PRESS NASHRIYOTI”, 2019. – b.116.

Abdulfattoh AKRAMOVBuxoro davlat universiteti
tayanch doktoranti (PhD)

**SHARQ ALLOMALARINING MILLIY SPORT O'YINLARI TO'G'RISIDAGI ILMIY
FIKR VA QARASHLARI**

Ushbu Maqolada Sharq allomalarining milliy sport o'yinlari haqidagi ilmiy mulohazalarining tarixiga nazar solingan bo'lib, shaxs ijtimoiy psixologik salomatligida uning roli va ahamiyati haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: sport, psixologiya, salomatlik, milliy sport, ijtimoiy fikr, sharq allomalari, musobaqa, pahlavon, do'stona kurash, tinchliksevar xalq, tafakkur, yetuklik.

В данной статье рассматривается история научных взглядов восточных ученых на национальный спорт и рассматривается его роль и значение в социально-психологическом здоровье личности.

Ключевые слова. Спорт, психология, здоровье, народные виды спорта, общественная мысль, востоковеды, соревнование, героизм, товарищеская борьба, миролюбивый народ, мышление, зрелость.

This article discusses the history of the scientific views of Eastern scientists on national sport and examines its role and significance in the socio-psychological health of the individual.

Key words: sports, psychology, health, folk sports, social thought, orientalists, competition, heroism, friendly struggle, peace-loving people, thinking, maturity.

Kirish. O'zbek xalq o'yinlarining paydo bo'lishi va taraqqiyotini o'rganishda Sharqning buyuk mutafakkirlari Abu Ali ibn Sino, Mahmud Qoshg'ariy, Kaykovus, Umar Xayyom, Amir Temur, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy, Zayniddin Mahmud Vosifiy va boshqa tabarruk zotlar qoldirgan ma'naviy merosni tadqiq qilish hamda amaliyotga tatbiq etish o'z yechimini kutayotgan dolzarb muammolardan biridir.

Asosiy qism. O'zbek xalq o'yinlari tarixida birinchi marta milliy o'yin namunalari bayon etilishi, ularning ta'rifi-tasviri qomusiy allomalardan biri Mahmud Qoshg'ariy qalamiga mansubdir. U bundan 1000 yil burun 6 yil mobaynida Turkistondan Termizgacha, Xazar va Orol sohillaridan Tang'irotda etaklarigacha bo'lgan hududda yashagan turkman, o'g'iz, chigil, yag'mo, qirg'iz va boshqa boshqa turkiyzabon xalqlarning tarixi, milliy psixologiyasi, o'lkalar jo'g'rofiyasi, urug', qabila, elatlarining til xususiyatlari, yozma va og'zaki adabiyoti, ko'chmanchi tuyakashlar, yilqichilar, cho'ponlar, o'troq dehqonlar, bog'bon va kosiblarning tirikchilik usullari, so'z talaffuzlari va turli so'z atamalarini teran o'rganib, “Devon-u lug'atit turk”, ya'ni “Turkiy so'zlar devoni”ni tuzib chiqdi.

Mahmud Qoshg'ariyning ushbu devonida 150 ga yaqin xalq o'yinlari tilga olinib, shulardan 20 taga yaqin o'yin turiga batafsil ta'rif berilgan. Olim kattalar va bolalarning yosh jihatlariga nisbatan mos bo'lgan o'yin turlariga alohida to'xtalib, musobaqa turlarini bayon qiladi. U o'yinlarni diqqat bilan o'rganib, ham jismoniy, ham aqliy mashg'ulotlarga ajratgan. Shundan bilsa bo'ladiki, hozirgi zamonaviy sport o'yinlarining deyarli juda ko'pchiligi o'sha davrlardayoq, ya'ni XI asrda ham mavjud bo'lgan ekan.

Ma'lumki, chavgon Markaziy Osiyo xalqlarining juda qadimgi hamda sevimli ot sporti o'yinlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, chavgon o'yini el-yurt mudofaasi uchun zaruriy jismoniy mashqlardan biri bo'lganligi uchun ham, o'yin g'olibiga beriladigan sovrinlarning darajasiga alohida to'xtalib o'tadi. Shuningdek, devonda o'sha davrda otida poyga chopish, quvlanish, tez yo'rtib turish, toqqa chiqish, pastlikka tushish kabi “bahs”lar bayoni ham keltirilgan.

Suvda o'tkaziladigan musobaqalar ham alohida diqqatga sazovordir. Suv mashqlaridan biri bo'lgan g'avvoslik juda qadimiy kasblardan biri bo'lib, devonda suv bahslarining ikki turi uchraydi. Birinchisi, suvda cho'milish, sho'ng'ish, suvdan suzib o'tish, suv kechish, suvda quvlashmoq, suvga biron narsani, masalan, suvda cho'kmaydigan yog'och, biror ashyoni tashlamoq; ikkinchisi – ermak, ko'ngil ochish mashg'ulotlari ma'nosidagi o'yinlardir. Bular: suv yoki sut simirmoq, suv ustida, yalpoq toshni kim o'zarga otmoq, ya'ni bahslashmoq. Hozirgi paytda bolalar buni “qaymoq” o'yini deb o'ynashadi. O'yinda toshning suvda necha marta tegib sakrab “qaymoq” hosil qilishini e'tiborga olinadi va kim “qaymoq” hosil qilsa, o'sha g'olib sanaladi.

Devonda bolalar o'yinlarining turi ko'p uchraydi. Ularning ba'zilari yo'l-yo'lakay sanab o'tilgan bo'lsa, ba'zi bir o'yinlar tafsiloti bilan keltirilgan. Oshiq o'yini, to'p o'yini, cho'pon bolalar o'yinlari, chillak o'yinlari, qizlarning arg'imchoq o'yinlari ham birma-bir sanab o'tilgan.

O'sha davrdagi ko'pgina o'yinlar bolalarning hozirgi davrdagi o'yinlarini eslatadi. Masalan, “O'tish-o'tish” deb atalgan o'yin “Kesak kuydi”, “Darra soldi”, “Musht ketdi” o'yinlariga o'xshab ketadi. Amudaryo va Sirdaryo sohillarida, orol etaklarida, shuningdek, yaqin joylardagi soylar, anhorlar, hovuzlar va ko'llar bo'ylarida bolalarning “Muguz-muguz” nomli qadimiy o'yini o'ynalgan.

Alisher Navoiy o'zining “Mahbub-ul-qulub” asarida “Oqsuyak” o'yini ta'rifini beradi. Mahmud Qoshg'ariy devoni XI asrda bitilgan bo'lsa, Alisher Navoiyning “Mahbub-ul-qulub” asari XV asrda yozilgan. Hozirgi paytda ham bolalar “Oqsuyak” o'yinini xuddi o'sha qoida asosida o'ynaydilar.

“Oqsuyak” o'yini nafaqat Markaziy Osiyoda, balki yer kurrasining ko'p joylarida keng tarqalgan. Bu o'yinni Yevropaning Skandinaviya mamlakatlari xalqlari etnografiyasiga oid adabiyotlarda o'qish mumkin. Hattoki, ushbu o'yin Avstraliyada ham uchraydi. Aslida, xalq o'yinlari hech qachon chegara bilmaydi. Aksincha, o'yinlar xalqlar, elatlar orasidagi o'zaro do'stlik, qon-qardoshlik rishtalarini mustahkamlash uchun xizmat qiladi.

Buyuk alloma Abu Ali ibn Sino nafaqat mashhur shifokor, faylasuf, shoirgina bo'lib qolmasdan, balki xalq o'yinlariga doir g'oyat rang-barang nodir meros qoldirgan allomadir. U xalq o'yinlari haqida fikr yuritarkan, ayniqsa, badantarbiyaning kishi uchun naqadar katta ahamiyatga ega ekanligini ham nazariy, ham amaliy jihatdan isbotlab berdi.

Ibn Sino inson organizmini sog'lomlashtirish va kasallikni davolash nuqtayi nazaridan qarab, xalq o'yinlaridan biri bo'lgan badantarbiyani beshta asosiy qismga ajratadi. Jumladan:

1. Tez harakatlar.
2. Nozik va yengil harakatlar.
3. Kuchliroq harakatlar.
4. O'rta kuchli harakatlar.
5. Gavda uchun maxsus harakatlar.

U badantarbiyani tez harakatlar turiga kiritadi, ular, asosan, milliy xalq o'yinlari yoki ularning ayrim unsurlaridan iborat. Masalan:

- o'zaro tortilish;
- musht bilan turtishish;
- yoydan o'q otish;
- tez yurish;
- nayza otish;
- yuqoridagi bir narsaga irg'ib osilish;
- bir oyoqda sakrash;
- qilichbozlik;
- nayzabozlik;
- otida yurish;
- ikki qo'lni silkitish, bu vaqtda odam oyoq uchida turib, qo'llarini oldga va orqaga cho'zib, tez harakat qiladi.

Olim o'yin turlari va unsurlarini shunchaki sanab o'tmasdan, balki xalq donishmandligi asosida o'zining kuchli bilimi bilan ularni boyitib, inson kamoloti uchun qaysi tarzda foydali ekanligini tushuntiradi.

Ulug' hakim isitmadan holsizlangan, ko'krak va qorin to'sig'i kasalligidan zaiflashgan kishilarga, asab tizimining charchashidan kelib chiqqan parishonxotirlik, ishtaha bo'g'ilishi kabi kasallardan qiynalayotganlarga o'yinlarning quyidagi nozik va yengil turlari:

- arg'imchoqlarda uchish;
- belanchaklarda tik holda o'tirib yoki yotib uchish;
- qayiq yoki kemalarda sayr qilish.

Kuchliroq o'yinlardan esa:

- ot va tuyaga minish,
- kajava va aravalarga tushishni tavsiya qiladi.

Xalq o'yinlarining kuchli turlariga maydonda bajariladigan quyidagi harakatlarni kiritadi:

- kishining o'z soyasi bilan olishishi;
- chapak chalish;
- sakrash;
- nayza uchi bilan sanchish;
- katta va kichik kurralar bilan chavgon o'yini;

- koptoklarni o‘ynash;
- kurash;
- tosh ko‘tarish;
- quvlashish;
- chopayotgan otni jilovidan tortib to‘xtatish.

Xalq o‘yinlarining ajoyib bilimdoni bo‘lgan Ibn Sino xalqimizning milliy sport turi bo‘lgan milliy kurashimiz (Buxorocho va Farg‘onacha kurash turi) haqida ham yetarlicha ma‘lumot qoldirgan.

Kurashning turlari ham bir nechadir, - deydi u. Ulardan biri ikki kurashuvchining har biri o‘z raqibining belbog‘idan ushlab o‘ziga tortadi, shu bilan birga kurashuvchi o‘z raqibidan qutulishning chorasini qiladi. Ikkinchisi esa uni qo‘yib yubormaslikka harakat qiladi.

Boshqa turi: ikki kurashuvchidan biri ikkala qo‘li bilan ikkinchisini mahkam quchoqlab o‘ziga tortadi va yerga ag‘daradi, bu vaqtda birinchi kurashuvining o‘ng qo‘li ostidan o‘tkazilishi kerak, kurashuvchilar goh gavaladilar tiklab, goh egiladilar.

Badantarbiyaning birinchi turi “Gavda uchun maxsus harakatlar” hisoblanib, ularning har birida ma‘lum darajada o‘yin unsurlari mavjud, ya‘ni: 1) qo‘l va oyoq harakatlari; 2) ko‘krak va nafas a‘zolarining harakatlari; 3) butun tanaga oid harakatlardir.

Kaykovusning “Qobusnoma” asari mo‘jaz rivoyatlar, ixcham latifalar, kichik-kichik hikoyatlardan iboratdir. Uning “Hunar afzalligi va qadri baland, oliy tabiatli bo‘lish haqida”, “Mazax qilmoq, shatranj va nard o‘ynamoq odobin bayoni zikrida”, “Chahorpoy (ot) sotib olmoqning zikrida”, “Farzand parvarish qilmoq zikrida” degan boblarida xalq o‘yinlariga tegishli bo‘lgan ma‘lumotlar berilgan.

Kaykovus “Hunar o‘rganmoqda mehnat qilmoq, badanni yalqovlik, ya‘ni, bekorchilikdin qutqarmoq foydalidir, nedinkim, bekorchilik badanning fasad va bemorligiga sabab bo‘lur. Agar badanga ranj berib, uni o‘zingga qahr bilan mute qilmasang, martabali bo‘la olmassan. Nedinkim, badan rohatni do‘st tutgani jihatidan ham o‘z ixtiyori bila senga farmonbardor bo‘lmas. Ul sabab bila kim, badanda asli harakat yo‘qdur. U harakatni armon bilan qilur, o‘z murodi bilan qilmas va to sen buyurmaguncha badanning hech ishga rag‘bati bo‘lmas. Bas, ey farzand, badanni o‘zingga mute qil va uni qahr bila itoatga buyurgil” - deydi. Bundan shunday ijtimoiy-psixologik xulosa chiqadi: har kishi o‘z badanin o‘ziga mute qilsa, o‘zgalarning badanini ham mute qila olar, chunki har kishi o‘z badanin o‘ziga farmonbardor qilsa, fozil va hunar o‘rganmoq bila ikki jahonning salomat va sharofatin hosil qilur.

Kaykovus yoshlarga xilma-xil kasb egallashni, turli xil hunar o‘rganishni tavsiya qiladi, ya‘ni o‘sha paytda jismoniy tarbiya harbiy amaliy tavsifga ega bo‘lgani uchun harbiy kishiga harbiy ilmlarni – suvda suzishni, ot minishni, chavgon urishni, buyruq berishni o‘rganishni tavsiya qiladi. O‘sha davr taqozosiga ko‘ra, bunday harbiy ilmlarni o‘rganish zamonning talabi bo‘lgan.

Kaykovus chavgon o‘yinining tartibi, qoidalari haqida o‘rinli maslahat beradi. “Ey farzand, agar tomosha uchun bir-ikki marotaba chavgon o‘ynasang ravodur va lekin ko‘p otlig‘ bila chiqib olomon qilmagilkim, sakkiz otlig‘idin ziyoda bo‘lishga hojat yo‘q. Sen maydonning bir boshida turgil, yana bir kishi maydonning oxirida tursin. Olti kishi maydonda to‘p ursin, har vaqt to‘p sening tarafingga kelsa, to‘pni urgil va maydonning oxiriga surgil, ammo olomonning ichiga yetmagil, chavgon o‘yinining yo‘li shudir. Shu bilan birga, marraga yetkazishga muvaffaq bo‘l.

G‘iyosiddin Abdulfath Umar ibn Ibrohim Hayyomiy-Nishopuriy 1048-1132-yillarda yashab ijod qilgan. Umar Xayyomning “Navro‘znoma” asari uzoq tariximiz, navro‘z bayramining kelib chiqishi, shunga bog‘liq ajdodlarimiz urf-odatlar, rasm-rusumlari, an‘analari va xalq o‘yinlari haqida batafsil ma‘lumot beradi. U “Navro‘z”da o‘tkaziladigan xalq o‘yinlaridan qilichbozlik, tiyrandozlik, chavandozlik kabi odatlar haqida qimmatli ma‘lumotlar qoldirgan.

Alisher Navoiy (1441-1501) o‘zining “Xamsa”, “Lison ut-tayr”, “Mahbub ul-qulub” va boshqa qator asarlarida xalq o‘yinlariga mehr bilan qarab, ularga birma-bir ta‘rif-tavsif bergan. Qadimdan piyoda yurish, yugurish, tiyrandozlik, chavandozlik, qilichbozlik, kurash kabi milliy o‘yinlar ko‘pchilik podshohlarni, xususan, lashkarboshilar e‘tiborini jalb etgan. Navoiy kuch sinashish bilan bog‘liq bo‘lgan o‘yin turlariga “zori” atamasini qo‘llagan. Masalan, Farhod bolaligidan ko‘pgina harbiy mashqlar bilan qiziqqan va shug‘ullangan.

Farhod nishonga aniq tekkizish, ya‘ni, tiyrandozlik, nayzabozlik qalqonbozlik kabi mashq turlarida hammani hayratga soldi. Navoiy undagi shiddatkorlik, kuchlilik, aniq mo‘ljalga olish, harbiy qurol-aslahalarni ishlatishdagi tadbirkorlik va epchillik xususiyatlarini ajoyib mubolag‘alar bilan ifodalagan. U milliy jismoniy mashq turlarini targ‘ib etish bilan birga, shug‘ullanuvchilarning axloqiy tarbiyasiga ham katta e‘tibor bergan.

Shunday qilib, Alisher Navoiy xalq jismoniy madaniyati turlarining benazir bilimdoni ekanligining guvohi bo‘lamiz. Ayniqsa, uning badantarbiyani “*ilmi badan*” yoki “*badan ilmi*” yoxud “*ko‘ngil tarbiyasi*”

milliy sport turlarini ifodalash uchun “zo‘ri”, “dilovalrig‘”, “go‘y”, “silahshurlik” atamalarini qo‘llashi jismoniy tarbiya fani uchun ochilgan yorqin bir sahifalardir. Shuningdek, u “shatranj”, “tiyrandozlik”, “chavandozlik”, “nayzabozlik”, “chavgon”, “qovoq”, “kurash”, “qilichbozlik” kabi qadimiy xalq o‘yinlarini o‘zining lirik va epik asarlarida yuksak mahorat bilan tasvirlagan. Ushbu ilmiy meros xalqimiz milliy tarixida milliy sport o‘yinlariga qadimda katta ahamiyat berilganligini ko‘rsatadi.

Xulosa. Respublikamizda jismoniy tarbiya va sportning ommaviylashuvini yanada yuqori pog‘onaga ko‘tarish, jismoniy madaniyat harakatini rivojlantirish, xalq milliy o‘yinlarini qayta tiklash, sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, zamonaviy sport turlari bo‘yicha iqtidorli sportchilarni tayyorlash va ularning sport mahoratlarini oshirish maqsadida qabul qilgan farmon va qarorlari bugungi kunda milliy sport o‘yinlarini keng ommalashtirish ishida dasturilamal vazifasini bajarmoqda.

Hukumatimizning jismoniy tarbiya va sportga oid qator hujjatlarida xalqimiz milliy qadriyati bo‘lmish milliy sport turlari va xalq o‘yinlarini rivojlantirishga alohida e‘tibor berilayotganligi yosh avlodda milliy an‘analarimiz, jumladan, milliy sport o‘yinlariga nisbatan qiziqish, faol ijobiy munosabat, jismoniy faoliyatga nisbatan motivatsiyani shakllantirishga sharoit yaratadi. Ayniqsa, mahallalarda milliy sport o‘yinlari bilan shug‘ullanish faoliyatini jadal olib kirish - kun tartibidagi muhim masalaga aylanmoqda. Bu esa yoshlarda milliy sport o‘yinlariga nisbatan ijobiy munosabatlar shakllanib borayotganligidan dalolatdir.

Adabiyotlar

1. Avloniy A. Tanlangan asarlar. 1 jild. // To‘plovchi, nashrga tayyorl. va so‘z boshi muallifi B.Qosimov. - T.: “Ma’naviyat”, 1997. - 272 b.
2. Beruniy Abu Rayhon. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. -T., 1986. 63-b.
3. Botirov H.A. O‘zbekistonda jismoniy tarbiya tarixi. –T.: “Ibn Sino” nomidagi nashriyot - matbaa birlashmasi, 1993. -128 b.
4. Брайсент Дж. Кретти. Психология в современном спорте. -Москва: “Физкультура и спорт”, 1978.
5. Kaykovus. Qobusnoma. - T.: “Meros”, 1992. -176 b.
6. Мельников В.М. Психология физического воспитания и спорта. - М.: “Физкультура и спорт”, 1987.
7. Otajonova Sh.A. Oilada o‘spirin-yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda milliy qadriyatlardan foydalanishning pedagogik asoslari. Ped.f.n. diss-ya. - T., 2001. -125 b.
8. Forobiy A.N. Fozil odamlar shahri. - T.: “A.Qodiriy nomidagi xalq merosi” nashriyoti, 1993. -223 b.

“PEDAGOGIK MAHORAT” JURNALI UCHUN MAQOLALARNI RASMIYLASHTIRISH TALABLARI

1. Maqola boshlanishida Universal oʻnlik koʻrsatkich (OʻUK) beriladi.

Quyidagilar alohida qatordan boshlab kiritiladi:

1) maqola sarlavhasi (oddiy harflarda, masalan: Abdulla Qodiriyning tasvirlash mahorati);

2) muallif(lar)ning familiyasi (toʻliq), ismi va otasi ismining bosh harflari;

3) maqolaning annotatsiyasi (probellar bilan birga 500 belgidan iborat), annotatsiya kursiv bilan beriladi va bir qator tashlagan holda asosiy matndan ajratiladi;

4) kalit soʻzlar (5–10 ta).

2. Maqola matni “Microsoft Word” dasturida tayyorlanib, “Times New Roman” 14 oʻlchamli shriftida, satrlar orasi bir interval, sahifa chetlari chapdan 3 sm, yuqoridan va pastdan 2 sm, oʻngdan 1,5 sm, xatboshi 1,25 sm qoldirgan holda teriladi va elektron varianti bilan (fleshka yoki CDda) topshiriladi.

Maqola matnida boshqa shriftlardan foydalanilgan taqdirda bunday shriftlar muallif tomonidan elektron variantda taxririya taqdim etilishi lozim.

3. Maqolaning umumiy hajmi (rasm, jadval va diagrammalar bilan birgalikda) 8 sahifadan kam boʻlmasligi (annotatsiyalar, kalit soʻzlar va adabiyotlar roʻyxati bu hisobga kirmaydi) talab qilinadi. Jurnal uchun eng maqbul hajm 8-10 sahifa oraligʻida.

4. Agar maqolaga rasm, jadval, diagramma, sxema, chizma, turli grafik belgilar kiritilgan boʻlsa, ular oq-qora ranglarda chizilgan boʻlishi, aniq va ravshan tasvirlanishi, qisqartmalarining toʻliq izohi yozilishi lozim. Maqolada matnida rang vositasida maʼno farqlashga xizmat qiladigan rasm, chizma va diagrammalarining boʻlishi mumkin emas.

Formulalar matnga maxsus kompyuter dasturlarida kiritilishi kerak.

Adabiyotlar roʻyhati lotin alifbosiga transliteratsiya qilinadi.

Maqolaga mualliflar haqida maʼlumot ilova qilinadi.

Muallif(lar) haqidagi maʼlumot quyidagilarni oʻz ichiga oladi:

– muallif(lar)ning familiyasi, ismi va otasining ismi (toʻliq)

– ilmiy darajasi (agar boʻlsa)

– ish joyi, boʻlim, vazifasi (qisqartirmagan holda).

Muallif haqida ingliz tilidagi maʼlumotlar quyidagilarni oʻz ichiga oladi:

1) muallif(lar)ning familiyasi, ismi va otasi ismining ingliz tilidagi varianti, maqola nomi va muallif ish joyining ingliz tiliga tarjimasi, masalan: Dilmurod H. Quronov, Andijan State University (Andijan, Uzbekistan). E-mail: kuronov@rambler.ru

COMPOSITION OF LYRICAL WORK

2) kalit soʻzlarning ingliz tiliga tarjimasi;

Foydalanilgan adabiyotlarning ingliz tilidagi varianti (References) APA-2010 standarti boʻyicha tayyorlanishi zarur.

1. Kitoblarni berish tartibi:

Esin, A.B. (2000) Printsipy i priyemy analiza literaturnogo proizvedeniya [Principles and techniques of analyzing literary work]. Moscow: Flinta.

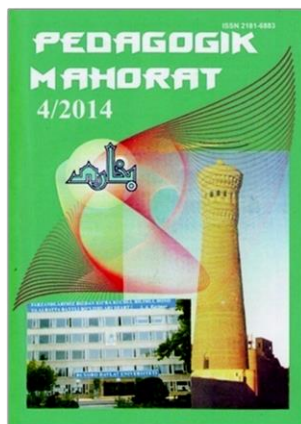
Rakhimzhonov, N. (2012) Intellektual sheʼriyatning tabiati [Nature of intellectual Poetry] In: Istiqlol va bugungi adabiyot [Independence and Modern Literature]. Toshkent: Teacher. pp. 145–155.

2. Maqolalarni berish tartibi:

Suyarov, M. (2008) Peyzash sheʼriyatida kompozitsiya [Composition in landscape poetry]. Oʻzbek tili va adabiyoti [Uzbek language and literature]. 1. pp. 72–75 (In Uzb.).

3. Internet manbalarini berish tartibi:

Belova, E. A., Kilkeeva, Yu. A., & Trenogina, A. A. (2014). *Tendencies of the world market of transportation and logistics services development*. Retrieved from http://pnu.edu.ru/media/ejournal/articles-2014/TGU_5_336.pdf (in Russ.)

Buxoro davlat universiteti muassisligidagi
“PEDAGOGIK MAHORAT”
ilmiy-nazariy va metodik jurnali
barcha ta’lim muassasalarini
hamkorlikka chorlaydi.

Pedagoglarning sevimli nashriga aylanib ulgurgan “Pedagogik mahorat” jurnali maktab, kollej, institut va universitet pedagogik jamoasiga muhim qo‘llanma sifatida xizmat qilishi shubhasiz.

Mualliflar uchun eslatib o‘tamiz, maqola qo‘lyozmalari universitet tahririy-nashriyot bo‘limida qabul qilinadi.

Manzilimiz: Buxoro shahri, M.Iqbol ko‘chasi 11-uy
Buxoro davlat universiteti, 1-bino 2-qavat, 208-xona

Tahririyat rekvizitlari:

Moliya vazirligi g‘aznachiligi
23402000000100001010
MB BB XKKM Toshkent sh. MFO 00014 INN 201504275
BuxDU 400110860064017094100079001

Pedagogik mahorat: rivojlanamiz va rivojlantiramiz!

PEDAGOGIK MAHORAT Ilmiy-nazariy va metodik jurnal 2022-yil 1-son (83) 2001-yil iyul oyidan chiqqan boshlagan. OBUNA INDEKSI: 3070	Buxoro davlat universiteti nashri Jurnal oliy o‘quv yurtlarining professor-o‘qituvchilari, ilmiy tadqiqotchilar, ilmiy xodimlar, magistrantlar, talabalar, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari hamda maktab o‘qituvchilari, shuningdek, keng ommaga mo‘ljallangan. Jurnalda nazariy, ilmiy-metodik, muammoli maqolalar, fan va texnikaga oid yangiliklar, turli xabarlar chop etiladi. Nashr uchun mas’ul: Alijon HAMROYEV. Musahhih: Muhiddin BAFAYEV. Muharrir: O‘g‘iljon Olloqova	Jurnal tahririyat kompyuterida sahifalandi. Chop etish sifati uchun bosmaxona javobgar. Bosishga ruxsat etildi 28.02.2022 Bosmaxonaga topshirish vaqti 03.03.2022 Qog‘oz bichimi: 60x84. 1/8 Tezkor bosma usulda bosildi. Shartli bosma tabog‘i – 20,6 Adadi – 100 nusxa Buyurtma № 76 Bahosi kelishilgan narxda. “Sadriddin Salim Buxoriy” MCHJ bosmaxonasida chop etildi. Bosmaxona manzili: Buxoro shahri M.Iqbol ko‘chasi 11-uy.
---	--	---